KAMİL TAŞCI
DOÇ. DR. ÖNDER BELGİN
DOÇ. DR. HÜLYA SAYGILI

DOĞU VE GÜNEYDOĞU İLLERİNDE KRONİK KALKINMA SORUNU

ALTERNATİF BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ

MALİYE HESAP UZMANLARI VAKFI
HUV
YAYINLARI

DOĞU VE GÜNEYDOĞU İLLERİNDE KRONİK KALKINMA SORUNU: ALTERNATİF BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ

KAMİL TAŞCI
DOÇ. DR. ÖNDER BELGİN
DOÇ. DR. HÜLYA SAYGILI

MALİYE HESAP UZMANLARI
VAKFI YAYINLARI – 36

**DOĞU VE GÜNEYDOĞU İLLERİNDE
KRONİK KALKINMA SORUNU:
ALTERNATİF BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ**

Koordinatör
Prof. Dr. **Nevzat Saygılıoğlu**

Yazarlar
Kamil Taşcı
Doç. Dr. **Önder Belgin**
Doç. Dr. **Hülya Saygılı**

Yorum ve Katkı
Selçuk Arı

Yayıma Hazırlayanlar
İlkay Baliç
Emre Ayvaz

Kitap Tasarımı
Bülent Erkmen

Baskı Öncesi Hazırlık
Çağan Karaağaç, BEK

Baskı ve Cilt:
MAS Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Hamidiye Mahallesi, Soğuksu Caddesi, 3
Kağıthane 34408 İstanbul
T: 0(212) 294 10 00
kitap@masmat.com.tr
Sertifika No: 44686

© Maliye Hesap Uzmanları Vakfı, 2023

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir parçası telif hakkı sahiplerinin ve yayıncının iznine başvurulmaksızın saklanamaz; elektronik ya da mekanik hiçbir yolla çoğaltılamaz ve aktarılamaz.

KAMİL TAŞCI
DOÇ. DR. **ÖNDER BELGİN**
DOÇ. DR. **HÜLYA SAYGILI**

DOĞU VE GÜNEYDOĞU İLLERİNDE KRONİK KALKINMA SORUNU

ALTERNATİF BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ

MALİYE HESAP UZMANLARI VAKFI
HUV
YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 007
ÖNSÖZ 009

BİRİNCİ BÖLÜM

SEÇİLMİŞ EKONOMİK VE SOSYAL GÖSTERGELER IŞIĞINDA MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN ANALİZİ 011
1. **GİRİŞ** 012
2. **NÜFUS VE İSTİHDAM** 019
3. **SOSYOEKONOMİK GELİŞMİŞLİK ENDEKSİ'NDE MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN TÜRKİYE İÇİNDEKİ KONUMU (1996-2017)** 026
4. **İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ ANALİZİ: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN DÜNYADAKİ KONUMU (2020)** 031
5. **YAKINSAMA ANALİZİ: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERDE BİREYSEL REFAHIN DEĞİŞİMİ (2004-2020)** 037
6. **EKONOMİK YAPIDAKİ DEĞİŞİM, BÖLGESEL GSYH ANALİZİ: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERDE SEKTÖREL GSYH'DEKİ DEĞİŞİM (2004-2020)** 048

Türkiye GSYH'sinde İl GSYH'lerinin Payı 050
Tarım Sektörü 052
Sanayi Sektörü 059
İnşaat Sektörü 063
Hizmetler Sektörü 066
Bilgi ve İletişim Sektörü 068
Finans ve Sigorta Hizmetleri Sektörü 071
Gayrimenkul Sektörü 074
Mesleki, İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri Sektörü 076
Kamu Yönetimi, Eğitim, İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri Sektörü 078

7. **TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİ ANALİZİ (2004-2020)** 083

Toplam Faktör Verimliliği Hesaplama Yöntemi 084
Merkez İller ve Çevre İller İçin TFV Hesaplamaları 085
Analiz Yöntemi ve Veriler 088

8. **MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN YURTİÇİ REKABETÇİLİK ANALİZİ (2004-2020)** 093

İKİNCİ BÖLÜM

YATIRIM ORTAMI 098
1. **GİRİŞ** 099

Yatırım Ortamı Kavramı 103

2. **YATIRIM ORTAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER** 107

Nitelikli İşgücü 109
Fiziki Altyapı 111
Arazi Olanakları 117
Destekler 119

3. **DEĞERLENDİRME** 134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇEVRE İLLERİN SORUNLARINA YÖNELİK FİNANSMAN YAKLAŞIMLARI 138
1. **GİRİŞ** 139
2. **ÇEVRE İLLERE YÖNELİK YATIRIMLARIN FİNANSMANINA YAKLAŞIM NASIL OLMALI?** 144
3. **ÇEVRE İLLERİN SOSYOEKONOMİK KALKINMASINI SAĞLAYACAK YATIRIMLARIN FİNANSMANI** 153

Devlet: Altyapı Yatırımları 154
Devlet: Kamusal İşletmeler 155
Sürdürülebilir Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Hedefleri Doğrultusunda Kamu-Özel İşbirliği 158
Üretim ve Satış Kooperatifçiliği 164

4. KÖİ VE KOOPERATİFÇİLİK PROJELERİNİN BÖLGESEL İSTİHDAM VE REFAHA ETKİSİ 167
5. DEĞERLENDİRME 174

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU VE GÜNEYDOĞU İLLERİ İÇİN KALKINMA PROGRAMI ÖNERİSİ VE İL BAZINDA GİRDİ-ÇIKTI MODELİYLE ETKİ ANALİZİ 177
1. GİRİŞ 178
2. KALKINMA PROGRAMININ KAPSAMI VE BİLEŞENLERİ 182
Teorik Arka Plan: Merkez-Çevre Dinamiklerinin Geliştirilmesi Bağlamında Bölgesel Kalkınma ve Planlama **183**
3. 14 İL İÇİN ÖNGÖRÜLEN PROGRAM TASARIMI VE FİNANSMANI 196
Program Bileşenleri ve Öncelikleri **199**
Programın Finansmanı **213**
4. PROGRAMIN İL BAZINDA SOSYOEKONOMİK ETKİLERİNİN ANALİZİ: İL BAZINDA GİRDİ-ÇIKTI MODELİ SİMÜLASYONU 217
Ağrı **219**
Kars **232**
Iğdır **247**
Ardahan **260**
Van **274**
Muş **288**
Bitlis **302**
Hakkari **316**
Şanlıurfa **331**
Diyarbakır **345**
Mardin **364**
Batman **378**
Şırnak **393**
Siirt **406**
5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 420
GSYH Etkisi **422**
Fert Başı GSYH Etkisi **424**
İstihdam Etkisi **425**
Kadın İstihdamı Odaklı Program Önceliği Senaryo Analizleri **429**
Gayrisafi Katma Değer Hesapları **432**
Ara Malı Talebi (Int.D) **441**
Hane Halkı Talebi **442**
Yatırım Talebi **443**
Dış Ticaret Gelişimi **445**
Vergi Gelirleri Üzerinde Etkisi **446**
Net Ekonomik Etkisi **449**
Fayda/Maliyet Oranları **452**

KAYNAKÇA 454
TABLO, HARİTA, KUTU, ŞEKİL LİSTESİ 461
BİYOGRAFİLER 472

AHMET EREN
MALİYE HESAP UZMANLARI VAKFI
YÖNETİM KURULU BAŞKANI

SUNUŞ

BÜYÜK maliyeci merhum Ali Alaybek üstadımız 29 Mayıs 1945 tarihinde Maliye Bakanlığı bünyesinde "Hesap Uzmanları Kurulu"nu kurmuş. Kurul, 2011 yılına kadar hukuki olarak varlığını sürdürdü. Halen de camia mensuplarının onurlu, gururlu, kararlı duruşları sayesinde fiili varlığı ve değerleri devam ediyor; devam da edecek. Hesap Uzmanları Kurulu, 66 yıllık hukuki ömrü boyunca titizlikle seçtiği mensuplarını çok iyi yetiştirmiş, adeta bir okul, ekol ve ocak gibi olmuş. Mensupları, başta özel sektörün tepe noktaları olmak üzere, merkezi ve yerel siyasette, kamu kesimi üst yönetiminde, üniversitede, sivil toplumda ve hatta diplomaside yerini almış. Halen de bu durum devam ediyor.

Kurul mensupları bu görevlerini yaparken de yüksek etik değerlere sahip olarak hep hukukun çizgisi içinde ve her türlü dış etkiden uzak hareket etti. Türkiye için önemli ve anlamlı işlere imza attı.

Hesap Uzmanları Kurulumuzun mensuplarının üyesi olduğu sivil toplum kuruluşları da var. Bunlar Maliye Hesap Uzmanları Vakfı ve Maliye Hesap Uzmanları Derneği.

Biz Maliye Hesap Uzmanları Vakfı olarak ülkemize hizmet etmek, tarihi bir misyonu yerine getirmek adına uzun yıllardan beri her yıl çeşitli etkinlikler yapıyoruz.

Şimdi de dünyanın gündeminde olan ve özellikle ülkemiz için çok önem taşıyan birkaç önemli konuya ve hatta soruna el atmış bulunuyoruz. Bu çalışmalarımızı siyaset, basın, sivil toplum başta olmak üzere, bir seri olarak kamuoyuyla da paylaşmak istiyoruz.

İşte bu çalışma da bunlardan biri... Ülkemiz için her zaman çok önemli olan ve halen de önemini koruyan bir konu: Doğu ve güneydoğu illerimizin kronik kalkınma sorunu.

Bu çalışmayı, başından sonuna kadar DPT Planlama Uzmanı Kamil Taşcı, Doç. Dr. Önder Belgin ve Doç. Dr. Hülya Saygılı yürüttüler. Selçuk Arı da hem yazım hem de nihaileştirme sürecinde yapmış olduğu kritik eleştirilerle raporun olgunlaşmasına önemli katkılar sundu. Çalışmaya hem planlama ve içerik açısından hem de Vakfımız Yönetim Kurulu adına projenin koordinatörlüğünü üstlenmek suretiyle, aynı zamanda Yönetim Kurulu üyemiz olan Prof. Dr. Nevzat Saygılıoğlu önemli katkılar sağladı.

Hepsine ve tüm emeği geçenlere en içten şükranlarımı sunuyor; bu değerli çalışmanın ülkemizin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki (4 düzey-2 bölge) kronik kalkınma sorunu yaşayan 14 ilimizin sorunlarının tespiti ve çözümü için önemli katkıları olmasını temenni ediyorum.

PROF. DR. **NEVZAT SAYGILIOĞLU**

ÖNSÖZ

ELİNİZDEKİ çalışma, ülkemiz için hayati önem taşıyan bir konuya eğiliyor: Doğu ve güneydoğu illerimizin kronik kalkınma sorunu.

Çalışmanın iki temel araştırma sorusu var: 1. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin sosyoekonomik olanaklarının kısıtlı olduğuna dair olağanlaşmış durum nasıl aşılır? 2. İktisat literatüründe "geri kalmış bölgelerin zaman içinde gelişmiş bölgeleri yakalaması ve fert başı GSYH değerlerinin birbirine yaklaşması"nı ifade eden "yakınsama", analize konu 14 il için nasıl sağlanabilir?

Çalışma, sadece bu sorunların teşhisiyle yetinmiyor. 14 ilin her biri için il düzeyinde birer "girdi-çıktı modeli" oluşturuyor ve bu girdi-çıktı modellerine dayanan alternatif bir kalkınma programı da sunuyor. Böylece her bir il için yakınsamanın mümkün hale gelebileceğine ilişkin umutlarımızı da yeşertiyor.

Uzmanlarımız hem Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki, bölgesel gelişmişlik farkları bakımından kronik kalkınma sorunu yaşayan 14 ilin mevcut durumunu ortaya koyuyorlar, hem de merkez iller (İstanbul, Ankara, İzmir) ve 14 il dışındaki diğer çevre illerle ilişkileri bağlamında, bu illerin yakınsama sürecini hızlandırabilecek kalkınma programı tasarımını içeren iddialı bir yapı oluşturuyorlar.

Bu arada, çalışmamızın 6 Şubat 2023 günü Kahramanmaraş ilinde yaşanan ve on ilimizi etkileyen depremden önceki dönemde hazırlandığını ve bölge illerini (depremden nispeten daha az etkilenen Diyarbakır ile Şanlıurfa hariç) kapsamadığını belirtmek isterim.

Koordinatörlüğünü yürütmekten mutluluk duyduğum bu iddialı ve özgün çalışma, Maliye Hesap Uzmanları Vakfı'nın desteği sayesinde mümkün oldu. Vakfın Yönetim Kurulu Başkanı Ahmet Eren başta olmak üzere, araştırma ve rapor çalışmasını gerçekleştiren yazarlarımız sayın Kamil Taşcı, Doç. Dr. Önder Belgin ve Doç. Dr. Hülya Saygılı'ya ve çalışmanın editörlüğünü üstlenen sayın Selçuk Arı'ya teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca çalışmamızın tasarımını gerçekleştiren Bülent Erkmen'e de katkılarından dolayı teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMİL TAŞCI

SEÇİLMİŞ EKONOMİK VE SOSYAL GÖSTERGELER IŞIĞINDA MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN ANALİZİ

1

GİRİŞ

MERKEZ-ÇEVRE yaklaşımı, ekonomik coğrafya disiplini içinde, yer seçimi kuramı çerçevesinde gelişmiş yaklaşımlardan biridir. 1980'lerde Mitchell-Weaver'ın kent ekonomileri (Mitchell-Weaver, 1995), 1990'larda ise Paul Krugman'ın iktisadi coğrafya analizlerinde bu yaklaşımı tercih ettiği görülmektedir. Sosyalbilimler alanında ise Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemleri Teorisi (Avcıoğlu, 2014) de merkez-çevre modeline dayanmaktadır.

Friedmann ve Weaver'a (1978) göre merkez-çevre ilişkilerine dayalı bölgesel planlama yaklaşımı sanayi kentlerine bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, bünyesinde John Dewey'nin pragmatizmini (Bilgiç, 2016), kalkınmacı ve reformist devlet yapısını ve Thorstein Veblen'in kurumsal iktisat teorilerini (Derya, 2017) barındırmaktadır.

Bu modelde, merkez ve çevre bölgelerin etkileşimi, kamu müdahalesi olmaksızın kendi haline bırakıldığında merkezin ekonomik, sosyal ve politik avantajlarını kendi lehine kullanması ile karakterize olmaktadır. Bir bölge fonksiyonel olarak merkezileşme sürecini hızlandırdıkça kalkınmasını gerçekleştirebilmektedir. Ulusal bir ekonomi içinde merkez gelişim sürecinin dört aşaması bulunmaktadır:

- Çevrede çok sayıda yerel çekirdeğin varlığı
- Büyüme kutbu oluşturma potansiyeline sahip bir veya birden fazla güçlü çekirdeğin ortaya çıkması
- Çok merkezli büyüme kutbuna dönüşebilen bir veya daha fazla çekirdeğin görülmesi
- Güçlü çevrelerin kentsel merkezlerin yapısına dahil olması ve merkezin yapısının yeniden üretimine katkı sağlaması

Bu çalışmada Türkiye'de iller nüfus, sektörel çeşitlilik ve ekonomilerinin karmaşıklığı, kalkınma düzeyleri ve sosyoekonomik işlevleri bakımından 3 grupta sınıflandırılmıştır. Merkez iller İstanbul, Ankara ve İzmir olarak seçilmiş, çevre il olaraksa ülkenin doğu-sınır üçgeninde yer alan ve kronik kalkınma sorunu yaşayan 14 il belirlenmiştir.

Geriye kalan 64 il geçiş illerini ifade eden yarı-çevre iller olarak tanımlanmıştır. 14 Çevre il ise 3 düzey-2 bölgesinde[1] yer almaktadır. 14 çevre ilin seçilmesinde Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi 2003, 2011 ve 2017 araştırmaları referans alınmıştır.

Türkiye'de en azgelişmişlik seviyesine sahip olan 4 düzey-2 bölgesi son 20 yılda değişmemiştir.

1 Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum süreci kapsamında, 2002/4720 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı gereğince, Devlet Planlama Teşkilatı ve Türkiye İstatistik Enstitüsü üç ayrı düzeyde İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) oluşturmuştur. 81 düzey-3 bölgesi idari olarak illeri ifade etmektedir. 26 adet

TABLO 1: SEGE-2011 ARAŞTIRMASINA GÖRE 4'ÜNCÜ KADEME DÜZEY-2 BÖLGELERİ

Düzey-2	Kapsadığı İller	Endeks Değeri	Bölge Kademesi	Düzey-2 Sırası
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	-1,1466	4	23
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	-1,3284	4	24
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	-1,3611	4	25
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	-1,4927	4	26

Kaynak: SEGE-2011, Kalkınma Bakanlığı

TABLO 2: SEGE-2017 ARAŞTIRMASINA GÖRE 4'ÜNCÜ KADEME DÜZEY-2 BÖLGELERİ

Düzey-2	Kapsadığı İller	Endeks Değeri	Bölge Kademesi	Düzey-2 Sırası
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	-1,220	4	23
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	-1,440	4	24
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	-1,468	4	25
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	-1,506	4	26

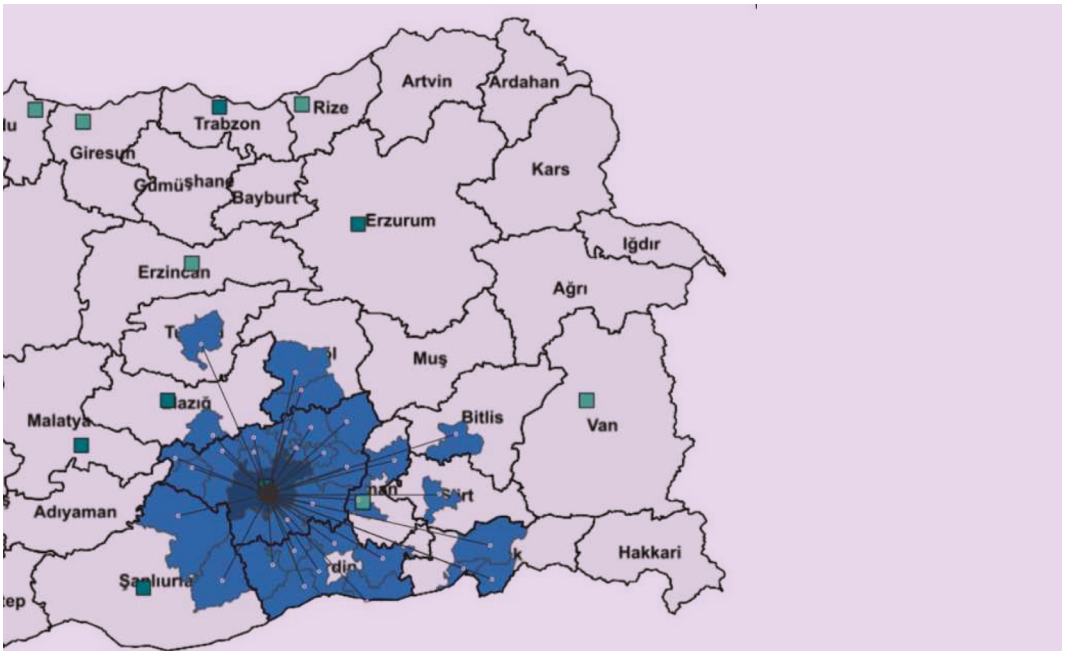
Kaynak: SEGE-2017, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

Türkiye'nin kronik kalkınma problemi yaşayan son dört düzey-2 bölgesinde yer alan 14 il bu çalışma kapsamında çevre il olarak değerlendirilmiştir. Analize konu olan iller Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan, Van, Muş, Hakkari, Bitlis, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt'tir. Çevre illerin seçilmesinin nedeni ülkenin doğu ve güneydoğusunda yer almaları, benzer kültürel özelliklere sahip olmaları ve ekonomik azgelişmişlik sarmalı içinde bulunmaları ile mekânsal olarak coğrafi sürekliliğe sahip olmalarıdır. Merkez-çevre özellikleri bakımından bölgenin orta ve doğu kısımlarında yer alan Diyarbakır ve Van'ın bölgesel merkez olma hüviyetine sahip oldukları görülmektedir. Şanlıurfa, Mardin ve Batman'ın da belirli kentsel özellikleriyle öne çıktıkları söylenebilir.

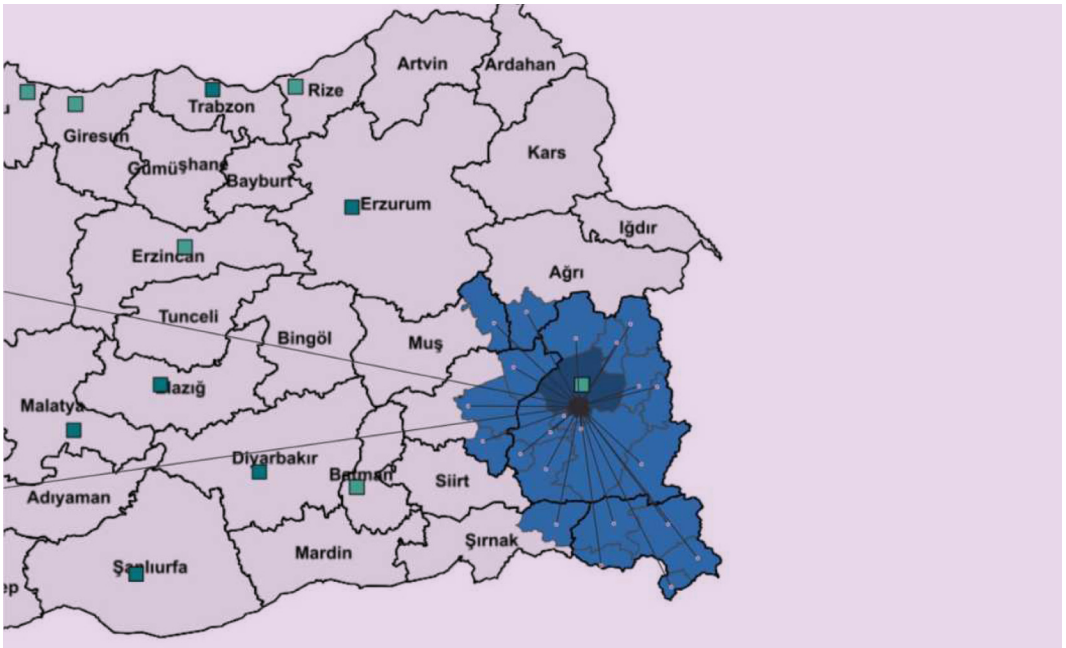
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından 2021 yılında yayımlanan Yer-Sis araştırması bulgularına göre de bu illerin komşu illere göre bazı kentsel fonksiyonlar bakımından merkezilik özellikleri içerdiği de görülmektedir. Aşağıdaki haritalarda Diyarbakır, Van ve Erzurum'un hangi komşu illere hizmet verdiği şematik olarak gösterilmiştir. Erzurum bu araştırma çalışması kapsamında yer almamaktadır. Ancak, araştırmaya konu olan kuzeydoğu illeri için önemli bir merkez olduğunu vurgulamak bakımından burada söz edilmesinde fayda görülmüştür.

düzey-2 bölgesi ise belirli bir nüfus büyüklüğünün üzerinde olan İstanbul, Ankara, İzmir dışındaki, birden fazla ilden oluşan bölgeleri kapsamaktadır. Kaynak: TÜİK, İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması, www.tuik.gov.tr

HARİTA 1: YER-SİS ARAŞTIRMASI'NA GÖRE DİYARBAKIR'IN HİZMET VERDİĞİ KOMŞU İL VE İLÇELER

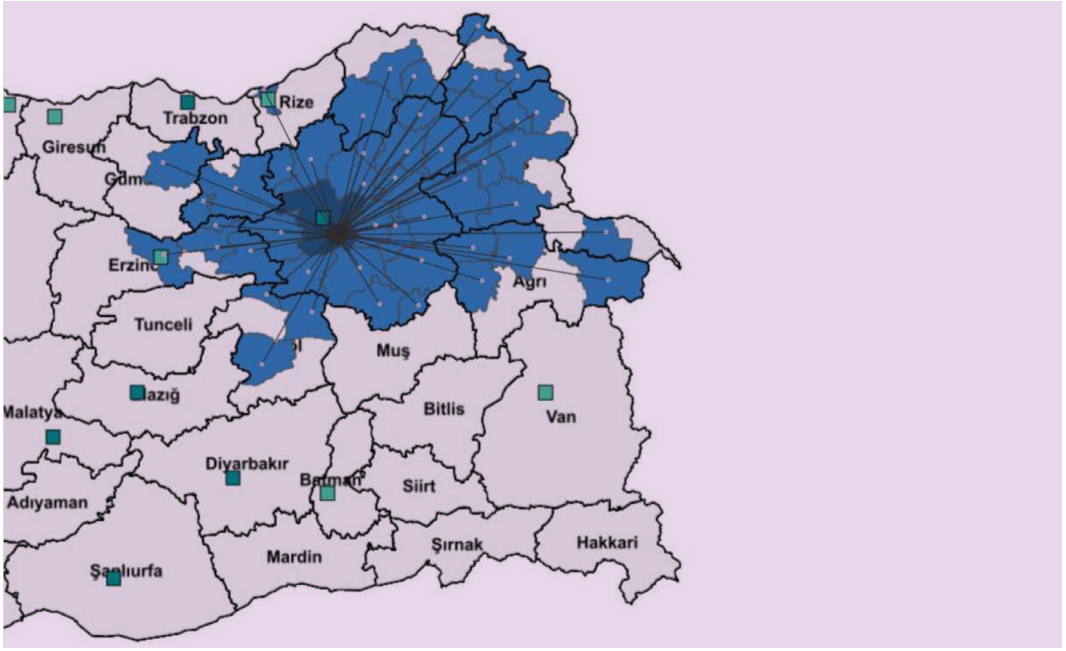


HARİTA 2: YER-SİS ARAŞTIRMASI'NA GÖRE VAN'IN HİZMET VERDİĞİ KOMŞU İL VE İLÇELER



Aşağıdaki haritada 14 il arasında yer alan Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan'ın Erzurum ile fonksiyonel ilişkilerinin güçlü olduğu görülmektedir.

HARİTA 3: YER-SİS ARAŞTIRMASI'NA GÖRE ERZURUM'UN HİZMET VERDİĞİ KOMŞU İL VE İLÇELER



Çevre illerin seçim nedenlerinden ve neden bu illerin çevre iller olduğunu ortaya koyacak gerekçelerden biri de bu illerin coğrafi olarak uzaktaki merkez illerle ekonomik ve fonksiyonel ilişkilerinin kendi aralarındaki ilişkilerden çok daha güçlü olmasıdır ve aşağıdaki haritada da açıkça görülmektedir. Aynı coğrafi bölgelerde ve istatistiki sınıflandırma birimlerinde olmalarına rağmen bu iller arasındaki ilişkiler oldukça zayıftır. Bu durum bu illerin çevre iller olarak kalmalarının temel nedenlerinden biridir. Türkiye, bölgelerarası gelişmişlik farkları ve gelir eşitsizlikleri bakımından OECD ve AB ülkeleri ile kıyaslandığında son sıralarda yer almaya devam etmektedir. Bu rapor kapsamında çatışma ve kalkınma ilişkisinde karşımıza çıkan engellerin ve çıkmazların Türkiye'ye özgü olmadığı dikkate alındığında

- Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinin sosyoekonomik olanaklarının kısıtlı olduğuna dair olağanlaşmış durum nasıl aşılır?
- İktisat literatüründe "geride kalan bölgelerin zaman içinde gelişmiş bölgeleri yakalaması ve fert başı GSYH değerlerinin birbirine yaklaşması"nı ifade eden "yakınsama", analize konu bu 14 il için nasıl sağlanabilir?

Türkiye'de de hükümetler sosyoekonomik sorunlarının çözümünde, devlet destekli ekonomik ve sosyal projelerden ve eşitlikçi teşvik desteklerinden oluşan paketler

ortaya koymaktadırlar. Türkiye örneği, bu tür destek ve teşvik paketlerinin, sosyoekonomik meselelere ilişkin çözüm paketleriyle desteklenmediğinde ve kamu-özel sektör işbirliği sağlanmadığında etkili olmadığını göstermektedir. Öte yandan, Türkiye'nin batı bölgelerini de etkileyen bu gelişmişlik farklarını azaltıcı, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde refahın artırılmasını sağlayacak büyük yatırımların teşvik edilmesi, neo-keynesyen özel ve kamu kesimi işbirliği müdahale modelinin uygulanması ve aynı zamanda bölgede yatırım yapmayı cazip hale getirecek yeni finansman modellerinin uygulanması da gerekmektedir. Bu itibarla;

- Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde ekonomik büyümeye ilişkin kayda değer bir artış sağlamanın yolunun süreklilik içeren ve uzun vadeli yaklaşımların merkeze alındığı politikalardan geçtiği gerçeği dikkate alındığında devletin bilinçli ve sistematik bir çabayla ana aktör bir yatırımcı olmasının çözüme katkısı olacak mıdır?
- Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde neo-keynesyen özel ve kamu kesimi işbirliği müdahale modeliyle büyük sanayi/tarımsal sanayi yatırımları yapılması ile yığılma ekonomisi nasıl ve hangi politika araçlarıyla sağlanabilir?
- Bu bölgelerde üretken kurumsal yapıların ekosistem yaklaşımı ile hayata geçirilmesi kritik önemi haiz olmakla birlikte bu illerde ekosistem etkisi nasıl ve hangi politika setleri ile sağlanabilir?
- Yatırım zincirinin bütün bileşenlerini kapsayacak, bölgeye özel destek modellerinin geliştirilmesi nasıl sağlanabilir?
- Bu illerde beşeri sermaye kalitesinde önemli bir ilerleme nasıl sağlanabilir?
- Sürdürülebilir kalkınmanın ancak tüm toplumsal kesimlerin bu sürece dahil edilmesi, süreğen yoksulluğun ve işsizliğin ortadan kaldırılması ile mümkün olduğu gerçeği dikkate alındığında, bu bölgelerde yaşayan bireyler üretken hale getirilerek yoksulluğun kalıcı biçimde ortadan kaldırılması nasıl mümkün olabilir?
- Hükümetlerin uzun vadeli planlarla ortaya çıkması yatırımcılara daha fazla güvenlik ve garanti hissiyatı veren bir etki yapabilecekken, kısa vadeli teşvikler bu güven ortamını sağlamaktan uzak kalabilir ve daha etkili olabilecek ve katma değeri daha yüksek olan yatırımları çekmeyebilir. Bu doğrultuda, Türkiye'de hükümetlerin bu bölgelerde ortaya koyduğu ekonomik ve sosyal paketlerin, özellikle eşitlikçi teşvik politikalarının hemen hepsinin bölgedeki eşitsizlik ve yoksulluğa karşı süreklilik içeren ve yerel ve ulusal paydaşlarla eşzamanlı olarak geliştirilip uygulanan politikalar olduğu söylenebilir mi? Değilse bu konuda neler yapılabilir?

Bu sorulara bu rapor kapsamında cevap aranmaya çalışılacaktır. Böylece Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki 14 il merkez-çevre ilişkileri bağlamında incelenerek, bulgular çerçevesinde bu bölgelerin ekonomik kalkınma süreçlerine katkı sağlayacak ve geçmiş dönemde uygulanmış politikaların sahadaki etkinliği dikkate alınarak doğrudan kamu müdahalesinin yöntemini, Bingöl örneğinde olduğu gibi ekosistem etkisi oluşturacak kurumsal özel sermaye yatırımlarının teşvik edilmesine ve bunların olası etkilerine odaklanan, kurumsal özel sermaye yatırımlarına dayalı bir program/proje seti önerilmesi amaçlanmaktadır.

2

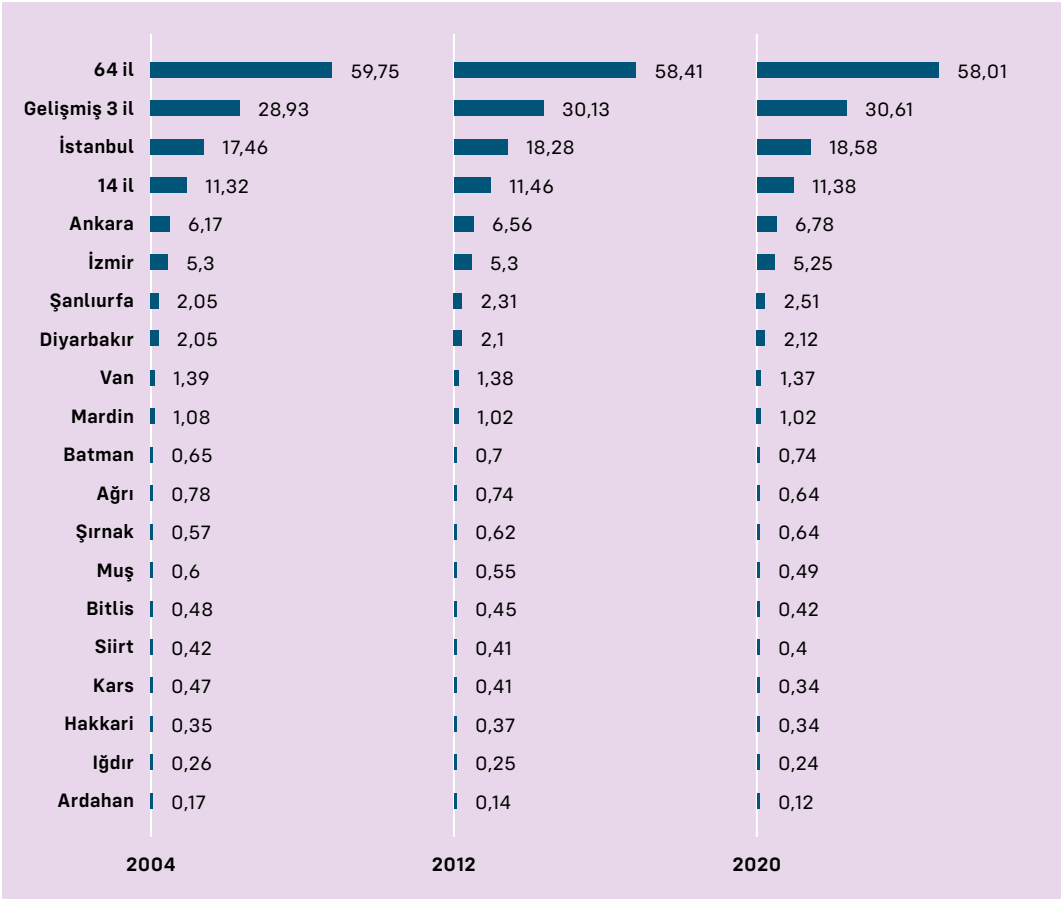
NÜFUS VE İSTİHDAM

İLLERİN gelişmişlik düzeylerini belirleyen ve yansıtan önemli değişkenlerden biri de demografik değişkenlerdir. Nüfus yoğunluk değerinin yüksek olması ilin ekonomik potansiyelinin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan illerin ekonomik güçleri de o ilde meydana getirilen katma değerin büyüklüğü ile bağlantılı olup bu değişkenin temel öncüllerinden biri de istihdam piyasasına ilişkin verilerdir. İller arası gelişmişlik farklarının ortaya konmasında istihdama ilişkin değişkenler de bu amaçla kullanılmaktadır.

Türkiye'nin coğrafi bölgeleri içinde toplam 59.176 km²'lik alanıyla en küçük bölge Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir. Doğu Anadolu Bölgesi ise yaklaşık 157.000 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir.

Ülkemizde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesi, toplam 899.577 kişilik nüfusuyla Türkiye toplam nüfusunun %6,6'sını oluşturmakta iken 2021 yılı adrese dayalı nüfus kayıtları verilerine göre Türkiye toplam nüfusunun %10,6'sını barındıran bu bölgemizde 8.576.391 kişi yaşamaktadır. Dolayısıyla 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımından 2021 yılı sonuna kadarki süreçte Türkiye nüfusu 5,6 kat artarken aynı dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusu tam 9,0 kat artmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde nüfus artışı Türkiye ortalamalarının hep üzerinde seyretmiş, bölge nüfusunun genel nüfus içindeki oranı giderek artmıştır. Son 20 yılda Türkiye'de merkez ve analiz kapsamındaki 14 ili kapsayan çevre illerde nüfus oranları bakımından dramatik bir dönüşüm sürecinin yaşanmadığı görülmektedir. 2004-2020 döneminde merkez illerin ülke toplam nüfus içindeki payının %29'dan –%1,6'lık artışla– %30,6'ya yükseldiği görülmektedir. Buna karşın yarı-çevre veya geçiş illeri olarak nitelendirilebilecek 64 ilin toplam nüfus içindeki oranının %60 düzeyinden %58'e gerilediği görülmektedir. 14 çevre ilin toplam nüfus içindeki payı ise %11'ler düzeyinde kalmıştır.

ŞEKİL 1: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN NÜFUSLARININ TÜRKİYE NÜFUSU İÇİNDEKİ PAY (%) DEĞİŞİMİ (2004, 2012, 2020)

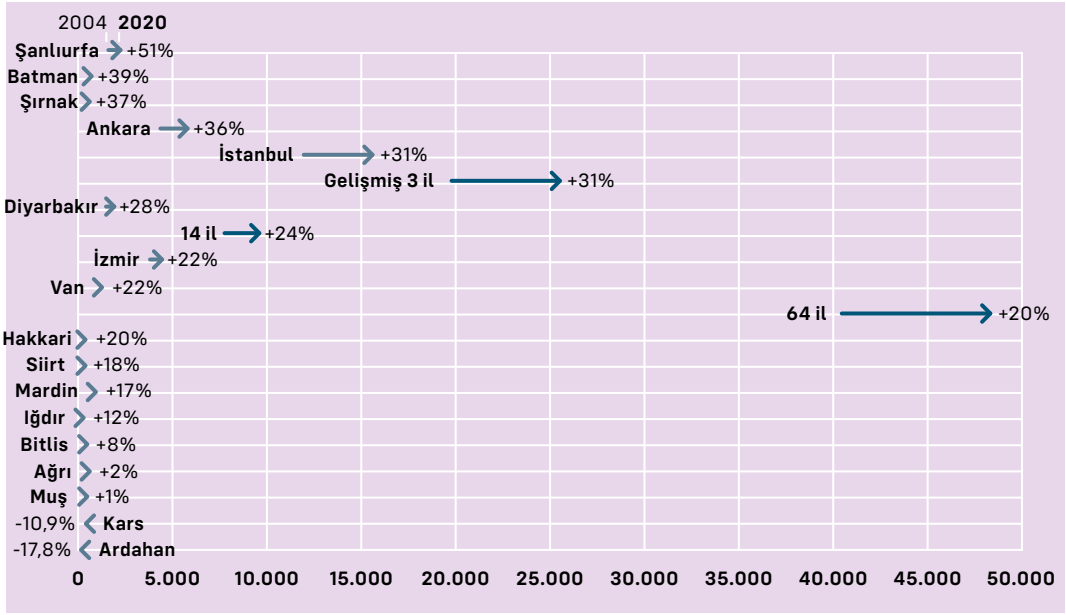


Kaynak: TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Verileri, www.tuik.gov.tr

Hal böyle olmakla birlikte çevre illerdeki büyük illerin Türkiye nüfusu içindeki payının da arttığı görülmektedir. Özellikle Şanlıurfa'nın Türkiye nüfusu içindeki payının 2004-2020 döneminde %25 düzeyinde olduğu, il nüfusunun ise %51 arttığı görülmektedir. 14 ilin 7,6 milyon olan toplam nüfusu 2020 yılı itibarıyla 9,5 milyona erişmiştir. Aynı dönemde İstanbul'un nüfusu 3,7 milyon, Ankara'nın nüfusu 1,5 milyon ve İzmir'in nüfusu da 800 bin kişi artmıştır. Çevre illerden merkez illere nüfus hareketliliği devam etmektedir. Yarı-çevre illerin toplam nüfusu ise 40,4 milyondan 48,4 milyona çıkmıştır.

Türkiye'de merkez ve çevre illerde nüfus değişimi aşağıdaki Şekil 2'de özetlenmiştir. Merkez illerde en hızlı nüfus artışı ülkenin idari ve siyasi merkezi olan Ankara'da %36 düzeyinde gerçeklemiştir. Çevre illerde ise yoğun göç nedeniyle Bitlis, Ağrı ve Muş'ta nüfus artışı düşük düzeydedir. Kars ve Ardahan'da ise nüfus artışı eksi değerler almıştır. Ardahan nüfusunun %18'ini, Kars ise %11'ini kaybetmiştir.

ŞEKİL 2: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERDE NÜFUS DEĞİŞİMİ (2004, 2020)



Kaynak: TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Verileri, www.tuik.gov.tr

Türkiye'de doğal koşulların çerçevesini çizdiği bölgesel düzeydeki sosyoekonomik eşitsizlikler, iç göç akışlarını genelde doğudan batıya doğru yönlendirmiştir. Bu çerçevede Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri batıya yoğun bir göç vermiştir. Denebilir ki nüfus hareketleri bölgeler temelinde ele alındığında Doğu ve Güneydoğu bölgeleri sürekli göç veren bölgelerdendir. Şüphesiz ki göç veren sahalardaki itici faktörlerin yanında şehirlerdeki çekici faktörler de göçün meydana gelmesinde önemli etkenlerdir. Bu duruma etki eden sebeplerin başında ekonomik etkenler ve bölgesel gelir dağılımındaki eşitsizlikler gelmektedir. Öte yandan küçük çevre illerde göç etme imkânı olan aileler, çocuklarının eğitimi, daha iyi sağlık hizmetleri, gençler için batı illerindeki üniversitelerde eğitim görmek, merkez illerde iş olanaklarının daha geniş olması, aile içi dayanışma ve bağlılık şeklinde tezahür eden hane fertlerinden birine bağımlı göç, kamu görevlilerinin tayin veya iş değişikliği vb nedenlerle ve nihai tahlilde daha iyi yaşam koşullarına sahip olma amacıyla merkez illere göç etmeye devam etmektedir. Genel nüfus hareketliliğinde akım yönü doğudan batıya doğrudur. İstihdamı artıracağı, bölgeden dışarıya yönelik göçü engellediği gibi bölgeye önemli miktarda göçün gerçekleşmesini de sağlayacağı iddia edilen Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP), tamamlanan bölümleriyle göçe engel olamadığı görülmektedir.

Tarihte ilk büyük uygarlıkların geliştiği bölgede bu dönemde hızlı bir artışın ortaya çıkmasına, doğal nüfus artışının yanı sıra Suriye'de yaşanan iç savaşın yol açtığı göçler ve siyasi ve ekonomik süreçlere bağlı olarak gerçekleşen geri dönüşler de daha fazla katkı yapmıştır.

Son on yıldır Türkiye'nin demografik bakımdan en önemli sorunu haline gelen mülteci sorunu merkez illerde olduğu kadar çevre illerde de sosyoekonomik baskı oluşturmaya devam etmektedir. Resmi verilere göre merkez illerdeki Suriyeli göçmen sayısı 800 bin dolayında iken, çevre illerde bu sayı 600 bin düzeyindedir. Merkez illerin üçte biri kadar nüfusu olmasına karşın, 14 çevre il merkez illerin %75'i kadar Suriyeli göçmeni misafir etmek zorunda kalmıştır. Bu nüfusun da yaklaşık 430 bini Şanlıurfa'da yaşamaktadır. İl nüfusunun yaklaşık %25'i kadar ilave Suriyeli nüfus, Şanlıurfa'yı ekonomik ve sosyal olarak geriye çekmeye devam etmektedir. Bu durum ilin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi'ndeki sıralamasına da yansımaktadır. 2003 yılında 68'inci sırada yer alan Şanlıurfa, 5 sıra gerileyerek 2017 yılında 73'üncü sırada yer almıştır.

Bölgeden giden ve bölgeye gelenlerin oluşturduğu nüfus hareketliliği çoğunlukla aynı illeri veya aynı yöreleri ilgilendirmekte, adeta beşerî hareketlilik karşılıklı bir süreç izlemektedir.

Artan genç nüfusuna ilaveten 600 bin Suriyeli nüfusa ev sahipliği yapmaları 14 ilde istihdam olanaklarını büyük ölçüde kısıtlamaktadır. Bu durum işsizlik göstergelerine de yansımaktadır.

Bölgenin göç vermek bir tarafa, göç alan bir bölge konumuna gelebilmesi iş yapma ortamı ile de ilgilidir.

İşsizlik bölgenin temel problemi olmaya devam etmektedir. Ülkenin genelinde genç işsizliğinin tehlikeli seviyelere eriştiği TÜİK verilerinden de gözlemlenebilmektedir. Dolayısıyla bölgenin göç vermek bir tarafa, göç alan bir bölge konumuna gelebilmesi güvenlik gibi diğer faktörlerin yanında üretim-yatırım-istihdam zincirinde kayda değer bir artışla da ilgilidir.

14 ilin 20-24 yaş grubunda işsizlik oranlarındaki değişim, ülke genelinden ve ülkenin idari ve iktisadi merkezlerinden çarpıcı bir şekilde farklılık göstermektedir. Tablo 1'de görüleceği üzere 20-24 yaş grubunda 2014 yılına göre 2021 yılındaki değişim oranı %93'ü bulabilmektedir. Diğer bir ifadeyle, 20-24 yaş grubundaki erkeklerde işsizlik oranı %32,1, kadınlarda ise %93,6 oranında artış göstermiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2022).

TABLO 3: 14 İL 20-24 YAŞ GRUBU İŞSİZLİK ORANLARI (2014-2021)

Yaş Grubu		20-24 Yaş								Son 3 yıl Ortalaması (%)	2014-2021 Değişim (%)
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
14 İl Ortalaması	*Erkek*	23,2	22,2	21,2	22,9	25,7	33,1	35,3	30,6	33,0	%32,1
	Kadın	16,4	17,3	22,1	25,2	27,5	38,9	31,0	31,8	33,9	%93,6

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İşgücü İstatistikleri (son erişim tarihi: 16.06.2022)

Tablo 2 incelendiğinde de anlaşılacağı üzere 25-34 yaş grubunda da 14 il işsizlik oranı ortalaması ülkenin idari ve ekonomik merkezlerinin üzerinde seyretmektedir. Bu yaş grubunda da 14 ilde yaşayan erkeklerin ve kadınların son yıllık ortalama bakımından yaklaşık 4'te birinin işsiz olması dikkat çekmektedir.

TABLO 4: 14 İL 25-34 YAŞ GRUBU İŞSİZLİK ORANLARI (2014-2021)

Yaş Grubu		25-34 Yaş								Son 3 yıl Ortalaması (%)	2014-2021 Değişim (%)
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
14 İl Ortalaması	*Erkek*	16,5	14,9	16,5	14,7	16,6	24,0	24,4	22,0	23,5	%33,7
	Kadın	13,9	15,1	18,4	19,1	26,0	26,4	23,1	22,1	23,8	%58,9

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İşgücü İstatistikleri (son erişim tarihi: 16.06.2022)

35-54 yaş grubunda olan evli ve anne rolüne sahip daha çok kadının artan oranda işgücü piyasasına katılma talebinin TÜİK istatistiklerine yansıdığı Tablo 3'te görülmektedir. 14 ilde bu yaş grubundaki erkeklerin işsizlik oranı 2014 yılına göre %21,2 artarken, aynı yaş grubundaki kadınlarda bu oran %54 düzeyindedir.

TABLO 5: 14 İL 35-54 YAŞ GRUBU İŞSİZLİK ORANLARI (2014-2021)

Yaş Grubu		35-54 Yaş								Son 3 yıl Ortalaması (%)	2014-2021 Değişim (%)
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
14 İl Ortalaması	*Erkek*	13,0	12,7	12,4	11,5	13,7	17,6	17,6	15,7	16,9	%21,2
	Kadın	6,6	6,5	9,2	9,7	11,7	16,4	13,3	10,2	13,3	%53,2

Kaynak: TÜİK, Bölgesel İşgücü İstatistikleri (son erişim tarihi: 16.06.2022)

2014 yılına göre 2021 yılı sonrası dönemde iki oranda işsiz durumunda olan genç kadınlar için istihdam olanaklarının oluşturulması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu oranlar da bölgenin sosyal yaşamındaki dönüşümün göstergesi niteliğindedir. Daha önceki erken yaşta evlenme, yerel kültürel kodlar nedeniyle kadınların çalışmasına olumsuz yaklaşılması sorunlarının büyük ölçüde ortadan kalktığı, genç kadınların iki

katı oranda iş hayatına katılma talebinde bulunduğu, bu durumun da işsizlik oranlarına yansıdığı görülmektedir. Özellikle genç kadınlar için, onları işgücü piyasasına hızlı bir şekilde dahil edebilecek, yerel kültürel kodları da dikkate alan mesleki ve teknik eğitim programlarının tasarlanmasında ve uygulanmasında fayda görülmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği bakımından bölgenin kültürel özellikleri, kadının işgücü piyasasına dahil olmasında daha kısıtlayıcı olabilmektedir. Kadınlara özel iş ortamlarının tesis edilmesi, kısmi zamanlı esnek çalışma biçimlerinin tercih edilmesi, çocuklar için kreş ve okul öncesi eğitim birimlerinin işyerleri bünyesinde ve/veya yakınlarında tesis edilmesi kadın istihdam oranını artırıcı etkide bulunacaktır.

Doğu Anadolu'nun zorlu fiziki coğrafya koşullarının olumsuz olması tarım alanlarını sınırlandırmakta, ekonomik faaliyetlerin azalmasına ve dolayısıyla ekonomik kalkınmaya engel olmaktadır. Fiziki coğrafi koşullar, bu bölgelerdeki ulusal ve uluslararası pazarlara erişim olanaklarını ve yatırım alma olanaklarını da sınırlamaktadır. Ancak ekonomik kalkınmayı engelleyen olumsuz fiziki coğrafi koşullar daha çok Doğu Anadolu Bölgesi için geçerli olup, bu rapor kapsamındaki Güneydoğu Anadolu illeri için ne dağlık alanlar ne de toprakların verimsizliği gibi olumsuz fiziki coğrafi koşulların kalkınmayı engelleyebileceği iddia edilebilir. Zira Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ekonomik büyüme için coğrafi koşulların itici değil, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) gibi çekici etki oluşturacağı gerçeği göz ardı edilmemelidir.

3

SOSYOEKONOMİK GELİŞMİŞLİK ENDEKSİ'NDE MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN TÜRKİYE İÇİNDEKİ KONUMU (1996-2017)

BÖLGELER arası veya iller arası gelişmişlik farkları günümüzde en önemli sorunlardan biri olarak dikkat çekmektedir. Ülkelerin kendi içlerinde de görece gelişmiş ve azgelişmiş bölgeleri ve illeri bulunmaktadır. Bölgesel gelişme literatüründe ve bölgesel politikaların oluşturulmasında sıkça tercih edilen yöntemlerden biri bileşik endekslerdir. Uluslararası alanda son dönemde daha sık gündeme gelen bu yöntemin, Türkiye'de illerin birbirlerinden farklı sosyoekonomik gelişmişlik değişkenleri ve alt değişken setleri ve temaları itibarıyla performanslarını ortaya koyan İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması araştırmaları yapılmaktadır. Türkiye'de bu alandaki endeksler, 1966 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yayımlanan ve 1963-1966 yıllarını kapsayan endeksler ilk sosyoekonomik gelişme endeksi örnekleridir. 1980 yılından bu yana da aynı istatistiksel yöntem olan faktör analizi yöntemiyle il endeks değerleri ve sıralamaları elde edilmektedir (DPT, 1980; DPT, 1985; DPT, 1991; DPT, 1998; Taşcı, Özsan & Bilen Kazancık, 2013).

Sosyal ve ekonomik gelişmişliğin farklı boyutlarını temsil eden değişkenler kullanılarak hazırlanan bu çalışmalar, birçok kurum tarafından çeşitli politika uygulamalarında referans olarak kullanılmaktadır. En son 2011 tarihli İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011) sekiz alt boyutta 61 değişken kullanılarak hazırlanmış ve yatırımların teşviki uygulamasının da mekânsal analiz altyapısını oluşturmuştur. 2011 çalışmasında olduğu gibi çok boyutlu ve kapsamlı bir kavram olan sosyoekonomik gelişmeyi temsil eden Demografik, İstihdam, Eğitim, Sağlık, Rekabetçi ve Yenilikçi Kapasite, Finansal Erişilebilirlik ve Yaşam Kalitesi olmak üzere sekiz alt boyut bu çalışmada da kullanılmıştır. TÜİK tarafından 2016 yılında yayımlanan il düzeyinde 2014 yılı Gayri Safi Yurtiçi Hasıla verisi, gelirin bir ilin ekonomik büyüklüğü ve bireysel refahı temsil etmedeki gücü dikkate alınarak analize dahil edilmiştir. Bunun yanında özellikle aynı boyut altındaki değişkenler arasındaki korelasyon ile değişkenlerin birinci temel bileşendeki ağırlıkları dikkate alınarak SEGE-2011 çalışmasında kullanılan bazı değişkenler analizden çıkarılmıştır. Böylece 52 değişken kullanılarak SEGE-2017 elde edilmiştir. SEGE-2017, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından üç yıl gecikmeyle 2020 yılında yayımlanabilmiştir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020).

Türkiye'de yaklaşık altmış yıllık bir geleneğe sahip olan İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi Araştırması'na göre, merkez iller ile çevre illere dair öne çıkan genel durum çevre illerin son sıralarda yer almaya devam etmesidir. 14 il içinde nüfusu büyük olan illerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi (SEGE) sıralamalarında 2003'e göre birkaç sıra gerilemeleri ise dikkat çekmektedir.

Sözgelimi Tablo 4 incelendiğinde de görüleceği üzere 2003-2017 döneminde diğer illere göre daha fazla nüfus barındıran iller arasında yer alan Diyarbakır'ın 63'üncü sıradan 68'inci sıraya, Şanlıurfa'nın 68'inci sıradan 73'üncü sıraya, Van'ın 75'inci sıra-

dan 77'nci sıraya düştüğü görülmektedir. Ağrı, Hakkari, Muş, Şırnak ise uzun yıllardır son sıraları paylaşmaya devam etmektedir. Öte yandan nüfusunun %17'sini kaybeden Ardahan'ın ise SEGE endeks sıralamasında 7 sıra yükseldiği görülmektedir. Bunun nedeni, azalan nüfus nedeniyle kişi başı sosyal göstergelerin ili yukarı çekmesidir.

Bölge illerinde nüfus arttıkça refahın azalması önümüzdeki dönemde bu illerde ciddi sosyal problemlere ve sosyal patlama riskine işaret etmektedir. Uzun yıllar boyu terör sorunu nedeniyle kronik kalkınma sorunu yaşayan bölgenin, önemli tutarlarda kaynak harcamalarına, geliştirilen projelere, programlara rağmen, SEGE endekslerinde geriye düşmesi, mevcut bölgesel gelişme politikalarının başarısının ve etkinliğinin sorgulanmasına yol açmaktadır.

TABLO 6: 14 İL SEGE ENDEKS SIRALAMALARI (1996, 2003, 2011, 2017)

İller	1996 (76 il)	2003 (81 il)	2011 (81 il)	2017 (81 il)
İstanbul	1	1	1	1
Ankara	2	2	2	2
İzmir	3	3	3	3
Ağrı	**74**	**80**	**79**	**80**
Kars	62	67	68	69
Iğdır	69	69	69	70
Ardahan	72	74	71	67
Van	67	**75**	**75**	**77**
Muş	**76**	**81**	**81**	**79**
Bitlis	71	**79**	**76**	**76**
Hakkari	70	**77**	**80**	**78**
Şanlıurfa	59	68	73	73
Diyarbakır	57	63	67	68
Mardin	66	72	74	74
Batman	65	70	70	72
Şırnak	**75**	**78**	**78**	**81**
Siirt	68	73	**77**	**75**

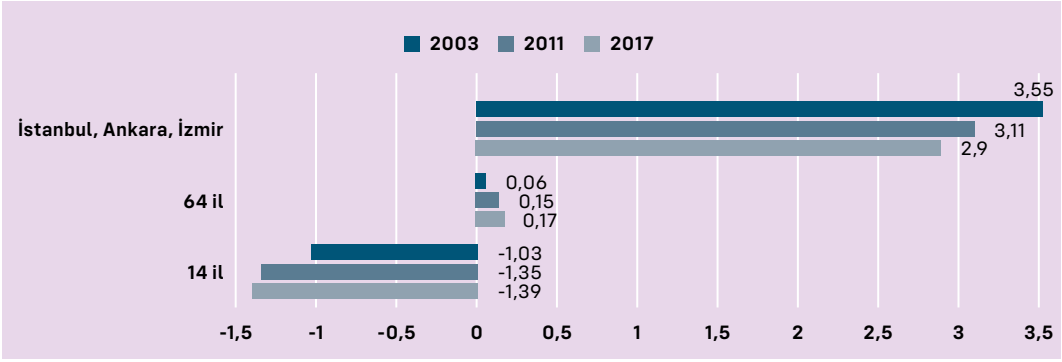
Kaynak: DPT Müsteşarlığı, Kalkınma Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

Kronik kalkınma sorunu yaşayan 14 il için tekdüze ve Türkiye'nin herhangi bir ilinde uygulanabilecek destek programlarının uygulanması, Türkiye'de bölgesel gelişme politika alanının yeterince sahiplenilmediğini de göstermektedir. Sözgelimi mevcut Genel Müdürlük'ün bölgesel gelişmeden değil, sadece Düzey-2 bölge ve illerde

örgütlenmiş kurumlardan sorumlu olması, bölgesel gelişme gibi merkezi ve yerel koordinasyonu güçlü bir yapı gerektiren bir kamusal hizmet alanını sadece bir bakanlık bünyesine sıkıştırmak anlamına gelmektedir.

Bölgesel gelişme politikalarının etkisizliği SEGE endekslerine de yansımaktadır. Aşağıdaki grafikte, merkez ve çevre illerin 2003, 2011 ve 2017 SEGE endeks değer ortalamaları verilmiştir.

ŞEKİL 3: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN SEGE ENDEKS DEĞER ORTALAMALARI (2003, 2011, 2017)



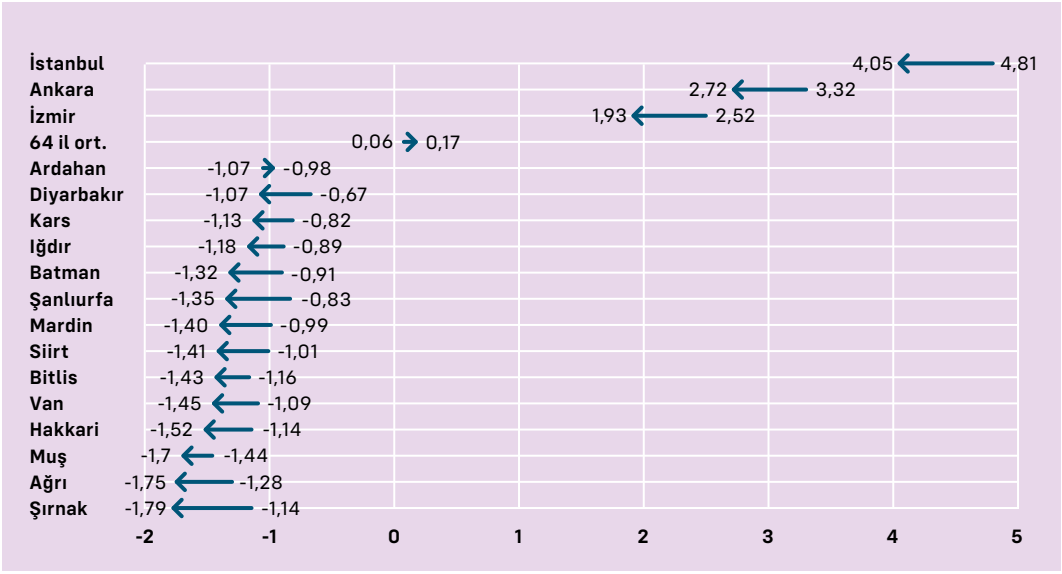
Kaynak: Yazarın araştırması

Son 20 yılda merkez ve çevre illerde SEGE endeks değerlerinin gerilediği görülmektedir. Buna karşın yarı-çevre illerde ortalama SEGE endeks değeri üç katına çıkmıştır. Bu da Türkiye'de yarı-çevre ve merkez iller arasında yakınsama gerçekleştiğinin bir kanıtıdır.

Yakınsamaya ilişkin bölümde ve GSYH'nin sektörel analizine ilişkin bölümde bu hususlara tekrar değinilecektir. Diğer yandan, çevre illerin SEGE endeks değeri ortalamasının %40'a yakın bir oranda düştüğü görülmektedir. Bu durum merkez ve çevre iller arasındaki sosyoekonomik gelişmişlik farkının derinleştiği anlamına gelmektedir.

SEGE endeks değerleri il bazında incelendiğinde en fazla düşüşün Şırnak, Şanlıurfa ve Diyarbakır'da gerçekleştiği görülmektedir. Ardahan dışında tüm illerde SEGE endeks değerleri ciddi şekilde düşmüştür. Türkiye'de sosyoekonomik gelişmişlik bakımından son sıralarda yer alan illerin gelişme düzeylerinin yirmi yıl öncesinden daha geriye düşmesi Türkiye'de çevre illere ve bölgesel gelişme politikasına özel önem verilmesi gerektiğini gösteren bir durumdur.

ŞEKİL 4: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN SEGE ENDEKS DEĞERLERİ DEĞİŞİMİ (2003, 2017)



Kaynak: Yazarın araştırması

4

İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ ANALİZİ: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN DÜNYADAKİ KONUMU (2020)

BU bölümde merkez ve çevre illerin insani gelişme bakımından dünyadaki konumu Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından son otuz yılda düzenli olarak ülkeler bazında yayımlanan İnsani Gelişme Endeksi'ne göre tespit edilmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından kullanılan yöntem Türkiye'de iller için uygulanmıştır.

İnsani Gelişme Endeksi (İGE), insani gelişmenin temel boyutlarındaki ortalama başarının özet bir ölçüsüdür: Uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgili olmak ve iyi bir yaşam standardına sahip olmak. İGE, üç boyutun her biri için normalleştirilmiş endekslerin geometrik ortalamasıdır.

Sağlık boyutu doğumda beklenen yaşam süresi ile, eğitim boyutu ise 25 yaş ve üzeri yetişkinler için okullaşma süreleri ve okula başlama çağındaki çocuklar için beklenen okullaşma süreleri ile ölçülmektedir. Yaşam standardı boyutu, kişi başına düşen gayri safi milli gelir ile ölçülmektedir. Üç İGE boyut endeksinin puanları daha sonra geometrik ortalama kullanılarak bileşik bir endekste toplanmaktadır.

İGE, ulusal politika tercihlerinin geliştirilmesinde kullanılan referans çalışmalardan biridir. Kişi başına aynı GSYH seviyesine sahip bölge ve ülkelerin nasıl farklı insani gelişme sonuçları elde edebileceğinin araştırılması, doğru politika şoklarının tespit edilmesi bakımından kalkınma araştırmalarında sıklıkla kullanılan bir yöntemdir.

Bu çalışma kapsamında Türkiye'de merkez 3 il ve 14 çevre il ile 64 ilin ortalamasına göre insani gelişme endeksi hesaplaması yapılmıştır. Hesaplamada Dünya ile karşılaştırma yapılabilmesi ve TÜİK tarafından yayımlanan ortalama yaşam beklentisi süresinin en son 2019 yılına ait olması nedeniyle endeks değerleri 2019 yılı için hesaplanmıştır.

İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ YÖNTEMİ

Bu çalışma kapsamında Türkiye ve seçilen iller için İGE değerleri klasik yöntemle hesaplanmıştır. Çünkü, beklenen okullaşma endeksi ve beklenen ortalama okullaşma süre değişkenlerine ilişkin TÜİK tarafından il bazında veri yayımlanmamaktadır.

GÖSTERGELER

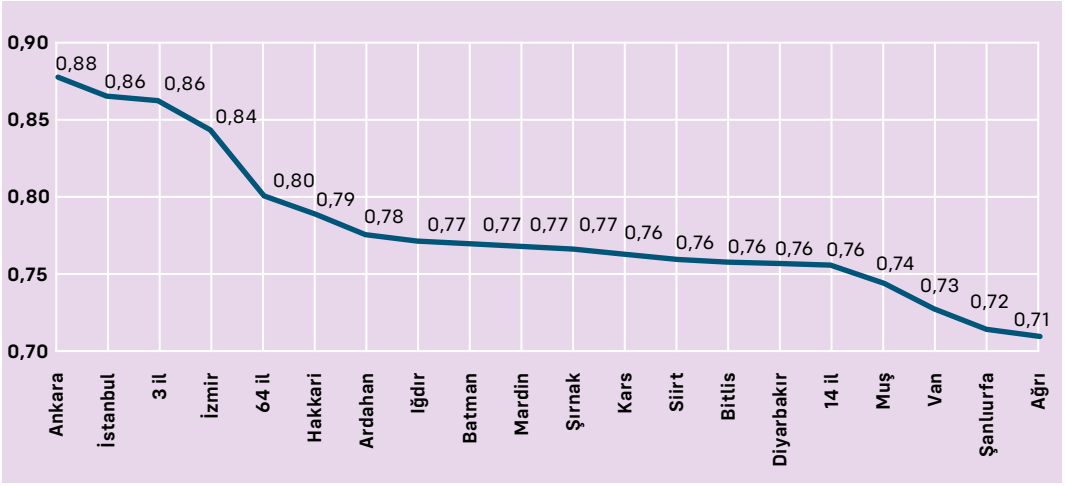
LE: Doğuşta Beklenen Ortalama Yaşam Süresi (Yıl)
MYS: Ortalama Okullaşma Süresi (Yıl)
GNI: Satın Alma Gücü Paritesine Göre Ortalama Fert Başı GSMH ($)

ALT ENDEKSLER

Sağlık Endeksi: *LEI = (LE-20)/(85-20)*
Eğitim Endeksi: *MYSI = MYS/15*
Yaşam Standardı Endeksi: *GNI = SAGP Fert Başı GDP ($)*

Endeksin oluşturulması sonucunda merkez ve çevre illerin Türkiye'deki sıralaması aşağıdaki grafikte sunulmuştur:

ŞEKİL 5: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ DEĞERLERİ (2019) - İGE SKORU



Türkiye'de insani gelişme endeksi (İGE) en yüksek il, 0,88'lik skoru ile Ankara olmuştur. İkinci sırada ise İstanbul gelmektedir. Üç ilin İGE endeks değeri ortalaması 0,86'dır.

Ankara'nın İGE sıralaması Polonya düzeyindedir. İstanbul ise Portekiz ve Macaristan'ın üzerindedir. Üç ilin ortalaması ise Macaristan düzeyindedir. İzmir Arjantin ile yakın sıralamada iken, 64 yarı-çevre il ise Arnavutluk seviyesindedir. 64 yarı-çevre ilin endeks ortalaması 0,80 düzeyindedir. 14 çevre ilden endeks değeri en yüksek il, SEGE endeks sıralamasının aksine Hakkari olmuştur. Hakkari'nin diğer illere göre üst sırada yer almasının nedeni eğitim endeksidir. TÜİK istatistiklerine göre Hakkari'de üniversite mezunu kişi sayısı 28 bin civarındadır. Bu sayı Gümüşhane'nin 1,5 katı, Karaman ve Kırşehir'eyse yakındır. Üniversite etkisinin gelecek yıllarda Hakkari'nin sosyoekonomik gelişmesinde daha etkili olacağı açıktır.

Hakkari için geliştirilecek kalkınma program ve projelerinde üniversite mezunu genç nüfusun dikkate alınması önem arz etmektedir.

14 il arasında en düşük skora sahip olan Ağrı'dır. Ağrı, 0,71'lik endeks skoru ile insani gelişme bakımından Filistin düzeyindedir. Şanlıurfa Venezuela, Van Libya seviyesinde, Muş Lübnan ile Moğolistan'ın arasında, Diyarbakır ve Bitlis ise Azerbaycan seviyesindedir. 14 il ortalamasının Yüksek İnsani Gelişme ortalamasına çok yakın olduğu görülmektedir. Ağrı, Van ve Şanlıurfa hem dünya ortalamasının altındadır hem de orta insani gelişme düzeyine sahiptir. Şırnak, Kars ve Siirt ise Çin seviyesindedir. Mardin ve Batman Kolombiya seviyesinde, Iğdır ve Ardahan ise Ermenistan seviyesindedir.

Merkez ve çevre il farkları bakımından yukarıdaki tabloda görülen en dikkat çekici husus, İnsani Gelişme Düzeyi açısından aynı ülke içinde Ankara dünyada 35'inci

sıradayken Ağrı'nın 113'üncü sırada ve dünyada siyasi, idari ve ekonomik açıdan en sorunlu ülkelerden biri olan Filistin seviyesinde olmasıdır. Türkiye ise ulusal olarak Belarus ve Bulgaristan düzeyindedir.

TABLO 7: İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ'NDE MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN DÜNYADAKİ SIRALAMASI (2019)

İGE Sıra	Ülke/Bölge	İGE Skoru
1	Norveç	0,957
2	İrlanda	0,955
2	İsviçre	0,955
4	Hong Kong, Çin (SAR)	0,949
4	İzlanda	0,949
6	Almanya	0,947
7	İsveç	0,945
8	Avustralya	0,944
8	Hollanda	0,944
10	Danimarka	0,94
25	İspanya	0,904
26	Fransa	0,901
27	Çekya	0,9
-	**OECD Ülkeleri**	**0,9**
-	**Çok Yüksek İnsani Gelişme**	**0,898**
29	İtalya	0,892
31	Birleşik Arap Emirlikleri	0,89
32	Yunanistan	0,888
35	Polonya	0,88
TR510	**Ankara**	**0,878**
36	Andora	0,868
37	Letonya	0,866
TR100	**İstanbul**	**0,865**
38	Portekiz	0,864
-	**Merkez 3 İl**	**0,862**
40	Macaristan	0,854
40	Suudi Arabistan	0,854
43	Hırvatistan	0,851
45	Katar	0,848
46	Arjantin	0,845

TABLO 7'NİN DEVAMI

İGE Sıra	Ülke/Bölge	İGE Skoru
TR310	**İzmir**	**0,843**
49	Romanya	0,828
52	Rusya Federasyonu	0,824
53	Belarus	0,823
54	**Türkiye**	**0,82**
56	Bulgaristan	0,816
61	Gürcistan	0,812
62	Malezya	0,81
64	Sırbistan	0,806
-	**64 il**	**0,801**
69	Arnavutluk	0,795
-	**Avrupa ve Orta Asya**	**0,791**
TRB24	**Hakkari**	**0,789**
70	İran	0,783
72	Sri Lanka	0,782
74	Meksika	0,779
79	Tayland	0,777
81	Ermenistan	0,776
TRA24	**Ardahan**	**0,776**
82	Kuzey Makedonya	0,774
TRA23	**Iğdır**	**0,772**
TRC32	**Batman**	**0,77**
TRC31	**Mardin**	**0,768**
83	Kolombiya	0,767
-	**Latin Amerika ve Karayipler**	**0,766**
TRC33	**Şırnak**	**0,766**
84	Brezilya	0,765
TRA22	**Kars**	**0,762**
85	Çin	0,761
TRC34	**Siirt**	**0,761**
86	Ekvador	0,759
86	Saint Lucia	0,759
TRB23	**Bitlis**	**0,758**
TRC22	**Diyarbakır**	**0,757**

TABLO 7'NİN DEVAMI

İGE Sıra	Ülke/Bölge	İGE Skoru
88	Azerbaycan	0,756
88	Dominik Cumhuriyeti	0,756
-	**14 il**	**0,755**
-	**Yüksek İnsani Gelişme**	**0,753**
90	Moldova	0,75
91	Cezayir	0,748
-	**Doğu Asya ve Pasifik**	**0,747**
92	Lübnan	0,744
TRB22	**Muş**	**0,743**
94	Dominika	0,742
99	Moğolistan	0,737
-	**Dünya**	**0,737**
103	Paraguay	0,728
TRB21	**Van**	**0,726**
105	Libya	0,724
107	Endonezya	0,718
TRC21	**Şanlıurfa**	**0,715**
113	Venezuela	0,711
TRA21	**Ağrı**	**0,71**
114	Güney Afrika	0,709
115	Filistin, Devlet	0,708
116	Mısır	0,707
-	**Arap Ülkeleri**	**0,705**
-	**Gelişmekte Olan Ülkeler**	**0,689**
121	Fas	0,686
123	Irak	0,674
131	Hindistan	0,645
-	**Güney Asya**	**0,641**
-	**Orta İnsani Gelişme**	**0,631**

Kaynak: Yazarın araştırması

5

YAKINSAMA ANALİZİ: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERDE BİREYSEL REFAHIN DEĞİŞİMİ (2004-2020)

BÖLGESEL kalkınmanın temel araştırma alanlarından biri, azgelişmiş bölgeler ile gelişmiş bölgeler arasındaki sosyoekonomik refah farklarının azaltılması, geride kalan bölgelerin ekonomik olarak gelişmiş bölgeleri yakalamasını sağlayacak politika tedbirlerinin tespit edilmesidir.

Azgelişmiş bölgeler ile gelişmiş bölgeler arasında bireysel refah göstergesi olarak fert başı GSYH değerlerinin zaman içinde azalması "yakınsama", aradaki farkın açılması ise "ıraksama" olarak adlandırılmaktadır.

Kalkınma politikasının temel amacı ülkenin tüm bölgelerinde dengeli büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilmesidir. Makro düzeyde ekonomi büyüdükçe, ülkede bölgeler arasındaki sosyoekonomik gelişmişlik farklarının ve özellikle bölgeler arasındaki fert başı GSYH farklarının zaman içinde kapanması beklenmektedir. Neoklasik iktisat disiplinindeyse azalan getiriler varsayımı bu fikri desteklemektedir. Bu varsayımın temel dayanağı, gelişmiş olan bölgelerde sermayenin marjinal verimliliğinin düşmesi, uzun dönemde durağan duruma (steady-state) geçmesi, ekonominin refah yaratma kapasitesinde yavaşlamanın gerçekleşmesi, üretim faktörlerinin daha yüksek getiri sağlaması (ucuz emek + teşvikler vb) beklentisiyle azgelişmiş bölgeye doğru kayması şeklinde açıklanmaktadır. Böylece, azgelişmiş bölgede ekonomik gelişmenin sağlanması ve fert başı GSYH farklarının zamanla kapanması mümkün olabilecek ve yakınsama gerçekleşebilecektir.

OECD (2009) "Bölgeler Nasıl Büyür: Eğilimler ve Analizler" çalışması kapsamında OECD üye ülkeleri içinde yer alan 400'den fazla alt bölge (düzey-2 bölgesi) karşılaştırılmış ve aşağıdaki bulgular elde edilmiştir (OECD, 2009):

- OECD ülkelerinin yüzde 70'inde bölgeler arası eşitsizlik artmakta, bu dengesizliğin göreli olarak azaldığı ülkeler arasında Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Meksika, İspanya ve Türkiye bulunmaktadır.
- Bölgesel gelişmenin ana belirleyicileri, yenilikçilik, altyapı ve insan kaynağıdır.
- Yakınsama, bölgelerin gelişmişlik düzeyiyle ilişkilidir. Gelişmişlik düzeyi kişi başına hasıla ile ölçülmektedir. Daha az gayri safi bölgesel hasılaya (GSBH) sahip bölgeler, daha fazla GSBH'ye sahip olan bölgelere göre daha hızlı büyüme eğilimi göstermektedir.

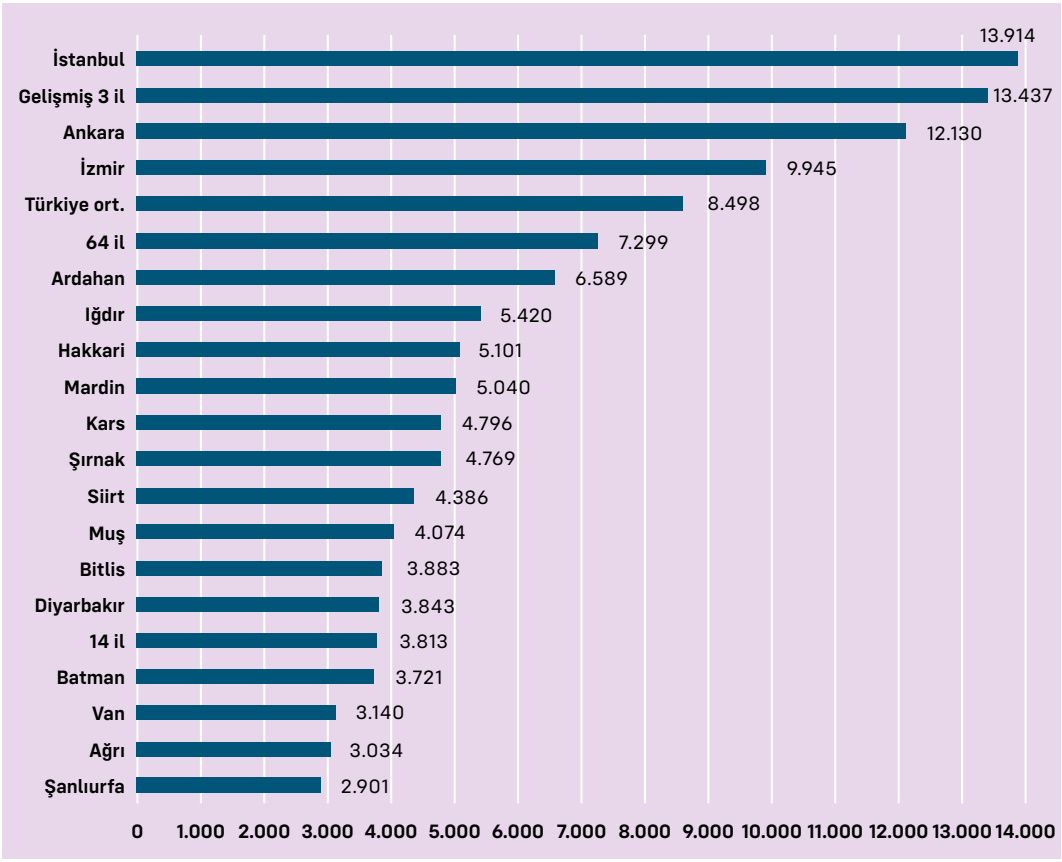
Görüldüğü üzere dünyadaki gelişmiş ülkeleri temsil eden OECD ülkelerinde bile bölgeler arası gelişmişlik farkı önemli bir ekonomik ve sosyal problem olarak algılanmakta, sadece bölgeler arası eşitsizliği ortadan kaldırmak üzere politikalar uygulanmamakta, kent ekonomileri ve yerel kalkınma politikaları ile ulusal büyümenin azamileştirilmesi de hedeflenmektedir. Yerel ekonomilerin güçlendirilmesinde yegâne araç yatırımların artırılması, girişimciliğin teşvik edilmesi ve yerel finansman imkânlarının geliştirilmesidir.

İktisat literatüründe gelişmiş ve azgelişmiş bölgeler arasında yakınsamanın genel bir kural olarak tüm ülkeler için geçerli olmadığı bulgusunu ortaya koyan çalışmaların artması, büyümenin açıklanmasında farklı teorilerin geliştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Romer (1986,1990) ve Lucas'ın (1988) öncülüğünü yaptığı ve İçsel Büyüme Modeli olarak da adlandırılan, teknolojinin, insan kaynaklarının, Ar-Ge ve yeniliğin "içsel" bir faktör olarak ele alındığı bu modellere göre, uzun dönemde gelişmiş ülkeler veya bölgeler ile geri kalmış ülke veya bölgeler arasındaki fark sadece sermaye birikimi ve emeğe bağlı olmayabilmekte, bilgi ve teknolojik gelişme de belirleyici olabilmekte, sermayenin uzun dönemdeki getirisi sadece azalan (DRS) oranda değil, artan (IRS) oranda da olabilmektedir (Taşcı & Yeldan, 2021).

Türkiye de dahil olmak üzere dünyada birçok ülkede yakınsama bölgesel kalkınma politikalarının nihai amacı olarak kabul edilmektedir. Dışsal teknolojik gelişme ve standart bir neoklasik büyüme modeli, yakınsamanın gerçekleşeceğini öngörmektedir. Barro & Sala-i Martin'in (1992) çalışmasında ABD'deki 48 eyalette 1840-1963 döneminde fert başı GSYH değerleri bakımından yakınsama gerçekleşip gerçekleşmediği araştırılmıştır. ABD'de eyaletler arasında yakınsama tespit edilmiştir. Aynı çalışmada 1960-1985 dönemi için OECD ülkeleri arasında yakınsama olup olmadığı da araştırılmıştır. Çalışma bulgularına göre OECD ülkeleri arasında şartlı yakınsama tespit edilmiştir.

Bu çalışmada da ülkemizde son 20 yılda uygulanan gerek makroekonomik gerekse bölgesel kalkınma politikalarının nihai bir sonucu olarak bölgeler arası gelişmişlik farklarının azalıp azalmadığı merkez ve çevre iller özelinde fert başı göstergesi üzerinden analiz edilecektir. Bölgeler arası gelişmişlik farkının mevcut durumunun tespiti için aşağıdaki grafikte merkez ve çevre iller için 2020 yılı nominal fert başı GSYH değerleri karşılaştırılmıştır.

ŞEKİL 6: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN FERT BAŞI GSYH DEĞERLERİ ($, 2020)



Türkiye'de merkez, yarı-çevre ve çevre il grupları arasında ortalama fert başı GSYH değerli üçlü bir yapı arz etmektedir. Merkez iller ile yarı-çevre iller arasındaki oran ortalama 1,8 kat, yarı-çevre ile çevre iller arasındaki oran ise 2 kat düzeyindedir. 2004-2012 döneminde çevre iller ile merkez iller arasındaki fark 4 katın üzerinde iken, 2012 sonrası dönemde ülkenin nominal dolar bazında küçülme dönemine girdiği, 2013 yılındaki 958 milyar dolarlık zirve değerinden sonra 2020 yılında GSYH'nin 716 milyar dolara gerilemesiyle fert başı gelirde de %30'lara varan düşüş olduğu görülmüştür. Merkez illerde ortalama yıllık fert başı GSYH kaybı yaklaşık 5.000 $ iken, çevre illerde bu değer 1.300 $ civarındadır.

Şekil 6'da il bazında verilen GYSH değerleri incelendiğinde İstanbul 13.914 $ fert başı GSYH ile ilk sırada yer alırken, Ağrı 2.901 $ ile son sırada yer almaktadır. Çevre 14 ilin fert başı GSYH ortalaması 3.813 $'dır. 64 il ise yaklaşık 7.300 $'lık fert başı GSYH ortalamasına sahiptir.

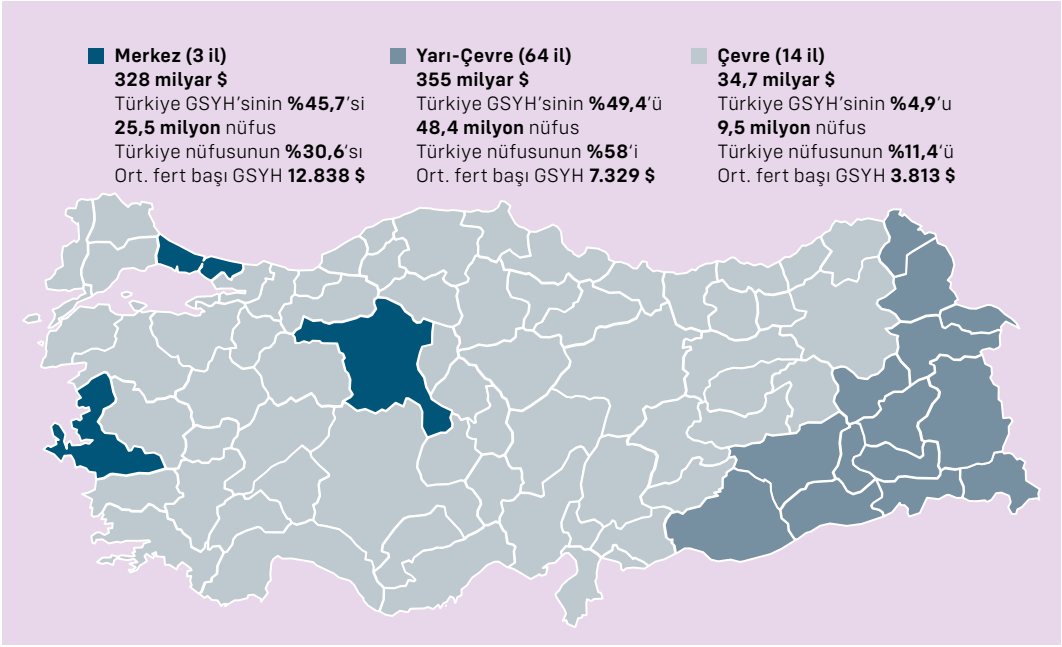
Derin sosyoekonomik farkların olduğu ve "Üç Türkiye" olarak tanımlayabileceğimiz bu üçlü yapının özet coğrafi gösterimi aşağıda, Şekil 7'de sunulmuştur. İstanbul, Ankara ve İzmir'den oluşan Merkez Türkiye, 25,5 milyon görece yüksek eğitimli insanı, en iyi üniversiteleri, teknoparkları, sanayi merkezlerini, ileri teknoloji işletmelerini

barındıran, fert başı geliri 13 bin $ düzeyinde olan, toplam GSYH'si 328 milyar $ olan merkez illeri kapsamaktadır.

Yarı-çevre olarak tanımlayabileceğimiz, son yirmi yılda ulaştırma, eğitim, üretim yapısında ciddi değişimler gösteren ve 48,4 milyonluk nüfus barındıran 64 ilden oluşan Türkiye ise ulusal GSYH'ye 355 milyar dolarlık katkı sağlamaktadır.

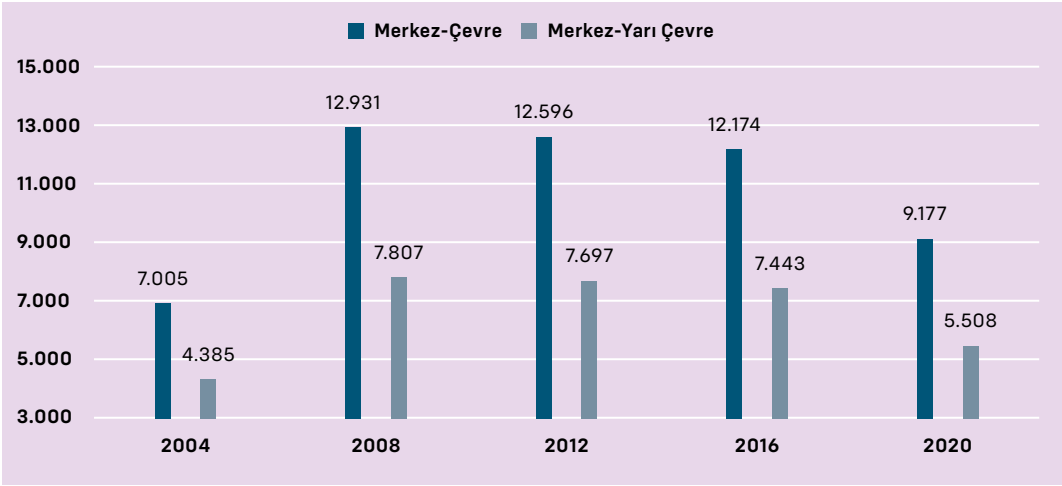
Ülke nüfusunun %11,4'ünü barındıran çevre iller ise ulusal GSYH'ye sadece %4,9'luk katkı sağlamaktadır. 8'i ülke sınırlarında olan 14 ilin toplamda sadece 35 milyar $ yıllık GSYH üretmesi, bu illerin bölgede yaşayan vatandaşların refahının yanı sıra ulusal ekonomi içinde sınırda olma durumunu, genç nüfusu ve potansiyelini de kullanamadığı anlamına gelmektedir. Bölgeler arası dengesizlikler sadece o bölgeyi değil, ülkenin tümünü de dolaylı olarak olumsuz yönde etkilemektedir.

ŞEKİL 7: ÜÇ TÜRKİYE (2020)



2020 yılı itibarıyla Ankara, İstanbul ve İzmir'den oluşan 3 merkez ekonomide fert başı GSYH değerleri 2006 düzeyine gerilemiştir. İzmir son on beş yılda ilk kez 10 bin $ seviyesinin altına düşmüştür. 14 il içinse ortalama fert başı GSYH'nin 2007 seviyesinin altına gerilediği tespit edilmiştir. İllerin kendi GSYH gelişim süreçlerinin yıllar itibarıyla kıyaslanması bu tür refah analizleri iç yeterli değildir. Ülke içinde ekonomik ve sosyal refah arasındaki dengesizlikler Türkiye'de hâlâ göç olgusunu önemli bir sorun olarak teşvik etmeye devam etmektedir. 3 merkez ekonomi ile yarı-çevre niteliğindeki 64 il ve çevre olarak tanımlanan 14 il arasındaki ortalama refah farkı, bölgeler arası refah farkını ortaya koyan en önemli iktisadi göstergedir.

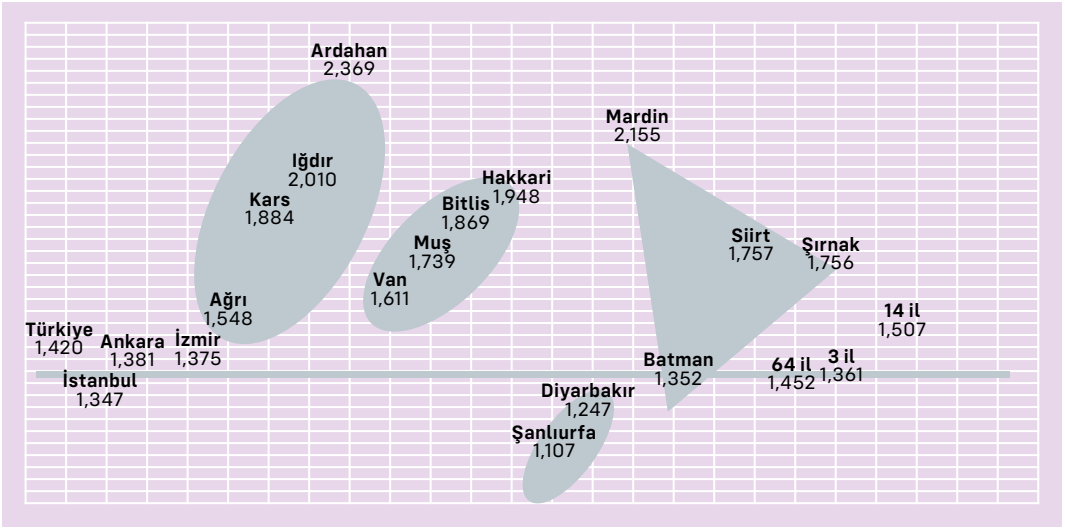
ŞEKİL 8: MERKEZ, YARI-ÇEVRE VE ÇEVRE İLLERİN FERT BAŞI GSYH ($) DEĞERLERİ ARASINDAKİ MUTLAK FARK



Şekil 8 incelendiğinde görüleceği üzere merkez iller ile çevre ve yarı-çevre iller arasındaki bireysel refah farkı yıllık olarak 2004 yılında sırasıyla 7 bin $ ile 4,4 bin $ düzeyinde iken, ülke ekonomisinin hızlı büyüdüğü bir dönem olan 2012 yılında 12,5 bin $ ve 7,7 bin $ düzeyine yükselmiştir. Son on bir yıllık sürekli küçülme döneminde ise fert başı gelirin 2006 düzeylerine gerilemesine rağmen merkez ve çevre iller ile yarı-çevre iller arasındaki bireysel refah farkı 9,2 bin $ ve 5,5 bin $ olarak gerçekleşmiştir.

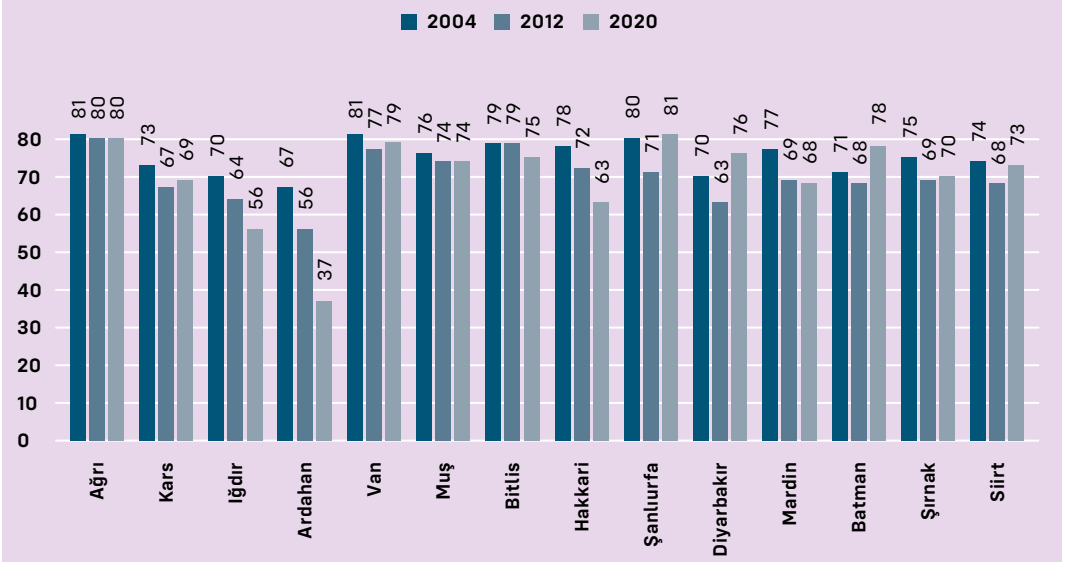
Şekil 9'da merkez, yarı-çevre ve çevre illerin GSYH değişim oranları verilmiştir. 2004-2020 döneminde Türkiye GSYH'si 1,42 katına çıkarken, bu oran Ardahan'da 2,4, Mardin'de 2,2 katına çıkmıştır. 14 il ortalaması ise 1,52'dir. Bölgenin en fazla nüfusa sahip iki ili olan Şanlıurfa ve Diyarbakır'da ise ülke ortalamasının altında bir büyüme gerçekleşmiştir. Şanlıurfa il GSYH'si 17 yılda sadece 1,1 katına, Diyarbakır GSYH'si ise 1,25 katına çıkabilmiştir. 14 ilden 11'inin il GSYH'sini ülke ortalamasının üzerinde artırdığı görülmektedir. Bu durum 11 il için yakınsamanın gerçekleştiğini göstermektedir.

ŞEKİL 9: 2004-2020 DÖNEMİ MERKEZ, YARI-ÇEVRE VE ÇEVRE İLLERDE TOPLAM GSYH DEĞİŞİM ORANI



Şekil 10'da çevre illerin 2004, 2012 ve 2020 yıllarında fert başı GSYH bakımından ülke sıralamaları verilmiştir. 14 ilin ortalama sırası 2004 yılında 73 iken 2012 yılında 72'ye ve 2020 yılında da 70'e yükselmiştir. Ancak, bu sıralamadaki iki sıralık yükseliş, Ardahan, Iğdır ve Hakkari gibi düşük nüfuslu illerin sıralamasındaki yükselişten kaynaklanmaktadır. Fert başı GSYH bakımından en fazla nüfusa sahip olan Şanlıurfa'nın Türkiye'de son sıraya gerilemesi, Diyarbakır'ın 15 sıra birden düşmesi, Van'ın sondan 2'nci sırada olması, Batman'ın 78'inci sırada yer alması dikkat çekmektedir.

ŞEKİL 10: 14 ÇEVRE İLDE FERT BAŞI GSYH SIRALAMASINDAKİ DEĞİŞİM (2004, 2012, 2020)



Kentsel yoksulluğun zirve yaptığının kanıtı olan bu durum, bölge için geliştirilecek politikalarda artık klasik "ekonomisi tarıma dayanan bölge" yaklaşımına ilave olarak bölge için kent ekonomileri ve sanayileşme odaklı yeni bir kalkınma paradigmasını da dikkate almanın zorunlu olduğunu göstermektedir. Yakınsamanın beklenmemesi gerektiğine ilişkin teorilere göre kalkınmanın mekânda dengesiz dağılması ve piyasa mekanizmalarının dengeli gelişmeyi sağlamaması beklenen bir durumdur. Marshall'a (1922) göre sanayinin belli bölgelerde yığılması (agglomeration) ve dışsal ekonomilerin pozitif sonuçları olarak;

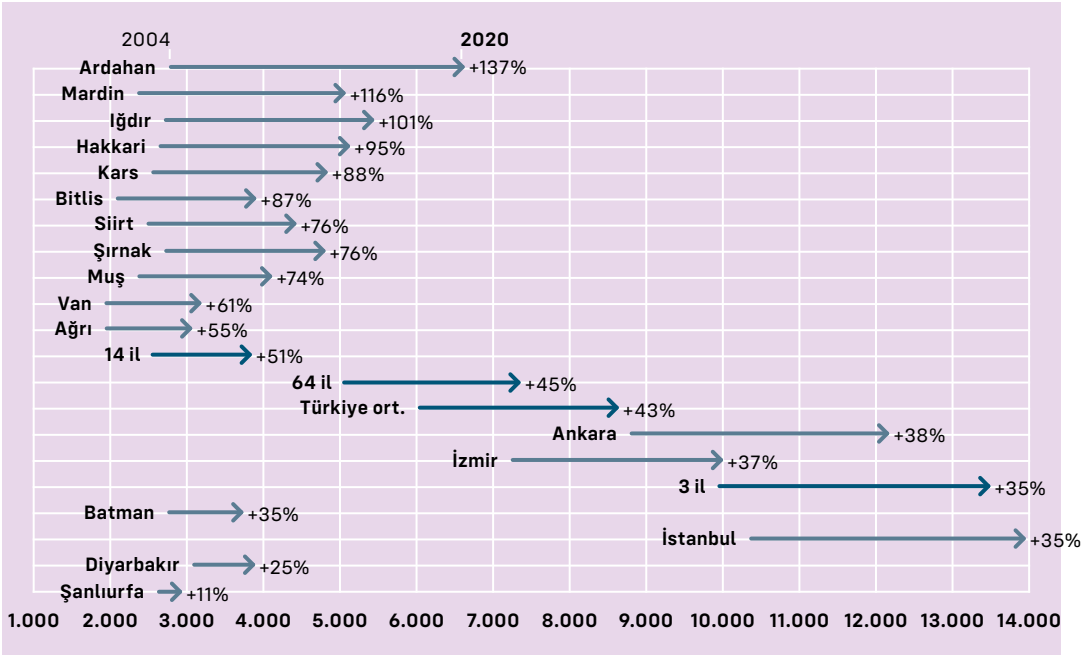
- İşletmelerin belirli bir coğrafi bölgede yoğunlaşmaları belirli niteliklere sahip işgücü piyasasının oluşmasını sağlar, o bölgede işsizlik ve o sektörün emek gücü eksiliği ihtimalini de düşürür,
- Yerelleştirilmiş sanayi odakları ticareti yapılmayan, yani yerel ekonomide geribesleme etkisi sağlayabilecek aramalı niteliğine sahip özel girdilerin üretimini destekleyebilir, sektörel çeşitlilik-kümelenme
- Bilgi yayılmaları suretiyle kümelerin hem firma hem de küme düzeyindeki öğrenme süreçlerini destekler, ayrıca üretim fonksiyonlarında yeni teknolojiler sayesinde daha fazla çıktı ortaya konmasına imkân verir.

Sadece kalkınma ajansları ile çevre illerde 2010 sonrası dönemde 4,6 milyar TL proje desteği verilmiş, eş-finansmanla birlikte 7,8 milyar TL'lik kaynak harekete geçirilmiştir. Geçtiğimiz on yedi yılda bölgesel kalkınma programları vasıtasıyla çok sayıda mali destek programı, master plan, strateji, bölge planı, il yatırım planları gibi kamu müdahaleleri gerçekleştirildiği halde bölgenin büyük illerinin çöküşünün hızlanması, Türkiye'de de bölge kalkınma sistemi ve kurumlarının gözden geçirilmesinin zaruret olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin kalkınma ajansı sistemi üzerinden ve GAP yatırımlarında en fazla kaynağı Şanlıurfa aldığı halde (1,2 milyar TL proje destek tutarı) bu ilin Türkiye'de fert başı gelir bakımından son sıraya yerleşmesi bu zaruretin somut kanıtlarından biridir. Merkez ve çevre iller arasında fert başı GSYH bakımından yakınsama olup olmadığını araştırmak için basit bir analiz yöntemi olarak aynı dönem için il ve il grupları bazında fert başı GSYH değerlerinin nominal artışına bakılabilir.

Türkiye'de 2004-2020 döneminde seçilen iller bazında fert başı değişim oranları aşağıda, Şekil 11'de verilmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin ortalama fert başı GSYH artışı %43 iken 64 ilde bu oran %45 olarak gerçekleşmiştir. Merkez illerde ise ortalama %35'lik bir fert başı GSYH artışı söz konusudur.

Çevre illerin fert başı GSYH artış ortalaması %51'dir. Bu oranlar fert başı GSYH bakımından yakınsama olduğunu doğrulamaktadır. Ardahan'da %137, Mardin'de %116, Iğdır'da %101, Hakkari'de %95, Kars'ta %88, Bitlis'te %87, Siirt ve Şırnak'ta %76, Van'da %61, Ağrı'da ise %55 fert başı GSYH artışı olmuştur.

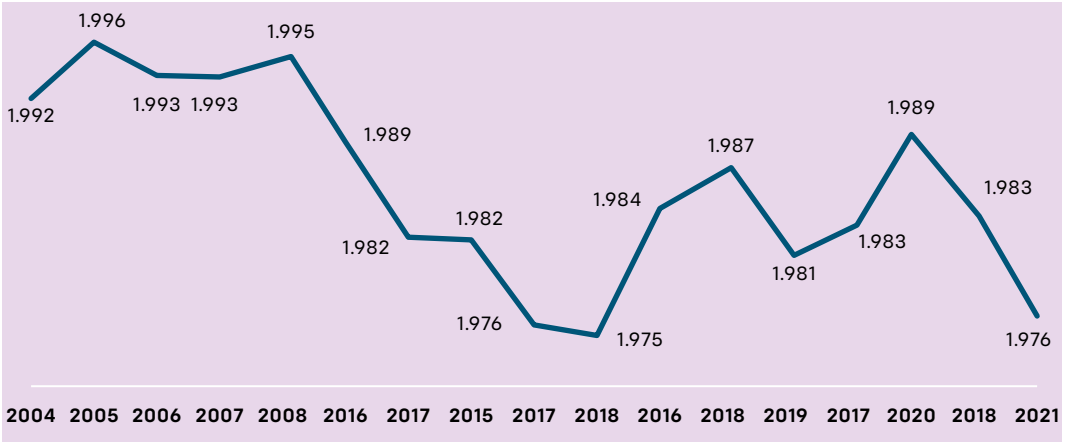
ŞEKİL 11: 14 ÇEVRE İLDE FERT BAŞI GSYH'DEKİ ARTIŞ (2004-2020)



Bu çalışmada, yakınsamanın yıllar itibarıyla gelişimini gösteren ve varyans katsayısının hesaplanmasına dayanan SIGMA (δ) yakınsama yöntemi de uygulanmıştır.[2] Merkez, yarı-çevre ve çevre illerin Türkiye ekonomisi içindeki payları ve fert başı GSYH değerlerine göre yapılan iki SIGMA Yakınsama analizinde elde edilen değişim katsayısı sonuçları aşağıdaki grafiklerde verilmiştir. Şekil 12'deki birinci grafik yığılma ekonomilerini temsil etmektedir. Şekil 13'teki ikinci grafik ise bireysel refah bakımından yakınsamanın varlığını incelemektedir.

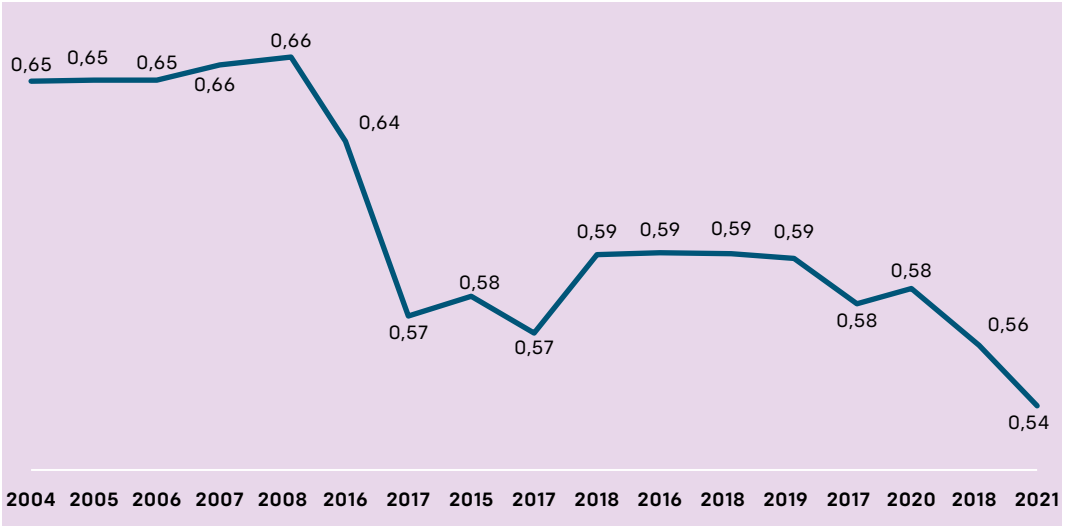
2 SIGMA yakınsaması, gelirin zamanla nasıl bir dağılım izlediğini göstermektedir. SIGMA yakınsamasında, karşılaştırılan ekonomilerin kişi başına gelir dağılımının zaman içinde azalması söz konusudur. Standart sapmanın zamana göre azalması yakınsamanın gerçekleştiğini göstermektedir. Eğer standart sapma zamana göre artıyorsa ıraksama söz konusu olmaktadır (Sala-i Martin, 1996, "The Classical Approach to Convergence Analysis", *The Economic Journal*, 106, s. 1019-1036).

ŞEKİL 12: SIGMA YAKINSAMA-1 - TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ PAYLARINA GÖRE (2004-2020)



Yukarıdaki grafikte görüleceği üzere varyasyon katsayısı 2004-2020 döneminde az da olsa azalmıştır. Bu durum, genellikle büyüklüğün getirdiği pozitif dışsallık olarak tanımlanan yığılma ekonomileri bakımından çevre iller ve merkez iller arasında SIGMA yakınsamanın varlığına işaret etmektedir. Mekânsal olarak sanayi sektörü güdümünde ilerleyen yığılma ekonomileri yol-bağımlılığı etkisi oluşturmaktadır. Bir bölgede üretim sektörleri ve sanayi geliştikçe tamamlayıcı sektörler de sektörler arası ilişkilerin etkisiyle gelişme sürecine girmektedir. Dixit ve Stiglitz'e (1977) göre bir bölgenin üretim düzeyi, yapısı ile doğrudan ilişkilidir. Bunda birinci etken işgücünün sayısı-niteliği-beceri düzeyi iken, ikinci etken farklılaşmış girdi havuzunun genişliğidir. Yani ara mallar ve ara form ürünler ne kadar çoksa üretim yapısı da o derece gelişmiştir. Bu durum piyasa üzerinde pozitif dışsallıklar yaratmaktadır.

ŞEKİL 13: SIGMA YAKINSAMA-2 – FERT BAŞI GSYH (2004-2020)



Fert başı GSYH göstergesini referans alan ikinci yakınsama analizinde de varyasyon katsayısı 2004-2020 döneminde azalmıştır. Bu katsayının azalması SIGMA yakınsamanın varlığının kanıtıdır. Diğer bir ifadeyle, Türkiye'de fert başı GSYH bakımından 2004-2020 döneminde refah farkı dönemin tümünde azalmıştır. Ancak, dönemler itibarıyla incelendiğinde fert başı GSYH bakımından yakınsama sürecinin sağlıklı olmadığı görülmektedir. Özellikle kriz döneminde yakınsamanın hızlanması, yakınsamanın kaynağının çevre illerdeki fert başı GYSH artışından değil, merkez illerdeki refahın kriz dönemlerinde sert bir şekilde düşmesinden kaynaklanmaktadır. Hızlı büyüme dönemlerinde ise varyasyon katsayısının ya sabit kaldığı ya da merkez ve çevre iller arasında ıraksamaya işaret ettiği görülmektedir. Bu durum Türkiye'de makroekonomik politikalarla bölgesel gelişme politikaları arasında bir bağlantı olmadığını, bölgeler arası gelişmişlik farklarının fert başı GSYH bakımından azalması için ülkenin ve merkez illerin kriz yaşaması gerektiğini göstermektedir.

6

EKONOMİK YAPIDAKİ DEĞİŞİM, BÖLGESEL GSYH ANALİZİ: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERDE SEKTÖREL GSYH'DEKİ DEĞİŞİM (2004-2020)

BU bölümde TÜİK Ulusal Hesaplar Veritabanı'nda sunulan il düzeyindeki 10 sektörlü GSYH hesapları incelenmiştir. 81 il, merkez iller, bu çalışma kapsamında yarı-çevre (geçiş ekonomileri) ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan 14 çevre ilin GSYH'leri analiz edilmiştir. Analizler iki şekilde yapılmıştır. Birinci tür analizler, seçilen illerin ve il grubunun ulusal sektörel GSYH içindeki paylarına odaklanmıştır. İkinci analiz türünde ise il ekonomisi için seçilen sektörün pay değişimi araştırılmıştır. Yapılan hesaplamalara göre 2004, 2012 ve 2020 yıllarındaki dönemsel değişimlere ve bu değişimlere göre ülke içindeki sıralamaya yer verilmiştir. Böylece hem ilin kendi ekonomik yapısındaki değişim hem de seçilen sektörde ulusal düzeydeki ağırlığı ve rekabetçiliğindeki değişim gözlenebilmektedir.

Analize konu olan sektörler şunlardır:[3]

A	Tarım, ormancılık ve balıkçılık
BCDE	Sanayi
F	İnşaat
GHI	Hizmetler
J	Bilgi ve iletişim
K	Finans ve sigorta faaliyetleri
L	Gayrimenkul faaliyetleri
MN	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri
OPQ	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri
RST	Diğer hizmet faaliyetleri

Sanayi sektörü içine;

B	Madencilik ve Taş Ocakçılığı
C	İmalat Sanayii
D	Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretimi ve Dağıtımı
E	Su Temini, Kanalizasyon

sektörleri dahil edilmiştir.

Hizmet sektörü 7 farklı alt sektörde gruplandırılmıştır. Toptan ticaret, turizm ve konaklama, bakım onarım vb hizmetler genel hizmetleri ifade eden GHI grubu altında, bilgi ve iletişim teknolojilerine ilişkin hizmetler J sektörü altında, finans ve sigorta hizmetleri K sektörü altında verilmiştir. Eğitim, sağlık, sosyal hizmetler gibi temel kamu hizmetleri ise OPQ sektörü kapsamında verilmiştir.

3 Sektörlerin harf kodlamaları, Avrupa Ulusal Hesaplar Sistemi (ESA) ile uyumlu şekilde, TÜİK tarafından da referans kabul edilen NACE Rev.2 İktisadi faaliyet kolları sektörel ayrımına göre yapılmıştır.

Merkez, yarı-çevre ve çevre illerin GSYH ve sektörel GSYH göstergelerine ilişkin yığılma ekonomilerinin tespiti için ulusal GSYH içindeki payları ve yerel ekonominin yapısal dönüşümü içinse il ekonomisi içindeki payları olmak üzere iki farklı analiz yöntemi tercih edilmiştir. Bu iki yöntem için de 2004, 2012 ve 2020 olmak üzere dokuzar yıllık dönemler için o sektörün gelişim eğilimi ve ülke içindeki sırası da hesaplanmıştır. İl bazında analizlere ilaveten merkez, yarı-çevre ve çevre il grupları için de aynı hesaplamalar yapılmıştır.

TÜRKİYE GSYH'SİNDE İL GSYH'LERİNİN PAYI

Tablo 14'te, seçilen illerin Türkiye GSYH'sine toplam katkılarına ilişkin analizler sunulmuştur. Son on yedi yılda İstanbul'un Türkiye GSYH'sine olan katkısı binde 2 oranında artış göstermiştir. Bu artış oranı ile İstanbul bu dönemde Türkiye'de 34'üncü sırada yer almıştır. Ankara'nın payında ise daha yüksek bir artış gerçeklemiştir. Ankara'nın pay değişimi %6,53'tür. 70 milyar dolarlık ölçeğine oranla Ankara ekonomisinin daha istikrarlı bir yapıya sahip olduğu değerlendirilebilir. Bunda Ankara'nın bir idare, bilimsel araştırma, yüksek öğrenim ve ileri teknoloji merkezi olmasının önemli katkısının olduğu düşünülmektedir. İzmir ekonomisinin ise son on yedi yılda gerileme döneminde olduğu görülmektedir. İzmir'in Türkiye ekonomisi içindeki payı %4,5 oranında azalmıştır.

Yarı-çevre olarak ifade edilen 64 ilin Türkiye ekonomisi içindeki payı 2004-2020 döneminde %1,4 oranında azalmıştır. 2012 sonrası dönemde ise bu azalma yavaşlamıştır.

14 çevre ilin Türkiye ekonomisindeki payı ise 2004-2020 döneminde %6,5 artış göstermiştir. Bu değerin iki dönem için yansımaları ise %8,2 ve eksi %1,6'dır. 14 çevre ilin Türkiye ekonomisi içindeki payı 2004-2012 döneminde %8,2 artarken, 2012-2020 döneminde %1,6 azalmıştır. Türkiye ekonomisinin hızlı büyüme yılları olan 2004-2012 döneminde üretim ve sanayinin doğru politikalarla Türkiye geneline yayılması, merkez-çevre bağlantılarının ulaştırma altyapılarıyla güçlendirilmesi, Marmara Bölgesi merkezli sanayinin "Anadolu Kaplanları" olarak ifade edilen yeni sanayi odaklarına doğru yayılması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Ülke genelindeki bu olumlu gelişmelerin, terörün kontrol altına alınmasının da etkisiyle, çevre illerde üretim ve refah artışına yansıdığı görülmektedir.

ŞEKİL 14: TÜRKİYE GSYH'Sİ İÇİNDE MERKEZ, YARI-ÇEVRE VE ÇEVRE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	29,96%	30,01%	30,06%	0,3%	0,1%	0,2%	34	36	33
Ankara	9,00%	9,26%	9,56%	6,3%	2,9%	3,2%	22	28	20
İzmir	6,37%	6,19%	6,08%	-4,5%	-2,7%	-1,8%	45	53	41
Ağrı	**0,25%**	**0,25%**	**0,23%**	**-10,3%**	**-2,7%**	**-7,8%**	**59**	**54**	**60**
Kars	**0,20%**	**0,21%**	**0,19%**	**-4,6%**	**5,9%**	**-9,9%**	**46**	**21**	**66**
Iğdır	**0,12%**	**0,14%**	**0,15%**	**28,4%**	**20,0%**	**7,0%**	**9**	**3**	**16**
Ardahan	**0,08%**	**0,09%**	**0,09%**	**10,4%**	**9,7%**	**0,6%**	**18**	**11**	**31**
Van	**0,45%**	**0,60%**	**0,50%**	**11,6%**	**33,4%**	**-16,4%**	**16**	**1**	**77**
Muş	**0,23%**	**0,25%**	**0,23%**	**0,0%**	**8,9%**	**-8,2%**	**35**	**17**	**62**
Bitlis	**0,17%**	**0,19%**	**0,19%**	**14,7%**	**14,4%**	**0,2%**	**15**	**7**	**32**
Hakkari	**0,15%**	**0,16%**	**0,20%**	**32,4%**	**4,9%**	**26,2%**	**7**	**23**	**3**
Şanlıurfa	**0,89%**	**0,89%**	**0,85%**	**-5,0%**	**-0,7%**	**-4,4%**	**47**	**41**	**48**
Diyarbakır	**1,05%**	**1,03%**	**0,95%**	**-9,6%**	**-2,2%**	**-7,6%**	**55**	**51**	**58**
Mardin	**0,42%**	**0,50%**	**0,60%**	**42,4%**	**19,7%**	**19,0%**	**1**	**4**	**8**
Batman	**0,30%**	**0,34%**	**0,32%**	**7,0%**	**14,4%**	**-6,5%**	**21**	**8**	**53**
Şırnak	**0,26%**	**0,28%**	**0,36%**	**36,9%**	**8,7%**	**26,0%**	**4**	**19**	**5**
Siirt	**0,17%**	**0,20%**	**0,20%**	**17,4%**	**18,9%**	**-1,3%**	**13**	**5**	**38**
3 büyük il	45,3%	45,5%	45,7%	0,8%	0,3%	0,5%			
14 il	4,7%	5,1%	5,0%	6,5%	8,2%	-1,6%			
64 il	49,9%	49,4%	49,2%	-1,4%	-1,0%	-0,3%			

Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Ağrı, Kars, Ardahan ve Iğdır illerinden Iğdır, ekonomisini en fazla güçlendiren il olmuştur. Ağrı ilinin 2004-2020 döneminde Türkiye GSYH'sine olan katkısı %10,3 düşüş göstermiştir. 2012-2020 dönemindeki azalma ise %7,8'dir. İl ekonomisinin son dokuz yılda gerileme sürecine girdiği değerlendirmesi yapılabilir. 14 il arasında son dokuz yılda ekonomisi en fazla zarar gören il Kars'tır. İl ekonomisinin Türkiye ekonomisine katkısı son dokuz yılda %9,9 azalma göstermiştir. Bölgenin doğudaki merkez ili Van'ın Türkiye ekonomisine katkısı 2004-2020 döneminde %11,6 artarken, 2012-2020 döneminde %16,4 azalmıştır. Van, Muş, Batman, Şanlıurfa ve Diyarbakır'ın 2012-2020 döneminde Türkiye GSYH'sine olan katkısı düşüş göstermiştir. 2004-2020 döneminde Türkiye GSYH'sine katkısı en hızlı artan

il, %42,4'lük oranla Mardin olmuştur. Bu dönemde Şırnak ve Hakkari'nin de payının %26'lar düzeyinde arttığı görülmektedir. Diyarbakır ve Şanlıurfa 2004-2020 döneminde Türkiye ekonomisi için önemini kaybeden illerdir. Şanlıurfa'nın Türkiye ekonomisine katkısı %5, Diyarbakır'ın katkısıysa %9,6 düzeyinde azalma göstermiştir.

Sonuç olarak, Mardin ve Iğdır bölgenin yükselen yeni yıldızlarıdır. Hakkari ve Şırnak son dönemde toparlanma sürecindedir. Bölgenin nüfus bakımından önde gelen illeri Şanlıurfa ve Diyarbakır son yirmi yılda geriye düşmüştür. Van ve çevre illeri ise 2004-2012 döneminde hızlı bir büyüme dönemi yaşarken son dokuz yılda geriye düşmüştür.

Merkez ve çevre illerin genel ekonomik performansının yanı sıra, TÜİK Bölgesel Hesaplar GSYH Sektörel sınıflandırmasına göre il gruplarının analiz edilmesinde fayda görülmektedir. Yerel ekonomiye yönelik politika şoklarının doğru etkileri oluşturabilmesi için sektör tercihleri de önem arz etmektedir.

TARIM SEKTÖRÜ

Kalkınma ve ekonomik coğrafya literatüründe sunulan modellerde tarım ve sanayi sektörlerinin birlikte ele alındığı görülmektedir. Tarımsal üretimde ölçek ekonomisine erişen, verimli üretim yapan ve pazara düşük maliyetle erişen bölgelerde sanayi ve ticaretin daha hızlı geliştiğine ilişkin, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eseri başta olmak üzere çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Smith (1786), tarımsal üretimde verimliliğin sanayi sektöründeki gelişmeye bağlı olduğunu iddia etmektedir. Teoriyle uyumlu şekilde Türkiye'nin ilk sanayi merkezlerinden olan İzmir de benzer bir gelişim süreci yaşamıştır. 1915 sanayi sayımına göre Osmanlı'daki toplam 282 sanayi işletmesinin 155'i İstanbul'da, 52'si ise İzmir'de yer almaktadır. İzmir o dönemde tarıma dayalı olan gıda, dokuma ve kâğıt sanayileri ile öne çıkmaktadır (Dinler, 2005, s. 175). Bu nedenle tarım sektörünün üretim seviyesi, ürün deseni, verimliliği ve diğer sektörlerle ilişkisi bir bölgenin kalkınması için önemli hususlar arasında yer almaktadır.

TABLO 8: TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	0,94%	0,62%	0,59%	-37,6%	-34,5%	-4,6%	80	80	41
Ankara	2,68%	2,27%	2,62%	-2,1%	-15,2%	15,4%	42	66	34
İzmir	3,94%	4,27%	4,20%	6,7%	8,5%	-1,7%	30	32	36
Ağrı	**0,94%**	**0,89%**	**0,93%**	**-1,3%**	**-5,0%**	**3,9%**	**41**	**48**	**33**
Kars	**0,68%**	**0,87%**	**0,88%**	**28,8%**	**27,8%**	**0,8%**	**18**	**10**	**16**
Iğdır	**0,34%**	**0,45%**	**0,77%**	**127,4%**	**32,5%**	**71,7%**	**1**	**6**	**1**
Ardahan	**0,30%**	**0,44%**	**0,49%**	**62,6%**	**45,8%**	**11,5%**	**6**	**3**	**3**
Van	**0,83%**	**1,15%**	**1,22%**	**46,8%**	**37,7%**	**6,6%**	**10**	**5**	**12**
Muş	**0,79%**	**0,91%**	**0,98%**	**23,2%**	**15,3%**	**6,9%**	**21**	**22**	**24**
Bitlis	**0,35%**	**0,41%**	**0,60%**	**73,3%**	**19,0%**	**45,6%**	**4**	**15**	**8**
Hakkari	**0,32%**	**0,30%**	**0,29%**	**-8,6%**	**-6,0%**	**-2,8%**	**55**	**51**	**22**
Şanlıurfa	**3,07%**	**3,21%**	**2,84%**	**-7,3%**	**4,8%**	**-11,5%**	**54**	**37**	**65**
Diyarbakır	**2,30%**	**1,85%**	**2,36%**	**2,9%**	**-19,2%**	**27,4%**	**34**	**73**	**15**
Mardin	**1,05%**	**1,32%**	**1,12%**	**6,5%**	**25,6%**	**-15,2%**	**31**	**11**	**74**
Batman	**0,38%**	**0,45%**	**0,54%**	**41,2%**	**18,2%**	**19,5%**	**12**	**16**	**29**
Şırnak	**0,33%**	**0,31%**	**0,51%**	**52,8%**	**-6,3%**	**63,0%**	**7**	**52**	**2**
Siirt	**0,22%**	**0,47%**	**0,48%**	**112,3%**	**108,0%**	**2,1%**	**2**	**1**	**47**
3 büyük il	7,6%	7,2%	7,4%	-2,0%	-5,3%	3,5%			
14 il	11,9%	13,0%	14,0%	17,6%	9,5%	7,4%			
64 il	80,5%	79,8%	78,6%	-2,4%	-0,9%	-1,5%			

Son 20 yıllık dönemde de tarımsal GSYH bakımından merkez iller arasında ilk sırada İzmir gelmektedir. İzmir'in Türkiye toplam tarım GSYH'sine katkısı %3,94'ten %4,20'ye yükselmiştir. Aynı dönemde Ankara'nın katkısı ise %2,6'lar düzeyinde görece sabit kalmıştır.

64 yarı-çevre ilin Türkiye tarımsal GSYH'sine katkısı 2004 yılında %80,5 iken 2020 yılında %1,5'lik azalma ile %78,6'ya gerilemiştir. 14 çevre ilin payı ise %11,9'dan %14'e yükselmiştir. Çevre illerin 2004-2020 döneminde tarımsal hasılaya katkısı toplamda %17,6'lık artış göstermiştir.

Bu değerler çevre illerin SIGMA yakınsamasının temelinde tarımsal üretimdeki mekanizasyon ve verimlilik artışı faktörlerinin etkili olma olasılığını göstermektedir.

Çevre illerde il bazında ise ayrıntılı tespitlerin yapılmasında yarar görülmektedir. Ağrı ilinin Türkiye tarımsal GSYH'sine katkısı %0,94 düzeyindedir. Son 17 yılda bu oran değişmemiştir. Kars'ta ise 2004-2020 dönemi net bir şekilde ikiye ayrılabilir: 2004-2012 yıllarını kapsayan birinci dönemde Kars'taki tarımsal üretimin Türkiye tarımına katkısı %27,8 artış göstermiştir. Ancak, 2012-2020 yıllarını kapsayan ikinci dönemde bu ilin tarımsal üretiminin gelişme hızını gösteren bu oran neredeyse sabit kalmıştır. Iğdır kuzeydoğu bölgesinde ve tüm Türkiye'de ülke tarımsal GSYH'sine katkı artışında ilk sırada yer alan il olmuştur. 2004-2020 döneminde artış hızı %127,4 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı dönem için Ardahan'da bu oran %62,6'dır.

Van'ın 2004 yılında Türkiye tarımsal GSYH'sine katkısı %0,86 iken 2020 yılı sonu itibarıyla bu oran %1,22'ye erişmiştir. Van bu oran ile tüm dönemde Türkiye'de 6'ncı, dönemsel olaraksa 3'üncü sırada yer almıştır. Muş'un ise potansiyelinin gerisinde bir performans gösterdiği görülmektedir. Van ve Muş özelinde tarımsal üretim ve verimlilik artışının neden refaha yansımadığı, araştırılması gereken bir husustur. Van ve Muş illeri için akıllı uzmanlaşma ve değer zinciri yaklaşımına dayanan tarımsal üretim stratejilerinin uygulanmasında fayda görülmektedir.

Bitlis tarımsal üretim artışında son 17 yılda önde gelen illerden biri olmuştur. Türkiye tarımsal GSYH'si içindeki pay artışı %73,3 olarak gerçekleşerek Türkiye'de 4'üncü sırada yer almıştır. Hakkari'nin ise tarımsal üretimde düşüş gösterdiği görülmektedir. Tüm dönem boyunca Hakkari'nin ülke tarımsal üretimindeki payı %8,6 azalmıştır.

Şanlıurfa, ekonomik kalkınma, devlet politikaları, tarımsal üretim politikaları bakımından tezatlar ili olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de ekonomik kalkınma ve nüfus ölçeği bakımından en sorunlu ildir. Ancak, ilin geri kalmışlık sorunu kamu tarafından ya doğru anlaşılamamış, ya bu sorunun doğru anlaşılması için çaba sarf edilmemiş, ya da yanlış çözümlerde ısrar edilmeye devam edilmiştir. Dünyada insanlığın ilk yerleşik hayata geçilen ve tarımsal üretim yapılan yerleşim yerlerinden biri olmak gibi bir tarihi önem taşına Şanlıurfa ili, GAP kapsamında yapılan milyarlarca TL'lik yatırıma rağmen insanların yoksulluğu (farklı tonları ile kadın-çocuk-kırsal yoksulluk vb) en derinden hissettiği, 163 bin kayıtlı mevsimlik tarım işçisinin (aile olarak) yıl boyu başka illerde yevmiyeli iş peşinde koşmak zorunda kaldığı, adeta yoksulluğun merkezi haline gelmiş bir ilimizdir. Şehrin verimli toprakları ilde yaşayan vatandaşlar için son 17 yılda da refah kaynağı olamamıştır. İlin Türkiye tarımsal üretimindeki payı 2004 yılında %3,27 düzeyindeki iken 2020 yılı sonunda %2,84'e gerilemiştir. Ülke tarımsal üretimindeki pay değişiminde ikinci dönemde %11,5 azalma söz konusudur. Bu durum yapılan milyarlarca TL'lik yatırıma rağmen ilde tarımın gerilediğini göstermektedir. Şanlıurfa'nın kamu otoriteleri tarafından doğru anlaşılamamasına birkaç örnek vermenin yerinde olacağı değerlendirilmektedir. Sözgelimi Karacadağ Kalkınma Ajansı Şanlıurfa Yatırım Destek Ofisi'nin internet sitesinde Şanlıurfa'nın tarımsal üretimdeki durumuna ilişkin aşağıdaki ifade yer almaktadır:

"Ülkemizin pamuk ve mercimek üretiminde lider, fıstık ve mısır üretiminde ikinci sırada, yağlı tohum üretimi, tahıl üretiminde ilk sıralarda yer alan Şanlıurfa, sebze, meyve ve seracılık yatırımları için bir cazibe merkezidir. Şanlıurfa yaklaşık 6,9 milyar TL tarımsal üretim değerine sahiptir."

Söz konusu kurumun internet sitesinden Haziran 2022'de alınan bu ifadeye ilişkin aynı sitede tarımsal üretime dair en güncel bilginin altı yıllık olduğu görülmektedir. Bu veriler dolara dönüştürülerek aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Görüleceği üzere Şanlıurfa'nın tarımsal üretim değeri 2010 sonrası dönemde yaklaşık %25 düzeyinde azalma göstermiştir.

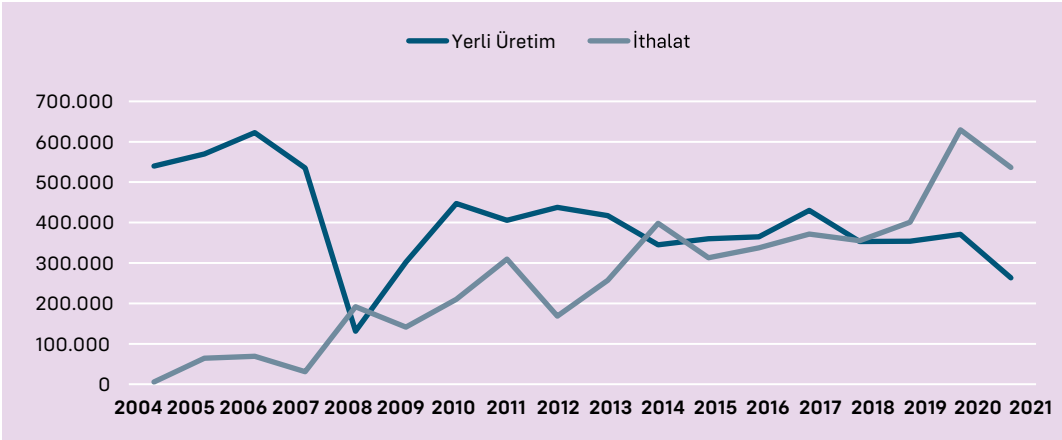
TABLO 9: ŞANLIURFA TARIMSAL ÜRETİM DEĞERLERİ (2002, 2010, 2016)

x bin $	2002	2010	2016
Tarla Bitkileri Üretimi	**820.534.571**	**2.049.651.586**	**1.546.758.561**
Sebze Üretimi	**117.769.868**	**195.961.887**	**214.769.784**
Meyve Üretimi	**70.043.158**	**318.380.730**	**232.221.528**
Hayvansal Üretim	**285.742.123**	**438.252.699**	**312.230.092**
TOPLAM	**1.294.253.528**	**3.002.259.021**	**2.305.990.413**

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı Şanlıurfa Yatırım Destek Ofisi verileri kullanılarak $'a dönüştürülmüştür.

Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın internet sitesinde verilen bilgileri doğrulamak amacıyla, Türkiye'nin mercimek üretim ve ithalatına ilişkin TÜİK'ten ve Trademap uluslararası dış ticaret bilgi sisteminden de aşağıdaki veriler elde edilmiştir. Türkiye'nin yerli üretim ve ithalat olmak üzere mercimek arzı tespit edilmiştir. Türkiye 2006 yılına kadar yıllık 600 bin ton düzeyinde mercimek üreten bir ülke iken, 2008 yılında yapılan bir değişiklikle yıllık üretim 100 bin tonlara kadar gerilemiştir. Bu üretimde Şanlıurfa'nın payı 205 bin tondan bir anda 36 bin tona kadar gerilemiştir.

ŞEKİL 15: TÜRKİYE'NİN MERCİMEK PAZARI (2004-2021) (TON)



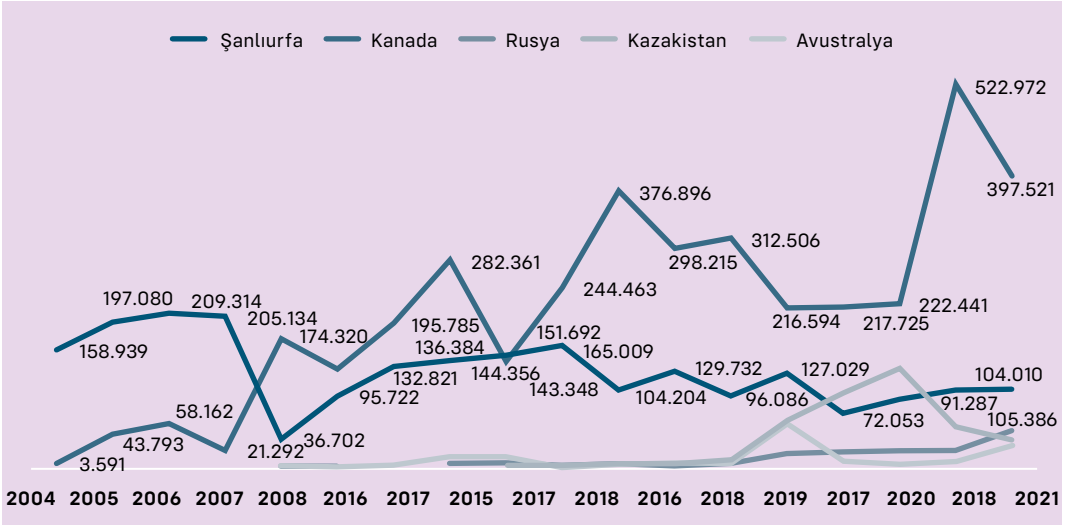
Üstelik uluslararası pazarda mercimek fiyatlarının sadece 2008 küresel kriz döneminde dönemsel olarak iki katına çıktığı ve 1,27 $'dan alıcı bulduğu bir yılda üretimin çarpıcı düşüşü dikkat çekmektedir.

ŞEKİL 16: TÜRKİYE'NİN MERCİMEK BİRİM İTHALAT DEĞERİ (2004-2021) ($)



Bugün geldiğimiz noktada Şanlıurfa'nın mercimekteki rakibi Kanada, Rusya, Kazakistan ve Avustralya olmuştur. Şanlıurfa bundan 14 yıl evvel yıllık ortalama 200 bin ton üretim ile Türkiye pazarının 3'te birini karşılıyor iken, 1 milyon tona çıkan Türkiye pazarının 400 bin tonu Kanada tarafından karşılanmaktadır. Şanlıurfa, yapılan onca tarımsal yatırım, verimli topraklar ve işgücü avantajına rağmen sadece 105 bin ton üretim gerçekleştirebilmektedir.

ŞEKİL 17: TÜRKİYE'NİN MERCİMEK PAZARINDA ŞANLIURFA'NIN RAKİPLERİ - MİKTAR (TON) (2004-2021)



2008 yılından itibaren Türkiye'nin yurtdışından mercimek ithalatının çarpıcı bir şekilde arttığı görülmektedir. Mercimek ithalatının 2021 yılı itibarıyla 379 milyon dolara eriştiği görülmektedir. Bu tutarın %91'i Kanada, Rusya ve Kazakistan'dan yapılan ithalata aittir.

Şanlıurfa'nın sadece yerli mercimek pazarındaki kaybının parasal değeri, 2021 yılı itibarıyla toplam 1 milyar doları bulmaktadır.

TÜİK veritabanında Şanlıurfa'nın tarımsal ve hayvansal üretim değerlerine ilişkin üretim değeri bilgilerine erişmek ayrı bir uzmanlık gerektirmektedir. Şanlıurfa İl Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü internet sitesinde de ildeki tarımsal ve hayvansal üretim değerlerine ilişkin yeterli bilgi sunulmamaktadır. İlin tarımsal üretim durumuna ilişkin en güncel bilgi 2013 yılına aittir.

Bu kısa araştırmanın amacı, kamunun görev yaptığı illerin üretimi, rekabet yapısı ve potansiyelleri hakkında doğru ve yeterli bilgiye sahip olma durumu, doğru politikaları uygulayıp uygulamadığı hakkında fikir edinmektedir. Sadece mercimek üzerine yapılan kısa bir araştırma bile, kalkınma ve tarımsal üretimden sorumlu kurumların görev alanlarına ilişkin yeterli çaba içinde olmadığını, bu durumun da ilin refah düzeyine doğrudan yansıdığını göstermektedir.

Diyarbakır'ın ulusal tarım üretimine katkısı 2004-2020 döneminde çarpıcı bir değişim göstermemiştir. Ancak ikinci dönemde birinci dönemdeki gerilemenin telafi edildiği görülmektedir. Diyarbakır, çevre iller ve Türkiye tarımsal üretimi için oldukça kritik bir proje olan Silvan Projesi'nin hızlı bir şekilde tamamlanması büyük önem arz etmektedir.

Doğrudan 2 milyon dekar arazinin sulanabilir hale geleceği ve yaklaşık ilave 1 milyon istihdam oluşturacak bu proje yavaş ilerlemektedir.

Mardin'in 2004-2020 döneminde tarımsal üretim bakımından iki farklı gelişim süreci yaşadığı görülmektedir. Birinci dönemde ilin ulusal tarımsal GSYH'ye katkısının %25,6'lık artış ile %1,05'ten %1,32'ye yükseldiği görülmektedir. Ancak ikinci dönemde ilin odağının sanayileşmeye kayması ile Türkiye tarımsal GSYH'si içindeki payının %1,12'ye gerilediği görülmektedir.

Batman, aynı dönemde ulusal tarımsal GSYH'ye katkısını %41,2 artırmış, tüm dönem boyunca tarımsal üretim gelişiminde istikrar kaydetmiştir. Şırnak ise 2012-2020 döneminde ülke içindeki tarımsal üretim payını % 0,31'den %0,51'e yükseltmiştir. İkinci dönemde %63'lük artış ile Türkiye'de ikinci sıradadır. Siirt birinci dönemde tarımsal üretime katkısını %0,22'den %0,48'e çıkarmayı başarmıştır. Tüm dönem boyunca Türkiye'de ikinci sırada, 2004-2012 döneminde ise ilk sırada yer almıştır.

Bu bölümün başında ikinci analiz yöntemi olarak ifade edilen illerin ve il gruplarının sektörel GSYH verilerine dayalı ekonomik yapı analizlerinde, seçilen sektörün merkez ve çevre iller için 2004-2020 dönemindeki gelişim durumları ortaya konmuştur.

Merkez illerde tarım sektörünün il ekonomisi içindeki ağırlığı 2004-2020 döneminde giderek azalmıştır. Tarımın Ankara ekonomisindeki payı %3,17'den %2,06'ya gerilemiştir. Türkiye'de bölgesel merkez niteliğindeki illerden biri olan İzmir'de de tarımın il ekonomisindeki ağırlığının 2004 yılındaki %6,6 seviyesinden %5,2'ye gerilediği görülmektedir.

64 yarı-çevre ilde de tarımın yerel ekonomilerdeki ağırlığı aynı dönemde azalmıştır. 2004 yılındaki ortalama %21,1 düzeyinden 2020 yılı sonu itibarıyla %15,8'e gerilmiştir.

TABLO 10: TARIM SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	0,34%	0,18%	0,15%	-56,1%	46,6%	17,9%	79	81	41
Ankara	3,17%	2,13%	2,06%	-35,0%	-32,7%	-3,5%	59	74	36
İzmir	6,60%	6,01%	5,20%	-21,2%	3-8,9%	13,6%	32	21	38
Ağrı	**39,64%**	**31,63%**	**30,75%**	**-22,4%**	**20,2%**	**-2,8%**	**36**	**47**	**27**
Kars	**36,25%**	**35,76%**	**34,51%**	**-4,8%**	**-1,4%**	**-3,5%**	**12**	**11**	**8**
Iğdır	**30,45%**	**27,48%**	**38,04%**	**24,9%**	**-9,8%**	**38,4%**	**2**	**24**	**2**
Ardahan	**40,22%**	**43,69%**	**41,78%**	**3,9%**	**8,6%**	**-4,4%**	**9**	**4**	**9**
Van	**19,75%**	**16,66%**	**18,32%**	**7,2%**	**15,6%**	**19,9%**	**17**	**39**	**17**
Muş	**36,27%**	**31,36%**	**31,52%**	**-13,1%**	**13,5%**	**0,5%**	**21**	**32**	**11**
Bitlis	**22,40%**	**19,04%**	**23,87%**	**6,6%**	**15,0%**	**25,4%**	**6**	**36**	**6**

TABLO 10'UN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Hakkari	**22,64%**	**16,59%**	**11,02%**	**-51,3%**	**26,7%**	**33,6%**	**77**	**62**	**74**
Şanlıurfa	**36,61%**	**31,56%**	**25,21%**	**-31,1%**	**3,8%**	**20,1%**	**54**	**33**	**58**
Diyarbakır	**23,30%**	**15,73%**	**18,71%**	**1,7%**	**-32,5%**	**19,0%**	**29**	**73**	**4**
Mardin	**26,74%**	**22,93%**	**14,10%**	**-47,3%**	**14,2%**	**-38,5%**	**73**	**35**	**79**
Batman	**13,69%**	**11,55%**	**12,74%**	**-6,9%**	**-15,6%**	**110,3%**	**16**	**37**	**25**
Şırnak	**13,68%**	**9,65%**	**10,77%**	**-21,3%**	**29,5%**	**11,6%**	**33**	**67**	**12**
Siirt	**13,90%**	**19,87%**	**17,73%**	**27,6%**	**43,0%**	**-10,8%**	**1**	**1**	**45**
3 merkez	10,1%	8,3%	7,4%	-26,7%	-17,6%	-11,1%			
14 il	26,8%	23,8%	23,5%	-12,4%	-11,2%	-1,3%			
64 il	21,1%	17,5%	15,8%	-25,3%	-17,0%	-10,0%			

14 çevre ilden Iğdır, Siirt ve Bitlis dışındaki 11 ilin ekonomilerinde tarımın payının düştüğü görülmektedir. Iğdır'da hem tarımın il GSYH'si içindeki payı artmış hem de ilin fert başı GSYH'deki sıralaması 70'inci sıradan 56'ncı sıraya yükselmiştir. Bu durum tarım sektörüne ilişkin doğru tercihler yapıldığında yerelde refah yaratma etkisinin yüksek olabileceğinin kanıtıdır. Aynı durum Bitlis için de geçerlidir. Bitlis'te son dokuz yılda il GSYH'sinde tarımın payı %25,4 artmıştır. Aynı dönemde Bitlis Türkiye fert başı GSYH'si bakımından 79'uncu sıradayken 75'inci sıraya yükselmiştir.

Siirt'te de il GSYH'sinde tarımın payı 2004-2012 dönemde %43 artmış, yaklaşık %20'ye yükselmiştir. 2004-2012 döneminde Siirt'in fert başı GSYH bakımından Türkiye'deki sıralaması 74'üncülükten 68'inciliğe yükselmiştir.

Ancak son dokuz yılda ilde tarımın gerilemesiyle il fert başı gelirde 73'üncü sıraya düşmüştür. Mardin, Batman ve Şırnak'ta da tarım sektörünün gerilediği görülmektedir. 14 il içinde tarım sektörünün en fazla gerilediği il Hakkari olmuştur.

Son 17 yıl içinde refah kaybı olan illerden birisi de Ağrı'dır. Ağrı'da da tarım sektörünün il ekonomisindeki payı %22,4 oranında daralarak %30,75'e gerilemiştir. Ağrı fert başı GSYH bakımından son 17 yılın 15'inde Türkiye'de son sırada yer almıştır. 2004 ve 2020 yıllarında ise 80'inci sıradadır.

SANAYİ SEKTÖRÜ

Ekonomi literatüründe sanayileşme ve kalkınma arasındaki ilişkiselliği ortaya koyan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Marshall'a (1922) göre sanayi merkezlerinin oluş-

turulması yerel ekonomik kalkınmanı temel itici gücüdür. Krugman'a (1991) göre, sanayi işletmeleri ölçek ekonomilerinden faydalanmak amacıyla üretimlerini artırmak, talebe/piyasaya ve üretimleri için gerekli arza/tedarikçilere yakın konumları tercih etmektedir. Ancak bu konumlar piyasa ölçeği ve ileri-geri bağlantı etkisi nedeniyle diğer firmalar tarafından da tercih edilmektedir. Bu süreçte "Döngüsel Süreç" ve "Kümülatif Nedensellik" işlemekte ve merkezcil-çekme kuvveti piyasa ölçeği ve bağlantı etkileri ile coğrafi yığınlaşmaları oluşturmaktadır. Daha fazla hareketliliğe sahip tarımsal sektörün üretim faktörü olan çiftçiler ise (yığınlaşma sonucu artan arazi fiyatları, işgücü maliyetleri vb sebeplerle) tarımsal üretimin kârlılığını sağlayacak, bölgesel düzeyde daha az rekabetin yaşandığı bölgelere gitme eğilimi gösterecektir. Özetle, Türkiye'de bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılması için çevre iller odaklı sanayileşme sürecinin başlatılması gerekmektedir. Bunun için de çevre illerde yarı-merkez potansiyeli bulunan iller tespit edilmeli ve yerel mekânsal üretim organizasyonu bölgesel merkez yaratma üzerine kurgulanmalıdır. Her bir çevre ilin üretim deseni, potansiyeli, demografik ve coğrafi avantajları dikkate alınarak bu sanayi süreci bir program dahilinde gerçekleştirilmelidir.

Bu bölümde merkez ve çevre illerin sanayi sektöründe gelişim süreçleri incelenmiştir. Türkiye'de sanayinin bölgesel dağılımında, son 17 yılda dikkat çeken bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Türkiye sanayiinin merkezi olan İstanbul'un payı %33,65'ten %24,47'ye gerilemiştir. Ankara'nın payı ise %34,3 artarak %5,01'den %6,73'e yükselmiştir. İzmir'in ulusal sanayideki payının %8,37'den %7,44'e gerilediği görülmektedir. Ankara'nın yükselişine karşın üç merkez ilin Türkiye sanayii içindeki payı İstanbul ve İzmir'in etkisiyle %47'den %38,6'ya gerilemiştir.

Yarı-çevre illerde ise sanayileşme sürecinin hızlandığı görülmektedir. 64 yarı-çevre ilde sanayi sektörünün 2004 yılında %51,9 olan payı 2020 yılı sonu itibarıyla %60,2'ye yükselmiştir.

TABLO 11: TÜRKİYE SANAYİ SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	20202004 Değişim	20122004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	33,65%	28,28%	24,47%	-27,3%	-16,0%	1-13,5%	72	77	58
Ankara	5,01%	6,14%	6,73%	34,3%	22,5%	9,6%	22	31	21
İzmir	8,37%	7,89%	7,44%	-11,1%	-5,7%	-5,7%	62	62	49
Ağrı	**0,03%**	**0,05%**	**0,03%**	**-16,0%**	**35,1%**	**-37,8%**	**64**	**23**	**75**
Kars	**0,05%**	**0,04%**	**0,02%**	**-57,1%**	**1-17,7%**	**-47,8%**	**81**	**78**	**80**
Iğdır	**0,01%**	**0,01%**	**0,01%**	**46,8%**	**47,0%**	**-0,1%**	**15**	**15**	**60**

TABLO 11'İN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	20202004 Değişim	20122004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Ardahan	**0,00%**	**0,01%**	**0,00%**	**-2,1%**	**44,3%**	**-32,2%**	**53**	**17**	**69**
Van	**0,12%**	**0,13%**	**0,08%**	**-32,3%**	**12,0%**	**-39,5%**	**74**	**44**	**67**
Muş	**0,08%**	**0,07%**	**0,03%**	**-56,7%**	**-6,0%**	**-53,9%**	**80**	**64**	**81**
Bitlis	**0,01%**	**0,01%**	**0,02%**	**238,7%**	**65,9%**	**104,1%**	**1**	**5**	**3**
Hakkari	**0,01%**	**0,01%**	**0,01%**	**22,9%**	**68,6%**	**-27,1%**	**34**	**4**	**70**
Şanlıurfa	**0,22%**	**0,32%**	**0,30%**	**37,4%**	**49,3%**	**-8,0%**	**19**	**13**	**42**
Diyarbakır	**0,18%**	**0,28%**	**0,22%**	**20,0%**	**56,3%**	**-23,2%**	**37**	**10**	**63**
Mardin	**0,18%**	**0,16%**	**0,26%**	**42,7%**	**-10,1%**	**58,7%**	**18**	**69**	**5**
Batman	**0,12%**	**0,18%**	**0,15%**	**27,9%**	**51,9%**	**15,8%**	**29**	**11**	**54**
Şırnak	**0,01%**	**0,02%**	**0,03%**	**28,7%**	**64,7%**	**38,8%**	**5**	**6**	**12**
Siirt	**0,05%**	**0,04%**	**0,02%**	**-55,3%**	**-22,5%**	**-42,2%**	**79**	**80**	**76**
3 büyük il	47,0%	42,3%	38,6%	-17,9%	-10,0%	-8,7%			
14 il	1,1%	1,3%	1,2%	11,2%	25,7%	-11,5%			
64 il	51,9%	56,4%	60,2%	15,9%	8,6%	6,8%			

14 çevre ilin Türkiye sanayii içindeki payı %1,1'den %1,2'ye yükselmiştir. 14 çevre ilin geçtiğimiz 17 yılda sanayileşme bakımından pek mesafe kaydedemediği görülmektedir. Van'ın Türkiye sanayii içindeki payı binde 1'in bile altına düşmüştür. Muş ve Şırnak'ın payı on binde 3, Bitlis'in ve Siirt'in ise on binde 2 düzeyindedir. Bölgenin yüksek nüfuslu illerinden Şanlıurfa'nın Türkiye sanayii içindeki payı binde 22'den binde 30'a, Diyarbakır'ın payı binde 18'den binde 22'ye, Mardin'in payı ise binde 12'den binde 26'ya yükselmiştir.Bölge illerinden ölçeğine göre sanayii en iyi gelişen Mardin olarak öne çıkmaktadır. Mardin'de OSB yatırımları 2012-2020 döneminde hız kazanmıştır. Mardin'in, organize sanayi bölgelerindeki doluluk oranları ve yatırımcıları ile dikkat çektiği görülmektedir.

Bölgede sanayileşme alanında Van ve Diyarbakır'ın kötü performans sergilemesi kentlerde yığılan genç işsizler için olumsuz bir durumdur.

Bölgeye yönelik kalkınma politikalarında Van, Diyarbakır, Şanlıurfa, Batman, Mardin odaklı sanayileşme sürecinin teşvik edilmesinde fayda görülmektedir.

TABLO 12: SANAYİ SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	23,89%	19,39%	20,08%	-15,9%	-18,8%	3,6%	76	78	66
Ankara	16,50%	17,63%	19,35%	17,3%	6,9%	9,8%	57	46	63
İzmir	28,41%	27,20%	30,75%	8,2%	-4,3%	13,0%	67	62	59
Ağrı	**3,62%**	**4,31%**	**4,70%**	**29,7%**	**19,1%**	**8,9%**	**47**	**26**	**62**
Kars	**7,02%**	**5,31%**	**4,01%**	**-42,9%**	**-24,4%**	**-24,5%**	**81**	**80**	**77**
Iğdır	**2,15%**	**1,99%**	**2,72%**	**26,4%**	**-7,5%**	**36,8%**	**49**	**71**	**53**
Ardahan	**1,38%**	**1,82%**	**6,31%**	**358,4%**	**32,1%**	**247,1%**	**2**	**18**	**2**
Van	**6,38%**	**6,01%**	**5,92%**	**-7,1%**	**-5,7%**	**-1,5%**	**74**	**66**	**75**
Muş	**8,01%**	**7,01%**	**5,21%**	**-35,0%**	**-12,4%**	**-25,8%**	**80**	**74**	**80**
Bitlis	**2,32%**	**2,84%**	**4,35%**	**87,5%**	**22,3%**	**53,3%**	**13**	**24**	**13**
Hakkari	**2,66%**	**3,33%**	**3,15%**	**18,5%**	**25,3%**	**-5,5%**	**56**	**22**	**79**
Şanlıurfa	**6,47%**	**9,40%**	**11,71%**	**81,0%**	**45,4%**	**24,5%**	**15**	**10**	**19**
Diyarbakır	**10,63%**	**11,53%**	**10,92%**	**2,7%**	**8,5%**	**-5,3%**	**71**	**44**	**74**
Mardin	**11,17%**	**8,92%**	**17,97%**	**60,9%**	**-20,2%**	**101,5%**	**19**	**79**	**4**
Batman	**29,77%**	**25,70%**	**19,89%**	**-33,2%**	**-13,7%**	**-22,6%**	**79**	**75**	**78**
Şırnak	**5,53%**	**6,32%**	**5,12%**	**-7,5%**	**014,2%**	**-19,0%**	**75**	**35**	**73**
Siirt	**10,91%**	**11,91%**	**7,89%**	**-27,7%**	**9,2%**	**-33,8%**	**78**	**43**	**81**
3 merkez	22,9%	21,4%	23,4%	2,0%	-6,7%	9,3%			
14 il	7,7%	7,6%	7,8%	1,7%	-1,5%	3,2%			
64 il	18,8%	20,5%	25,8%	37,3%	8,9%	26,0%			

İl ekonomisi içinde sanayi sektörünün payına ilişkin Tablo 10'daki verilerden de görüleceği üzere İstanbul ekonomisinde sanayinin payı 2004 yılında %23,9 iken 2020 yılı itibarıyla %20'ye gerilemiştir. Ankara için bu değeler %16,5 ve %19,4 olarak gerçekleşmiştir. Ankara sanayileşme sürecine devam etmektedir. İzmir ekonomisinde de sanayinin payının arttığı görülmektedir. 2004 yılında İzmir ekonomisinde sanayinin %28,4 olan payı 2020 yılında %30,8'e yükselmiştir. Üç merkez ilde sanayinin ortalama payı 2004 yılında 22,9 iken 2020 yılında %23,4 olarak gerçekleşmiştir. Geçtiğimiz 17 yılda 64 yarı-çevre ilin sanayileşmesinin hızlandığı görülmektedir. Bu illerde sanayinin ortalama payı 2004 yılında %18,8 iken 2020 yılı itibarıyla %25,8'e çıkmıştır. Türkiye'de merkez ve yarı-çevre illerin sanayileşme süreçlerine devam ettiği görülmektedir. Bu durum Türkiye ekonomisinin sanayi odaklı yapısal dönüşümünün 2012 yılı

sonrasında hızlandığını göstermektedir.

14 çevre ilde ise sanayinin il ekonomilerindeki ortalama payı oldukça yavaş bir artış göstermiş, %7,7'den %7,8'e yükselmiştir. Bu veriler, GAP ve DAP desteklerine, 6'ncı kademe teşviklerine, açıklanan kalkınma paketlerine ve bölgesel gelişme desteklerine rağmen (Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı vd.) bölgenin hâlâ sanayi için cazibe merkezi olamadığının ve kamu politikalarının hedeflenen sonuçlara varamadığının açık bir kanıtıdır. Bölgenin sanayileşme bakımından 17 yılda yerinde saydığı gerçeği göz ardı edilmemelidir.

İl bazında ise bölge illerinde sanayii en fazla gerileyen ilin Kars olduğu görülmektedir. 2004 yılında Kars ilinin GSYH'sinde sanayinin payı %7 düzeyinde iken 2020'de bu oran %4'e gerilemiştir. Batman ve Siirt sanayiinde de gerileme söz konusudur. Bölgenin en sanayileşmiş ili olan Batman'da sanayinin il ekonomisi içindeki payı %29,8'den %19,9'a düşmüştür. Buna karşın, Mardin'de sanayinin payı %11,2'den %18'e yükselmiştir. Önümüzdeki dönemde bölge sanayiinin merkezi olarak Mardin'in öne çıkacağı düşünülmektedir. Şanlıurfa'da sanayinin payı %6,5'ten %11,7'ye yükselirken Diyarbakır'da sanayinin payı sabit bir seyir izlemiş, %10,9 olarak gerçekleşmiştir. Bölgede sanayinin en fazla arttığı il Ardahan'dır. 2004 yılında %1,38 iken 2020 yılında TANAP istasyonları ve HES'lerin devreye girmesiyle sanayinin payı %6,3'e yükselmiştir.

İNŞAAT SEKTÖRÜ

Bu bölümde, Türkiye'de ekonomideki ağırlığı ve önemi en çok tartışılan sektör olan inşaat sektörünün 3 merkez il, 64 yarı-çevre ve 14 çevre il bazında dağılımı ve il GSYH'leri içindeki payına ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. 3 merkez il inşaat sektörünün Türkiye inşaat sektörü içindeki payı 2004 yılında %53,4 iken 2020 yılında %51,2 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye inşaat sektörünün merkezlerinin İstanbul (%33) ve Ankara (%13,2) olduğu söylenebilir. İzmir'in payı ise %4,8 düzeyindedir.

TABLO 13: TÜRKİYE İNŞAAT SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	32,45%	33,26%	33,16%	2,2%	2,5%	-0,3%	41	43	41
Ankara	16,59%	13,44%	13,26%	-20,0%	-19,0%	-1,3%	68	67	49
İzmir	4,49%	4,52%	4,80%	6,9%	0,7%	J6,1%	34	47	38
Ağrı	**0,20%**	**0,29%**	**0,14%**	**-26,3%**	**48,1%**	**-50,2%**	**73**	**12**	**77**

TABLO 13'ÜN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Kars	**0,17%**	**0,23%**	**0,18%**	**6,9%**	**30,9%**	**-18,4%**	**35**	**17**	**78**
Iğdır	**0,07%**	**0,11%**	**0,08%**	**22,0%**	**63,8%**	**25,5%**	**24**	**7**	**40**
Ardahan	**0,06%**	**0,10%**	**0,11%**	**70,1%**	**55,9%**	**9,1%**	**9**	**9**	**23**
Van	**0,36%**	**1,59%**	**0,39%**	**7,7%**	**337,8%**	**-75,4%**	**33**	**1**	**80**
Muş	**0,14%**	**0,30%**	**0,36%**	**149,0%**	**110,3%**	**18,4%**	**4**	**2**	**34**
Bitlis	**0,27%**	**0,39%**	**0,25%**	**-6,6%**	**47,0%**	**-36,5%**	**48**	**13**	**72**
Hakkari	**0,23%**	**0,22%**	**0,23%**	**2,9%**	**-3,3%**	**6,5%**	**40**	**55**	**14**
Şanlıurfa	**1,00%**	**1,01%**	**0,69%**	**-31,1%**	**0,2%**	**3%**	**76**	**49**	**79**
Diyarbakır	**1,27%**	**1,74%**	**1,08%**	**-15,4%**	**36,8%**	**-38,2%**	**62**	**15**	**76**
Mardin	**0,24%**	**0,42%**	**0,37%**	**52,8%**	**72,5%**	**-11,4%**	**10**	**6**	**59**
Batman	**0,33%**	**0,43%**	**0,29%**	**-14,0%**	**29,2%**	**03,4%**	**58**	**18**	**66**
Şırnak	**0,20%**	**0,24%**	**0,26%**	**31,2%**	**20,8%**	**8,6%**	**21**	**24**	**30**
Siirt	**0,33%**	**0,29%**	**0,41%**	**24,6%**	**-12,5%**	**42,4%**	**23**	**59**	**12**
3 büyük il	53,5%	51,2%	51,2%	-4,3%	-4,3%	0,0%			
14 il	4,9%	7,3%	4,8%	-0,7%	50,7%	-34,1%			
64 il	41,6%	41,4%	43,9%	5,6%	-0,4%	6,0%			

64 yarı-çevre ilin payı 2004-2020 döneminde küçük bir artış göstererek %41,6'dan %43,9'a yükselmiştir. 14 çevre ilde ise sektör iki farklı dönemde incelenebilir. Altyapı yatırımlarının hızlı olduğu 2004-2012 döneminde çevre illerin Türkiye inşaat sektöründeki payı %4,9'dan %7,3'e çıkarken, 2012-2020 döneminde tekrar 2004 seviyelerine, %4,8'e gerilemiştir. İnşaat sektörünün ulusal inşaat sektörüne en fazla katkı sağladığı il, 2020 yılındaki %1,08'lik oranla Diyarbakır olmuştur.İl ekonomileri için inşaat sektörünün önemini ortaya koyan veriler Tablo 12'de verilmiştir. 3 merkez ilde il ekonomisi içinde inşaat sektörünün en fazla ağırlıklı olduğu il, 2020 yılındaki %8,2'lik oranıyla Ankara'dır. Ankara'yı %6,5 ile İstanbul izlemektedir. İzmir ekonomisindeyse inşaatın payı sadece %4,7'dir.

TABLO 14: İNŞAAT SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	20202004 Değişim	20122004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	6,58%	9,31%	6,51%	-1,1%	41,5%	-301%	40	45	42
Ankara	11,20%	12,19%	8,19%	-26,9%	8,8%	-32,8%	71	70	45
İzmir	4,28%	6,13%	4,66%	8,8%	43,1%	-24,0%	28	42	39
Ağrı	**4,72%**	**9,94%**	**3,77%**	**-20,1%**	**110,4%**	**-62,0%**	**67**	**8**	**79**
Kars	**5,25%**	**8,98%**	**5,72%**	**8,9%**	**70,9%**	**-36,3%**	**26**	**22**	**76**
Iğdır	**3,42%**	**6,45%**	**3,16%**	**-7,7%**	**88,7%**	**-51,1%**	**52**	**15**	**54**
Ardahan	**4,72%**	**9,27%**	**7,06%**	**49,7%**	**96,5%**	**-23,8%**	**10**	**12**	**38**
Van	**4,91%**	**22,28%**	**4,61%**	**-6,2%**	**353,5%**	**-79,3%**	**48**	**1**	**81**
Muş	**3,75%**	**10,00%**	**9,07%**	**141,9%**	**166,8%**	**-9,3%**	**4**	**3**	**23**
Bitlis	**09,81%**	**17,41%**	**7,76%**	**-20,9%**	**77,5%**	**-55,4%**	**68**	**19**	**74**
Hakkari	**9,19%**	**11,71%**	**6,95%**	**-24,4%**	**27,4%**	**-40,7%**	**70**	**57**	**43**
Şanlıurfa	**6,83%**	**9,53%**	**4,81%**	**-29,5%**	**39,5%**	**-49,5%**	**74**	**48**	**77**
Diyarbakır	**7,36%**	**14,23%**	**6,69%**	**-9,0%**	**93,4%**	**-53,0%**	**54**	**14**	**73**
Mardin	**3,50%**	**6,98%**	**3,65%**	**4,3%**	**99,3%**	**-47,7%**	**34**	**10**	**68**
Batman	**6,82%**	**10,64%**	**5,33%**	**-21,9%**	**56,0%**	**-49,9%**	**69**	**33**	**63**
Şırnak	**4,63%**	**7,12%**	**4,31%**	**-6,9%**	**53,6%**	**-39,4%**	**50**	**38**	**52**
Siirt	**11,52%**	**11,72%**	**11,89%**	**3,2%**	**1,7%**	**1,4%**	**36**	**74**	**12**
3 büyük il	7,4%	9,2%	6,5%	-12,3%	25,2%	-29,9%			
14 il	6,2%	11,2%	6,1%	-1,9%	80,8%	-45,7%			
64 il	5,5%	7,5%	5,9%	7,0%	36,3%	-21,5%			

Merkez, yarı-çevre ve çevre illerde inşaat sektörü 2004-2012 döneminde il ekonomileri içinde hızlı bir büyüme göstermiş, ancak 2012-2020 döneminde 2004 seviyelerine, hatta 2004 seviyesinin altına düşmüştür. Van depremi nedeniyle Van, Muş ve Ağrı'da dönemsel yükselişler görülmektedir. İnşaat sektörünün doğası gereği, inşaat projeleri bittikten sonra GSYH hesaplarında sektöre ilişkin ani değişiklikler olabilmektedir. Bu veriler ışığında, 3 merkez il, 64 yarı-çevre il ve 14 çevre il için inşaat sektörünün 2012 itibarıyla doygunluk düzeyine geldiği, sonrasında da il ekonomileri için önemini büyük ölçüde yitirdiği çıkarımı yapılabilir. Merkez, yarı-çevre ve çevre illerde 2004-2012 döneminde inşaat sektöründe istihdam edilen işgücünün, bu doygunluk nedeniyle 2012-2020 döneminde kentsel işsizlik oranlarını artırması ihtimali de göz önünde tutulmalıdır.

HİZMETLER SEKTÖRÜ

Merkez, yarı-çevre ve çevre illerin ulusal hizmetler sektöründeki payları, bu payların 2004-2020 dönemindeki değişim oranları ve illerin değişim oranlarına göre sıralamaları Tablo 13'te verilmiştir. Merkez illerin ulusal hizmet sektöründeki toplam payı 2004 yılında %53,3 iken 2020 yılında %54,6'ya yükselmiştir. Kent ekonomilerinin zamanla hizmet yoğun ekonomilere dönüşmesi ve sanayinin yarı-çevre ve çevre bölgelere yayılması bölgesel kalkınma literatürüyle de uyumludur. 64 ilden oluşan yarı-çevre ekonomilerinde hizmetler sektörünün ulusal payının aynı dönemde %43,4'ten %41,8'e gerilmesi beklenen bir durumdur. Çevre illerin ulusal hizmetler sektörü içindeki payı da 2004-2020 döneminde %10'luk bir artış ile %3,3'ten %3,6'ya yükselmiştir.

Merkez iller arasında İstanbul'un Türkiye'de hizmetler sektöründe %40,79'luk bir paya sahip olduğu görülmektedir. Ankara ve İzmir bu sektöre sırasıyla %7,2 ve %6,6'lık katkı sağlamaktadır.

Çevre illerden ulusal hizmet sektörüne en fazla katkının %0,78'lik bir oranla Mardin'den geldiği görülmektedir. Mardin'i Şanlıurfa ve Diyarbakır izlemektedir. Bu üç ilde nüfusun yanı sıra turizm sektörünün de etkisi bulunmaktadır. %0,46 paya sahip olan Şırnak'ta ise sınır kapısının etkisi olduğu düşünülmektedir. Mardin'in ulusal hizmetler sektörüne katkı bakımından 2004-2020 döneminde Türkiye'de ilk sırada olduğu görülmektedir.

TABLO 15: TÜRKİYE GHI HİZMETLER SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	39,12%	38,87%	40,79%	4,3%	-0,6%	4,9%	24	45	21
Ankara	7,51%	7,57%	7,23%	-3,7%	0,7%	-4,4%	41	41	46
İzmir	6,70%	6,77%	6,61%	-1,4%	1,1%	-2,4%	33	40	25
Ağrı	**0,09%**	**0,11%**	**0,10%**	**1,8%**	**17,4%**	**-13,3%**	**30**	**13**	**49**
Kars	**0,09%**	**0,09%**	**0,07%**	**-15,7%**	**8,4%**	**-22,3%**	**58**	**22**	**78**
Iğdır	**0,11%**	**0,17%**	**0,12%**	**14,0%**	**63,6%**	**-30,3%**	**15**	**1**	**66**
Ardahan	**0,03%**	**0,03%**	**0,03%**	**19,1%**	**1,5%**	**17,4%**	**11**	**38**	**35**
Van	**0,30%**	**0,37%**	**0,34%**	**11,4%**	**22,0%**	**-8,7%**	**16**	**9**	**19**
Muş	**0,15%**	**0,18%**	**0,12%**	**-16,5%**	**25,3%**	**-33,4%**	**59**	**6**	**81**
Bitlis	**0,09%**	**0,11%**	**0,08%**	**-6,1%**	**26,1%**	**-25,5%**	**47**	**5**	**64**
Hakkari	**0,05%**	**0,07%**	**0,05%**	**6,4%**	**46,0%**	**27,1%**	**20**	**2**	**36**

TABLO 15'İN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Şanlıurfa	**0,61%**	**0,55%**	**0,57%**	**-7,2%**	**-9,7%**	**2,7%**	**48**	**65**	**33**
Diyarbakır	**0,71%**	**0,63%**	**0,55%**	**-22,3%**	**-11,4%**	**12,3%**	**74**	**73**	**73**
Mardin	**0,41%**	**0,58%**	**0,78%**	**90,5%**	**42,1%**	**34,1%**	**1**	**4**	**8**
Batman	**0,18%**	**0,22%**	**0,21%**	**18,7%**	**22,6%**	**-3,2%**	**12**	**8**	**24**
Şırnak	**0,34%**	**0,40%**	**0,46%**	**34,8%**	**17,4%**	**14,8%**	**5**	**14**	**37**
Siirt	**0,11%**	**0,11%**	**0,09%**	**-18,9%**	**-4,2%**	**-15,3%**	**66**	**53**	**77**
3 büyük il	53,3%	53,2%	54,6%	2,4%	-0,2%	2,7%			
14 il	3,3%	3,6%	3,6%	9,6%	11,2%	-1,5%			
64 il	43,4%	43,2%	41,8%	-3,7%	-0,6%	-3,2%			

Hizmetler sektörünün il ekonomileri içindeki payı incelendiğinde, 2020 yılında merkez illerin il GSYH'lerinde ortalama %26,8, yarı-çevre illerde %18 ve çevre illerde %15,9'luk paya sahip olduğu görülmektedir. Her üç il grubunda da 2004-2020 döneminde hizmetler sektörünün il GSYH'leri içindeki payı gerilemiştir. Nüfus azaldıkça hizmetler sektörünün il ekonomilerindeki payı da azalmaktadır. Hizmetler sektörü aynı zamanda hane halkı tüketim düzeylerine de işaret etmektedir. 14 çevre il içinde yerel ekonomide hizmetler sektörünün payı en fazla Mardin'de artmıştır. Mardin, 2004-2020 dönemindeki artış oranıyla Türkiye'de 2'nci sırada yer almaktadır. Sektörün il ekonomisindeki payı %27,5'ten %32,8'e yükselmiştir. Bu durum Mardin'in Türkiye'de önemli bir turizm destinasyonu olarak öne çıktığının göstergesi niteliğindedir.

TABLO 16: HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	36,87%	32,89%	34,10%	-7,5%	-10,8%	3,7%	23	46	11
Ankara	23,57%	20,74%	19,01%	-19,4%	-12,0%	-8,3%	58	51	40
İzmir	29,73%	27,78%	27,35%	-8,0%	-6,6%	-1,5%	25	33	23
Ağrı	**10,54%**	**11,44%**	**10,65%**	**1,0%**	**8,5%**	**-6,9%**	**9**	**7**	**46**
Kars	**12,24%**	**11,26%**	**9,63%**	**-21,3%**	**-8,0%**	**-14,5%**	**62**	**37**	**74**
Iğdır	**25,31%**	**31,03%**	**20,01%**	**-21,0%**	**22,6%**	**-35 5%**	**61**	**2**	**78**

TABLO 16'NIN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Ardahan	**9,53%**	**7,93%**	**9,16%**	**-3,9%**	**-16,8%**	**15,5%**	**18**	**68**	**70**
Van	**19,01%**	**15,63%**	**16,90%**	**-11,1%**	**-17,8%**	**8,1%**	**34**	**70**	**17**
Muş	**17,79%**	**18,40%**	**13,22%**	**-25,7%**	**3,4%**	**-28,1%**	**72**	**12**	**81**
Bitlis	**15,32%**	**15,18%**	**11,17%**	**-27,1%**	**-0,9%**	**-26,4%**	**75**	**18**	**68**
Hakkari	**9,28%**	**11,61%**	**6,64%**	**-28,4%**	**25,1%**	**-42 8%**	**76**	**1**	**79**
Şanlıurfa	**19,45%**	**15,90%**	**16,92%**	**-13,0%**	**-18,3%**	**6,4%**	**42**	**72**	**16**
Diyarbakır	**19,13%**	**15,58%**	**14,64%**	**-23,5%**	**-18,6%**	**-6,0%**	**67**	**73**	**57**
Mardin	**27,57%**	**29,42%**	**32,82%**	**19,1%**	**6,7%**	**11,5%**	**2**	**9**	**31**
Batman	**16,85%**	**16,23%**	**16,65%**	**-1,2%**	**-3,7%**	**2,6%**	**13**	**26**	**12**
Şırnak	**37,41%**	**36,33%**	**32,78%**	**-12,4%**	**-2,9%**	**-9,8%**	**37**	**23**	**73**
Siirt	**18,25%**	**13,21%**	**11,22%**	**-38,5%**	**-27,6%**	**-15,0%**	**80**	**80**	**77**
3 merkez	30,1%	27,1%	26,8%	-10,8%	-9,7%	-1,1%			
14 il	18,4%	17,8%	15,9%	-13,7%	-3,3%	-10,7%			
64 il	20,7%	18,8%	18,0%	-13,2%	-9,5%	-4,1%			

BİLGİ VE İLETİŞİM SEKTÖRÜ

Türkiye'de bilgi ve iletişim sektörünün merkez iller odaklı, özellikle İstanbul ve Ankara merkezli bir yapıya dönüştüğü görülmektedir. Bunda bu iki ilin üniversite altyapılarının, teknoparklarının, ileri teknoloji firmalarına ve insan kaynaklarına ev sahipliği yapmasının etkisi büyüktür. Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü, genel amaçlı bir sektör olarak, ekonomisi çeşitli ve insan kaynağı niteliği yüksek bölgelerde daha hızlı gelişim göstermektedir. Özellikle bankacılık sektörü ve savunma sanayii bu sektörün doğrudan ileri bağlantı etkilerinin olduğu sektörlerdir.

2004-2020 döneminde İstanbul, Ankara ve İzmir'den oluşan merkez il grubunun bilgi ve iletişim sektöründeki toplam payı %77,5'ten %87,4'e yükselmiştir. Aynı dönemde hem yarı-çevre hem de çevre illerin ulusal bilgi ve iletişim sektörüne olan katkıları ise dramatik bir düşüş göstermiştir. Yarı-çevre illerde bilgi ve iletişim sektörünün payı %19,9'dan %11,7'ye, çevre illerde ise %2,7'den %0,9'a gerilemiştir. 2004 yılında bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe ulusal katkısı %1'den daha fazla olan Diyarbakır'da bu oran %0,47'ye kadar düşmüştür. 14 çevre ilin bu sektörde ulusal katkısının toplamı %1'in altındadır. Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü, hem girişimci hem de işgücü

olarak yüksek nitelikli insan kaynaklarına gereksinim duyan, bilgi yoğun bir sektördür. Bilgi yoğun sektörler daha çok merkezi kamu kurumları, finans kurumları ve orta-ileri ve ileri teknoloji üretim yapısına sahip işletmelere yönelik hizmet sunmaktadır. 14 ilin üretim yapısında bilgi yoğunluğu düşük olduğu için bilgi ve iletişim teknolojilerinin bölgede istenen düzeyde gelişmediği gözlemlenmektedir. Ayrıca, Ankara yazılım sektöründe, İstanbul ise iletişim teknolojilerinde öne çıktığı için bu sektörde yer almak isteyen yeni girişimciler bu illerdeki güçlü teknoloji geliştirme bölgesi kümelenmelerinde yer almayı ve pozitif dışsallıklarından istifade etmeyi tercih etmektedir.

Bu durum ülkedeki üniversite ve teknopark politikasının etkisizliğini de gözler önüne sermektedir. Diyarbakır'da 2007 yılında faaliyete geçen Dicle Üniversitesi TGB'nin, Şanlıurfa'da 2010 yılında faaliyete geçen Harran Üniversitesi TGB'nin ve Van'da 2012 yılında faaliyete geçen Yüzüncü Yıl Üniversitesi TGB'nin varlığına rağmen bu illerin bilgi ve iletişim sektöründeki paylarının ortalama %64,2 düzeyinde gerilemesi bu illerde uygulanan teknoloji politikalarının başarısızlığının en büyük kanıtıdır. Bu illerdeki kalkınma ajanslarının da bu genç ve eğitimli nüfusu hızla artan bölgede istihdam potansiyeli yüksek bir sektörü göz ardı etmesi, bölgesel gelişme plan, program ve politikalarının ve ilgili kurumların eksikliğini gözler önüne sermektedir. Bölgedeki toplam faktör verimliliğinin de düşük olmasının nedeni, ileri teknoloji kullanma ve üretme kapasitesine sahip insan kaynaklarının eksikliğidir. Türkiye'de il ekonomisi içinde bilgi ve iletişim sektörünün payının en fazla arttığı ilk dört ilden üçü merkez illerdir. Artış hızı bakımından ilk sıradaki il ise Kayseri'dir. Kayseri, doğru teknopark yapılanması, yönetimi ve insan kaynakları politikası ile geçtiğimiz 17 yılda il ekonomisinde bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün payını %54 oranında artırabilmiştir.

TABLO 17: TÜRKİYE BİLGİ VE İLETİŞİM SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	20202004 Değişim	20122004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	58,17%	62,88%	64,40%	10,7%	8,1%	2,4%	3	2	7
Ankara	15,53%	16,20%	19,02%	22,5%	4,4%	17,4%	2	4	4
İzmir	3,79%	3,28%	3,94%	4,0%	-13,3%	20,0%	4	11	3
Ağrı	**0,17%**	**0,07%**	**0,02%**	**-87,1%**	**-59,0%**	**-68,7%**	**81**	**79**	**81**
Kars	**0,09%**	**0,05%**	**0,02%**	**-76,8%**	**-46,0%**	**-57,0%**	**74**	**69**	**70**
Iğdır	**0,03%**	**0,02%**	**0,02%**	**-37,5%**	**-18,8%**	**-23,0%**	**17**	**21**	**23**
Ardahan	**0,04%**	**0,03%**	**0,01%**	**-63,5%**	**-31,6%**	**-46,7%**	**48**	**41**	**51**
Van	**0,26%**	**0,21%**	**0,09%**	**-65,6%**	**-21,5%**	**-56,1%**	**51**	**24**	**67**

TABLO 17'NİN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	20202004 Değişim	20122004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Muş	**0,05%**	**0,04%**	**0,02%**	**-72,1%**	**-26,5%**	**-62,1%**	**65**	**31**	**78**
Bitlis	**0,08%**	**0,04%**	**0,02%**	**-70 2%**	**-45,9%**	**-45,0%**	**60**	**68**	**49**
Hakkari	**0,09%**	**0,06%**	**0,02%**	**-71,8%**	**-31,4%**	**-59,0%**	**63**	**39**	**73**
Şanlıurfa	**0,43%**	**0,27%**	**0,11%**	**-73,8%**	**-38,1%**	**-57,6%**	**69**	**51**	**72**
Diyarbakır	**1,01%**	**0,72%**	**0,47%**	**-53,1%**	**-29,3%**	**-33,7%**	**33**	**34**	**34**
Mardin	**0,10%**	**0,07%**	**0,03%**	**-66,6%**	**-27,8%**	**-53,7%**	**54**	**33**	**60**
Batman	**0,15%**	**0,09%**	**0,04%**	-74,4%	**-42,8%**	**-55,3%**	**70**	**63**	**65**
Şırnak	**0,07%**	**0,06%**	**0,02%**	**-63,9%**	**-17,6%**	**-56,2%**	**49**	**19**	**68**
Siirt	**0,07%**	**0,06%**	**0,02%**	**-68,2%**	**-16,2%**	**-62,0%**	**57**	**18**	**77**
3 büyük il	77,5%	82,4%	87,4%	12,7%	6,3%	6,1%			
14 il	2,7%	1,8%	0,9%	-64,7%	-33,0%	-47,3%			
64 il	19,9%	15,9%	11,7%	-41,1%	-20,2%	-26,1%			

TABLO 18: BİLGİ VE İLETİŞİM SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	5,44%	5,67%	6,62%	21,6%	4,3%	16,6%	3	2	7
Ankara	4,84%	4,74%	6,14%	27,0%	-2,1%	29,7%	2	5	4
İzmir	1,67%	1,43%	2,00%	20,0%	-14,0%	39,5%	4	14	3
Ağrı	**1,91%**	**0,78%**	**0,30%**	**-84,2%**	**-59,3%**	**-61,2%**	**81**	**80**	**78**
Kars	**1,23%**	**0,60%**	**0,33%**	**-73,2%**	**-50,8%**	**-45,6%**	**68**	**69**	**64**
Iğdır	**0,64%**	**0,42%**	**0,34%**	**-46,3%**	**-34,6%**	**-17,8%**	**32**	**39**	**28**
Ardahan	**1,42%**	**0,85%**	**0,52%**	**-63,6%**	**-39,8%**	**-39,5%**	**53**	**54**	**55**
Van	**1,63%**	**0,93%**	**0,56%**	**-66,0%**	**-30,2%**	**-40,1%**	**57**	**62**	**57**
Muş	**0,66%**	**0,43%**	**0,20%**	**-69,3%**	**-34,8%**	**-52,9%**	**60**	**41**	**71**
Bitlis	**1,41%**	**0,64%**	**0,40%**	**-71,4%**	**-54,3%**	**-37,3%**	**66**	**74**	**49**
Hakkari	**1,64%**	**1,04%**	**0,38%**	**-76,5%**	**-36,8%**	**-62,9%**	**74**	**45**	**79**
Şanlıurfa	**1,35%**	**0,81%**	**0,41%**	**-69,5%**	**-39,8%**	**-49,4%**	**61**	**53**	**68**

TABLO 18'İN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Diyarbakır	**2,71%**	**1,89%**	**1,55%**	**-42,8%**	**-43,2%**	**-18,1%**	**29**	**28**	**29**
Mardin	**0,68%**	**0,40%**	**0,18%**	**-74,2%**	**-41,7%**	**-55,7%**	**72**	**60**	**73**
Batman	**1,42%**	**0,69%**	**0,37%**	**-73,7%**	**-51,8%**	**-45,4%**	**71**	**71**	**63**
Şırnak	**0,73%**	**0,53%**	**0,21%**	**-70,9%**	**-26,8%**	**-60,3%**	**65**	**25**	**77**
Siirt	**1,17%**	**0,80%**	**0,35%**	**-70,1%**	**-32,0%**	**-56,1%**	**63**	**32**	**74**
3 merkez	4,0%	3,9%	4,9%	23,6%	-0,9%	24,6%			
14 il	1,3%	0,8%	0,4%	-67,2%	-41,9%	-43,5%			
64 il	1,2%	0,8%	0,6%	-49,6%	-34,6%	-22,9%			

Çevre illerden il ekonomisi içinde bilgi ve iletişim sektörünün payının en yüksek olduğu il %1,55 ile Diyarbakır'dır. Diyarbakır bu oranla son 17 yılda %42,8'lik gerileme göstermiştir. 14 il arasında açık ara farkla Diyarbakır bilgi ve iletişim sektöründe gelişme potansiyeli en yüksek ildir.

FİNANS VE SİGORTA HİZMETLERİ SEKTÖRÜ

Türkiye'de finans sektörünün merkezi İstanbul'dur. İstanbul Finans Merkezi projesi ile kamu bankalarının ve Merkez Bankası'nın taşınması süreci de göz önüne alındığında Tablo 17'de sunulan oranlar şaşırtıcı değildir.

Türkiye finans ve sigorta hizmetleri sektöründe merkez illerin payı 2004-2020 döneminde %68,3'ten %71,8'e yükselmiştir. Bu durum yarı-çevre ve çevre bölgelerden elde edilen artık gelirin merkeze transfer edildiği anlamına gelmektedir. Ankara'nın 2004 yılında %15,8 olan payı 2020 yılı itibarıyla %8,5'e gerilemiştir. Ankara finans ve sigorta sektöründe ulusal hasılaya katkı değişimi bakımından Türkiye'de 81'inci sıradadır.

Finans sektörünün, bilgi ve iletişim teknolojilerinin geliştiği, bilgi teknolojilerinde İstanbul ile başa baş, hatta ileri teknoloji üretiminde daha önde olan bir ilden başka bir ile taşınmasının, ülke sermayesinin coğrafi olarak ülkenin genelinden uzaklaştırılması anlamına geldiği için, doğru bir politika tercihi olmadığı düşünülmektedir.

Ulusal refahın mekânsal yayılımının dengeli olmasının, finansa erişim bakımından sadece merkez illerde değil, bölgelerde de bölge şartlarına uygun finansman imkânları sunabilen bir bankacılık yaklaşımına geçilmesinin zaruri olduğu değerlendirilmektedir.

TABLO 19: TÜRKİYE FİNANS VE SİGORTA HİZMETLERİ SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	20202004 Değişim	20122004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	47,09%	55,18%	58,67%	24,6%	17,2%	6,3%	5	4	17
Ankara	15,79%	11,03%	8,45%	-46,5%	-30,1%	-23,5%	81	75	81
İzmir	5,47%	4,80%	4,70%	34,1%	-12,2%	-2,1%	33	30	47
Ağrı	**0,12%**	**0,09%**	**0,08%**	**-29,1%**	**-27,5%**	**-2,2%**	**67**	**70**	**30**
Kars	**0,16%**	**0,10%**	**0,10%**	**-38,7%**	**-34,4%**	**-6,5%**	**77**	**80**	**32**
Iğdır	**0,08%**	**0,06%**	**0,05%**	**-31,2%**	**-27,6%**	**-5,0%**	**69**	**71**	**21**
Ardahan	**0,06%**	**0,04%**	**0,04%**	**-32,9%**	**-32,6%**	**-0,4%**	**74**	**79**	**53**
Van	**0,23%**	**0,19%**	**0,20%**	**-14,7%**	**-21,0%**	**7,9%**	**35**	**59**	**12**
Muş	**0,06%**	**0,05%**	**0,05%**	**-17,0%**	**-16,7%**	**-0,3%**	**44**	**49**	**72**
Bitlis	**0,07%**	**0,06%**	**0,07%**	**-6,2%**	**5,0%**	**10,4%**	**25**	**43**	**2**
Hakkari	**0,05%**	**0,04%**	**0,04%**	**-14,8%**	**-25,9%**	**14,9%**	**36**	**69**	**1**
Şanlıurfa	**0,25%**	**0,24%**	**0,29%**	**15,5%**	**4,6%**	**21,0%**	**8**	**19**	**3**
Diyarbakır	**0,45%**	**0,41%**	**0,46%**	**2,6%**	**3,8%**	**12,5%**	**17**	**23**	**22**
Mardin	**0,15%**	**0,14%**	**0,13%**	**-12,4%**	**3,5%**	**-9,2%**	**28**	**18**	**29**
Batman	**0,10%**	**0,09%**	**0,09%**	**-13,6%**	**9,7%**	**-4,3%**	**31**	**24**	**26**
Şırnak	**0,07%**	**0,07%**	**0,08%**	**1,2%**	**-12,4%**	**15,6%**	**18**	**31**	**5**
Siirt	**0,05%**	**0,05%**	**0,05%**	**3,3%**	**1,8%**	**10,9%**	**16**	**22**	**13**
3 merkez	68,3%	71,0%	71,8%	5,1%	3,9%	1,1%			
14 il	1,9%	1,6%	1,7%	-9,1%	-15,2%	7,2%			
64 il	29,8%	27,4%	26,5%	-11,1%	-8,0%	-3,4%			

Yarı-çevre illerin finans ve sigorta hizmetleri sektöründeki payının da %29,8'den %26,5'e gerilediği görülmektedir. Sanayileşme sürecinde olan yarı-çevre iller için de finansman imkânlarının İstanbul'da toplanması uygun bir durum değildir. Çevre illerin tümünün finans ve sigorta hizmetleri sektöründeki toplam payı sadece %1,7'dir. Bölgede ulusal finans ve sigorta hizmetleri sektörüne en fazla katkı yapan ilin %0,47 oranıyla Diyarbakır olduğu görülmektedir. İkinci sırada %0,29 ile Şanlıurfa, üçüncü sıradaysa %0,2 ile Van gelmektedir. Bu oranlar il nüfuslarına göre son derece düşüktür. Yerel kalkınmanın finansmanı ve sermaye birikimi bakımından sorunlu bir durumu işaret etmektedir.

Merkez illerin il ekonomileri içinde finans ve sigorta hizmetleri sektörünün ortalama payının %5 düzeyinde olduğu görülmektedir. Bu oran yarı-çevre iller için %2,2, çevre iller içinse %1,4'tür.

TABLO 20: FİNANS VE SİGORTA HİZMETLERİ SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020 2004 Değişim	2012 2004 Değişim	2020 2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	4,43%	6,07%	8,15%	84,0%	37,0%	34,3%	8	3	15
Ankara	4,95%	3,93%	3,69%	-25,4%	-20,5%	-6,2%	81	73	81
İzmir	2,42%	2,56%	3,23%	33,3%	5,7%	26,2%	34	32	46
Ağrı	**1,33%**	**1,16%**	**1,56%**	**17,2%**	**-12,7%**	**34,2%**	**57**	**66**	**28**
Kars	**2,19%**	**1,59%**	**2,09%**	**-4,8%**	**-27,5%**	**31,3%**	**70**	**77**	**18**
Iğdır	**1,86%**	**1,31%**	**1,47%**	**-20,7%**	**-29,3%**	**12,3%**	**79**	**79**	**56**
Ardahan	**2,13%**	**1,53%**	**1,92%**	**-10,0%**	**-28,1%**	**25,2%**	**74**	**78**	**76**
Van	**1,47%**	**1,02%**	**1,67%**	**13,2%**	**-30,7%**	**63,3%**	**60**	**80**	**20**
Muş	**0,67%**	**0,60%**	**0,82%**	**23,0%**	**-10,5%**	**37,4%**	**47**	**65**	**39**
Bitlis	**1,25%**	**1,09%**	**1,52%**	**21,2%**	**-13,0%**	**39,3%**	**49**	**67**	**8**
Hakkari	**0,89%**	**0,74%**	**0,85%**	**-4,7%**	**-17,2%**	**15,1%**	**69**	**71**	**65**
Şanlıurfa	**0,80%**	**0,90%**	**1,45%**	**80,1%**	**12,5%**	**60,1%**	**9**	**24**	**6**
Diyarbakır	**_ 1,21%**	**1,32%**	**2,03%**	**68,2%**	**9,2%**	**54,0%**	**12**	**29**	**10**
Mardin	**0,99%**	**0,93%**	**0,90%**	**-8,9%**	**-5,6%**	**-3,5%**	**73**	**52**	**67**
Batman	**0,97%**	**0,90%**	**1,16%**	**19,6%**	**-7,6%**	**29,5%**	**51**	**56**	**21**
Şırnak	**0,82%**	**0,77%**	**0,89%**	**9,5%**	**-5,6%**	**16,0%**	**63**	**53**	**41**
Siirt	**0,86%**	**0,79%**	**1,13%**	**30,4%**	**-8,2%**	**42,1%**	**39**	**58**	**14**
3 merkez	3,9%	4,2%	5,0%	27,7%	6,5%	19,9%			
14 il	1,2%	1,0%	1,4%	11,5%	-16,0%	32,7%			
64 il	1,7%	1,7%	2,2%	30,6%	2,8%	27,0%			

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere çevre iller arasında il GSYH'si içinde finans ve sigortacılık sektörünün payının en hızlı yükseldiği iller Van, Şanlıurfa ve Diyarbakır'dır. Bu durum, bu illerin çevre iller arasında merkez iller olarak konumlandıkları hipotezini doğrulamaktadır. TRA2 bölgesinde ise Kars ili GSYH'sinde finans ve sigortacılık sektörünün payı her ne kadar Ağrı'dan yüksek olsa da, Ağrı'da son on yılda sektörün GSYH içindeki payının Kars'tan daha hızlı yükseldiği görülmektedir. Merkez iller arasında ise il GSYH'sinde finans ve sigortacılık sektörünün payının en yüksek olduğu

il, Türkiye'nin de finans merkezi olan İstanbul'dur. İstanbul Finans Merkezi projesinin etkisiyle, Ankara'nın 2004 yılındaki ülkenin finans merkezi olma niteliğini 2012 yılı itibarıyla kaybettiği görülmektedir. İzmir'de ise finansman ve sigorta hizmetleri sektörünün il GSYH'ı içindeki payı %3'ler düzeyindedir.

GAYRİMENKUL SEKTÖRÜ

İnşaat sektörünün tamamlayıcısı niteliğinde olan gayrimenkul hizmetleri sektöründe merkez, yarı-çevre ve çevre illerin ulusal katkıları Tablo 19'da verilmiştir. İnşaat sektörüyle benzer şekilde bu sektörün de ulusal merkezi İstanbul'dur. İstanbul ulusal gayrimenkul hizmetleri sektörüne 2020 yılı itibarıyla %30,34'lük katkı sağlamaktadır. İstanbul'u %7,68 ile Ankara ve %6,89 ile İzmir izlemektedir. Üç merkez ilin ulusal katkısı toplamda %44,9'dur. Yarı-çevre illerin katkısıysa %50,5 olarak gerçekleşmiştir.

Çevre illerde Ağrı, Iğdır, Ardahan ve Şanlıurfa dışındaki on ilin ulusal katkısı 2004-2020 döneminde artış göstermiştir. 2012-2020 döneminde ise Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan'da azalma görülürken, geri kalan illerin tümünde ortalama %17,2'lik artış görülmüştür. 17 yıllık dönemde Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt'te artış oranı %100'ün üzerindedir. Türkiye'de de bu dört il ilk dört sırayı paylaşmaktadır. Ulusal GSYH'ye en fazla katkıyı sağlayan ilk üç il ise sırasıyla Diyarbakır, Şanlıurfa ve Van'dır.

TABLO 21: TÜRKİYE GAYRİMENKUL HİZMETLERİ SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	28,49%	30,06%	30,34%	6,5%	5,5%	1,0%	28	27	29
Ankara	8,18%	7,79%	7,68%	-6,1%	-4,7%	-1,4%	40	45	31
İzmir	7,90%	7,10%	6,89%	-12,7%	-10,1%	-2,9%	49	59	37
Ağrı	**0,28%**	**0,24%**	**0,23%**	**-18,7%**	**-13,3%**	**-6,2%**	**62**	**64**	**56**
Kars	**0,15%**	**0,17%**	**0,16%**	**4,4%**	**13,5%**	**-8,0%**	**30**	**17**	**63**
Iğdır	**0,12%**	**0,10%**	**0,10%**	**-19,7%**	**-14,0%**	**-6,6%**	**64**	**66**	**62**
Ardahan	**0,10%**	**0,08%**	**0,05%**	**-52,2%**	**-22,7%**	**38,1%**	**81**	**76**	**81**
Van	**0,46%**	**0,45%**	**0,58%**	**25,1%**	**-3,4%**	**29,5%**	**12**	**41**	**5**
Muş	**0,21%**	**0,20%**	**0,24%**	**17,3%**	**-4,9%**	**23,3%**	**18**	**46**	**7**
Bitlis	**0,17%**	**0,17%**	**0,20%**	**14,6%**	**-3,2%**	**18,4%**	**22**	**40**	**9**
Hakkari	**0,09%**	**0,10%**	**0,11%**	**24,0%**	**6,5%**	**16,4%**	**13**	**25**	**14**

TABLO 21'İN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Şanlıurfa	**0,86%**	**0,69%**	**0,78%**	**-9,3%**	**-20,1%**	**13,6%**	**43**	**74**	**15**
Diyarbakır	**0,93%**	**0,95%**	**1,12%**	**19,8%**	**2,1%**	**17,3%**	**16**	**32**	**11**
Mardin	**0,21%**	**0,37%**	**0,44%**	**109,9%**	**77,7%**	**18,1%**	**3**	**3**	**10**
Batman	**0,14%**	**0,27%**	**0,30%**	**117,3%**	**94,9%**	**11,5%**	**2**	**2**	**18**
Şırnak	**0,08%**	**0,16%**	**0,18%**	**126,9%**	**99,0%**	**14,0%**	**1**	**1**	**12**
Siirt	**0,08%**	**0,15%**	**0,16%**	**92,1%**	**74,7%**	**10,0%**	**4**	**4**	**21**
3 büyük il	44,6%	44,9%	44,9%	0,8%	0,9%	-0,1%			
14 il	3,9%	4,1%	4,6%	19,3%	5,1%	13,5%			
64 il	51,6%	51,0%	50,5%	-2,1%	-1,1%	-1,0%			

Gayrimenkul sektörünün il ekonomileri içindeki payı incelendiğinde, merkez iller, yarı-çevre iller ve çevre illerde sektörün payının 2004-2012 döneminde artış gösterirken 2012-2020 döneminde azaldığı görülmektedir. Sektörün merkez illerin il GSYH'leri içindeki ortalama oranı %6,9, yarı-merkez illerdeki ortalama payı %8, çevre illerdeki payı ise %6 olarak gerçekleşmiştir. Hızlı gelişim ve şehirleşme döneminde olan illerde bu payın daha yüksek olması beklenmektedir. Ancak ülkedeki son on yıldır yaşanan ekonomik durgunluk bireysel refahın düşük olduğu 14 çevre ili daha fazla etkilemiştir. 2012-2020 döneminde çevre illerden sadece Van'da bu sektörün payı artış göstermiştir. Bunda Van'da yaşanan depremin ve sonrasındaki konut sektörüne yönelik projelerin etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Gayrimenkul hizmetleri sektörünün il bazındaki verileri incelendiğinde bu sektörün de inşaat sektörü gibi doygunluğa ulaştığı çıkarımı yapılabilir. Bu doygunluk düzeyinin "konut balonu" şeklinde bir ekonomik krizin tetikleyicisi olup olmayacağına ilişkin araştırmalar yapılması faydalı olacaktır. Gerek 1997 Asya krizinde, gerek 2008 ABD menşeili sub-prime krizinin temellerinde "emlak balonu"nun olduğu unutulmamalıdır.

Türkiye'de de artan işsizlik, düşen hane gelirleri ve buna bağlı olarak düşen konut talebi, konut kredilerinin ödenmesinde yaşanan güçlüklerin giderek yayılması vb nedenlerle böyle bir krizin gerçekleşme ihtimalinin giderek arttığı değerlendirilmektedir.

Özellikle son dönemde artan dış ticaret açığına bağlı cari açığın finansmanı için gerekli kaynağın bankacılık sektörüne getireceği ilave yük, kamu gelirlerinde ekonomik durgunluk nedeniyle azalma sürecinin devam etmesi, Türkiye için ikiz açık riskini ve bunun da yerel ekonomileri derinden etkilemesi ihtimalini güçlendirmektedir.

İnşaat ve gayrimenkul sektörüne ilişkin tablolar birlikte değerlendirildiğinde bu risk görülebilmektedir.

TABLO 22: GAYRİMENKUL HİZMETLERİ SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	8,78%	9,78%	7,11%	-19,0%	11,3%	-27,3%	26	29	25
Ankara	8,39%	8,21%	5,66%	-32,6%	-2,2%	-31,1%	61	52	28
İzmir	11,46%	11,19%	7,99%	-30,2%	-2,3%	-28,6%	53	54	35
Ağrı	**10,11%**	**9,52%**	**7,00%**	**-30,8%**	**-5,8%**	**-26,5%**	**56**	**63**	**53**
Kars	**6,94%**	**7,86%**	**15,80%**	**-16,4%**	**13,3%**	**-26,3%**	**20**	**23**	**44**
Iğdır	**9,29%**	**7,04%**	**4,43%**	**-52,3%**	**-24,3%**	**-37,0%**	**80**	**79**	**80**
Ardahan	**11,76%**	**8,76%**	**3,89%**	**-66,9%**	**-25,5%**	**-55,6%**	**81**	**80**	**81**
Van	**9,48%**	**7,26%**	**8,11%**	**-14,4%**	**-23,5%**	**11,8%**	**17**	**78**	**7**
Muş	**8,21%**	**7,57%**	**7,34%**	**-10,5%**	**-7,8%**	**-3,0%**	**14**	**65**	**2**
Bitlis	**9,70%**	**8,66%**	**7,39%**	**-23,7%**	**-10,6%**	**-14,7%**	**35**	**70**	**10**
Hakkari	**5,54%**	**_ 5,94%**	**3,96%**	**-28,5%**	**7,3%**	**-33,4%**	**48**	**36**	**78**
Şanlıurfa	**8,88%**	**7,54%**	**6,47%**	**-27,1%**	**-15,0%**	**-14,2%**	**42**	**74**	**11**
Diyarbakır	**8,21%**	**9,05%**	**8,30%**	**1,2%**	**10,3%**	**-8,3%**	**8**	**30**	**5**
Mardin	**4,59%**	**7,20%**	**5,16%**	**12,4%**	**56,9%**	**-28,4%**	**5**	**3**	**34**
Batman	**4,23%**	**7,61%**	**6,55%**	**55,0%**	**80,0%**	**-13,9%**	**1**	**2**	**15**
Şırnak	**2,86%**	**1 5,53%**	**3,61%**	**26,4%**	**93,6%**	**-34,7%**	**2**	**1**	**56**
Siirt	**4,51%**	**6,99%**	**5,63%**	**24,9%**	**55,2%**	**-19,5%**	**3**	**4**	**20**
3 merkez	9,5%	9,7%	6,9%	-27,5%	1,9%	-28,8%			
14 il	7,4%	7,6%	6,0%	-19,8%	2,2%	-21,5%			
64 il	10,9%	11,2%	8,0%	-26,9%	2,5%	-28,7%			

MESLEKİ, İDARİ VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ SEKTÖRÜ

Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri sektörünün merkez, yarı-çevre ve çevre illerdeki dağılımı Tablo 21'de sunulmuştur. Bu sektörün yaklaşık %46'sı İstanbul tarafından karşılanmaktadır. İstanbul'u %11,7'lik oranla Ankara, %6,1'lik oranla İzmir takip

etmektedir. Merkez illerin sektördeki ağırlığı %63,8'dir. Son 17 yılda yarı-çevre illerin bu sektörde ulusal hasılaya katkısı değişmemiş, %32,9 düzeyinde gerçeklemiştir.

Bu sektör üniversiteleri ve yüksek öğrenim hizmetlerini de kapsadığından, çevre illerde yeni üniversiteler kurulmasıyla geçtiğimiz 17 yılda bu illerin ulusal payları artış göstermiştir. Çevre illerin toplam payı ise %2,3'ten %3,2'ye yükselmiştir. Iğdır ve Van dışındaki 12 ilin bu sektörde ulusal hasılaya katkısı pozitif olarak gerçeklemiştir.

İl ekonomileri içinde sektörün payını gösteren Tablo 24'e göre, bu sektörün merkez iller için ortalama payı 2004 yılındaki %5,1 seviyesinden 2020 yılında %6,2 seviyesine yükselmiştir. Yarı-çevre il ortalaması ise aynı dönemde %2,1'den %3'e çıkmıştır. Son 9 yılda bu sektörde il GSYH'si içinde payı azalan tek il Bitlis olmuştur.

TABLO 23: TÜRKİYE MN MESLEKİ, İDARİ VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE MERKEZ, YARI-ÇEVRE VE ÇEVRE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	20202004 Değişim	20122004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	46,90%	46,72%	45,97%	-2,0%	-0,4%	-1,6%	50	49	47
Ankara	11,51%	11,57%	11,73%	1,9%	0,5%	1,4%	41	47	46
İzmir	6,35%	5,78%	6,14%	-3,4%	-9,0%	6,2%	53	68	22
Ağrı	**0,09%**	**0,13%**	**0,12%**	**25,8%**	**40,4%**	**-10,4%**	**22**	**7**	**64**
Kars	**0,07%**	**0,09%**	**0,10%**	**43,3%**	**32,8%**	**7,9%**	**14**	**13**	**37**
Iğdır	**0,05%**	**0,04%**	**0,05%**	**-6,7%**	**-29,8%**	**32,9%**	**60**	**80**	**17**
Ardahan	**0,03%**	**0,03%**	**0,05%**	**51,1%**	**1,2%**	**49,3%**	**12**	**45**	**6**
Van	**_ 0,42%**	**0,38%**	**0,41%**	**-1,6%**	**-8,6%**	**7,7%**	**48**	**66**	**32**
Muş	**0,06%**	**0,08%**	**0,09%**	**51,7%**	**27,4%**	**19,1%**	**11**	**17**	**26**
Bitlis	**0,07%**	**0,09%**	**0,06%**	**-7,2%**	**32,1%**	**-29,7%**	**61**	**14**	**79**
Hakkari	**0,05%**	**0,07%**	**0,17%**	**251,8%**	**38,7%**	**153,7%**	**1**	**8**	**1**
Şanlıurfa	**0,38%**	**0,51%**	**0,68%**	**78,1%**	**33,7%**	**33,2%**	**6**	**11**	**28**
Diyarbakır	**0,67%**	**0,78%**	**0,68%**	**2,1%**	**17,3%**	**-12,9%**	**40**	**23**	**65**
Mardin	**0,10%**	**0,18%**	**0,23%**	**132,2%**	**73,5%**	**33,8%**	**2**	**1**	**15**
Batman	**0,17%**	**0,19%**	**0,31%**	**81,3%**	**10,0%**	**64,9%**	**4**	**31**	**3**
Şırnak	**0,09%**	**0,10%**	**0,15%**	**68,1%**	**6,2%**	**58,3%**	**8**	**39**	**2**
Siirt	**0,06%**	**0,07%**	**0,12%**	**116,4%**	**32,1%**	**63,8%**	**3**	**15**	**5**
3 büyük il	64,8%	64,1%	63,8%	-1,4%	-1,1%	-0,4%			
14 il	2,3%	2,7%	3,2%	39,7%	18,4%	18,0%			
64 il	32,9%	33,2%	32,9%	0,0%	0,8%	-0,8%			

TABLO 24: MERKEZ, YARI-ÇEVRE VE ÇEVRE İLLERDE, MN MESLEKİ, İDARİ VE DESTEK HİZMET FAALİYETLERİ SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	6,24%	7,93%	8,21%	31,7%	27,2%	3,6%	49	50	46
Ankara	5,10%	6,36%	6,59%	29,3%	24,8%	3,6%	53	54	47
İzmir	3,97%	4,75%	5,42%	36,5%	19,6%	14,1%	45	61	21
Ağrı	**1,46%**	**2,70%**	**2,76%**	**89,1%**	**84,6%**	**2,5%**	**17**	**7**	**62**
Kars	**1,38%**	**2,21%**	**2,80%**	**102,6%**	**60,3%**	**26,4%**	**14**	**18**	**25**
Iğdır	**1,83%**	**1,37%**	**1,79%**	**-2,1%**	**-25,2%**	**31,0%**	**76**	**80**	**34**
Ardahan	**1,54%**	**1,82%**	**2,85%**	**84,5%**	**17,9%**	**56,5%**	**18**	**64**	**10**
Van	**3,71%**	**3,25%**	**4,41%**	**18,9%**	**-12,5%**	**35,9%**	**62**	**79**	**39**
Muş	**1,06%**	**1,59%**	**2,18%**	**104,6%**	**49,5%**	**36,9%**	**12**	**25**	**15**
Bitlis	**1,67%**	**2,46%**	**1,82%**	**9,1%**	**47,5%**	**-26,0%**	**74**	**28**	**79**
Hakkari	**1,26%**	**2,13%**	**4,51%**	**258,3%**	**69,0%**	**112,0%**	**1**	**13**	**1**
Şanlıurfa	**1,72%**	**2,95%**	**4,34%**	**152,8%**	**72,1%**	**46,9%**	**3**	**11**	**22**
Diyarbakır	**2,54%**	**3,89%**	**3,87%**	**52,3%**	**53,3%**	**-0,6%**	**34**	**22**	**56**
Mardin	**0,96%**	**1,79%**	**2,12%**	**119,8%**	**85,3%**	**18,6%**	**10**	**6**	**28**
Batman	**2,26%**	**2,78%**	**5,16%**	**128,5%**	**22,8%**	**86,0%**	**8**	**57**	**3**
Şırnak	**1,38%**	**1,72%**	**2,28%**	**65,5%**	**24,9%**	**32,5%**	**23**	**53**	**6**
Siirt	**1,28%**	**1,82%**	**3,18%**	**148,5%**	**42,0%**	**75,0%**	**4**	**32**	**4**
3 merkez	5,1%	6,3%	6,7%	32,1%	24,4%	6,2%			
14 il	1,7%	2,3%	3,1%	83,2%	35,0%	35,7%			
64 il	2,1%	2,8%	3,0%	40,7%	33,4%	5,5%			

KAMU YÖNETİMİ, EĞİTİM, İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ SEKTÖRÜ

Merkez, yarı-çevre ve çevre illerin Türkiye ekonomisi içindeki payı incelendiğinde, 2004-2020 döneminde çevre iller lehine bir dönüşüm sürecinin yaşandığı görülmektedir. Çevre iller arasında en fazla artış Hakkari, Şırnak ve Şanlıurfa'da gerçekleşmiştir. Merkez, çevre ve yarı-çevre illerinin ulusal sektör içindeki payları sırasıyla %34,5, %53,6 ve %11,9 düzeyindedir. Bu oranlar üç grubun da il nüfuslarıyla uyumludur.

Merkez illerde 2004-2012 döneminde İstanbul %5,8'lik ilerleme oranıyla 7'nci sırada, İzmir %0,7'lik ilerleme oranıyla 31'inci sırada, Ankara %6,8'lik gerileme oranıyla 81'inci sırada yer almıştır. Görüldüğü üzere İstanbul ve İzmir'in aksine Ankara listede en sonda yer almıştır.

Hakkari, 2012-2020 döneminde %57,7'lik ilerleme oranıyla listede 1'inci sırada, Şırnak %47,2'lik ilerleme oranıyla 2'nci sırada, Ankara ve İzmir ise peş peşe 44'üncü ve 45'inci sırada yer almıştır. Şanlıurfa ise diğer tüm illere göre daha istikrarlı bir artış oranına sahip olup her üç dönemde de listede ilk sıralarda yer almıştır. Şanlıurfa, Tablo 23'e göre 2004-2020 döneminde %32,6'lık artış oranıyla 4'üncü sırada, 2004-2012 döneminde %5,9'luk artış oranıyla 6'ncı sırada, 2012-2020 döneminde de %25,2'lik artış oranıyla 5'inci sırada yer almıştır. Şırnak ise 2004-2020 döneminde %46'lık artış oranıyla 3'üncü sırada, 2004-2012 döneminde %0,8'lik gerileme oranıyla 50'nci sırada, 2012-2020 döneminde de %47,2'lik artış oranıyla 2'nci sırada yer almıştır. Buna göre bir önceki azalma oranını artırarak listenin orta-altlarında en üst sıralara gelmeyi başarmıştır.

Merkez, çevre ve yarı-çevre illerde 2004-2012 döneminde artış ve azalış oranları yatay bir seyir izlemiştir.

2004-2020 döneminde çevre iller grubunun %20,7'lik ilerleme oranıyla en fazla artış oranına sahip grup olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde, 2012-2020 döneminde yarı-çevre illerde %2,6'lık gerileme oranıyla en fazla azalış oranına sahip grup olduğu da tespit edilmiştir.

TABLO 25: TÜRKİYE OPQ KAMU YÖNETİMİ, EĞİTİM, İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ SEKTÖRÜ GSYH'Sİ İÇİNDE MERKEZ, YARI-ÇEVRE VE ÇEVRE İLLERİN PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020 2004 Değişim	2012 2004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	15,07%	15,95%	16,04%	6,4%	1 5,8%	0,6%	26	7	35
Ankara	14,66%	13,66%	13,16%	-10,2%	-6,8%	-3,7%	71	81	45
İzmir	5,40%	5,44%	5,27%	-2,4%	0,7%	-3,1%	43	31	44
Ağrı	**0,52%**	**0,52%**	**0,61%**	**17,0%**	**-0,1%**	**17,1%**	**14**	**41**	**10**
Kars	**0,44%**	**0,42%**	**0,47%**	**7,5%**	**4,4%**	**12,4%**	**25**	**71**	**18**
Iğdır	**0,24%**	**0,25%**	**0,30%**	**25,9%**	**3,0%**	**22,2%**	**5**	**17**	**9**
Ardahan	**0,16%**	**0,16%**	**0,16%**	**0,7%**	**-2,2%**	**2,9%**	**33**	**60**	**26**
Van	**1,20%**	**1,20%**	**1,38%**	**14,7%**	**0,0%**	**14,7%**	**16**	**39**	**17**
Muş	**0,43%**	**0,43%**	**0,50%**	**15,9%**	**1,5%**	**14,2%**	**15**	**23**	**14**
Bitlis	**0,47%**	**0,46%**	**0,55%**	**18,0%**	**-2,6%**	**21,1%**	**12**	**62**	**8**

TABLO 25'İN DEVAMI

Bölge	2004	2012	2020	2020 2004 Değişim	2012 2004 Değişim	20202012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
Hakkari	**0,58%**	**0,57%**	**0,90%**	**55.7%**	**-1,3%**	**57,7%**	**1**	**53**	**1**
Şanlıurfa	**1,22%**	**1,30%**	**1,62%**	**32,6%**	**5,9%**	**25,2%**	**4**	**6**	**5**
Diyarbakır	**2,07%**	**2,02%**	**2,18%**	**5,4%**	**-2,6%**	**8,2%**	**27**	**63**	**21**
Mardin	**0,78%**	**0,79%**	**0,96%**	**23,3%**	**1,3%**	**21,8%**	**9**	**26**	**6**
Batman	**0,56%**	**0,59%**	**0,69%**	**24,0%**	**1 6,0%**	**17,0%**	**8**	**5**	**13**
Şırnak	**0,70%**	**0,69%**	**1,02%**	**46,0%**	**1-0,8%**	**47,2%**	**3**	**50**	**2**
Siirt	**0,52%**	**0,51%**	**0,58%**	**12,2%**	**1-2,2%**	**14,8%**	**19**	**61**	**12**
3 merkez	35,1%	35,1%	34,5%	-1,9%	-0,2%	-1,7%			
14 il	9,9%	9,9%	11,9%	20,7%	0,2%	20,5%			
64 il	55,0%	55,0%	53,6%	-2,5%	0,1%	-2,6%			

Merkez, yarı-çevre ve çevre illerde kamu sektörünün il ekonomisindeki payını gösteren Tablo 26 aşağıda verilmiştir. Merkez iller içinde kamu sektörünün en büyük olduğu il, ülkenin idari merkezi olan Ankara'dır. Ancak Ankara ekonomisinde kamunun payı 2004-2020 döneminde %19,4'ten %18,9'a gerilemiştir. 2004-2012 döneminde kamu sektörünün il ekonomisi içindeki payı İstanbul ve İzmir'de artış gösterirken Ankara'da azalmıştır. Üç merkez ilin ekonomilerinde kamu sektörünün payı 2020 yılında ortalama %12,7 olarak gerçekleşmiştir. İstanbul diğer iki ile göre daha yüksek bir artış oranına sahiptir. Genel olarak 2004-2020 dönemi incelendiğinde, artış oranları bakımından İstanbul 33'üncü, İzmir 43'üncü, Ankara ise 77'nci sırada, yani listenin en sonlarında yer almaktadır. Bu verilerden Ankara'da kamu sektörünün küçüldüğü çıkarımı yapılabilir.

Yarı-çevre illerde de kamu sektörünün payının 2004-2020 döneminde arttığı, bu il ekonomilerinde ortalama %19,2 seviyesine eriştiği görülmektedir. Çevre illerde artış daha büyük olmuştur. 2004 yılında çevre illerde kamunun payı ortalama %27,5 iken 2020 yılında bu oran %34,5'e yükselmiştir. Çevre illerde il ekonomilerinin üçte birinden fazlası kamu hizmetlerinden gelmektedir.

TABLO 26: MERKEZ, YARI-ÇEVRE VE ÇEVRE İLLERDE KAMU YÖNETİMİ, EĞİTİM, İNSAN SAĞLIĞI VE SOSYAL HİZMET FAALİYETLERİ SEKTÖRÜNÜN İL GSYH'Sİ İÇİNDEKİ PAYI (%), 2004, 2012, 2020

Bölge	2004	2012	2020	2020-2004 Değişim	2012-2004 Değişim	2020-2012 Değişim	2020-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2012-2004 Dönemindeki Değişime Göre Sırası	2020-2012 Dönemindeki Değişime Göre Sırası
İstanbul	6,00%	6,75%	7,32%	22,1%	12,5%	8,5%	33	22	37
Ankara	19,42%|	18,72%	18,88%	-2,8%	3-3,6%	0,8%	77	69	48
İzmir	10,11%	11,15%	11,90%	17,7%	10,2%	6,8%	43	30	47
Ağrı	**24,62%**	**26,93%**	**36,96%**	**50,1%**	**i 9,4%**	**37,2%**	**3**	**34**	**10**
Kars	**26,22%**	**25,21%**	**34,02%**	**29,8%**	**-3,8%**	**34,9%**	**23**	**70**	**11**
Iğdır	**24,09%**	**22,01%**	**27,18%**	**12,8%**	**8,6%**	**23,5%**	**53**	**75**	**27**
Ardahan	**24,10%**	**22,87%**	**25,29%**	**4,9%**	**5,1%**	**10,6%**	**63**	**71**	**71**
Van	**31,95%**	**25,50%**	**37,81%**	**18,3%**	**20,2%**	**48,3%**	**41**	**81**	**19**
Muş	**21,85%**	**21,67%**	**29,15%**	**33,4%**	**-0,8%**	**34,5%**	**18**	**64**	**4**
Bitlis	**33,84%**	**30,66%**	**40,05%**	**18,4%**	**-9,4%**	**30,6%**	**38**	**76**	**9**
Hakkari	**45,46%**	**45,54%**	**61,50%**	**35,3%**	**1 0,2%**	**35,1%**	**15**	**61**	**18**
Şanlıurfa	**16,35%**	**18,55%**	**26,26%**	**60,6%**	**13,5%**	**41,5%**	**1**	**19**	**1**
Diyarbakır	**23,51%**	**24,93%**	**31,54%**	**34,2%**	**6,0%**	**26,5%**	**16**	**46**	**8**
Mardin	**22,24%**	**20,04%**	**22,16%**	**-0,4%**	**9,9%**	**10,6%**	**73**	**78**	**25**
Batman	**22,39%**	**22,07%**	**29,87%**	**33,4%**	**1,4%**	**35,3%**	**19**	**66**	**13**
Şırnak	**31,96%**	**31,07%**	**39,22%**	**22,7%**	**2,8%**	**26,2%**	**32**	**67**	**6**
Siirt	**35,76%**	**31,30%**	**39,35%**	**10,0%**	**2,5%**	**25,7%**	**58**	**80**	**14**
3 büyük il	11,8%	12,2%	12,7%	7,2%	3,1%	4,1%			
14 il	27,5%	26,3%	34,3%	25,0%	-4,2%	30,4%			
64 il	16,3%	17,4%	19,2%	17,8%	7,2%	9,9%			

2020 yılında il ekonomisinde kamu sektörünün payının en yüksek olduğu il %61,5 ile Hakkari'dir. Hakkari'yi %40,5 ile Bitlis, %39,3 ile Şırnak, %39,2 ile Batman, %37,8 ile Van ve %37 ile Van izlemektedir. Çevre illerden Şanlıurfa her üç dönemde de yüksek artış oranına sahip olup 2004-2020 döneminde %60,6'lık ilerleme oranıyla sıralamada 1'inci sırada, 2004-2012 döneminde %13,5'lik ilerleme oranıyla 19'uncu sırada, 2012-2020 döneminde de %41,5'lik ilerleme oranıyla yine 1'inci sırada yer almaktadır.

Şanlıurfa'nın aksine Ardahan her üç dönemde de listenin sonlarında olup 2004-2020 döneminde %4,9'luk ilerleme oranıyla 63'üncü sırada, 2004-2012 döneminde %5,1'lik gerileme oranıyla 71'inci sırada, 2012-2020 dönemindeyse %10,6'lık ilerleme oranıyla yine 71'inci sıradadır. Van ise 2004-2020 döneminde %18,3'lük ilerleme ora-

nıyla 41'inci sırada, 2004-2012 döneminde %20,2'lik gerileme oranıyla 81'inci sırada, 2012-2020 döneminde de %48,3'lük ilerleme oranıyla 19'uncu sırada yer almaktadır. Böylece 2004-2012 dönemindeki gerilemeyi telafi ederek 2012-2020 döneminde listede ilk sıralarda yer alabilmiştir. Muş ve Siirt de Van gibi bir önceki dönemdeki gerileme oranlarını sonraki dönemde ileriye taşıyarak listede sonlardan üstlere doğru yer değiştirmişlerdir.

2004-2012 döneminde 14 ilde kamu sektörü küçülürken, 2012-2020 döneminde 14 çevre ilde kamu sektörünün büyüme oranı %30,4 olarak gerçekleşmiştir. Çevre il ekonomileri kamu harcamaları sayesinde ayakta duran bir yapı kazanmıştır. Bu durum çevre iller için halihazırda kamu güdümünde bir ekonomi politikası uygulandığının da göstergesidir.

7

TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİ ANALİZİ (2004-2020)

TOPLAM Faktör Verimliliği Analizi, bölgesel kalkınma planlaması süreçlerinde yapılan temel analizlerden biridir. Bölgelerin verimlilik düzeylerinin tespit edilmesi, verimlilik düzeylerini artırıcı politika önerilerinin geliştirilmesi ve verimlilik düzeylerinin izlenmesi ve değerlendirilmesi, bölgesel kalkınma sürecinin planlanması ve yönetimi bakımından önem arz etmektedir.

Verimlilik, bölgenin üretkenliği, üretim faktörlerini nasıl kullandığı, birim faktör başına elde ettiği getiri ile ilgili bir husustur. Ekonomik refahın üretildiği süreçleri içermektedir. Verimlilik, çıktılar (toplam ürün) ile girdiler, yani üretim faktörleri (öncelikle emek ve sermaye) arasındaki ilişkinin bir ölçüsüdür. Çıktının girdiye bölünmesine eşittir. Verimliliğin iki ölçüsü vardır: Bunların birincisi, toplam çıktının emek birimlerine bölünmesine eşit olan emek verimliliği, ikincisiyse toplam çıktının girdilerinin girdi katsayılarıyla hesaplanan toplam faktör verimliliğidir. Toplam Faktör Verimliliği (TFV), çıktının üretimde kullanılan girdi miktarıyla açıklanmayan kısmıdır. Bu nedenle TFV düzeyi, girdilerin üretimde ne kadar verimli ve yoğun kullanıldığıyla belirlenir. TFV büyümesi genellikle Solow artığı ile ölçülmektedir.

Solow artığı, (i) üretim fonksiyonu neoklasik ise, (ii) faktör piyasalarında tam rekabet varsa ve (iii) girdilerin büyüme oranları doğru bir şekilde ölçülüyorsa TFV büyümesini doğru bir şekilde ölçer. TFV, ekonomik dalgalanmalar, ekonomik büyüme ve ülkeler arası kişi başına düşen gelir farklılıkları üzerinde kritik bir rol oynamaktadır. Bu gözleme dayanarak, Kydland ve Prescott (1982), gerçek iş döngüsü (RBC) teorisini ortaya koymuştur. Standart iş döngüsü modelinde, TFV'ye yönelik şoklar, döngüsel emek arzı ve yatırım tarafından yayılmaktadır.

Robert Solow'un (1956) dönüm noktası niteliğindeki makalesinde gösterdiği gibi, toplam neoklasik üretim fonksiyonuna sahip bir ekonomide kişi başına gelirdeki uzun vadeli büyüme TFV'deki büyüme tarafından belirlenmelidir. TFV, bazı birleşik girdi setlerinin birim başına çıktısını yansıtır: TFV'deki bir artış, girdi kullanımındaki artıştan kaynaklanmayan çıktı miktarındaki bir büyümeyi yansıtmaktadır. Sonuç olarak TFV, yeni teknolojiler, verimlilik kazanımları, ölçek ekonomileri, yönetim becerisi ve üretim organizasyonundaki değişiklikler gibi birçok faktörün ortak etkilerini ortaya koymaktadır.

TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİ HESAPLAMA YÖNTEMİ

Toplam faktör verimliliğinin hesaplanmasında en yaygın olarak kullanılan üretim fonksiyonu, Cobb-Douglas üretim fonksiyonudur. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu, ekonomist Paul Douglas ve matematikçi Charles Cobb tarafından geliştirilmiştir. Gösterimi aşağıdaki gibidir. Y toplam çıktı düzeyidir ve bağımlı değişkeni temsil etmektedir. K sermaye, P sermayenin çıktı esnekliği, L emek ve *a* emeğin çıktı esnekliğidir.

$$Y = A * L^{\alpha} * K^{\beta}$$

Cobb-Douglas üretim fonksiyonu, bize toplam çıktı (gayri safi katma değer veya GSYH), toplam faktör verimliliği, emek ve sermaye miktarları ve bunların çıktı esneklikleri arasındaki ilişkiyi anlatan bir modeldir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu, emek ve sermayenin, çıktı esneklik katsayıları nedeniyle farklı kombinasyonlarına izin verdiği için en yaygın kullanılan üretim fonksiyonudur. Lineer üretim fonksiyonu ve sabit oranlı (Leontief) üretim fonksiyonu gibi üretim fonksiyonlarının diğer versiyonları, uç durum senaryolarını temsil etmektedir. Diğer bir ifadeyle, Leontief modeli sırasıyla emek ve sermaye arasında tam ikame veya sıfır ikame durumlarını göstermektedir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonunda TFV'yi temsil eden A katsayısı ise aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$TFP = A = \frac{Y}{L^{\alpha} * K^{\beta}}$$

TFV, girdilerdeki artıştan kaynaklanan artışı aşan toplam üretim artışını temsil etmektedir. Teknolojik değişim, eğitim, araştırma ve geliştirme, sinerji vb gibi soyut faktörlerden kaynaklanır.

TFV hesaplamalarında kullanılan ekonometrik analiz neticesinde emek ve sermayenin çıktı esneklik değerleri olan a ve p değerleri elde edilmektedir. a ve p değerlerinin toplamı, o dönem içinde o ekonominin getiri düzeyinin tespit edilmesini de sağlamaktadır. a ve p'nin toplamı 1'den küçükse ölçeğe göre azalan getiriler, eşitse ölçeğe göre sabit getiriler, 1'den az ise ölçeğe göre azalan getiriler söz konusudur.

$\alpha+\beta < 1$	Ölçeğe Göre Azalan Getiriler	DRS (Decreasing Returns to Scale)
$\alpha+\beta = 1$	Ölçeğe Göre Sabit Getiriler	CRS (Constant Returns to Scale)
$\alpha+\beta > 1$	Ölçeğe Göre Artan Getiriler	IRS (Increasing Returns to Scale)

MERKEZ İLLER VE ÇEVRE İLLER İÇİN TFV HESAPLAMALARI

Bu analiz çalışması kapsamında, 2004-2020 dönemine ilişkin Türkiye, üç büyük merkez il (Ankara, İstanbul ve İzmir) ve 14 çevre il (Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır, Van, Muş, Bitlis, Hakkari, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt) gruplarının TFV hesaplamaları yapılmıştır. Çalışmada Cobb-Douglas üretim fonksiyonu kullanılmıştır. Bu fonksiyonun doğal logaritması alınarak aşağıdaki forma dönüştürülmüştür:

$$Ln(Yi) = Ln(A) + \alpha\, Ln(Li) + \beta\, Ln(Ki) + Ln(\varepsilon i)$$

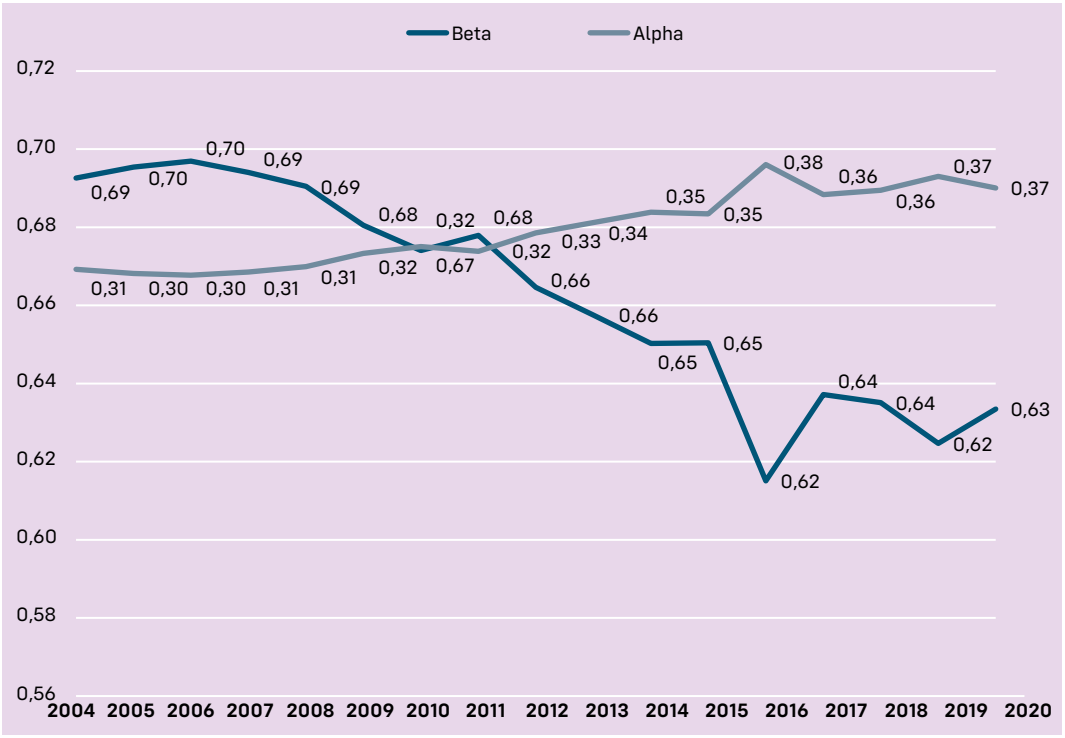
81 il için yapılan TFV hesaplarına ilişkin bulgular aşağıda sunulmaktadır. İllerin yıllık L ve K değerlerine göre 2004-2020 dönemi için hesaplanan TFV bulguları aşağıda sunulmuştur. Modelin açıklama oranını ifade eden R2 değerlerinin ekonomik kriz dönemlerinde sapma göstermesi dikkat çekicidir.

ŞEKİL 18: TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİ - MODEL R2 DEĞİŞİMİ (2004-2020)



Türkiye için yıllık bazda hesaplanan alpha ve beta katsayılarının 2009 krizinden sonra dramatik bir şekilde farklılaştığı görülmektedir. Kriz dönemleri ulusal ve yerel ekonomilerde yapısal dönüşümü tetikleyen önemli faktörlerden biridir. Kriz dönemlerinde değişen piyasa koşulları, üretim sektörlerinde üretim tarzını ve teknolojilerini değiştirmeyi zorunlu kılmakta, bu yeni koşullara uyum sağlayan işletmeler ayakta kalabilmektedir. Herhangi bir ülke veya bölge için girdi-çıktı tabloları incelendiğinde kriz öncesi dönemlerle kriz sonrası dönemlerde sektörler arası akımların ve üretim katsayılarının çarpıcı bir şekilde değiştiği görülmektedir. Türkiye'de de 2009 krizi ile üretim yapısında önemli bir dönüşüm yaşandığı görülmektedir.

ŞEKİL 19: EMEK VE SERMAYENİN GİRDİ KATSAYILARI (ALPHA VE BETA) (2004-2020)



Alpha ve Beta esneklik katsayılarının toplamı 2009 krizi öncesi dönemde ölçeğe göre sabit getirileri göstermektedir. Bu değer 2010 yılından itibaren ölçeğe göre azalan getirileri ifade etmektedir. 2016 yılı sonrasında ölçeğe göre artan getirilere doğru ilerleyen bir süreç görülmektedir.

Türkiye'de toplam faktör verimliliğinin 2004-2020 döneminde 2,091'den 2,232'ye yükseldiği görülmektedir. Bu durum Alpha ve Beta katsayılarıyla birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'de üretim yapısında 2010 yılı sonrası dönemde teknolojik dönüşümün hızlandığı çıkarımı yapılabilir. Ancak bu teknolojik dönüşümün merkez ve çevre illerdeki yansımalarının tespit edilmesi de önem arz etmektedir.

ŞEKİL 20: TÜRKİYE TOPLAM FAKTÖR VERİMLİLİĞİ KATSAYISI (2004-2020)



ANALİZ YÖNTEMİ VE VERİLER

Analiz yöntemi olarak en küçük kareler yöntemi uygulanmıştır. Araştırmada kullanılan veriler, TÜİK Ulusal Hesaplar Veritabanı'nda sunulan zincirlenmiş hacim serilerine dayalı reel GSYH ve alt sektörel hesaplara ait verilerdir. Böylece ilave bir deflatör kullanılarak verilerin reele dönüştürülmesi işlemine gerek duyulmamıştır. Tablo 27'de 3 merkez ve 14 çevre ile ilişkin işgücü ve sermaye faktörlerinin logaritmik değerleri sunulmuştur. Toplam çıktı olarak Gayri Safi Katma Değer göstergesi kullanılmıştır.

TABLO 27: TFV HESAPLAMASINDA KULLANILAN VERİLER (2004-2020)

Yıl	Bölge	LN (L)	LN (K)	LN (GSKD)
2004	3 Büyük İl	18,423498	19,321359	19,778655
2005	3 Büyük İl	18,514013	19,397176	19,861467
2006	3 Büyük İl	18,579732	19,464413	19,929208
2007	3 Büyük İl	18,651368	19,516101	19,987657
2008	3 Büyük İl	18,659774	19,521528	19,992578
2009	3 Büyük İl	18,650197	19,464230	19,944646
2010	3 Büyük İl	18,756144	19,515336	20,022863

TABLO 27'NİN DEVAMI

Yıl	Bölge	LN (L)	LN (K)	LN (GSKD)
2011	3 Büyük İl	18,841937	19,644823	20,137108
2012	3 Büyük İl	18,922809	19,689533	20,189626
2013	3 Büyük İl	19,014405	19,775454	20,282633
2014	3 Büyük İl	19,089405	19,817183	20,331080
2015	3 Büyük İl	19,165685	19,864980	20,392253
2016	3 Büyük İl	19,279672	19,861090	20,430086
2017	3 Büyük İl	19,290055	19,971920	20,501753
2018	3 Büyük İl	19,289638	20,012973	20,525330
2019	3 Büyük İl	19,339163	20,015255	20,541713
2020	3 Büyük İl	19,280845	20,055099	20,559115
2004	14 İl	16,279906	17,045531	17,540524
2005	14 İl	16,337652	17,100289	17,599554
2006	14 İl	16,386397	17,172417	17,664566
2007	14 İl	16,431244	17,182306	17,688250
2008	14 İl	16,449248	17,169899	17,683727
2009	14 İl	16,447289	17,156010	17,669955
2010	14 İl	16,534862	17,267854	17,790212
2011	14 İl	16,610040	17,374912	17,885634
2012	14 İl	16,712134	17,447043	17,963079
2013	14 İl	16,786261	17,511645	18,034106
2014	14 İl	16,843060	17,515209	18,051928
2015	14 İl	16,895244	17,563607	18,105876
2016	14 İl	17,007151	17,555684	18,140447
2017	14 İl	17,042087	17,677716	18,226295
2018	14 İl	17,094383	17,706848	18,257336
2019	14 İl	17,166812	17,700773	18,280622
2020	14 İl	17,165401	17,768374	18,332797

Cobb-Douglas üretim fonksiyonunun Türkiye, 3 merkez il ve 14 çevre ile ait 17 yıllık zaman serisine uygulanması ile aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

TABLO 28: TFV MODEL BULGULARI-1

	Türkiye	Merkez - 3 İl	Çevre - 14 İl
Alpha (α)	0,3286	0,3385	0,3046
Beta (β)	0,6735	0,6595	0,7169
Ln (A)	0,7126	0,8020	0,3652
R^2 Adj.	0,9987	0,9980	0,9997
DF	14	14	14
P-Value	0,00002265	0,0000045	0,03011819

Modelin uygulanması sonucu elde edilen değerler aşağıdaki formata dönüştürülmüş, belirli dönemler için getirilerin türü ve TFV değerleri elde edilmiştir. Tablo 27'de de görüleceği üzere 2004-2020 döneminde merkez iller için azalan getiriler, 14 çevre il içinse artan getiriler söz konusudur. Çevre iller sermaye yoğun bir büyüme patikasına sahiptir. Emeğin getirisi görece daha düşüktür. Düşük nitelikli işgücü piyasasının hâkim olduğu bir ekonomide emeğin çıktı esnekliğinin düşük olması teoriyle uyumludur.

TABLO 29: TFV MODEL BULGULARI-2

Bölge	α	β	α + β	Getiriler	Yıl	TFP=A
3 Merkez İl	**0,3385**	**0,6595**	**0,9980**	***Azalan Getiriler***	2004	**2,2265**
					2008	**2,2308**
					2012	**2,2246**
					2016	**2,2392**
					2020	**2,2407**
14 İl	**0,3046**	**0,7169**	**1,0215**	***Artan Getiriler***	2004	**1,4358**
					2008	**1,4393**
					2012	**1,4402**
					2016	**1,4541**
					2020	**1,4421**

Ekonometrik model bulgularına göre merkez ve çevre iller için emek ve sermaye çıktı esneklikleri belirgin bir farklılık göstermektedir. Emeğin çıktı esnekliği merkez illerde %10'dan fazla iken sermayenin çıktı esnekliği 14 çevre ilde %8,7 oranında daha yüksektir. Bu durumda çevre iller için sermaye yoğun yatırım ihtiyacının da bir göstergesidir. Hesaplanan bulgular neticesinde 2004-2020 döneminde merkez iller ve 14 çevre il için Cobb-Douglas üretim fonksiyonları aşağıdaki gibi hesaplanmıştır.

3 merkez il

$Y= 2,24 \times L^{0,34} \times K^{0,66}$

14 çevre il

$$Y= 1,44 \times L^{0,30} \times K^{0'72}$$

Merkez ve çevre iller için toplam faktör verimliliği değerleri aşağıdaki grafikte sunulmuştur. Merkez iller için TFV katsayısı 2,24, çevre iller içinse 1,44 düzeyindedir. Merkez illerde TFV değeri çevre illere göre %55 daha fazladır.

ŞEKİL 21: MERKEZ VE ÇEVRE İLLER İÇİN TFV KATSAYISI (2004-2021)



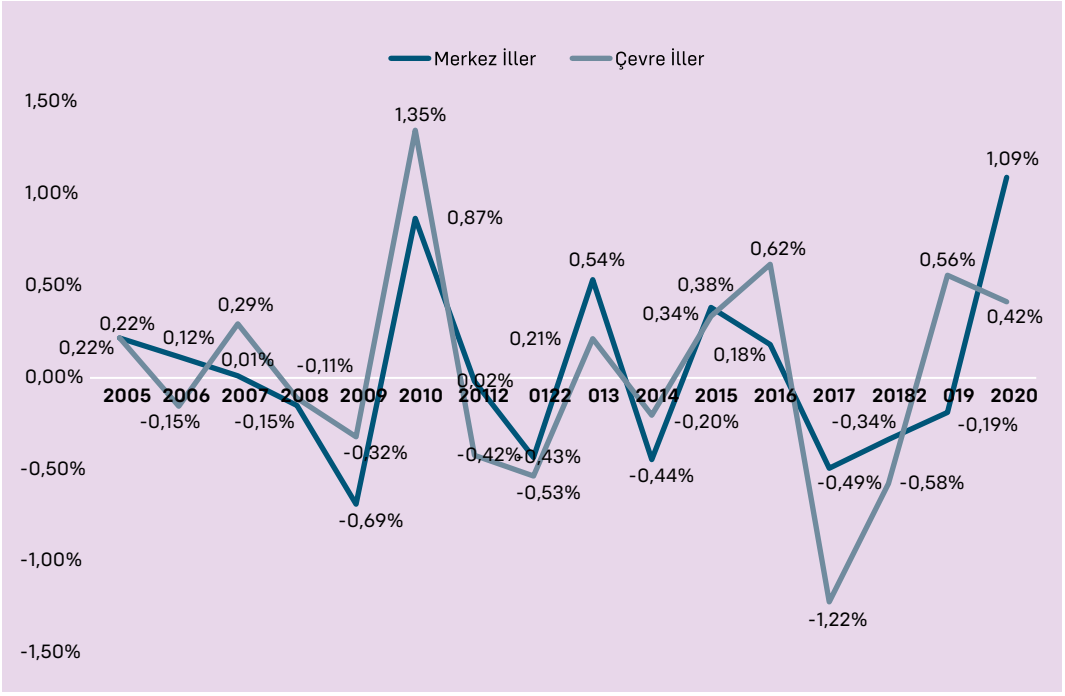
Merkez ve çevre iller için Toplam Faktör Verimliliği Katsayısı, emeğin ve sermayenin çıktı esneklikleri farklılık göstermektedir. Bu farklılık daha basit bir ifadeyle şu anlama gelmektedir: Aynı değerde bir (hipotetik olarak 100 birim) hasılaya erişebilmek için merkez illerde 32 birim emeğe karşılık 53 birimlik sermaye kullanımı gerekirken, çevre illerde 38,4 birim emeğe karşılık 79 birim sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır. Çevre iller emek bakımından %20,1, sermaye bakımındansa %49,1 oranında daha az verimlidir. Bu durum çevre illerde emek ve sermaye üretkenliğini kısıtlı kılmaktadır. Emeğin üretkenliğinin düşük olmasının nedeni eğitim düzeyi ile işgücünde mesleki ve teknik becerilerin kısıtlı olmasıdır.

Sermaye ise çevre illerde üretim yapısı ve sektörel çeşitlilik merkez illere göre daha düşük düzeyde olduğundan daha az verimli alanlarda değerlendirilmektedir. Bu durumu doğrulayacak diğer bir gösterge olarak, çevre illerdeki gayri menkul sektörünün toplam çevre iller GSYH'sindeki payının daha yüksek olması beklenmektedir. Bu beklentinin temel nedenleri olarak, bu bölgelerin görece geride kalmış bölgeler olmalarına bağlı altyapı ihtiyaçlarının yüksek olması ve insanların yaşam standartlarını değiştirirkenki ilk seçeneklerinin ev sahibi olmak olması gösterilebilir.

Merkez ve çevre iller için yıllık TFV katsayısı değişim oranları Şekil 22'de verilmiştir. Merkez ve çevre illerin TFV katsayıları 2009 krizi öncesi daha küçük değişim oranlarına sahipken 2010 yılında dramatik bir artış göstermiştir. Her iki il grubunda inişli çıkışlı bir seyir izleyen TFV değişim oranlarında dikkat çeken husus, çıkış oranlarının genel itibarıyla daha yüksek olmasıdır. Takip eden yılda azalma olmasına rağmen

bu azalma oranları artış oranlarından genel olarak daha düşüktür. Ancak, 2015-2017 döneminde merkez illerde üç sene üst üste, çevre illerde iki sene üst üste TFV'de düşüş görülmüştür.

ŞEKİL 22: MERKEZ VE ÇEVRE İLLER İÇİN YILLIK TFV KATSAYISI DEĞİŞİM ORANI (2004-2020)



Verimlilik düzeyi düşük olan çevre illerde özel kesimin yatırım yapmasını teşvik edecek farklı modeller uygulanmalıdır. Çünkü bu bölgelerde sermayenin getirisi sınırlı kalmaktadır. Merkez illerle kıyaslandığında iç talep küçüktür, insan kaynağı niteliği de merkez illere göre geridedir. TFV analizi sonucunda, çevre illerin istikrarlı büyüme patikasına girebilmesi için sermaye ağırlıklı yaklaşımın benimsenmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Ancak il yatırım maliyetinin bu bölgelerde kamu-özel işbirliği modeli çerçevesinde karşılanmasında, belirli bir dönem için bölge spesifik vergi oranları uygulanmasında ve işletme sermayesine farklı mekanizmalarla destek olunmasında fayda görülmektedir. İlaveten, insan kaynağı niteliğini artıracak, uluslararası geçerliliği ve akreditasyonu olan mesleki ve teknik sertifika programları ve iş garantili eğitimler bölgenin yeni yatırımlar için cazibe merkezi haline gelmesini teşvik edecektir.

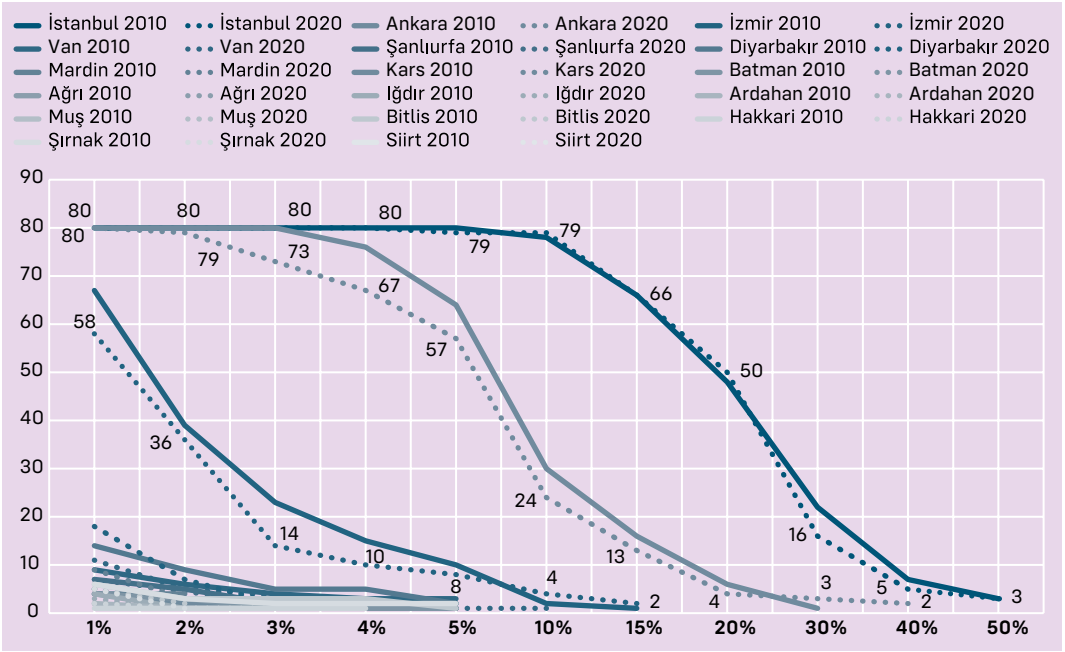
8

MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN YURTİÇİ REKABETÇİLİK ANALİZİ (2004-2020)

ÇALIŞMANIN bu kısmında, merkez ve çevre illerin ülke içi rekabetçiliğini ortaya koyabilmek amacıyla, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından https://gbs.sanayi.gov.tr/ adresinde sunulan Girişimci Bilgi Sistemi'nden elde edilen iller arası ticaret verileri analiz edilecektir. Girişimci Bilgi Sistemi (GBS), farklı kamu kurum ve kuruluşlarının idari kayıtlarında işletmelere ait ekonomik faaliyetlere ilişkin olarak bulunan verilerin ortak standartlar çerçevesinde bir veritabanında toplanması ve bu verilerin entegrasyonu projesidir. Ekonomide ticari kazanç üreten 3 milyonu aşkın girişimin finansal tabloları, sektörler ve iller arası ticaret verilerine bu sistem üzerinden erişilebilmektedir.

İstanbul, Ankara ve İzmir ile 14 çevre ilin hedef il pazarlarındaki tekil ağırlıkları analiz edilmiştir. Aşağıdaki şekilde, illerin hedef pazarda ağırlık oranlarına göre kaç il ile ticaret yaptıkları gösterilmektedir. İstanbul'un hedef il pazarında %10'dan fazla ağırlığa sahip olduğu 79 il bulunmaktadır. 66 ilde %15, 50 ilde %20, 16 ilde %30'dan fazla ağırlığa sahiptir. Bu durum İstanbul'un Türkiye'de iç piyasada ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Ankara da ölçeğine göre oldukça iyi bir performans göstermektedir. İstanbul'un üçte biri kadar nüfusa ve GSYH değerine sahip olmasına rağmen 79 ilde %2'den fazla, 24 ilde %10'dan fazla, 13 ilde %15'ten fazla ağırlığa sahiptir. İzmir ise bölgesel bir ticaret merkezi konumundadır. İzmir'in %2'den fazla ticaret yaptığı 36 il, %10'dan fazla ticaret yaptığı 4 il bulunmaktadır.

ŞEKİL 23: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN YOĞUN TİCARET YAPTIKLARI İL SAYILARI (2010, 2020)



Çevre iller ise, kendi aralarında da düşük bir ticari yoğunluğa sahip olmalarına rağmen, ticaretlerini ağırlıklı olarak yine merkez illerle yapmaktadır. Bölgesel geliş-

me politikasında bütüncül bir gelişme süreci, komşu illerle mekânsal üretim, dağıtım, tüketim organizasyonunun gelişmesiyle mümkündür. Bugüne kadar Türkiye'de bu şekilde bir bölgesel gelişme yaklaşımı benimsenmemiştir. İller tekil olarak ele alınmış, birlikte rekabet yerine birbirleriyle rekabet etmeleri üzerine kurulu bir strateji benimsenmiş, teşviklerde bölge kademelenmesinde bile her il için aynı sektörel eşitlikçi teşvikler verilebilmiştir. Teşviklerin bölge illerinde etkisiz olma nedenlerinden biri de bu durumdur.

Aşağıdaki tabloda, merkez 3 il ile çevre 14 ilin hedef il pazarlarındaki paylarına göre kaç ilde rekabetçi oldukları 2010 ve 2020 yılları için karşılaştırmalı olarak gösterilmektedir.

TABLO 30: YURTİÇİ TİCARETTE İLLERİN REKABET ANALİZİ (2010, 2020)

			1%	2%	3%	4%	5%	10%	15%	20%	30%	40%	50%	Sıralama
TR100	**İstanbul**	***2010***	80	80	80	80	80	78	66	48	22	7	3	**1**
		2020	80	80	80	80	79	79	66	50	16	5	3	**1**
TR510	**Ankara**	***2010***	80	80	80	76	64	30	16	6	1			**2**
		2020	80	79	73	67	57	24	13	4	3	2		**2**
TR310	**İzmir**	***2010***	67	39	23	15	10	2	1					**3**
		2020	58	36	14	10	8	4	2					**4**
TRB21	**Van**	***2010***	9	6	4	3	3							**20**
		2020	11	5	3	2	1	1						**17**
TRC21	**Şanlıurfa**	***2010***	7	5	2	2	2							**22**
		2020	7	4	2	1	1							**25**
TRC22	**Diyarbakır**	***2010***	14	9	5	5	2							**17**
		2020	18	7	2	1								**26**
TRC31	**Mardin**	***2010***	4	4										**41**
		2020	9	3	2	2	1							**28**
TRA22	**Kars**	***2010***	4	2	2	2	2							**25**
		2020	5	2	2	1								**33**
TRC32	**Batman**	***2010***	4	3	1	1	1							**33**
		2020	5	1	1	1								**38**
TRA21	**Ağrı**	***2010***	4											**63**
		2020	5	1	1									**45**
TRB23	**Bitlis**	***2010***	6	3	3	3	1							**23**
		2020	5	2										**46**
TRA23	**Iğdır**	***2010***	4	1	1	1								**39**
		2020	3	1	1									**47**

TABLO 30'UN DEVAMI

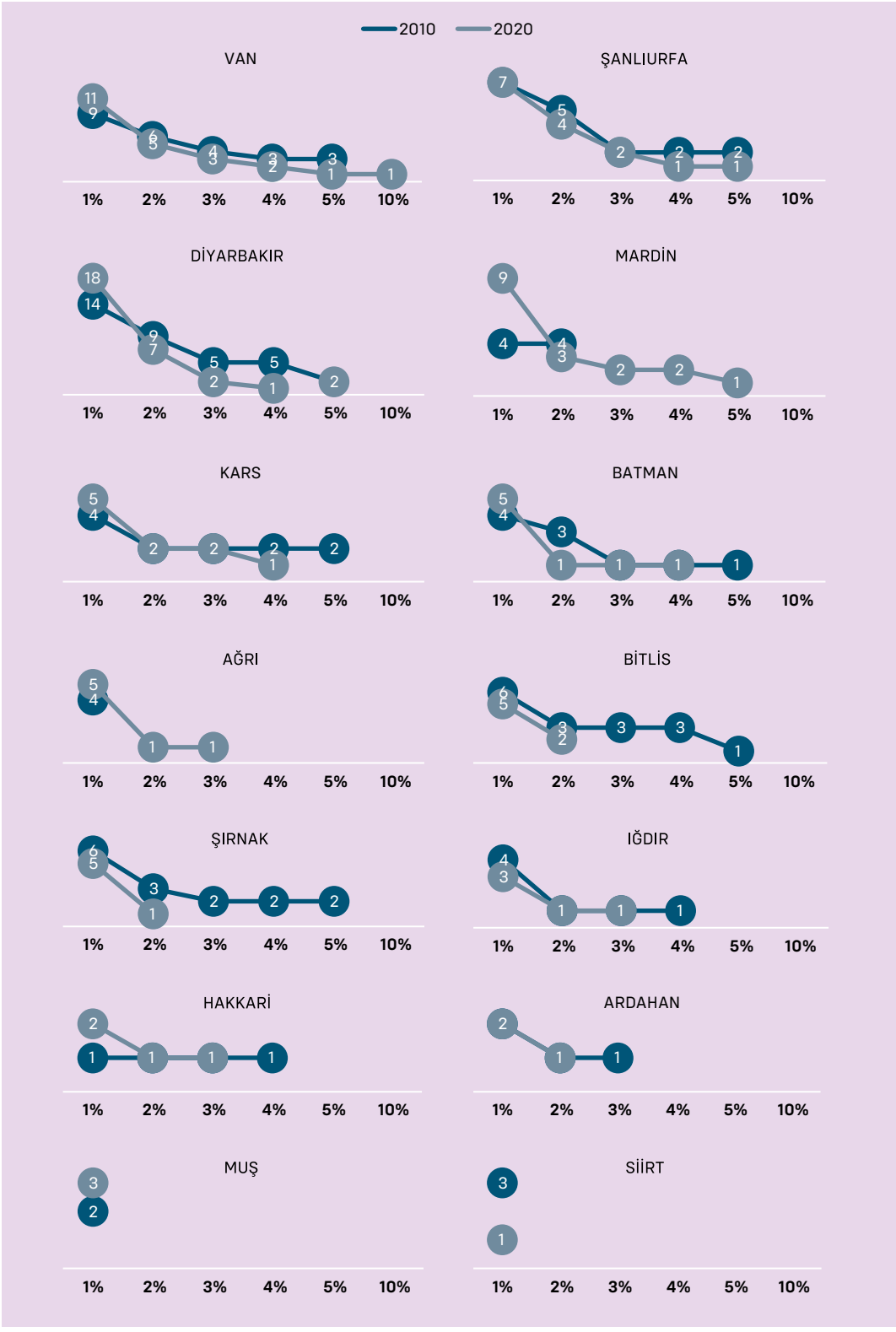
			1%	2%	3%	4%	5%	10%	15%	20%	30%	40%	50%	Sıralama
TRA24	Ardahan	*2010*	2	1	1									53
		2020	2	1										57
TRB22	Muş	*2010*	2											71
		2020	3											62
TRB24	Hakkari	*2010*	1	1	1	1								45
		2020	2	1	1									49
TRC33	Şırnak	*2010*	6	3	2	2	2							21
		2020	5	1										49
TRC34	Siirt	*2010*	3											65
		2020	1											70

İller arası ticaret verilerine göre, 2010-2020 döneminde merkez illerin yurtiçi ticaretinde gerileme görülmektedir. Merkez illerin hedef pazarlardaki ağırlıkları ve il sayıları azalmaktadır. Örneğin, İstanbul'un hedef il pazarında ağırlığının %30'dan fazla olduğu il sayısı 22'den 16'ya, Ankara'nın hedef il pazarında %10'dan fazla ağırlığa sahip olduğu il sayısı 16'dan 13'e, İzmir'in hedef il pazarında ağırlığının %3'ten fazla olduğu il sayısı ise 23'ten 14'e gerilemiştir. Bu durum, yarı-çevre illerin yurtiçi ticari performanslarının arttığı, kendi bölgelerinde yurtiçinde ticari ağlarını güçlendirdikleri anlamına gelmektedir.

Çevre illerde de aynı dönemde genel itibarıyla bir gerileme görülürken, Van ve Mardin'in ticaret yaptığı il sayısının arttığı görülmektedir. 14 il arasında ticaret ilişkilerini en fazla güçlendiren il Mardin olmuştur. 2010 yılında Türkiye'de 41'inci sıradayken 2020 yılında 28'inci sıraya yükselmiştir. Van ise 14 il arasında yurtiçi rekabetçiliği en yüksek olan ilidir. 2010 yılında 20'nci sıradayken 2020 yılında 17'nci sıraya yükselmiştir. Diyarbakır ve Şanlıurfa'da gerileme görülmektedir. 2010 yılında 17'nci sırada olan Diyarbakır dokuz basamak gerileyerek 26'ncı sıraya düşmüştür. Şanlıurfa'daki gerileme ise daha yavaştır. 22'nci sıradan 25'inci sıraya gerilemiştir. Bölgenin önemli ekonomik merkezlerinden olan Batman'ın 38'inci sıraya gerilemiş olması dikkat çekmektedir. Bu skorlara göre Mardin'in sanayileşmenin yanı sıra ticari merkez olma yolunda da hızla ilerlediği görülmektedir. Hedef il ekonomisinde %1'den fazla ağırlığı olan il sayısı bakımından Diyarbakır ilk sıradadır. Diyarbakır 18 il ile ticari ilişkilere sahiptir. Bu durum Diyarbakır'ın bölgesel ticari merkez olma potansiyeli taşıdığını göstermektedir. Diyarbakır'ı 11 il ile Van ve 9 il ile Mardin izlemektedir.

Şekil 24'te il bazında 2010 ve 2020 yılları için ticaret yapılan il sayıları hedef il pazarındaki ağırlıklarına göre sunulmuştur. Mavi renkli çizgiler 2010 yılındaki, turuncu renk ise 2020 yılındaki verilere dayalı olarak hesaplanmıştır.

ŞEKİL 24: ÇEVRE İLLERİN TİCARET YAPTIKLARI İL SAYILARI (2010, 2020)



İKİNCİ BÖLÜM

DOÇ. DR. **ÖNDER BELGİN**

YATIRIM ORTAMI

1

GİRİŞ

BÜYÜME ve verimlilik artışının sağlanmasında uygun bir yatırım ortamının varlığı zorunludur. Yatırım ortamı, yatırımcıları daha üretken ve istihdam yaratıcı hale getirmekte ve en önemlisi büyümeyi sağlayacak yatırımları yapmaları konusunda olumlu yönde etkilemekte ve teşvik etmektedir. Yatırım ortamının geliştirilip iyileştirilmesi mevcut kaynakların harekete geçmesini sağlayarak ekonomik büyümeyi hızlandırmakta, ülkede yeterli düzeyde bulunmayan sermaye ve teknoloji gibi kaynakların ülkeye girişini sağlamaktadır.

Raporun bu bölümünde, çevre illerin yatırım ortamı bileşenleri açısından mevcut durumu ele alınmış ve bu bileşenlere ilişkin çözüm önerileri sunulmuştur. Çalışma belli bir coğrafi bölgeyi kapsayacak şekilde ele alındığından yatırım ortamına ilişkin tüm faktörlerin incelenmesine gerek görülmemiştir. Ele alınan bileşenler dört başlık altında toplanmıştır:

- Nitelikli işgücü
- Fiziki altyapı
- Arazi olanakları
- Destekler

Nitelikli işgücü başlığı altında çevre illerdeki eğitim düzeyine ilişkin bulgular sunulmuştur. Çevre illerdeki eğitimi terk etme oranı ile merkez iller ve çevre iller arasında lise ve dengi okullardan mezun nüfus oranı ile yüksek okul veya fakülte mezunu nüfus oranı karşılaştırmasına yer verilerek sosyoekonomik şartların iyileşmesiyle birlikte eğitime katılım oranının artmasıyla birlikte bölgede nitelikli işgücünde artış sağlanabileceği değerlendirilmiştir. Ayrıca kısa vadede mesleki alanda yetişmiş işgücü düzeyinin artırılması için mesleki eğitim uygulamaları ve yetişmiş işgücünün yapılacak sanayi yatırımları ile bölgeye gelmesinin sağlanmasının etkin bir yöntem olacağı belirtilmiştir.

Çevre illerin fiziki altyapısı ulaştırma bağlamında ele alınmış ve 14 çevre ilin ulusal pazara erişim düzeyi değerlendirilmiştir. Ulusal pazara erişim, herhangi bir ulaştırma modunu kullanan bireyin bulunduğu merkezden gidebileceği tüm varış noktalarında elde edebileceği aktivite potansiyelini ifade etmektedir. Bir merkez temel aktivite alanlarına ne kadar yakınsa potansiyel erişilebilirlik ya da ulusal pazara erişim değeri de o kadar yüksektir. Fiziki altyapının önemli bir parçası olarak değerlendirilebilecek olan illerin erişilebilirlik düzeylerine bakıldığında bu alanda da önemli düzeyde geliştirmelerin yapılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Yatırım ortamının gelişmesi ve tedarik zincirinin sağlıklı bir şekilde oluşturulabilmesi için çevre illerin erişilebilirlik düzeylerinin artırılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Arazi olanakları açısından yapılan değerlendirmede, mevcut durumda organize sanayi bölgelerinin doluluk oranları incelenmiş ve çevre illerdeki ekosistemi teşvik

edecek olan kurumsal entegre yatırımlar açısından devletin kolaylaştırıcı rolüne ihtiyaç bulunduğu değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, mevcut uygulamalara ilave olarak yatırımcılar için irtifak bedeli alınmaksızın veya çok uzun süreli cüzi bedellerle yatırım arazilerinin devlet tarafından geliştirilmesine devam edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Destekler açısından yapılan değerlendirmede ise Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Bölgesel Yatırım Destekleri, Kalkınma Ajansı Destekleri, KOSGEB Destekleri ve Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Destekleri ele alınmıştır. Buna göre, mevcut teşvik programı çevre illere yeterli yatırımları çekmede ve bu illerin kronik kalkınma sorununun çözümünde yetersiz kalmaktadır.

Bunu çeşitli nedenlerle açıklamak mümkündür. İlk olarak, teşvik sisteminin merkezi yönetim tarafından eşitlikçi yatırım teşvik yaklaşımıyla belirlenmesi bölge, hatta il ihtiyaçlarına özgü teşvik sisteminin düzenlenmesini zorlaştırmaktadır. Eşitlikçi teşvik uygulamalarından her ilin kendine has altyapısını dikkate alan bölgesel teşvik uygulamasına geçilen 2012 ve özellikle proje bazlı teşvik esaslı uygulamalara geçişin sağlandığı 2020 yılından sonra genel anlamda kalkınma politikalarıyla uyum sağlamayı hedefleyen organize teşvik uygulamaları hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

Ancak, öncelik verilen sektörlerin seçiminden değil, stratejinin koordinasyonundaki, başka bir ifadeyle merkezi yönetim tarafından belirlenen yatırım teşvik destek unsurlarının hedef illerin fiziki coğrafya, yeraltı kaynakları, nüfus, iş yapma koşulları, sermaye birikimi, çalışma çağındaki nüfusun mesleki becerileri, okullaşma, altyapı imkânları vb yerel özelliklerini karşılamadaki eksikliklerden dolayı bölgesel kalkınma programının hedeflerine ulaşılmasında sorunlar yaşanmaktadır. Bu nedenle, yatırım teşvik sisteminin ve yatırım programlarının hazırlık aşamasında mahalli idarelerle daha aktif koordinasyon sağlanmalıdır. İkinci olarak, kamu planlamasının ve kaynaklarının merkezi bir otorite tarafından, belli hedeflere yönelik olarak kullanılmasına rağmen, uygulanan teşvik sistemi aktif ve disiplinli bir yapıya işaret etmemektedir.

Öte yandan, dışa açık bir ekonomide bürokrasi, hükümet ve iş âlemi arasındaki yakın işbirliği de azalmıştır. Bürokrasinin gücü ve kariyeri, yani devlet ön plana geçmiştir. Dolayısıyla çevre illerde, öncelikle sektör seçiminde, sadece merkezi örgüte görev yüklemek eksik ve hatalıdır. Çevre illerin kalkınmasına yönelik olarak izlenen eşitlikçi stratejinin esnetilmesi ve kurumsal yapılar öncülüğünde yapılan entegre yatırımlarla oluşturulacak bir ekosistemi teşvik eden çözümlerin daha fazla yer bulması gerekmektedir. Üçüncüsü, programın destek ve teşvik unsurlarının cazip oranlar önerecek şeklinde düzenlenmesi, yeterli düzeyde üretim ve istihdam sağlanmaması durumunda borçlanmaya olan bağımlılığın artmasına neden olabilmektedir.

Yatırım ve istihdam İstanbul, Ankara, İzmir, Tekirdağ-Edirne-Kırklareli ve Adana-Mersin gibi ekonomik olarak avantajlı olan bölgelerde daha çok büyük ölçekli firmalar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri başta olmak üzere diğer bölgelerdeyse

daha çok küçük ve orta ölçekli firmalar tarafından sağlanmaktadır. Firmaların ekonomik faaliyete katılımının sürekliliği sermaye yapılarının gücüne, girişimcilik vizyonlarına ve borçlanmaya olan bağımlılıklarına bağlıdır. Çevre illerde yatırımları borçlanmaya bağlı olarak finanse etmek yerine, kamunun öncülüğünde yerel firmaların öz sermayeleri desteklenerek üretim süreçlerine entegre olabilecekleri bir yatırım teşvik programı düzenlenmelidir. Dördüncüsü, çevre iller yapısal sorunlarından dolayı özel kurumsal yatırımcılar için cazip yatırım bölgeleri olarak değerlendirilmemektedir.

Bu problemler göz önünde bulundurulduğunda, bölge gençlerinin kendileri için iyi bir gelecek görememeleri, dolayısıyla merkez illere göç etmeleri veya terör örgütünün propagandalarına destek vermeleri kolaylaşmaktadır. Bu amaçla, bölgesel kalkınma ve yatırım ortamının geliştirilmesinde yerel yönetimlerin kapsamlı bir rol üstlenmesi çevre illerdeki sorunların hızlı ve etkin biçimde çözümüne katkı sağlayacaktır.

Bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesinde merkezi yönetim artık tek aktör değildir. Yetkilerin ve sorumlulukların paylaşılmasında yeni aktörlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bunların başında da yerel yönetimler gelmektedir. Yerel yönetimlerin yerel katılım ve girişimin gerçekleşmesindeki etkinliği göz önüne alındığında, bölgesel kalkınmayla olan ilişkileri daha da önem kazanacaktır. Devletin istenen kalkınmaya ulaşabilmek için kısa, orta ve uzun vadeli hedefler belirleyerek bahse konu bu hedeflere varabilmek için planlama yapması gereklidir. Ulusal kalkınma anlayışı temel alınarak merkezi düzeydeki planlama faaliyetleriyle bölgesel problemler ülke şartları göz önüne alınarak çözülmeye çalışılırken yerel kalkınma faktörleri ve toplumun kalkınması modelleri unutulmamalıdır (Alaçam, 2013: 45).

Çevre illerin yatırım ortamının geliştirilmesine yönelik programların oluşturulmasında ve uygulanmasında yerel yönetimler etkin şekilde kullanılabilir. Nitelikli işgücünün geliştirilmesinde, eğitim programlarının planlanma ve koordinasyonunda yerel yönetimlerin aktif rol alması uygun olacaktır. Hem eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesinde hem de eğitim için fiziki ortamların oluşturulmasında yerel yönetimler etkin bir rol üstlenebilir.

Fiziki altyapı konusunda yerel yönetimlerin görev ve sorumluluklarının bulunması nedeniyle bu alandaki ihtiyaçlar yine yerel yönetimler aracılığıyla giderilebilir. Ayrıca yatırım için gerekli olan arsaların tahsis edilmesinde de yerel yönetimler etkin rol alabilir. Bölge özelindeki teşvik ve desteklerden yararlanılması aşamasında bölgenin kalkınmasında etkili olacak düzeyde projelerin geliştirilmesi ve bu projelerin yönetiminde de yerel yönetimlerden etkin şekilde faydalanılabilmesi mümkün olacaktır.

YATIRIM ORTAMI KAVRAMI

Yatırım ortamı kavramıyla ilgili olarak bilimsel yazında farklı tanımlar mevcuttur. Kavram, özellikle gelişmekte olan ülkelerin yatırım açısından değerlendirilmesinde yakın dönemde çokça kullanılmaktadır. Büyüme ve verimlilik artışının sağlanmasında uygun bir yatırım ortamının varlığı zorunludur. Bu durum hükümetleri yatırım ortamını iyileştirme yönünde politikalar üretmeye zorunlu kılmıştır (Bulut, 2009: 49). Özel sektörün faaliyetlerini doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen, makroekonomik ve siyasal istikrar, gelenek ve kültür, fiziki altyapı, sermaye birikimi, insan kaynakları ve kurumlar, politika tasarımı ve düzenleyici kural ve kurumlar gibi faktörler yatırım ortamını doğrudan ve dolaylı biçimde etkilemektedir. Merkezi yönetim, yatırım ortamını genel olarak biçimlendiren mülkiyet haklarının korunması, ekonomik ve sosyal kamu düzenlemeleri, vergi politikaları ve uygulamaları, fiziki ve sosyal altyapının yeterliliği ve finans ve işgücü piyasalarının işleyişi gibi alanlarda kesin bir etkiye sahiptir. Şeffaflık ve güvenilirlik gibi kamu yönetiminin genel özellikleri de iş ve yatırım ortamına yönelik politika ve düzenlemelerin içerik ve etkilerini belirleyebilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2018).

Ülkelerin büyüme süreçlerinde en önemli faktörlerden biri de yatırımcılar tarafından alınan yatırım kararlarıdır. Yatırımcılar, bir yandan yapacakları yatırımlarla kâr peşinde koşarken, bir yandan yeni fikir ve tesislere yatırım yapmaktadırlar. Bu yatırımlar ülkelerin refah düzeyinin artmasına ve büyümelerine temel teşkil etmektedir (Cebeci, 2011: 6). Yatırım, yer seçimi konusu başta olmak üzere bir tercih meselesidir ve buradaki temel amaç en kârlı seçimi yapmaktır. Yatırım ortamı yerleşik yatırımcılar için de iyi durumda değilse başka bir ülkeyi seçmek olasılıklar arasındadır. Bu nedenle ülkedeki yatırımları yabancılar açısından kârlı kılan tüm durumlar ülkedeki yerleşik yatırımcılar için de geçerlidir (Çiftçi, 2015: 181-182).

Yatırım ortamı, yatırımcıları daha üretken ve istihdam yaratıcı hale getirmekte, en önemlisi büyümeyi sağlayacak yatırımlar yapmaları konusunda olumlu yönde etkilemekte ve teşvik etmektedir. Yatırım ortamının geliştirilip iyileştirilmesi mevcut kaynakların harekete geçmesini sağlayarak ekonomik büyümeyi hızlandırmakta, ülkede yeterli düzeyde bulunmayan sermaye ve teknoloji gibi kaynakların ülkeye girişini sağlamaktadır (Çiftçi, 2015: 182).

Devletin bölgesel kalkınma yaklaşımıyla yatırım ortamını iyileştirerek yerli ve yabancı yatırımcıları çekmede ve bölgeler arası dengesizlikleri gidermede olumlu etkileri yaygın olarak bilinen bir gerçektir. Bu konuda dünyadan iyi sonuçlar veren çeşitli örnekler bulmak mümkündür. Bu konuda İtalya, ABD ve İngiltere'de gerçekleştirilen bölgesel kalkınma proje ve yaklaşımlarının ne tür etkiler meydana getirdiği Kutu 1'de sunulmuştur.

1990'lardan günümüze kadar gelen süreçte bölgesel kalkınma politikaları bölgenin potansiyelini tam değerlendirmenin önemi üzerine yoğunlaşmış ve bu açıdan bölgeler de kendi potansiyellerini tespit etmeye ve geliştirmeye yönelik stratejileri belirleyerek hedefler koymaya ve bu hedeflerle ilgili stratejik adımlar atmaya odaklanmıştır (Tiftikçigil, 2009). Bölgesel plan ve programlar merkezden hazırlanıp yerele dikte edilen kurallar bütünü olmak yerine içinde merkezi yönetim, yerel yönetim, sivil toplum kuruluşları, özel sektör ve diğer inisiyatiflerin yer aldığı platformların katkılarıyla oluşturulan hedef ve faaliyetler bütünü olarak ele alınmıştır.

Potansiyel bölgesel düzeyde ele alınarak başarılı sonuçların elde edildiği çeşitli dünya örnekleri mevcuttur. Bu örneklerden biri, Türkiye'nin doğu ve güneydoğu illeriyle benzerlik gösteren ve İtalya'nın güney bölgelerini içine alan Mezzogiorno Projesi'dir. İtalya'nın yüzölçümünün %41'i üzerine yayılan 7 bölgeyi kapsayan, ülke nüfusunun %37'sini barındıran, endüstri bakımından azgelişmiş ve ilkel tarım usullerine sahip, üretim, istihdam ve yaşam kalitesi kuzey ve orta bölgelere göre çok düşük olan güney İtalya için üretilmiş bir proje olan Mezzogiorno, bölgesel rekabet yeteneğini artırmayı hedefleyen ve Avrupa'nın merakla izlediği bir proje olmuştur (Güngör, 2017).

Öncelikle bu bölge için özel bir kamu idaresi kurulmuş ve yönetime iyi yetişmiş, ücretleri kısıtlamaya uğramayan yöneticiler getirilmiştir. Böylece bu ekip, klasik devletin dar kalıpları ve ücret rejimiyle sınırlanmadan, esnek ve hızlı karar alabilen, karmaşık kamu harcama prosedürüne takılmayan yetkilerle donatılmıştır. Projenin başlamasını takip eden ilk on beş yıl içinde, Dünya Bankası ve Marshall Planı Kredileri ile endüstrinin motivasyonunu sağlayıcı temel altyapı yatırımları gerçekleştirilmiştir. Bölgenin sosyoekonomik gelişimini sağlamak üzere, birinci aşamada tarım sektörünü kalkındırma çabasının yanı sıra altyapı tesislerine önem verilmiştir. Endüstriyel gelişmeye yönelik önlemler alınmaya başlanmasıyla ikinci döneme girilmiş ve özel sektör yatırımlarını özendirici önlemlerin yanında dolaysız devlet müdahaleleriyle belirli merkezlerde kalkınma kutupları oluşturulmaya çalışılmıştır. Mezzogiorno'nun sekiz yıl süren bu ikinci döneminde 4.000 yeni birim yaratılmış olduğu halde kuzey İtalya düzeyinde bir kalkınma henüz sağlanamamıştır. Hızlı endüstrileşme dönemi olarak da nitelendirilen üçüncü ve son dönemde Mezzogiorno'da belirli merkezlerde başlatılan ekonomik faaliyetlerin kalkınma kutbu oluşturacak şekilde geliştirilmesine çalışılmış ve oldukça başarılı sonuçlar alınmıştır. Bu başarıda sürükleyici sektörlerle yardımcı sektörlerin isabetli seçiminin yanı sıra bölgenin sağlam kaynaklara sahip olmasının, bu kaynakların tahsisinde izlenen politikanın ve getirilen teşvik

sisteminin önemi büyük olmuştur (Güngör, 2017).

Mezzogiorno Projesi'nin en önemli katkısının, kamu ve altyapı harcamaları, memur maaşları ve diğer dolaylı transferlerden ziyade, yerel firmaların rekabet güçleriyle risk yatkınlıklarının artması sayesinde gelişen daha kaliteli bir büyüme olduğu söylenebilir.

Bölgesel gelişmişlik farklılıklarını önlemeye yönelik önemli ve başarılı bir proje de ABD'de Tennessee Vadisi'nde gerçekleştirilmiştir. Bölgedeki faaliyetleri koordine etmek üzere 1933 yılında Amerikan Kongresi'nde kabul edilen yasayla kurulan Tennessee Vadisi Otoritesi'ne, bölgedeki özel sektörü teşvik etme, bölge halkının refahının yükseltilmesi için gerekli çalışmaları yaparak doğal kaynakları koruma ve geliştirme, tarımda verimliliği artırmak suretiyle bölgedeki bataklıkları kurutma, erozyonu önleme ve sel başta olmak üzere diğer tabii afetlerle ilgili kontrol mekanizmalarını kurma, bölgenin en önemli kaynağı olan Tennessee Nehri'nin drenaj çalışmalarını yaparak bu nehirden hidroelektrik enerji üretme, taşımacılık, sulama, balıkçılık gibi yararlanılabilecek tüm alanlarda maksimum faydayı sağlayacak şekilde nehrin yönetimini gerçekleştirme ve sekiz eyaletten oluşan bu bölgeye yatırım çekerek bölgenin göç veren bölge niteliğinden kurtulmasını sağlama görevleri verilmiştir (Dura, 2007; Watkins, 1998).

Tennessee Vadisi Otoritesi yedi eyalette faaliyet gösterdiğinden bu eyaletlerde bölgesel iktisadi kalkınma ofisleri kurmuş ve bu ofisler aracılığıyla yerli ve yabancı yatırımcıya bulunduğu bölgede hangi alanlarda yatırım yapabileceği konusunda bilgi vermiş, bu yatırımlar kurulurken gereken koordinasyon hizmetini sunmuştur. Ayrıca bu ofisler aracılığıyla yeni kurulacak olan yatırım işletmeleri ile halihazırda mevcut işletmelere finansal destek de verilmiştir. Bu ofisler bulundukları yerlerde ilgili bölgesel potansiyeli tespit amacıyla araştırmalar yapmış, mimarlık ve mühendislik alanlarında da danışmanlık hizmeti sunmuştur. Görevi olan araştırma ve danışmanlık hizmetlerini sunabilmek için elde ettikleri verileri bölgesel planlarını hazırlamak amacıyla kullanan bu ofisler, aynı zamanda işletmelere sermaye ve yatırım kredisi de temin etmiştir. Ayrıca bölgelerine gelecek olan firmalara yatırımlarını nerede yapmaları, yani kuruluş yeri seçimi için nelere dikkat etmeleri gerektiğine ilişkin danışmanlık hizmeti de sunmuşlardır. Bu ofisler aracılığıyla yapılan çalışmalarla birlikte bu bölge ABD'nin en önemli tarım merkezi haline gelmiş, dolayısıyla bölgede ekonominin canlanması ve kalkınma hızının artırılması hedefine ulaşılması için önemli adımlar atılmıştır (Dura, 2007; Watkins, 1998).

Diğer ülkelerde de bölgesel gelişmişlik farklılıklarının önüne geçmek üzere çeşitli kalkınma ajansı modelleri benimsenmiş ve uygulanmıştır. İngiltere'de bölgesel kalkınma ajansları, bölgelerin dengeli gelişimini gerçekleştirmek, po-

tansiyelini geliştirmek, bölge ekonomisini canlandırmak, bölgede kurulan ve kurulacak olan işletmelere gelişimlerini olumlu yönde etkileyecek destekleri sunmak, ekonomik gelişmenin ve yatırımların bölgenin geneline yayılımını sağlayarak yatırımlardan elde edilecek faydayı maksimize etmek, bölgeye teknoloji transferini kolaylaştırmak ve bu transferi teşvik etmek, AB yapısal fonlarının kullanımında aktif rol almak, yüksek eğitim enstitülerinin faaliyetleriyle bölgeye sağlayacakları faydayı maksimize etmek, bölgede yapılması düşünülen önemli yatırımlar hakkında ilgili bakana tavsiyelerde bulunmak, bölgeler arası ilişkileri geliştirmek, yatırımların bölgesel koordinasyonunda ve önemli yatırım projelerinde aktif rol almak ve kamu özel ortaklığıyla oluşturulan projelere destek vererek bu yatırımların hayata geçmesinde hızlandırıcı rol oynamak gibi görevleri yerine getirmektedir. 2007-2008 krizinin ardından ortaya çıkan kamu kurumlarını sayıca azaltma ve bazı kamu kurumlarını yerel yönetimlere aktarma hedefinden ajanslar da etkilenmiş, koalisyon anlaşmasıyla ajansların kapatılması yönünde karar alınmıştır. Bu karar sonrası 2010 yılı bütçe görüşmelerinde ajansların kapatılması ve 2012 yılında da kalkınma ajanslarının yönetim kurullarının dağıtılması, bunların yerine yerel girişim ortaklıklarının kurulması kararlaştırılmıştır. Yerel girişim ortaklıkları, genel yönetimleriyle özel sektör arasında kurulan küçük ölçekli şirketler olup özellikle bina, karayolu ve diğer önemli bazı alanlarda bölgenin önceliklerini belirlemektedir. Bu girişim ortaklıklarının yerel alanları içinde ekonomik öncelikleri belirleme ve ekonomik büyümeyle iş geliştirmeye öncülük etme hedefleri kalkınma ajanslarının amaçlarına benzemekle birlikte, bu örgütleri kalkınma ajanslarından ayıran en önemli fark yönetimlerinde yerel paydaşların etkin olması, merkezi kamu otoritesinin süreçlerde etkisinin azaltılmış olması ve kullandıkları kaynağın ajansların kullandıklarından çok daha küçük olmasıdır (Doğruel, 2012).

Verilen dünya örneklerinden de anlaşılacağı üzere, bölgesel kalkınma çalışmalarında ele alınan bölgenin ihtiyaçlarının doğru şekilde belirlenmesi, buna bağlı olarak doğru stratejilerin ortaya konması, gerektiğinde yatırımcılara yol gösterici nitelikte uygulamaların sergilenmesi, bölgesel düzeyde yatırımlarda kamunun da payının bulunması ve yatırım ortamının bölge koşullarına göre iyileştirilmesiyle başarılı sonuçlar elde edilebilmektedir.

2

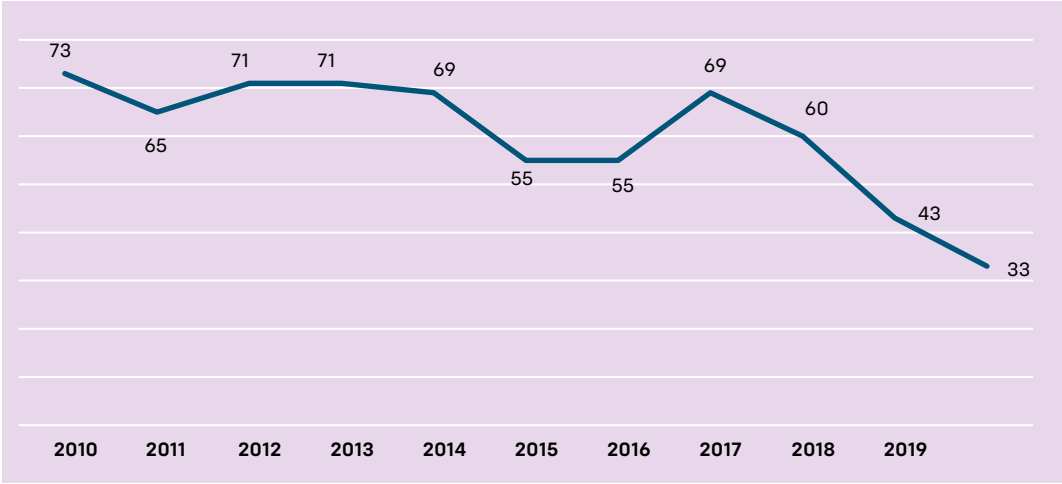
YATIRIM ORTAMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

YATIRIM ortamı, yatırımcının yatırım yaparken bir yerde olmasını istediği ve istemediği faktörlerle ilgilidir. Yatırımcılar tarafından yatırım yapılacak ülkede aranan faktörler ise yetişmiş insan gücü, istikrarlı ve şeffaf düzenlemeler altında iş yapma özgürlüğü, başta haberleşme olmak üzere, rekabetçi fiyatlara sahip, güvenilir, sürekli ve güçlü fiziki altyapı, güvenli, ipotek edilebilir ve uzun süreli kiralama olanağını haiz arazi, rekabet kurallarını haiz bir piyasa ortamı, siyasal istikrar ve iyi çalışan bir finansal sistem olarak sıralanabilir (Erdoğan, 2008: 4).

Yatırım ortamı, ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasal ve başka birçok faktörün kendi başlarına veya birbirleriyle etkileşimlerinin sonucunda şekillenen bir olgudur. Daha basit bir ifadeyle, yatırım ortamını etkileyen temel unsurlar ekonomik ve siyasi şartlarla yatırımları motive etmek üzere oluşturulmuş yasal yapı ve idari düzenlemelerdir (Hüseynov, 2004: 31-32).

Yatırım ortamına ilişkin ilk olarak ülke düzeyindeki faktörler akla gelmektedir. Dünya Bankası tarafından 2003 yılından bu yana her yıl düzenli olarak yayınlanan İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde ülkelerin yatırım ortamı performansları değerlendirilmekte ve bu değerlendirme İşe Başlama, İşgücü Piyasası Düzenlemeleri, İnşaat İzinleri, Elektrik Temini, Tapu Kaydı, Kredi Temini, Azınlık Yatırımcılarının Korunması, Vergi Ödeme, Dış Ticaret, Sözleşmelerin İcrası ve Şirket Tasfiyesi başlıkları altında yapılmaktadır. Türkiye bu endekste 2010-2020 yılları arasında iyileşme göstererek 73'üncü sıradan 33'üncü sıraya yükselmiştir:

ŞEKİL 25: TÜRKİYE'NİN İŞ YAPMA KOLAYLIĞI ENDEKSİ'NDEKİ YERİ (2010-2020)



Bu raporda yatırım ortamı belli bir coğrafi bölgeyi kapsayacak şekilde ele alındığından yatırım ortamına ilişkin tüm faktörlerin incelenmesine gerek görülmemiştir. Örneğin, bir iş kurmak için gerekli idari süreçler, yatırımcıların korunmasına ilişkin hukuki düzenlemeler, fikri mülkiyet hakları vb bileşenler tüm bölgelerde aynı şekilde ele alındığı için çevre iller bakımından iyileştirilmesi gereken ve bölgesel farklılıklardan

kaynaklanan faktörler ele alınmıştır. Bu kapsamda ele alınan faktörler şunlardır:

- Nitelikli işgücü
- Fiziki altyapı
- Arazi olanakları
- Destekler

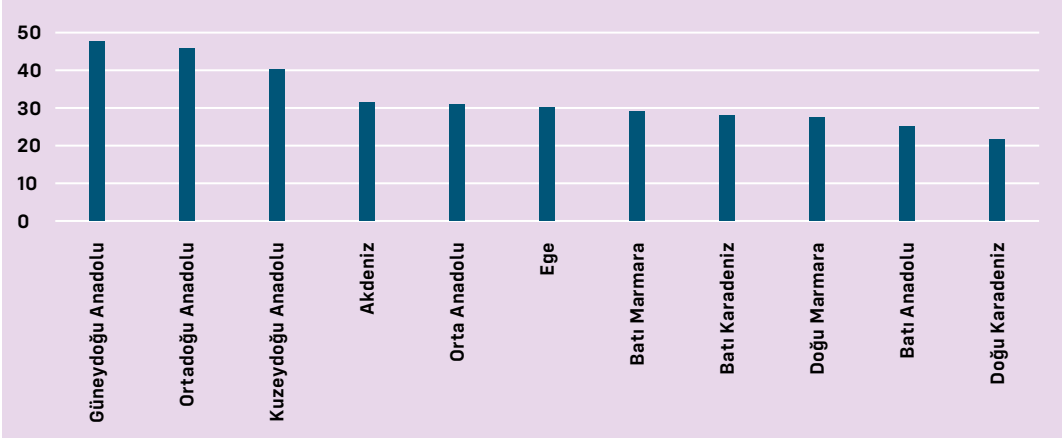
NİTELİKLİ İŞGÜCÜ

Nitelikli işgücü, genel olarak ilköğretimden başlayarak devam eden öğrenim sürecinde üretim ve hizmet için fayda sağlayan bir süreçtir. Ekonomide ise nitelikli işgücü, genel ve özel olmak üzere iki şekilde tanımlanmaktadır. Genel işgücü, tüm şirketler ve sanayide gerekli olan bilgi ve becerileri temsil etmektedir. Bu tür işgücüne yapılan yatırımlar kurumların verimliliğini artırmaktadır. Özel işgücü ise sadece işveren ve belirli birkaç insan tarafından kullanılabilecek bilgi ve becerileri temsil etmektedir. Bu tür işgücü alanları belirli bir alanda üretkenliği artırmak için kullanılmaktadır. İşgücü niteliklerine ilişkin son zamanlarda hızla değişen talepler, çağdaş toplumlardaki sosyoekonomik değişikliklerin bir sonucudur (Aksoy ve diğerleri, 2022).

Yatırım ikliminin oluşması için gerekli olan unsurlardan biri de nitelikli işgücüdür. Türkiye'de işgücü ücretleri Doğu Asya ülkelerinde olduğu kadar olmasa da AB ülkelerine göre oldukça düşük seviyelerdedir. Ancak verimlilik bakımından yapılan kıyaslamalarda AB'de işgücünün ortalama verimliliğinin Türkiye'deki işgücünden yaklaşık dört kat fazla olduğu görülmektedir. İşverenler işgücünün niteliğini artırmak ve çalışma alanındaki güncel bilgiyi takip edebilmek amacıyla eğitimler düzenleme yoluna gitmekte ve nitelikli sayılamayacak bireylerin yerine nitelikli işgücüne sahip olabilecek bireyleri tercih etmektedirler. Ayrıca, ekonomik kalkınmanın başarılı işletmelerde profesyonel işgücü ile gerçekleştirildiği unutulmamalıdır (Şahin, 2008).

Yetişmiş insan gücü bölgenin eğitim olanaklarından ve altyapısından doğrudan etkilenmektedir. Bölge insanını çağın gereklerine uygun bilgi ile donatabilmek için tüm eğitim seviyelerinin yeterli düzeyde olması gerekmektedir. Eurostat'ın 2017 yılı verisine göre Türkiye'de eğitimi terk etme oranında %47,9 ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi birinci sırada, %45,3 ile Ortadoğu Anadolu Bölgesi ikinci sırada gelmektedir (Şekil 2.2). Bu durum, mesleki alanda günümüz teknolojisinin gerektirdiği temel düzeydeki yeteneklere sahip bireylerin çevre illerdeki varlığını olumsuz yönde etkileyecektir. Eğitimi terk etmiş bireylerin mesleki eğitime katılma olasılıkları çok düşük olacak, üniversite eğitimine katılımlarıysa imkânsız hale gelecektir. Bu nedenle, eğitimin terk edilmesine neden olan sosyoekonomik faktörlerin hızlı bir şekilde tespit edilerek iyileştirilmesi yönünde adımlar atılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

ŞEKİL 26: BÖLGELERE GÖRE EĞİTİMİ TERK ETME ORANLARI (EUROSTAT, 2017)



Merkez iller ve çevre iller arasında lise ve dengi okullardan mezun nüfusun oranıyla yüksek okul veya fakülte mezunu nüfusun oranı karşılaştırıldığında çevre illerde lise ve dengi okullardan mezun olup yüksek okul veya fakülteye geçerek mezun olan nüfus oranının daha düşük kaldığı görülmektedir. TÜİK verilerine göre, çevre illerde lise ve dengi okullardan mezun olanların %64'ü yüksek okul ve fakülte mezunu durumuna geçebilirken, çevre illerde bu oran %54'te kalmaktadır (Tablo 31). Bu durum çevre illerde nitelikli işgücü konusundaki sorunun varlığına işaret etmektedir.

TABLO 31: MERKEZ İLLER VE ÇEVRE İLLER ARASINDA LİSE VE DENGİ OKULLARDAN MEZUN NÜFUS ORANI İLE YÜKSEK OKUL VEYA FAKÜLTE MEZUNU NÜFUS ORANI KARŞILAŞTIRMASI

İller	Lise veya dengi okul mezunu oranı (%)	Yüksekokul veya fakülte mezunu oranı (%)	Geçiş oranı (%)
Ağrı	19,06	10,27	53,88
Kars	22,86	13,23	57,87
Iğdır	22,42	13,71	61,15
Ardahan	22,79	13,00	57,04
Van	21,50	11,74	54,60
Muş	22,16	10,74	48,47
Bitlis	24,21	13,05	53,90
Hakkari	33,38	13,72	41,10
Şanlıurfa	19,05	10,17	53,39
Diyarbakır	23,48	14,04	59,80
Mardin	23,58	12,49	52,97
Batman	26,63	14,25	53,51
Şırnak	26,21	12,43	47,42
Siirt	23,68	13,32	56,25

TABLO 31'İN DEVAMI

İller	Lise veya dengi okul mezunu oranı (%)	Yüksekokul veya fakülte mezunu oranı (%)	Geçiş oranı (%)
Çevre illerin ortalaması	23,64	12,58	53,67
Merkez illerin ortalaması	26,24	16,64	63,55

Kaynak: TÜİK, 2022

Çevre illerde yapılacak olan yatırımların planlanması aşamasında ihtiyaç duyulan işgücü niteliklerinin belirlenmesi ve buna yönelik programların oluşturulması da nitelikli işgücü sorununun çözümünde etkin bir yöntem olarak düşünülebilir. Bu tür programlar daha çok mesleki eğitim düzeyindeki eğitimleri kapsayacaktır. Bunun yanında mühendislik alanı gibi daha profesyonel düzeyde niteliklere de ihtiyaç duyulacaktır. Bunun sağlanabilmesi için halihazırda ilgili sektörlerde faaliyet gösteren ve Türkiye'nin görece gelişmiş bölgelerinde yer alan firmaların buralarda da yatırımlar yapmasının sağlanması çevre illerde nitelikli işgücünün gelişiminde bir etki yaratacaktır. Bir sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere, Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) yaklaşımıyla yapılacak olan yatırımlarla bu alanda gelişmeler sağlanabilir. Bu sayede, çevre illerdeki çalışabilir nitelikteki işgücü edindiği bilgi birikimi ve deneyimle yeni girişimler oluşturabilme noktasında önemli bir tecrübeye sahip olabilecektir. İlgili sektöre ilişkin yan sanayi veya daha küçük ölçekli işletmelerin oluşumuna kaynaklık edilmesi sağlanabilecektir.

Yukarıda sunulan verilere göre çevre illerde nitelikli işgücünün yetişmesini sağlayabilecek yeterli düzeyde bir eğitim altyapısı bulunmamaktadır. Öncelikle, bu illerin halkının eğitimi terk etme oranlarını düşürebilmek amacıyla sosyoekonomik şartların iyileştirilmesine odaklanılmalıdır. Bu alandaki iyileştirmelerin sonuç ve etkilerinin uzun sürede ortaya çıkacağı da göz önüne alınmalıdır. Mesleki alanda yetişmiş işgücü düzeyinin artırılması için mesleki eğitim uygulamaları ve yetişmiş işgücünün yapılacak sanayi yatırımlarıyla bölgeye gelmesinin sağlanması daha etkin bir yöntem olacaktır.

FİZİKİ ALTYAPI

Altyapı hizmetleri gerek ekonomik kalkınma gerekse yaşam kalitesi açısından önemi giderek artan hizmetlerden birini oluşturmaktadır. Başlıca enerji, haberleşme, ulaştırma ve su ve kanalizasyon alt sektörlerinden oluşan altyapı hizmetlerinden yararlanma imkânı özellikle azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önemli bir sorundur. Birtakım ortak özellikler taşımakla birlikte belirli nitelikler açısından farklılaşan bu sektörler, sanayileşme, globalleşme, kentleşme, hızlı nüfus artışı gibi ekonomik ve demografik değişimler karşısında daha etkin ve kaliteli hizmet sunumu ihtiyacını ortaya koymaktadır (Aktan vd, 2006).

Fiziki altyapı kapsamında enerji arzı, su kaynakları, taşımacılık için yeterli düzeyde karayolu, demiryolu ve havalimanının varlığı ile haberleşme altyapısının yeterliliği bu konuda ele alınması gereken en önemli faktörlerdir.

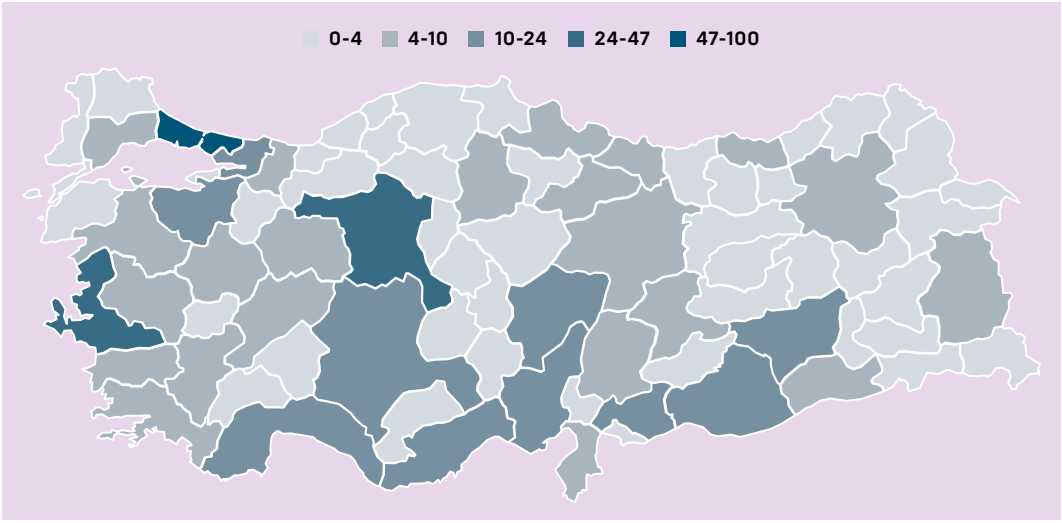
Ulaşım faaliyetlerinin de, mal, hizmet, insan ve sermaye hareketliliği gibi yerleşimler arası ilişkiler ve firmaların yer seçimi ve yerleşim alanlarının belirlenmesiyle beraber mekânsal yapının şekillenmesinde birçok etkileri söz konusudur. Bir yerleşimin geri kalmışlık probleminin çözülmesi ya da cazibesinin artırılmasında ulaştırma altyapısı önemli rol oynamaktadır. Bu yönüyle ulaştırma bölgesel kalkınma için de önemli bir politika aracı olarak kabul edilmektedir. Ulaştırma altyapısının gelişmişliği ve kalitesi taşıma maliyetlerinden kaynaklı olarak firmaların yatırım tercihlerini, ticari ilişkilerin yoğunluğunu, işletmelerin verimliliğini ve yatırımların bir bölgede yoğunlaşmasını etkileyebilmekte, ekonomik büyüme ve refah artışında bölgeler arasında farklar oluşturabilmektedir.

Ulaştırmanın önemli bir bileşeni olan ve gelişmiş toplumlarda refah göstergesi olarak kabul edilen erişilebilirlik ise bir yerleşimin gelişmesine etki eden kilit faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Erişilebilirlik, tercih edilen ulaştırma türüne bağlı olarak bir bireyin bulunduğu nokta ile ulaşmak istediği nokta arasındaki mesafenin ölçülebilir değeri olarak tanımlanmaktadır. Bölgesel kalkınma açısından erişilebilirlik düzeyi yüksek yerleşimlerin daha az erişilebilir yerleşimlerden sosyoekonomik olarak daha gelişmiş olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada çevre illerin ulusal pazara erişim düzeyi değerlendirilecektir. Ulusal pazara erişim, herhangi bir ulaştırma modunu kullanan bireyin bulunduğu merkezden gidebileceği tüm varış noktalarında elde edebileceği aktivite potansiyelini ifade etmektedir. Bir merkez temel aktivite alanlarına ne kadar yakınsa potansiyel erişilebilirlik ya da ulusal pazara erişim değeri de o kadar yüksektir. Ulusal pazara erişim yayılma ve cazibe kavramlarıyla açıklanabilmektedir.

Harita 4'te illerin yayılma bakımından ulusal pazara erişim endeksi yer almaktadır. Yayılma bakımından erişilebilirlik, bir ilden diğer illere erişebilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır. Harita 4'te tüm yayılma bakımından ulusal pazara erişim endeksi görülürken, Tablo 32'de çevre illerin endeks değerleri ve sıralamaları verilmektedir. Harita 4'e göre Kars, Iğdır, Ağrı, Muş, Bitlis, Siirt, Batman, Şırnak ve Hakkari en alt düzeydeki endeks değerine sahip illerdir. Van ve Mardin ikinci düzey iller, Diyarbakır ve Şanlıurfa üçüncü düzey iller arasında yer almaktadır.

HARİTA 4: İLLERİN ULUSAL PAZARA ERİŞİM ENDEKSİ (YAYILMA BAKIMINDAN)

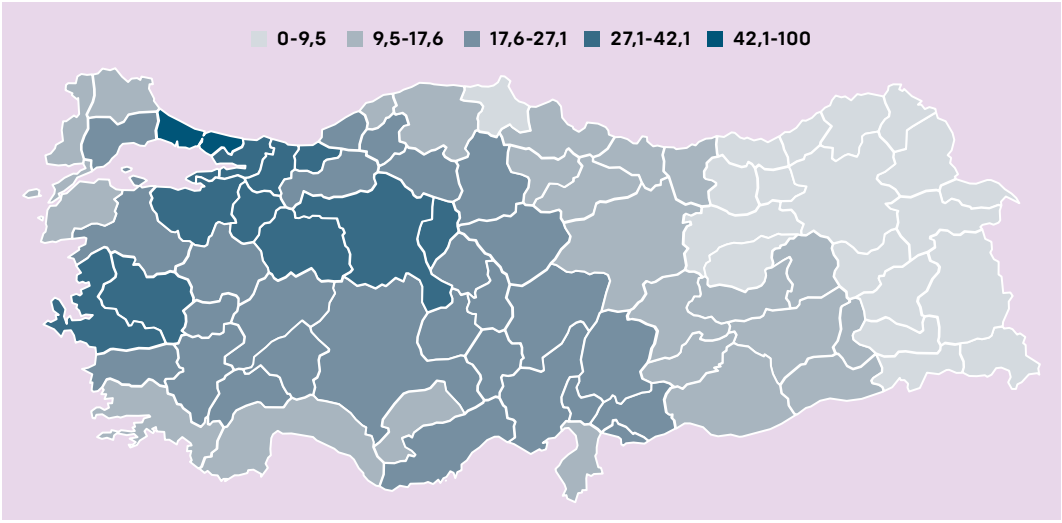


TABLO 32: ÇEVRE İLLERİN ULUSAL PAZARA ERİŞİM ENDEKSİ DEĞERLERİ (YAYILMA BAKIMINDAN)

İller	Sıralama	Endeks Değeri	İller	Sıralama	Endeks Değeri
Diyarbakır	10	12,55	Şırnak	56	2,05
Şanlıurfa	11	12,39	Bitlis	57	1,96
Van	27	5,43	Siirt	60	1,60
Mardin	29	5.09	Kars	68	1,25
Batman	40	3,55	Hakkari	74	0,69
Ağrı	42	3,11	Iğdır	75	0,63
Muş	47	2,51	Ardahan	79	0,07

Harita 5'te ise illerin cazibe bakımından ulusal pazara erişim endeksi yer almaktadır. Cazibe bakımından erişilebilirlik, bir ile diğer illerden erişebilme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır. Tablo 33'te çevre illerin cazibe bakımından ulusal pazara erişim endeksi endeks değerleri ve sıralamaları verilmektedir. Harita 5'e göre Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin ve Batman dördüncü düzey iller arasında yer alırken diğer iller en alt sıradaki iller grubunda yer almaktadır.

HARİTA 5: İLLERİN ULUSAL PAZARA ERİŞİM ENDEKSİ (CAZİBE BAKIMINDAN)

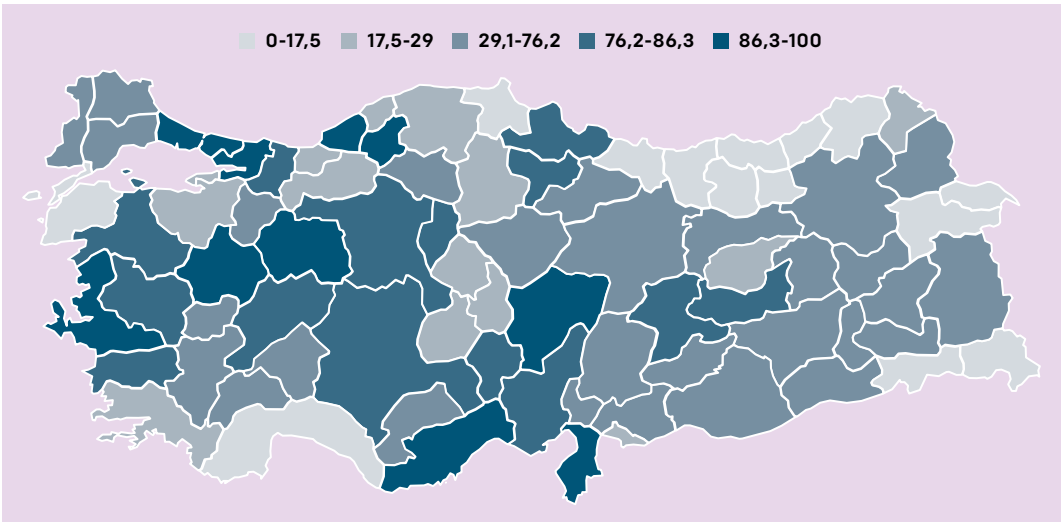


TABLO 33: ÇEVRE İLLERİN ULUSAL PAZARA ERİŞİM ENDEKSİ DEĞERLERİ (CAZİBE BAKIMINDAN)

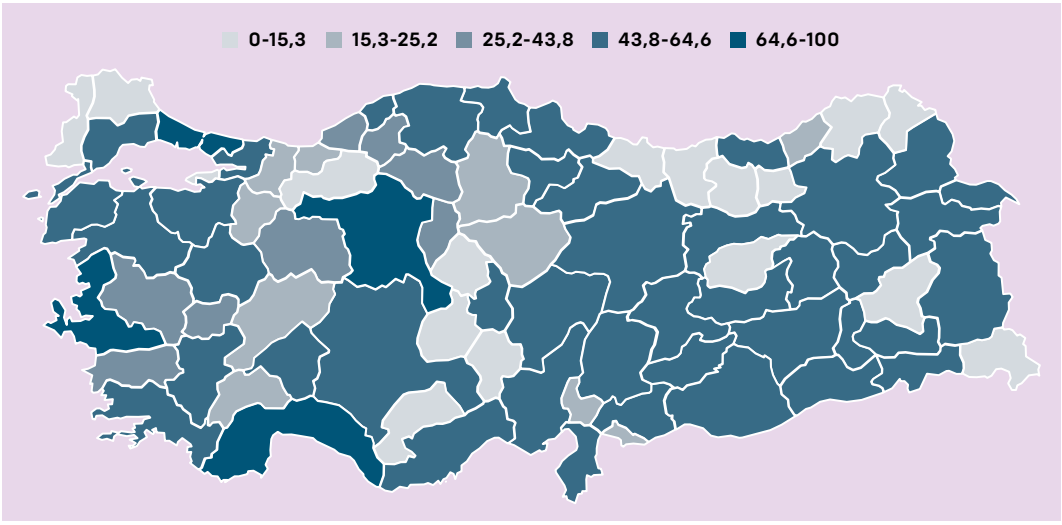
İller	Sıralama	Endeks Değeri	İller	Sıralama	Endeks Değeri
Diyarbakır	46	15,26	Ağrı	74	5,35
Şanlıurfa	52	14,98	Şırnak	75	3,81
Mardin	59	12,71	Van	76	3,44
Batman	61	12,11	Iğdır	77	2,98
Bitlis	68	8,32	Ardahan	79	2,35
Muş	69	8,19	Kars	80	1,91
Siirt	72	7,33	Hakkari	81	0,00

Harita 6 ve Harita 7'de illerin demiryolu ve havayolu erişim endeksleri yer almaktadır. Buna göre, Ağrı, Iğdır, Şırnak ve Hakkari demiryolu erişim endeksinde alt sıralarda yer almaktadır. Diğer iller ise görece daha iyi demiryolu erişim endeksi değerlerine sahiptir (Tablo 34). Havayolu erişim endeksi açısından bir değerlendirme yapıldığında, Ardahan, Bitlis ve Hakkari en düşük düzeydeki havayolu erişim endeksi düzeylerine sahipken diğer illerin endeks değerleri en yüksek ikinci grupta yer almaktadır (Tablo 35). Birçok ilin özellikle havayolu erişilebilirliğinde üst sıralarda yer alması bir avantaj olarak değerlendirilebilir. Fakat havalimanlarının ne kadar etkin kullanıldığı da bir diğer soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

HARİTA 6: İLLERİN DEMİRYOLUNA ERİŞİM ENDEKSİ



HARİTA 7: İLLERİN HAVAYOLUNA ERİŞİM ENDEKSİ



TABLO 34: ÇEVRE İLLERİN DEMİRYOLU ERİŞİM ENDEKSİ DEĞERLERİ

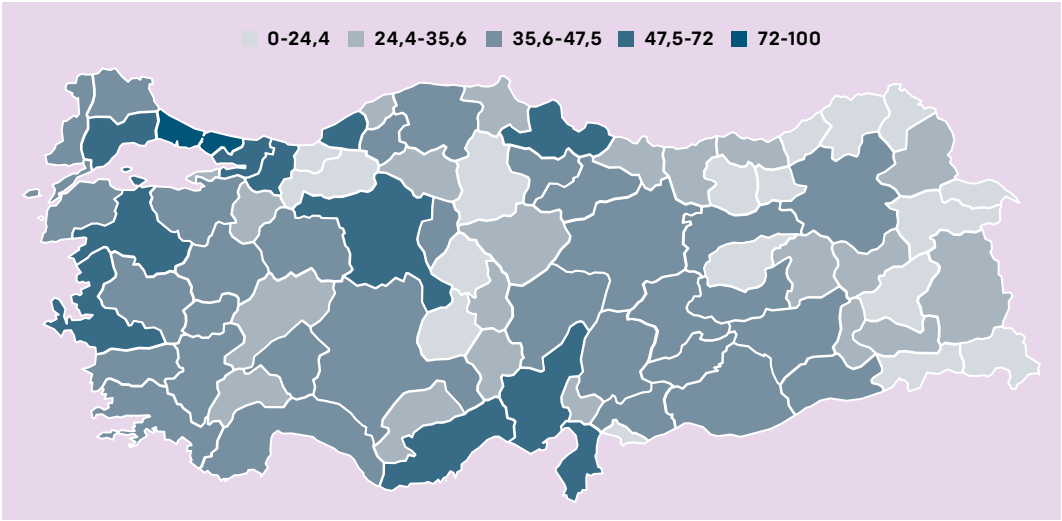
İller	Sıralama	Endeks Değeri	İller	Sıralama	Endeks Değeri
Diyarbakır	25	76,24	Siirt	50	68,82
Batman	33	74,51	Şanlıurfa	52	66,93
Mardin	35	74,42	Ardahan	62	23,83
Van	36	74,36	Şırnak	68	17,54
Kars	40	73,99	Iğdır	72	15,79
Muş	41	73,89	Ağrı	74	13,45
Bitlis	45	72,04	Hakkari	78	7,02

TABLO 35: ÇEVRE İLLERİN HAVAYOLU ERİŞİM ENDEKSİ DEĞERLERİ

İller	Sıralama	Endeks Değeri	İller	Sıralama	Endeks Değeri
Diyarbakır	7	60,88	Iğdır	29	56,33
Van	8	59,92	Siirt	32	55,86
Batman	13	58,18	Şanlıurfa	40	52,89
Mardin	14	58,17	Şırnak	44	50,36
Ağrı	15	58,17	Bitlis	67	14,49
Kars	18	57,86	Ardahan	68	14,44
Muş	25	57,07	Hakkari	81	0,00

İllerin genel erişilebilirlik düzeyleri ise Harita 8'de yer almaktadır. Buna göre, Ardahan, Iğdır, Ağrı, Bitlis, Şırnak ve Hakkari en düşük genel erişilebilirlik düzeylerine sahip iller arasında yer almaktadır. Van, Kars, Siirt ve Batman dördüncü düzey, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin ise üçüncü düzey iller arasında yer almaktadır. Bu illerin genel erişilebilirlik endeksi değerleri ve sıralamaları Tablo 36'da sunulmuştur.

HARİTA 8: İLLERİN GENEL ERİŞİLEBİLİRLİK ENDEKSİ DEĞERLERİ



TABLO 36: ÇEVRE İLLERİN GENEL ERİŞİLEBİLİRLİK ENDEKSİ DEĞERLERİ

İller	Sıralama	Endeks Değeri	İller	Sıralama	Endeks Değeri
Diyarbakır	24	40,52	Siirt	57	31,25
Şanlıurfa	34	38,19	Bitlis	67	22,87
Mardin	40	36,84	Ağrı	70	20,69
Batman	44	35,64	Iğdır	73	19,63
Kars	48	34,56	Şırnak	76	17,40

TABLO 36'NIN DEVAMI

İller	Sıralama	Endeks Değeri	İller	Sıralama	Endeks Değeri
Muş	51	33,66	Ardahan	78	14,38
Van	56	32,27	Hakkari	81	0,00

Fiziki altyapının önemli bir parçası olarak değerlendirilebilecek olan illerin erişilebilirlik düzeylerine bakıldığında bu alanda da önemli geliştirmelerin yapılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Yatırım ortamının gelişmesi ve tedarik zincirinin sağlıklı bir şekilde oluşturulabilmesi için doğu ve güneydoğu illerinin erişilebilirlik düzeylerinin artırılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çevre illerin özellikle ulusal pazarlara erişim endekslerinde oldukça geride olduğu görülmektedir. Bu durum karayolu altyapısıyla doğrudan ilişkilidir ve bu altyapının geliştirilmesine yönelik yatırımlar yapılmasına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Demiryoluna erişilebilirlik endeksinde de çevre illerin performansı oldukça düşük kalmaktadır. Mevcut altyapı modernize edilerek demiryolu ağının geliştirilmesi de çevre illerin erişilebilirliğini ve dolayısıyla tedarik zincirinin gelişimini olumlu yönde etkileyecektir. Ayrıca sınır komşusu ülkelerle olan ulaşımın da geliştirilmesinde demiryollarının önemli bir avantaj sağlayabileceği değerlendirilmektedir. Havayolu erişilebilirliği açısından çevre illerin diğer endekslere kıyasla görece daha iyi bir performansa sahip olduğu görülmektedir. Bölgenin ekonomik olarak gelişmesi durumunda mevcut havalimanları daha etkin bir şekilde kullanılabilecektir. Mevcut havalimanlarının sayısının yük ve yolcu taşımacılığı açısından gelişim potansiyeli barındırdığı düşünülmektedir.

ARAZİ OLANAKLARI

Yatırım kararlarının alınmasında etkili olan en önemli faktörlerin başında maliyetler gelmektedir. Potansiyel yatırımcılar, başlangıçta yatırımlarının beklenen getirilerini ve maliyetlerini karşılaştırmakta ve yatırım yeri seçimi konusunda bu değerlendirmeleri göz önünde bulundurmaktadır. Yatırım maliyetlerinin önemli bir bileşeni de arazi maliyetleridir. Halihazırda Yatırım Teşvikleri Programı kapsamında Yatırım Yeri Tahsisi olanağı sunulmaktadır. Bu teşvik, yatırımcılardan gelen talep doğrultusunda, yatırım için uygun olan taşınmazlar üzerinde kendileri lehine irtifak hakkı tesis edilmesi ya da kullanma izni verilmesi şeklinde uygulanmaktadır. Ülkemizde sanayi tesisleri için Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) yaygın olarak kullanılan bir yaklaşımdır. OSB'ler aracılığıyla üretim tesisleri belirli bir bölgeye toplanarak daha sağlıklı bir şehirleşme gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir.

Bu raporda çevre illerden Ardahan ve Hakkari dışında diğer illerde faaliyette olan en az bir OSB'nin varlığı görülmektedir (Tablo 37). Bu OSB'lerin ortalama doluluk

oranları %81 düzeyindedir. Fakat bu OSB'lerde yer alan firmaların rekabet güçleri ve teknoloji düzeyleri hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca bu OSB'lerin tedarik zincirinin etkinliği açısından doğru konumlarda yer alıp almadıkları da incelenmesi gereken bir diğer nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde bu tür alanların rant odaklı bir yaklaşımla belirlendiği göz önüne alınırsa OSB'ler için doğru yerin seçilip seçilmediği sorusu karşımıza çıkmaktadır. Yatırım arazilerinin doğru şekilde seçilmesi yapılacak yatırımların da etkinliğini artırmada önemli bir paya sahiptir ve firmalar şehir merkezlerinden çok uzakta yer alan veya ana ulaşım altyapılarına uzak olan alanlara yatırım yapmayı tercih etmeyeceklerdir. Tablo 37 incelendiğinde, doluluk oranları çok düşük düzeyde kalan Ağrı, Şırnak, Iğdır ve Van illerindeki temel sorunun uzman görüşlerine dayanılarak bu durum olabileceği değerlendirilmektedir. Özellikle çevre illerdeki ekosistemi teşvik edecek kurumsal entegre yatırımlar açısından devletin kolaylaştırıcı rolüne ihtiyaç bulunmaktadır. Bu kapsamda, mevcut uygulamalara ilave olarak yatırımcılar için irtifak bedeli alınmaksızın veya çok uzun süreli cüzi bedellerle yatırım arazilerinin devlet tarafından geliştirilmesine devam edilmelidir. Planlamaların yatırım arazilerinin geliştirilmesi esnasında maliyetleri düşürecek ve firmaların rekabet gücüne katkıda bulunacak ve ayrıca tarım arazileri ve çevre üzerinde olumsuz etkiler de bırakmayacak şekilde yapılması önem arz etmektedir.

TABLO 37: ÇEVRE İLLERİN OSB PARSEL SAYILARI VE DOLULUK ORANLARI

İl	Unvan	Toplam Parsel Sayısı	Tahsis Edilen Parsel Sayısı	Doluluk Oranı (%)
Ağrı	Ağrı	43	6	14,0
Bitlis	Bitlis	54	54	100,0
Diyarbakır	Diyarbakır Tekstil	85	83	97,6
	Diyarbakır	399	385	96,5
	Diyarbakır TDİ	83	83	100,0
Hakkari	-	-	-	
Kars	Kars	119	115	96,6
Mardin	Mardin	283	283	100,0
Muş	Muş	54	43	79,6
Siirt	Siirt	45	45	100,0
Şanlıurfa	Birecik	38	38	100,0
	Viranşehir	80	77	96,3
	Şanlıurfa	567	553	97,5
	Şanlıurfa TDİ (Besi)	546	446	81,7
Van	Van	410	183	44,6
Batman	Batman	192	192	100,0

TABLO 37'NİN DEVAMI

İl	Unvan	Toplam Parsel Sayısı	Tahsis Edilen Parsel Sayısı	Doluluk Oranı (%)
Şırnak	Şırnak Cizre	70	44	62,9
	Şırnak	24	8	33,3
Ardahan	-	-	-	
Iğdır	Iğdır	103	54	52,4

Kaynak: Organize Sanayi Bölgeleri Üst Kuruluşu (OSBÜK), 2022

DESTEKLER

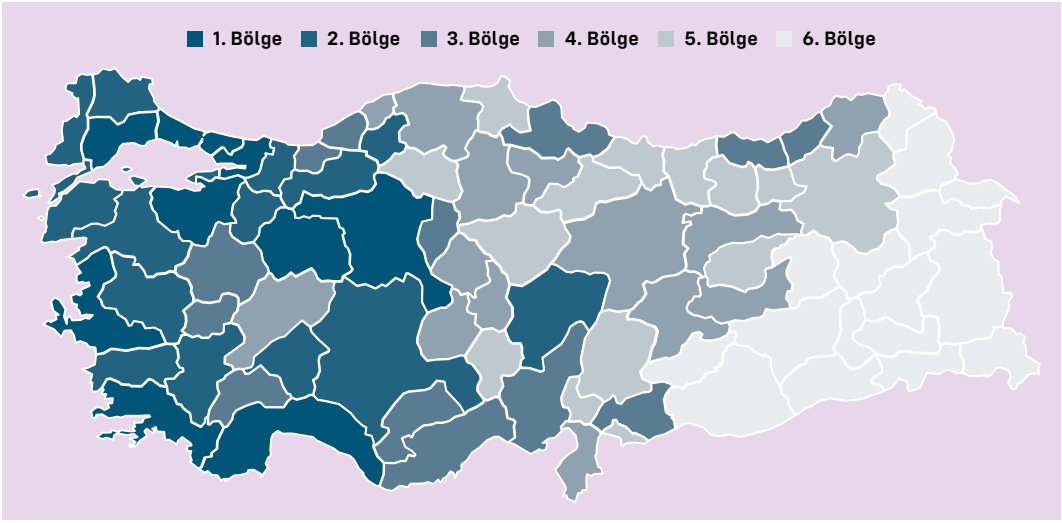
Yatırım kararlarının verilmesinde ilgili bölgeye sağlanan destek ve teşviklerin varlığı ve bunların ne ölçüde avantajlı olduğu önemlidir. Bölgesel yatırım teşvikleriyle kalkınma ajansları tarafından sağlanan proje destekleri bu çalışmada ele alınan illerde yer alan firmalar veya bu bölgelere yatırım yapacak olan firmalar tarafından büyük oranda kullanılmaktadır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, KOSGEB ve TÜBİTAK tarafından sağlanan firma destekleri, bu bölgelerde sanayinin yeterli düzeyde gelişmemiş olması ve nitelikli işgücü kaynağının yeterli olmaması nedeniyle diğer bölgelere kıyasla görece daha az kullanılmaktadır.

SANAYİ VE TEKNOLOJİ BAKANLIĞI BÖLGESEL YATIRIM DESTEKLERİ

Yatırımcılara yönelik çeşitli teşvik imkânları sağlayan Yatırım Teşvik Sistemi kapsamındaki uygulamalar aracılığıyla, kalkınma planları ve yıllık programlarda öngörülen hedefler doğrultusunda tasarrufların katma değeri yüksek yatırımlara yönlendirilmesi, üretim ve istihdamın artırılması, uluslararası rekabet gücünü artıracak ve araştırma-geliştirme içeriği yüksek bölgesel ve büyük ölçekli yatırımlarla stratejik yatırımların özendirilmesi, uluslararası doğrudan yatırımların artırılması, bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılması, kümelenme ve çevre korumaya yönelik yatırımlarla araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin desteklenmesi amaçlanmaktadır. 2012 yılında ana yapısı oluşturulmuş olan Yatırım Teşvik Sistemi'nde yıllar içinde oluşan ihtiyaçlar doğrultusunda değişikliklere gidilmiş ve en son değişiklik 2020 yılında yapılmıştır. Yapılan değişikliklerle yatırım bölgelerinin dağılımı da yeniden düzenlenmiştir.

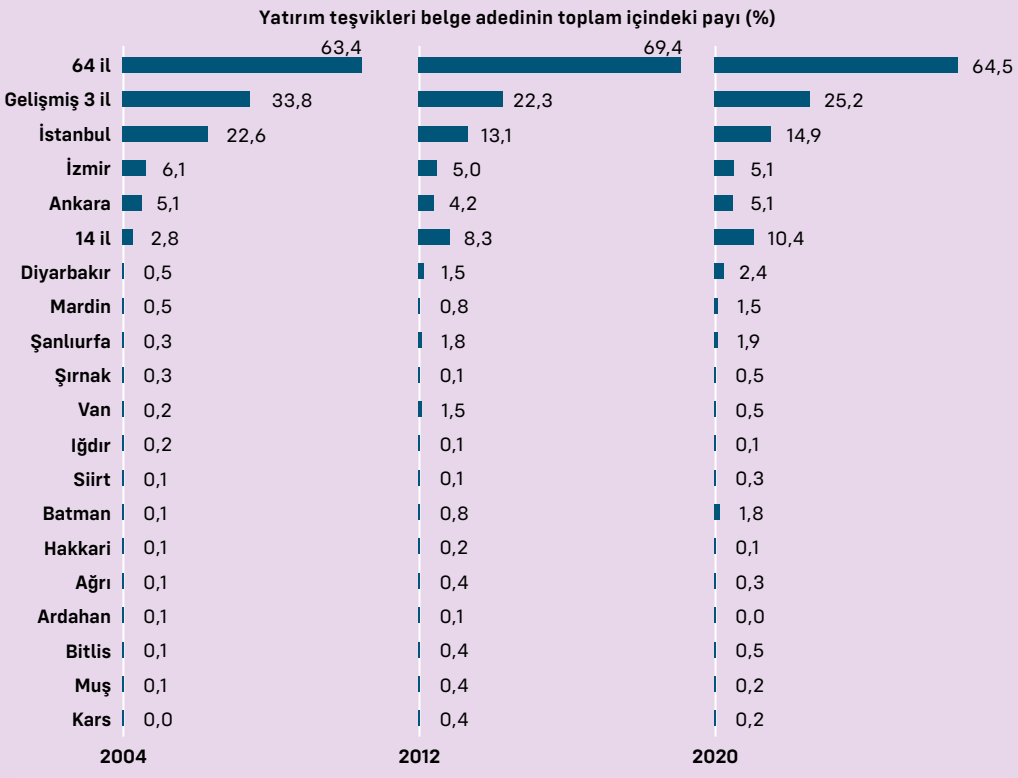
Teşvik uygulamaları kapsamında ülke genelindeki tüm iller altı bölgede gruplandırılmıştır. Bu doğrultuda sağlanacak destek unsurları da bölgelere ve yapılacak yatırımın miktar ve sektörüne göre farklılık göstermektedir. Harita 9'da illerin Teşvik Bölgeleri'ne dağılım haritası verilmektedir. Bu çalışma kapsamında yer alan iller 6. Bölge'de yer almaktadır.

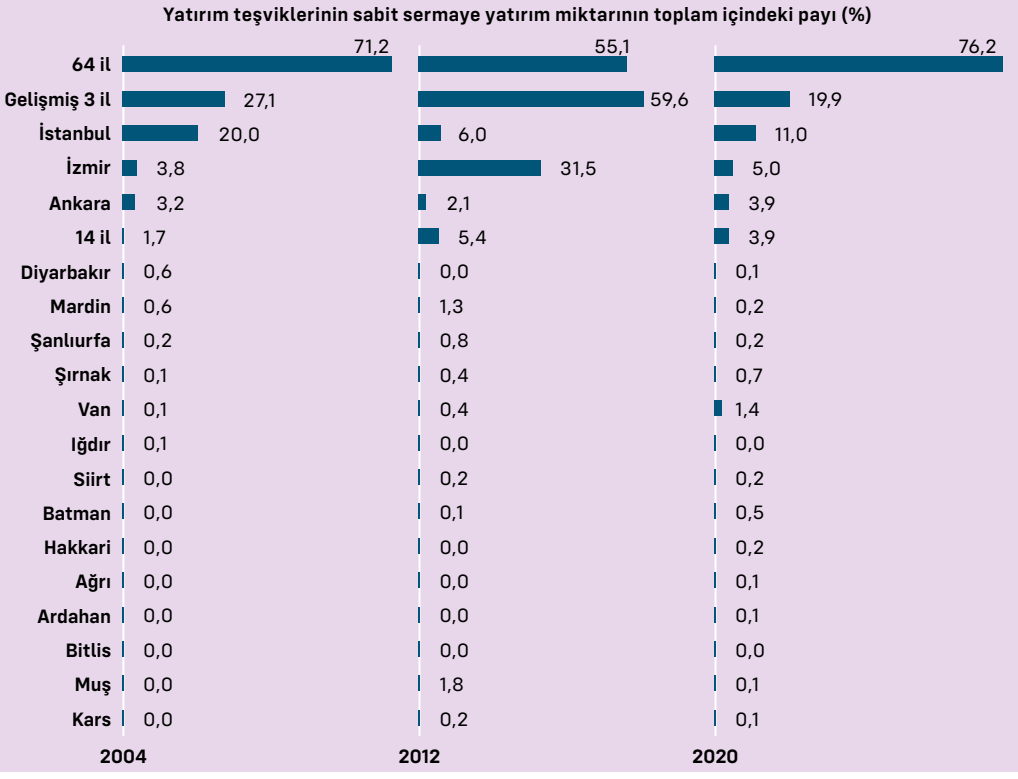
HARİTA 9: TÜRKİYE'DE İL BAZINDA TEŞVİK BÖLGELERİ



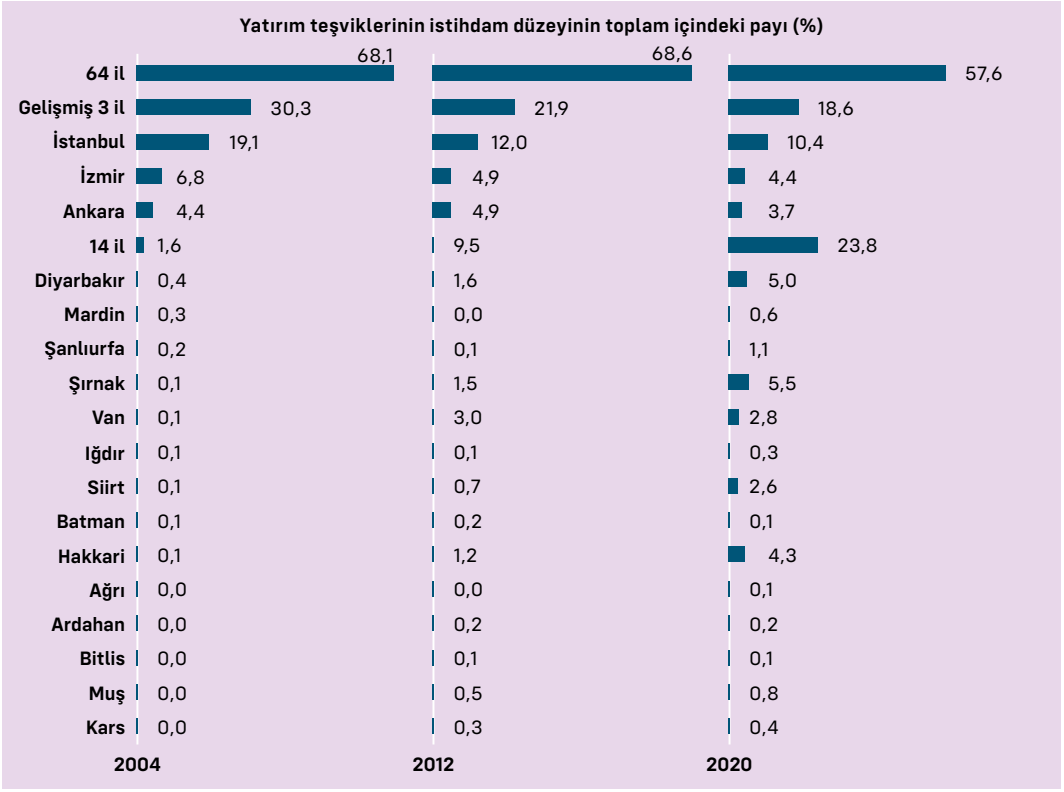
Çevre illere yeterli düzeyde yatırımın çekilememiş olması işsizlik ve refah sorunlarının ciddiyetini korumasına yol açmaktadır. Sosyoekonomik koşulların yanı sıra finansmana erişim çevre illere yönelik yatırım kararlarını etkileyen sorunların başında yer almaktadır. Mevcut yatırım teşvik programı çevre illere yönelik yatırımları en cazip oranlar ile desteklemektedir. Buna rağmen yatırım teşvikleri çevre illere istenen düzeyde yatırım çekerek işsizlikle mücadelede beklenen etkiyi gösterememiştir. Kutu 2'de verilen üç şekil farklı yönleriyle bu sonuçları ortaya koymaktadır. Kutu 2'de merkez, yarı-çevre ve çevre illerde mevcut teşvik sisteminden faydalanma oranları, söz konusu bölgelerde teşvik sistemi üzerinden kullanılan yatırım teşvik belge adedi, sabit sermaye yatırımları ve yaratılan istihdam olanakları 2004, 2012 ve 2020 yılları için kıyaslanmaktadır.

KUTU 2: YATIRIM TEŞVİKLERİNİN ÇEVRE İLLERDEKİ DURUMUNA İLİŞKİN GÖSTERGELER





KUTU 2'NİN DEVAMI



Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2022

Çevre illerde kullanılan belge adedinin toplam içindeki payı 2004 yılında yaklaşık %3 iken 2012 yılında %8'e, 2020 yılında ise %10'a çıkmıştır. 2004'ten 2020'ye kadarki yaklaşık 7,6 puanlık artışın 6 puanı esasen Diyarbakır, Batman, Şanlıurfa ve Mardin kaynaklı yatırım teşvik belge adedi artışından kaynaklanmış, diğer çevre illerde ciddi bir değişim olmamıştır.

Teşvikler üzerinden çevre illerde yapılan sabit sermaye yatırımlarının toplam oranı 2004 yılında yaklaşık %2, 2012 yılında %5, 2020 yılında ise %4 olarak gerçekleşmiştir. Alınan yatırım miktarı oranı artışının teşvik belge adedi oranı artışının altında olması, diğer bölgelere göre çevre illerde yapılan sabit sermaye yatırımlarının düşük miktarlarda olduğuna işaret etmektedir.

Yatırım teşvik sistemi üzerinden yapılan yatırımların çevre illerde önemli istihdam artışları yarattığı görülmektedir. İstihdam etkisi diğer bölgelere göre daha belirgin olmuştur. Alınan teşviklerle çevre illerde görece daha düşük miktarlarda sabit sermaye yatırımı yapılmasına rağmen, istihdam 2020'de merkez illerdeki oranı yakalamıştır. Çevre iller incelendiğindeyse bu artışın daha çok Batman, Mardin, Diyarbakır ve Şanlıurfa'daki istihdam artışlarından kaynaklandığı görülmektedir.

Son dönemde mevcut teşvik sisteminin çevre illerdeki istihdam üzerindeki

olumlu etkisine rağmen, birinci bölümdeki işsizlik sorununun çevre illerde devam ettiğine yönelik bulgular istihdamdaki söz konusu ivmelenmenin çevre illerde işsizlik sorununu çözmede yetersiz kaldığına işaret etmektedir. Bunun başlıca nedeni, mevcut teşvik sistemi yoluyla çevre illerde yapılan sabit sermaye yatırımlarının görece düşük kalmasıdır.

Gelinen noktada, destek ve teşvik uygulamaları alternatif yatırım finansman kaynaklarıyla desteklenmedikçe bu illerde yatırımların ve istihdam olanaklarının istenen düzeye ulaşamayacağı kesindir. Özel sektör yatımcılarının, cazip yatırım oranlarına rağmen çevre illere yatırım yapmaya isteksiz olması durumunda devletin daha aktif rol oynayarak bir taraftan tam rekabet koşulları altında kamusal işletmeler kurarak, bir taraftan da alternatif özel sektör işbirlikleriyle söz konusu illerin yatırım potansiyelini artırması gerekmektedir.

KALKINMA AJANSI DESTEKLERİ

Türkiye, 3 Ekim 2005 tarihinde başlayan AB katılma müzakereleri doğrultusunda bölgesel kalkınma konusunda da yeni bir döneme girmiştir. Ülkemiz 1960'lı yıllardan beri uygulanmakta olan kalkınmada geri kalmış bölgelere yönelik teşvik sistemini terk ederek yeni bölgesel kalkınma anlayışını hayata geçirmiştir. Bu anlayış, yerel dinamikleri ön planda tutan, yerel potansiyelleri harekete geçirmeye yönelik aktif katılımcılık anlayışını uygulama hedefine alan ve sürdürülebilir kalkınma sürecini bölgeden başlatmayı hedefleyen bir yaklaşımdır. Bu yeni yaklaşımın temel kurumları Türkiye'nin NUTS Projesi kapsamında tespit edilen 26 İstatistiki Bölge Birimi'nde teşkil edilen kalkınma ajanslarıdır (Kırankabeş, 2013: 254).

Türkiye'de İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması, 2002 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kabul edilmiştir. Bu kararla birlikte Türkiye, Düzey 1 kapsamında 12 bölgeye, düzey-2 kapsamında 26 bölgeye ve düzey-3 kapsamında 81 bölgeye ayrılmıştır (Tablo 38).

TABLO 38: TÜRKİYE İSTATİSTİKİ BÖLGE BİRİMLERİ SINIFLANDIRMASI

Düzey-1 Kod	Düzey-1 Bölge Adı	Düzey-2 Kod	Düzey-2 Bölgelerinin Kapsadığı İller (Düzey-3)
TR1	İstanbul	TR10	İstanbul
TR2	Batı Marmara	TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
		TR22	Balıkesir, Çanakkale
TR3	Ege	TR31	İzmir
		TR32	Aydın, Denizli, Muğla
		TR33	Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak
TR4	Doğu Marmara	TR41 TR42	Bursa, Eskişehir, Bilecik Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova

TABLO 38'İN DEVAMI

Düzey-1 Kod	Düzey-1 Bölge Adı	Düzey-2 Kod	Düzey-2 Bölgelerinin Kapsadığı İller (Düzey-3)
TR5	Batı Anadolu	TR51 TR52	Ankara Konya, Karaman
TR6	Akdeniz	TR61	Antalya, Isparta, Burdur
		TR62	Adana, Mersin
		TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
TR7	Orta Anadolu	TR71 TR72	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir, Kayseri, Sivas, Yozgat
TR8	Batı Karadeniz	TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın
		TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop
		TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
TR9	Doğu Karadeniz	TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane
TRA	Kuzeydoğu Anadolu	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt
		TRA2	**Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan**
TRB	Ortadoğu Anadolu	TRB1 **TRB2**	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli **Van, Muş, Bitlis, Hakkari**
TRC	Güneydoğu Anadolu	TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis
		TRC2	**Şanlıurfa, Diyarbakır**
		TRC3	**Mardin, Batman, Şırnak, Siirt**

Bu raporun kapsamında ele alınan çevre iller TRA2, TRB2, TRC2 ve TRC3 bölgelerinde yer almaktadır. Bu bölgelere hizmet veren kalkınma ajansları ise sırasıyla Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA), Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DAKA), Karacadağ Kalkınma Ajansı (KARACADAĞ) ve Dicle Kalkınma Ajansı'dır (DİKA). Çevre illere kalkınma ajansları aracılığıyla 2009-2021 yılları arasında sağlanan destek tutarları Tablo 39'da sunulmuştur. Buna göre, Toplam Sözleşme Eş Finansman Dahil Bütçesi ve Toplam Sözleşme Destek Tutarı açısından en yüksek destek oranına sahip olan ilk 5 il Şanlıurfa, Diyarbakır, Van, Kars ve Ağrı'dır.

TABLO 39: KALKINMA AJANSLARI ARACILIĞIYLA
2009-2021 YILLARI ARASINDA SAĞLANAN DESTEK TUTARLARI

İller	Toplam Sözleşme Eş Finansman Dahil Bütçesi (Milyon TL)	Toplam Sözleşme Destek Tutarı (Milyon TL)
TRA2	1122,3	751
TRB2	1121,2	686,2
TRC2	1297,6	783,4
TRC3	844,4	554,5
Toplam	**4.385,50**	**2.775,10**

Kaynak: İlgili Ajansların Yıllık Faaliyet Raporları, Kalkınma Ajansları Genel Faaliyet Raporu

Kalkınma ajanslarının bugüne kadar yıllık ve sektörel bazda vermiş olduğu desteklere ilişkin kamuoyu ile paylaşılan bir veritabanı bulunmamaktadır. Ajansların faaliyet raporları da birbirinden farklılık göstermekte, desteklerin sektörel ve il bazındaki dağılımına ilişkin bilgiler bu raporlarda yer almamaktadır. Mezo düzeyde uzmanlık kurumları olan kalkınma ajanslarının yine mezo düzeyde il ve sektör bazındaki faaliyetlerinin mali olarak kamuoyu ile paylaşılmaması önemli bir eksikliktir.

Kalkınma ajanslarının destekleriyle de bölgede yeni yatırımlar yapılmasına, mevcut işletmelerin geliştirilmesine ve istihdam sağlanmasına rağmen yatırım teşviklerinde olduğu gibi sosyoekonomik düzeyde yeterli etki oluşturulamadığı görülmektedir.

KOSGEB DESTEKLERİ

Türkiye'de 1980'li yıllarda serbest piyasa düzenine geçilmesiyle girişimcilerin desteklenmesi çalışmaları da başlatılmış ve özellikle 1990'lardan itibaren Küçük ve Orta Ölçekli Sanayiyi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'nın (KOSGEB) kurulmasıyla kurumsal ve düzenli olarak destekleme faaliyetleri başlamıştır. KOSGEB olarak bilinen kurum, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na bağlı olarak 1990 yılında kurulmuştur ve hâlâ faaliyetlerine devam etmektedir. 3624 sayılı kanunla kurulan KOSGEB'in kuruluş amacı, ekonomide KOBİ'lerin payını ve etkinliğini artırarak ülkenin ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasına destek olmaktır. KOBİ'lerin dünya piyasasında rekabet güçlerinin artırılması sağlanmaya çalışılırken, sanayide entegrasyonun ekonomik gelişmelere uygun biçimde gerçekleştirilmesi de amaçlanmaktadır (Noyan Yalman ve Zorlutuna, 2021).

KOBİ'lere birçok alanda geri ödemeli ve ödemesiz destekler sağlayan, tüzel kişiliği haiz ve bütün işlemlerinde özel hukuk hükümlerine tabi olan KOSGEB, 81 ildeki taşra teşkilatı ile görev yapmaktadır (Bilen ve Solmaz, 2014: 57). Ekonominin temel taşı olan KOBİ'lere devlet tarafından sağlanan destekler, istihdam ve üretimin artmasına bağlı olarak gelir düzeyinin de artmasını sağlayarak ekonominin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır.

KOSGEB, KOBİ'lerin kuruluş aşamasından başlamak üzere yeni kurulan veya mevcut işine devam eden işletmelere destek sağlamaktadır (KOSGEB, 2018: 15-23). Başlangıç sermayesi, işletme sermayesi, makine-teçhizat, danışmanlık, pazar araştırmaları, fuar desteği, ihracat desteği, Ar-Ge ve yenilik desteği gibi üretimi ve satışı artırmaya yönelik çeşitli destekler sunmaktadır. KOSGEB'in desteklediği konular ve destek miktarı yıllar itibarıyla farklılıklar gösterse de genel olarak KOBİ'lerin ihtiyaçlarına yönelik her konuda destekler bulunmaktadır.

KOSGEB tarafından verilen destekler, Girişimcilik Destekleri, Ar-Ge, Teknoloji Üretim ve Yerlileştirme Destekleri, İşletme Geliştirme, Büyüme ve Uluslararasılaşma Destekleri, KOBİ Finansman Destekleri, İŞGEM/TEKMER Destekleri, Rehberlik ve

Danışmanlık Hizmetleri, Mikro ve Küçük İşletmelere Hızlı Destek Programı başlıkları altında toplanmıştır. Tablo 40'ta KOSGEB tarafından sunulan destekler ve bu desteklerin altında yer alan destekler sunulmuştur.

Girişimcilik Destekleri başlığı altında dört adet alt destek yer almaktadır. Geleneksel Girişimci Destek Programı kapsamında, girişimcilerin kurduğu yeni işletmelerin hayatta kalma oranının artırılmasını sağlamak amacıyla kuruluş desteği ve performans desteği olmak üzere toplam 65.000 TL'ye kadar destek verilmektedir. İleri Girişimci Destek Programı ile ülkemizin stratejik öncelikleri doğrultusunda belirlenen sektörlerde girişimcilerin kurduğu yeni işletmelerin hayatta kalma oranının artırılmasını sağlamak amacıyla kuruluş desteği, makine, teçhizat ve yazılım desteği, mentörlük, danışmanlık ve işletme koçluğu desteği, performans desteği ve sertifika desteği olmak üzere toplam 375.000 TL'ye kadar destek verilmektedir. İş Planı Ödülü Destek Programı ile girişimcilik ekosisteminde yer alan aktörlerle işbirliği sağlanarak girişimcilerin iş kurma ve yürütme konularında teşvik edilmesi için girişimcilik konulu yarışmalar sonucu başarılı bulunan iş planlarının/modellerinin/fikirlerinin ödüllendirilerek hayata geçirilmesi amaçlanmaktadır. Yükseköğretim kurumlarıyla beraber yürütülen, yurtiçi/yurtdışı kurum ve kuruluşlar tarafından düzenlenen yarışmalar kapsamında gerçekleştirilen, yurtdışı kökenli girişimlerin iş fikirlerine yönelik ödüllü/ödülsüz, ulusal/uluslararası ve KOSGEB tarafından düzenlenen iş planı ödülüyle KOBİ'lere 100.000 TL'ye kadar destek sağlanmaktadır.

TABLO 40: KOSGEB TARAFINDAN SAĞLANAN DESTEKLER

Destek Adı	Alt Destek Adı
Girişimcilik Destekleri	Geleneksel Girişimci Destek Programı
	İleri Girişimci Destek Programı
	İş Planı Ödülü Destek Programı
Ar-Ge, Teknoloji Üretim ve Yerlileştirme Destekleri	Ar-Ge, Ür-Ge ve İnovasyon Destek Programı
	KOBİ TEKNOYATIRIM - KOBİ Teknolojik Ürün Yatırım Destek Programı
	Stratejik Ürün Destek Programı
İşletme Geliştirme, Büyüme ve Uluslararasılaşma Destekleri	İşletme Geliştirme Destek Programı
	Yaşayan Kültür Mirası İşletmeler Destek Programı
	Yeşil Dönüşüm Destek Programı
	İşbirliği Destek Programı
	KOBİGEL-KOBİ Gelişim Destek Programı
	Uluslararası Kuluçka Merkezi ve Hızlandırıcı Destek Programı
	Yurtdışı Pazar Destek Programı
KOBİ Finansman Destekleri	KOBİ Finansman Destek Programı
	Sebze ve Meyve Soğuk Zincir Finansal Kiralama Destek Programı

TABLO 40'IN DEVAMI

Destek Adı	Alt Destek Adı
İŞGEM/TEKMER Destekleri	İŞGEM/TEKMER Programı
Mikro ve Küçük İşletmelere Hızlı Destek	Mikro ve Küçük İşletmelere Hızlı Destek Programı

Ar-Ge, Teknoloji Üretim ve Yerlileştirme Destekleri dört alt destekten oluşmaktadır. Ar-Ge, Ür-Ge ve İnovasyon Destek Programı'nın amacı, Ar-Ge ve inovasyon projeleri aracılığıyla bilim ve teknolojiye dayalı yeni fikir ve buluşlara sahip küçük ve orta büyüklükte işletmeler (KOBİ) ile girişimcilerin yeni bir ürün, yeni bir süreç ve/veya yeni bir hizmet üretmelerinin veya iyileştirmelerinin sağlanması ve ürün geliştirme (Ür-Ge) faaliyetleriyle değişen pazar taleplerine ve teknolojik gelişmelere uyum sağlamaları amacıyla KOBİ'ler tarafından orijinal, iyileştirilmiş veya değiştirilmiş yeni ürünlerin üretilmesinin sağlanmasıdır. KOBİ TEKNOYATIRIM-KOBİ Teknolojik Ürün Yatırım Destek Programı, Ar-Ge/yenilik faaliyetleri sonucu ortaya çıkan ürünlerin üretimini ve ticarileştirilmesini, orta-yüksek ve yüksek teknoloji alanında yer alan ve cari işlemler hesabına katkı sağlayacak ürünlerin üretimini ve ticarileştirilmesini sağlamak amacıyla işletmelerce gerçekleştirilecek yatırımları desteklemektir. Stratejik Ürün Destek Programı ile Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nca yürütülen Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı kapsamında Türkiye'de orta-yüksek ve yüksek teknoloji seviyeli sektörlerdeki katma değeri yüksek ürünlerin ve bu sektörlerin gelişimi için kritik önemi haiz ürünlerin üretimini artırmaya yönelik yatırım projeleri desteklenmektedir. İşletme Geliştirme, Büyüme ve Uluslararasılaşma Destekleri sekiz alt destekten oluşmaktadır. İşletme Geliştirme Destek Programı'nın amacı, KOBİ'lerin rekabet güçlerinin, kurumsallaşma-markalaşma düzeylerinin ve ekonomideki paylarının artırılması, kapasitelerinin geliştirilmesi ve öncelikli ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Yaşayan Kültür Mirası İşletmeler Destek Programı ile kültürel miras unsuru olarak icrası ustalık/zanaatkârlık becerisi gerektiren, özgün, icra edilen mesleğin değerlerinin, felsefesinin ve inceliklerinin gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yürütülen, geleneksel, kültürel, sanatsal değeri olan ve kaybolmaya yüz tutmuş mesleklerde faaliyet gösteren işletmelerin güçlendirilerek hayatta kalmaları ve bu birikimin gelecek nesillere aktarılması sağlanmaktır. Yeşil Dönüşüm Destek Programı ile KOBİ'lerin yeşil dönüşüm konusunda mevcut durumları tespit edilerek sorun ve ihtiyaçları belirlenmekte, bu konuda gerekli stratejiler oluşturulmakta, bu stratejiler doğrultusunda kapasiteleri geliştirilmekte ve öncelikli ihtiyaçları karşılanmaktadır. İşbirliği Destek Programı, KOBİ'lerin birbirleriyle veya büyük işletmelerle ortak çalışma kültürü geliştirmelerine ve karşılıklı fayda ve rekabet avantajı sağlayıcı nitelikte işbirlikleri tesis etmelerine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. KOBİ-GEL-KOBİ Gelişim Destek Programı, bir proje teklif çağrısıyla belirlenen alanda KOBİ'ler tarafından gerçekleştirilecek projeleri desteklemektedir. Uluslararası Kuluçka Merkezi ve Hızlandırıcı Destek Programı ise yerli teknoloji yoğun başlangıç işletmelerinin ge-

lişmiş girişimcilik ekosistemleri içinde yer almaları için bir uluslararası kuluçka merkezi kurulmasını ve işletmelerin hızlandırma programlarına katılmalarını desteklemektir. Yurtdışı Pazar Destek Programı, KOBİ'lerin yurtdışı pazarlara açılabilme yeteneklerini geliştirmeyi ve onları uluslararası rekabetin aktörleri haline getirmeyi amaçlamaktadır.

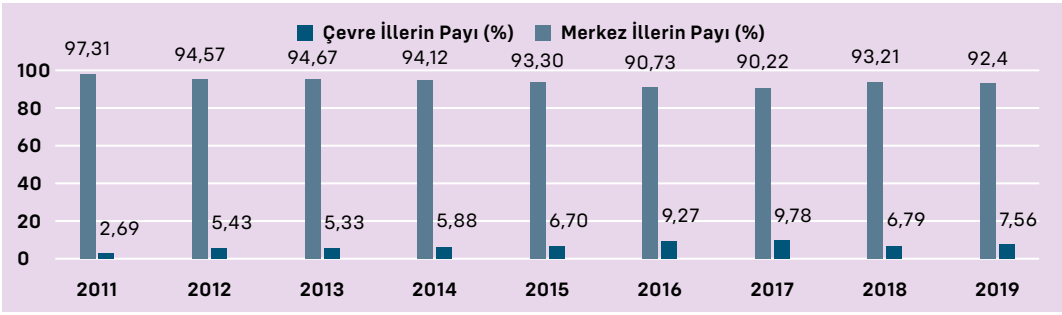
KOBİ Finansman Destekleri iki alt destekten oluşmaktadır. KOBİ Finansman Destek Programı ile KOBİ'lere uygun koşullarda finansal destek temin edilerek finansman sorunlarının çözümü sağlanırken Sebze ve Meyve Soğuk Zincir Finansal Kiralama Destek Programı ile KOBİ'lerin sebze ve meyve zayiatını azaltmak üzere soğuk zincir oluşturmaları sürecinde finansal kiralama yöntemiyle temin edecekleri yerli malı ve yeni soğuk hava ünitesi ve/veya frigorifik kasa/ünite yatırımları için finansal kiralama faiz/kâr payı masraflarına katkı sağlanmaktadır.

İŞGEM/TEKMER Destekleri kapsamında İŞGEM/TEKMER Programı yürütülmekte ve bu programla girişimcilik ekosisteminde yer alan aktörler arası işbirliği ile ulusal plan ve programlar doğrultusunda işletmelerin kurulmasını ve sürdürülmesini sağlamak için inkübasyon hizmetleri sağlayacak yapıların kurulmasına ve işletilmesine destek sağlanmaktadır.

Mikro ve Küçük İşletmelere Hızlı Destek Programı ile imalat ve bunun tamamlayıcısı olan öncelikli sektörler ile COVID-19 salgınının etkilerinin nispeten yüksek olduğu bazı hizmet ve ticaret sektörlerindeki mikro ve küçük işletmelerin faaliyetlerini sürdürmelerinin ve geçmiş dönem ortalama istihdam seviyelerini koruyarak yeni personel istihdam etmelerinin sağlanması amaçlanmaktır.

KOSGEB desteklerinden çevre illerin ve merkez illerin 2011-2019 döneminde destek miktarı bakımından yararlanma düzeyleri Şekil 27'de verilmiştir. Buna göre, çevre illerin KOSGEB desteklerinden yararlanma düzeyi %10'un altında kalmış olup bu düzey ortalama %6,60 düzeyinde gerçekleşmiştir. Çevre illerin KOSGEB desteklerinden bu düzeyde yararlanmış olması, KOBİ'lerin bu desteklerden yararlanmalarına yeterli altyapıda olmadıkları ve bölgede bu desteklerden yeterince faydalanabilecek firmaların bulunmadığı anlamına gelmektedir.

ŞEKİL 27: MERKEZ VE ÇEVRE İLLERİN KOSGEB DESTEKLERİNDEN YARARLANMA ORANLARI



Kaynak: Girişimci Bilgi Sistemi, 2022

TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU DESTEKLERİ

Türkiye'de tarımın ve kırsal kesimin bölgesel kalkınmadaki rolü AB'ye katılım müzakereleriyle birlikte ayrı bir boyut kazanmıştır (Bahtiyar, 2014; Gülçubuk vd, 2010; TKDK, 2017). Bu bağlamda Türkiye ile AB arasındaki uyum çalışmaları çerçevesinde 3 Ekim 2005'te tarım ve kırsal kalkınma başlığı müzakere konusu olmaya başlamış (Yontar ve Söztutar, 2018) ve 18 Mayıs 2007 tarih ve 5648 Sayılı kanun ile Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) bir IPARD (Katılım Öncesi Yardım Aracı-Kırsal Kalkınma Bileşeni) Ajansı olarak kurulmuştur (TKDK, 2017). TKDK'nın kuruluş amacı, ulusal kalkınma plan, program ve stratejilerinde öngörülen ilke ve hedefler çerçevesinde ve AB ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakları da kapsayacak şekilde kırsal kalkınma programlarının yürütücüsü olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. TKDK tarafından uygulanan IPARD programının temel amacıysa AB ortak tarım politikasıyla ilgili müktesebatın hazırlanmasına ve aday ülkelerdeki tarım sektörü ile kırsal alanların sürdürülebilir bir biçimde uyumu için bazı önceliklere ve sorunların çözümüne katkı sağlamaktır. Bu çerçevede desteklenecek tedbirlerde öncelik pazar verimliliği, kalite ve sağlık standartlarının iyileştirilmesi ile kırsal alanlarda yeni istihdam alanlarının oluşturulmasıdır (T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2011; TKDK, 2015; Aslan vd, 2016). IPARD programı çerçevesinde TKDK destekleri coğrafi odaklanma ile belirlenen 42 ilde uygulanmaktadır. Bu iller arasında çevre illerden 8'i (Ağrı, Ardahan, Diyarbakır, Kars, Mardin, Muş, Şanlıurfa ve Van) yer almaktadır.

IPARD programları temelinde Türkiye'ye tahsis edilen fonlar IPARD I (2007-2013) ve IPARD II (2014-2020) şeklinde iki dönemde TKDK sorumluluğunda kullandırılmaktadır (TKDK, 2017). 2007-2013 dönemini kapsayan IPARD I programının uygulaması sona ermiş olup program çerçevesinde bu dönemde süt üreten tarımsal işletmelere, et üreten tarımsal işletmelere, kırmızı ve kanatlı et kesimhanelerine, et, süt ve meyve-sebze işleme-paketleme işletmelerine, balık işleme-paketleme işletmelerine, arıcılık, tıbbi aromatik bitki yetiştiriciliği, otel, halı saha, yerel ürünler, kültür balıkçılığı alanlarında proje başvuru sahiplerine hibeler verilmiştir (Özkul ve Bozkurt, 2020).

DESTEKLERİN ETKİNLİĞİ

Mevcut teşvik programı çevre illere yeterli yatırımları çekmede ve bu illerin kronik kalkınma sorunun çözümünde yetersiz kalmaktadır. Bunu çeşitli nedenlerle açıklamak mümkündür. İlk olarak, teşvik sisteminin merkezi yönetim tarafından eşitlikçi yatırım teşvik yaklaşımıyla belirlenmesi bölge, hatta il ihtiyaçlarına özgü teşvik sisteminin düzenlenmesini zorlaştırmaktadır. Eşitlikçi teşvik uygulamalarından her ilin kendine has altyapısını dikkate alan bölgesel teşvik uygulamasına geçildiği 2012 ve özellikle proje bazlı teşvik esaslı uygulamalara geçişin sağlandığı 2020 yıllarından sonra genel anlamda kalkınma politikalarıyla uyum sağlamayı hedefleyen organize teşvik uygulamaları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak, öncelik verilen sektörlerin seçiminden

değil, stratejinin koordinasyonundan, başka bir ifadeyle merkezi yönetim tarafından belirlenen yatırım teşvik destek unsurlarının hedef illerin fiziki coğrafya, yeraltı kaynakları, nüfus, iş yapma koşulları, sermaye birikimi, çalışma çağındaki nüfusun mesleki becerileri, okullaşma, altyapı imkânları vb yerel özelliklerini karşılamadaki eksikliklerden dolayı bölgesel kalkınma programının hedeflerine ulaşılmasında sorunlar yaşanmaktadır. Bu nedenle, yatırım teşvik sisteminin ve yatırım programlarının hazırlık aşamalarında mahalli idarelerle daha aktif koordinasyon sağlanmalıdır.

İkinci olarak, kamu planlaması ve kaynakları merkezi bir otorite tarafından, belli hedeflere yönelik olarak kullanıldığı halde, uygulanan teşvik sistemi aktif ve disiplinli bir yapıya işaret etmemektedir. Öte yandan dışa açık bir ekonomide bürokrasi, hükümet ve iş âlemi arasındaki yakın işbirliği de azalmıştır. Bürokrasinin gücü ve kariyeri, yani devlet ön plana geçmiştir. Dolayısıyla çevre illerde sektör seçiminde sadece merkezi örgüte görev yüklemek eksik ve hatalıdır. Çevre illerin kalkınmasına yönelik eşitlikçi stratejinin esnetilmesi ve kurumsal yapılar öncülüğünde yapılacak entegre yatırımlarla oluşturulacak bir ekosistemi teşvik eden çözümlerin daha fazla yer bulması gerekmektedir.

Üçüncüsü, programın destek ve teşvik unsurlarının cazip oranlar önerilecek şekilde düzenlenmesi, yeterli düzeyde üretim ve istihdamın sağlanmadığı durumda borçlanmaya olan bağımlılığın artmasına neden olabilmektedir. İstanbul, Ankara, İzmir, Tekirdağ-Edirne-Kırklareli ve Adana-Mersin gibi ekonomik olarak avantajlı bölgelerde yatırım ve istihdam daha çok büyük ölçekli firmalar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri başta olmak üzere diğer bölgelerdeyse daha çok küçük ve orta ölçekli firmalar tarafından sağlanmaktadır (Dünya Bankası, 2016). Firmaların ekonomik faaliyete katılımının sürekliliği sermaye yapılarının gücüne, girişimcilik vizyonlarına ve borçlanmaya olan bağımlılıklarına bağlıdır. Çevre illerde yatırımları borçlanmaya bağlı olarak finanse etmek yerine, kamunun öncülüğünde yerel firmaların öz sermayeleri desteklenerek üretim süreçlerine entegre olabilecekleri bir yatırım teşvik programı düzenlenmelidir.

Dördüncüsü, çevre iller yapısal sorunlarından dolayı özel kurumsal yatırımcılar için cazip yatırım bölgeleri olarak değerlendirilmemektedir. Kutu 3'te Dünya Bankası tarafından 2015'te hazırlanmış olan Bölgesel Yatırım İklimi Değerlendirme Raporu özetlenmiştir. Rapor, Türkiye'de 26 bölgeden seçilmiş 6.000'in üzerinde firmayla yapılan ve bölgeler arası yatırım ortamının farklılıklarının tespiti amacıyla düzenlenen anketin değerlendirmesini kapsamaktadır. Rapor özel sektör ve kamu sektöründeki işletmelere her bir bölgedeki kısıtlar hakkında bilgi sunarken, merkezi ve yerel kuruluşlara özel sektörün faaliyet gösterdiği koşulları ölçebilmek ve değerlendirebilmek için bir referans oluşturmaktadır. Raporun bulguları kurumsal şirketlerin çevre illere yatırım yapmakta neden isteksiz olduğunun anlaşılması açısından önemlidir.

KUTU 3: DÜNYA BANKASI (2016) FİRMA ANKETLERİNE DAYALI ÇALIŞMADA YATIRIM ORTAMINA YÖNELİK ÖNE ÇIKAN BÖLGESEL FARKLILIKLAR

Dünya Bankası'nın 2016 yılında hazırlamış olduğu Bölgesel Yatırım İklimi Değerlendirme Raporu, firmaların yatırım kararlarını etkileyen temel faktörleri değerlendirmek amacıyla düzenlenmiştir. 26 İBBS-2 (İstatistiki Bölge Birimleri Sınıfandırması-2) bölgesinin her biri için ayrı ayrı hazırlanan raporlardaki analizler, Ağustos 2015- Haziran 2016 tarihleri arasında Türkiye genelinde 6.006 işletme ile gerçekleştirilen Bölgesel İşletme Anketleri (B-İA) sonuçlarına ve Türkiye Cumhuriyeti Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından derlenen 2006-2014 Girişimci Bilgi Sistemi (GBS) verilerine dayanmaktadır.

Firmalardan yatırımlarının önündeki ilk üç engeli sıralamaları istendiğinde vergi oranlarının yüksekliği genellikle ilk veya ikinci sırada yer almıştır. Bunu sırasıyla finansmana erişim ve siyasal istikrarsızlık izlemiştir. Anketten çıkan diğer bir sonuç da bazı firmaların kayıt dışı istihdam ve vergi kaçırma yoluyla haksız rekabet ortamı yaratmasıdır. Öte yandan, bazı bölgelerde işgücünün uygun olmayan eğitim seviyesi, vergi yönetimi, yolsuzluk ve yetersiz taşıma altyapısı gibi unsurlar yatırım kararlarının önündeki engeller arasında ön sıralarda yer almıştır.

İşgücünün eğitim düzeyi daha çok büyük firmaların dile getirdiği sorunlar arasında yer alırken, taşımacılık Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan, Malatya-Elazığ-Bingöl-Tunceli ve Mardin-Batman-Şırnak-Siirt gibi coğrafi olarak dezavantajlı olan bölgelerin öncelikli sorunları arasında yer almıştır.

İstanbul, Ankara, İzmir, Tekirdağ-Edirne-Kırklareli ve Adana-Mersin gibi ekonomik olarak avantajlı bölgelerde istihdam daha çok büyük ölçekli firmalar tarafından sağlanırken diğer bölgelerde mikro ve küçük ölçekli firmaların işgücü piyasasında görece daha aktif olduğu tespit edilmiştir. Özel sektör firmaları istihdamının yaklaşık %40'ı imalat sanayiinde, %60'ı ise hizmetler sektöründe gerçekleşmektedir. Bölgeler itibarıyla incelendiğinde özel sektör imalat sanayii (hizmetler sektörü) istihdam oranı %13 (%87) ile %58 (%42) arasında değişmektedir. Coğrafi olarak doğuya doğru gidildikçe hizmetlerde özel sektör istihdam oranı artmaktadır.

Türkiye genelinde firmaların %34'ü kayıt dışı rekabetten şikâyet etmiştir. İstanbul bölgesi firmalarının yaklaşık %57'si kayıt dışı rekabeti en önemli engellerden biri olarak görürken, onları sırasıyla Zonguldak-Karabük-Bartın (%56), Adana-Mersin (%50), Manisa-Afyonkarahisar-Kütahya-Uşak (%46) ve Tekirdağ-Edirne-Kırklareli (%41) takip etmiştir. Ankete katılan Mardin-Batman-Şırnak-Siirt bölgesi firmaları genel olarak kayıt dışı rekabeti birincil sorunlar arasında belirtmezken, en az şikâyetler sırasıyla Hatay-Kahramanmaraş-Osmaniye

(%6), Samsun-Tokat-Çorum-Amasya (%10), Erzurum-Erzincan-Bayburt (%12) ve Gaziantep-Adıyaman-Kilis (%13) bölgelerinden olmuştur.

Devlet düzenlemelerini yerine getirmek için harcanan zaman, firmaların etkinliklerini etkileyen önemli unsurlardan biridir. Türkiye genelinde firmalar zamanlarının yaklaşık %14'ünü bu tür işlemleri tamamlamaya harcadıklarını belirtmişlerdir. Bölgeler arasında bu oran 0 (Ankara) ile %56 (Konya-Karaman) arasında değişmektedir.

Firmalar genel olarak %6 oranında geçici (mevsimsel) işçi çalıştırdıklarını bildirmiştir. Bölgeler arasında bu oran %0 ile %19 (Antalya-Isparta-Burdur) arasında değişmektedir. İzmir (%17), Ankara (%13) ve Van-Muş-Bitlis-Hakkari (%10) bölgeleri firmaları ortalamanın üzerinde geçici işçi oranı belirtmektedir. Kalıcı işçilerin %36'sı, geçici işlerinse %14'ü kadın çalışan olarak bildirilmiştir. Bu oranlarda bölgeler arasında yüksek sapmalar gözlenmektedir.

Anketten önceki iki yıl içinde özel işletmelerin %21'i boş kontenjana sahip olduğunu bildirmiştir. Bu oran bölgedeki iş imkânlarının oranları hakkında bilgi içermektedir. Sırasıyla Manisa-Afyonkarahisar-Kütahya-Uşak (%40), Aydın-Denizli-Muğla (%31), Kayseri-Sivas-Yozgat (%29) ve İstanbul (%28) bölgelerinde ortalamanın üzerinde bir oranda firma boş kontenjana sahip olduğunu bildirirken, Ağrı-Kars-Iğdır-Ardahan (%0,5), Mardin-Batman-Şırnak-Siirt (%3), Şanlıurfa-Diyarbakır (%6) ve Hatay-Kahramanmaraş-Osmaniye (%6) bölgeleri firmaları kısıtlı boş kontenjan imkânlarına sahip olduklarını söylemiştir. Bu firmaların yaklaşık %20'si eleman bulmak için kamu istihdam hizmetlerini kullanmıştır. Bölgeler arasında bu hizmetlerden faydalanma oranı %1 ile %63 arasında değişmektedir.

Firmalar işgücü piyasalarıyla ilgili en fazla yüksek ücret talep eden veya gerekli niteliğe sahip olmayan başvurularla karşılaştıklarını bildirmiştir. Bu sorunlar özellikle yönetici veya üst düzey uzman arayışı içinde olan firmalar tarafından dile getirilmiştir. Genel eğilimler incelendiğinde, çok az başvuru almak veya hiç başvuru almamaktan şikâyetçi olan firma sayısının Türkiye'nin doğu bölgelerine gidildikçe arttığı dikkat çekmektedir.

Dünya Bankası tarafından gerçekleştirilen ankete göre etkin vergi düzenlemeleri, siyasal istikrar, finansmana erişim ve eşit rekabet koşulları kurumsal yatırımcıların dile getirdiği öncelikli sorunlardır. Kurumsal şirketlerin kırsal bölgelerde faaliyetlerini devam ettirebilmeleri, yeterli sayıda kalifiye eleman veya teknisyenin varlığına bağlıdır. Kırsal bölgelerdeki ulaşım maliyetlerinin yatırım kararlarını olumsuz etkilememesi için gerekli altyapının kurulmuş olması da önemlidir. Bilişim teknolojileri ve finansal

altyapı firmaların yatırım kararlarını etkileyen diğer önemli faktörlerdir. Hedef bölgelerde, nihai ürün pazarlarındaki talebin belli bir seviyeye ulaşmış olması ve/veya alternatif nihai pazarlara ulaşım olanaklarının lojistik altyapı ile kolaylaşmış olması beklenmektedir.

Anket bulguları, doğuya doğru gidildikçe özel sektör firma ölçeğinin düştüğünü ve bu firmaların ağırlıklı olarak hizmetler sektöründe faaliyet gösterdiğini ortaya koymuştur. Kayıt dışı rekabetten şikâyet oranıysa çevre illeri kapsayan bölgelerde düşük seviyelerde olmuştur. Aynı zamanda bu bölgelerde geçici (mevsimsel) işçi çalıştırma eğilimi de diğer bölgelerin oldukça üzerindedir. Firmalar istihdam sağlama konusunda diğer bölgelere göre oldukça yetersiz kalmaktadır. Bu bulgular çevre illeri kapsayan bölgede yer alan küçük ölçekli firmaların kurumsal bir anlayışla düzenli iş imkânı sağlayamadığını, bu illerde ekonomik aktiviteyi artırmak için imalat sanayii odaklı, orta ve büyük ölçekli yatırımlara ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Teşvik programlarının çevre illeri yatırımlar için yeteri düzeyde cazip hale getirememesinin bir diğer önemli nedeniyse sistemin yatırım maliyetlerinin desteklenmesine yönelik olarak düzenlenmiş olması, bölgesel sosyoekonomik kalkınma, insani gelişme ve refah dağılımı gibi konuların ikinci planda yer almasıdır. Sürdürülebilir büyüme ve refah, yatırımlar yoluyla artırılan üretim miktarının bölgede yeteri düzeyde taleple karşılanmasına bağlıdır. Talebin ve tüketim kalıplarının arzı karşılayacak şekilde geliştirilmesi gerekmektedir. Çevre illerin rekabet gücü yüksek sektörlerinde yapılacak entegre yatırımlar, arz ve talebin eşanlı gelişimini sağlayarak bu illerin kronik kalkınma sorununu çözebilecek kritik bir sistem sunmaktadır.

Kalkınma Ajansı Destekleri açısından da yatırım teşvikleri için belirtilen problemlerin varlığının meydana getirdiği etkisizlik durumu geçerlidir. Kalkınma Ajansı Destekleri'nin son yıllarda daha çok ilgili bölgedeki kamu kurumlarının finansmanında kullanılması ve projeler için merkezi bütçeden yeterli payın aktarılmaması da Kalkınma Ajansı Destekleri'nin etkinliğinin önündeki diğer engellerdir. Halihazırda verilen KOSGEB Destekleri'nde de bölgenin ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlemelere gidilebilir. Örneğin bölgede gelişme potansiyeli daha yüksek olan sektörlere sağlanacak hibe tutarlarında değişikliklere gidilebilir. Bunun yanı sıra yapılacak araştırmalarla desteklenerek bölgedeki işletmelerin öncelikli olarak geliştirilmesi gereken yönlerinin belirlenmesi ve destek süreçlerinin buna göre düzenlenmesi uygun olacaktır. KOSGEB destekleri tematik ya da bölgesel olarak herhangi bir farklılığa sahip değildir. TKDK desteklerinin de beklenen etkiyi oluşturamadığı söylenebilir. Çünkü hem çevre illerde hem de desteklerin verildiği diğer illerde tarım ve hayvancılık alanında ülkenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde bir üretim gerçekleşmemiştir. Türkiye tarım ve hayvancılıkta ithalata yönelmek zorunda kalmıştır. Çevre illerdeyse yerel halkın bölgeden göç etmesinin de önüne geçilememiştir.

3

DEĞERLENDİRME

BU bölümde, çalışmanın kapsamında yer alan 14 ilin yatırım ortamı açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Bu kapsamda, nitelikli işgücü, fiziki altyapı, arazi olanakları ve destek ve teşvikler bakımından bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmeye göre varılan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Nitelikli işgücünün yatırım ortamı açısından önemi büyüktür. Örneğin, gelişmiş ülkeler arasında yer alan Almanya'nın yatırım ortamı açısından yapılan değerlendirmelerde eğitimli işgücünün yüksekliği dikkat çekmektedir. Son olarak Almanya'nın işgücü piyasası incelendiğinde eğitimli işgücü oranının yüksek olduğu görülmektedir. Almanya'da işgücünün yüzde 10'u meslek lisesi mezunları ve teknisyenlerden, yüzde 18'i üniversite mezunlarından, yüzde 53'ü ise ikili çıraklık eğitimi almış yetenekli ustalardan oluşmaktadır. Almanya'nın bu kadar fazla eğitimli işgücüne sahip olmasının altındaysa uluslararası ilgi çeken mesleki eğitim sistemi yatmaktadır. Bu sistem sayesinde her sektörden mesleğin yer aldığı yaklaşık 330 meslekte yılda 500.000'den fazla kişiye çıraklık pozisyonunda teorik ve pratik eğitim bir arada verilmektedir. Çevre illeri kapsayan bölgelerde eğitim terk oranlarının oldukça yüksek olması nedeniyle nitelikli işgücü konusunda eksiklikler bulunduğu gözlenmiştir. Yapılacak yatırımlar için ihtiyaç duyulacak işgücünün geliştirilmesinde mesleki eğitime yönelik programların planlanmasının gerekli olduğu görülmüştür. Ayrıca nitelikli işgücünün KÖİ yatırımlarıyla bölgeye gelmesinin sağlanması çevre illerde mesleki anlamda gelişim sağlanmasına pozitif yönde katkı sağlayacaktır.

Fiziki altyapı kapsamında coğrafi olarak erişilebilirliğin diğer illere göre daha geride olmasının, özellikle tedarik zincirlerinin etkin işlemesinde sorunlar oluşturabileceği düşünülmektedir. Çevre illerin özellikle ulusal pazarlara erişim endekslerinde oldukça geride olduğu görülmektedir. Bu durum ise karayolu altyapısı ile doğrudan ilişkilidir ve bu altyapının geliştirilmesine yönelik yatırımların yapılmasına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Demiryolu erişilebilirliğinin artırılması hem iç pazara hem de komşu ülkelerdeki pazarlara erişimde olumlu bir etki meydana getirecektir. Havayolu erişilebilirliği kısmen daha iyi durumda olsa da mevcut yatırımların etkin kullanımı sağlanmalıdır. Örneğin Çin'de, altyapının geliştirilmesi kapsamında büyümeye paralel olarak gerçekleştirilen altyapı yatırımlarının etkisini görmek mümkündür. Yapılan yatırımlar sayesinde ülkenin karayolu ve otoyol ağı genişlemiş ve 2012 yılında 75.000 km'lik otoyol ağı ile Çin dünyada bu alanda ikinci büyük ülke konumuna gelmiştir. Çin karayolu ağı gibi demiryolu ağını da her geçen gün genişletmektedir. Ayrıca Almanya da gelişmiş ve hızlı demiryolu ağı ile Avrupa'da altyapı bakımından ilk sıralarda yer almaktadır.

Arazi olanakları açısından, mevcut Yatırım Yeri Tahsisi uygulamalarının doğru yer seçimi kararlarıyla hareket edilerek yapılması önem arz etmektedir. Hemen her ilde bir OSB'nin bulunuyor olması ve çoğunun doluluk oranlarının yüksek seviyede olması olumludur. Fakat yatırım yapan firmaların verimlilikleri ve rekabet güçleri açı-

sından OSB'lerin yer seçiminin daha doğru şekilde planlanmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu alanlarda arazi temininde mevcut uygulamalara ilave olarak yatırım arazilerinin yatırımcılardan irtifak bedeli alınmaksızın veya çok uzun süreli cüzi bedellerle devlet tarafından geliştirilmesine devam edilmelidir. Bunun yanı sıra, Çin'de özel ekonomik bölgelerde yatırımları teşvik etmek amacıyla ucuz arazi temini, vergi istisnaları, gümrük kolaylığı, ihracat odaklı üretim amacıyla ithal edilen ara mallarla emtialardan gümrük vergisinin alınmaması ve ihracat vergisi muafiyeti kolaylıklarının yanında sınırlı da olsa üretilen ürünlere iç piyasada satılma imkânı verilmesi gibi uygulamalar da yürürlüğe konulabilir.

Bölgeye sağlanan yatırım teşvikleriyle kalkınma ajansı destekleri yüksek düzeyde olduğu halde bölgenin sosyoekonomik gelişmişlik sorununun önlenemediği ve bölge insanının merkez illere ve bölgelere, hatta diğer yarı-çevre illere göç etmeye devam ettiği görülmektedir. Bu durumun, yapılan yatırımların bölgeye özgü olarak belirlenmemesinden, yeterli düzeyde stratejik çalışmaya dayandırılmamasından ve üretime yönelik olmaktan çok belediyeler gibi kamu kurumlarının yatırımlarının desteklenmesine yönelik olarak kullanılmasından kaynaklandığı öngörülmektedir. Ayrıca bölgedeki işletmelerin gelişmişlik düzeylerinin düşük olması nedeniyle KOSGEB tarafından verilen desteklerden de yararlanma oranlarının oldukça düşük kalması ve yine bölgeye özgü destek programlarının olmaması beklenen etkiyi sağlayamamaktadır. Destek ve teşviklerin yatırım ortamının geliştirilmesi hedeflenerek tasarlanması gerekmektedir. Almanya'nın teşvik sistemi incelendiğinde, teşviklerin temel olarak yatırım teşvikleri ve operasyonel teşvikler olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir. Yatırım teşvikleri kendi içinde nakit teşvikler, kamu kredisi ve kamu garantisi olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Operasyonel teşviklerse işgücüyle ilgili teşvikler ve Ar-Ge teşvikleri olmak üzere iki farklı şekilde uygulanmaktadır. Çevre iller için de sadece destek oranları düzeyinde değil destek mekanizmaları düzeyinde de değişikliklere gidilmelidir.

Bu problemler göz önüne alındığında bölge gençlerinin kendileri için iyi bir gelecek görememeleri merkez illere göç etmelerini veya terör örgütünün propagandalarına destek vermelerini kolaylaştırmaktadır. Bölgesel kalkınma ve yatırım ortamının geliştirilmesinde yerel yönetimlerin kapsamlı bir rol üstlenmesi çevre illerdeki sorunların hızlı ve etkin biçimde çözümüne katkı sağlayacaktır. Almanya'da federal düzeyden belediye düzeyine kadar çok merkezli bir yapılanma mevcuttur. Ülkede yerellik prensibi çok güçlü bir şekilde uygulanmakta ve kalkınma ve yabancı yatırımcı çekme faaliyetleri öncelikle en alt kademede yer alan belediye ve ilçe düzeyinde yürütülmektedir.

Bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesinde merkezi yönetim artık tek aktör değildir. Yetki ve sorumlulukların paylaşılmasında yeni aktörlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bunların başında da yerel yönetimler gelmektedir. Yerel yönetimler, her ne kadar teknik olarak devletin bir parçası olsalar da, fiziki ve psikolojik açıdan bölgesel kalkınma-

nın esas aktörleri olarak hareket edecek kadar yerel topluluklara yakındırlar. Merkezi karar alma sisteminin bulunduğu ülkelerde bile yerel ekonomik kalkınmaya öncülük etmede yerel yetkililer giderek artan biçimde aktif rol oynamaktadırlar (Göymen, 2000: 60). Yerel yönetimlerin yerel katılım ve girişimin gerçekleşmesindeki etkinliği göz önüne alındığında bölgesel kalkınmayla olan ilişkisi daha da önem kazanacaktır.

Yerel dinamikler ekonomik kalkınmanın ve bölgesel gelişmenin itici gücüdür. Günümüzde yerelin küresel düzeyde üstlendiği ekonomik ve siyasi rol onu bir kalkınma aktörü konumuna getirmiştir. Ancak bu, geleneksel bölgenin önemini yitirdiği anlamına gelmemektedir. Tersine, bölgesel organizasyonun "vizyon oluşturarak", bölge içinde yönetimdeki eşgüdümü sağlamada, bölge dışında ve bölgeler arası rekabette söz sahibi olmada üstlenebileceği yönlendirici rol önem kazanmıştır. Yerel kaynak ve ihtiyaçları iyi bilen yerel yönetimler, bulundukları bölgedeki bireysel girişimlerin ve sanayi organizasyonlarının oluşturulmasında ve geliştirilmesinde daha etkili olmaktadır (Bilgin, 2002). Devletin istenen kalkınmaya ulaşabilmek için kısa, orta ve uzun vadeli hedefler belirleyerek planlama yapması gereklidir. Ulusal kalkınma anlayışı temel alınarak merkezi düzeydeki planlama faaliyetleriyle bölgesel problemler ülke şartları göz önüne alınarak çözülmeye çalışılırken yerel kalkınma faktörleri ve toplumun kalkınması modelleri unutulmamalıdır (Alaçam, 2013: 45).

Sonuç olarak, çevre illerin yatırım ortamının geliştirilmesine yönelik programların oluşturulmasında ve uygulanmasında yerel yönetimler etkin şekilde rol almalıdır. Nitelikli işgücünün geliştirilmesinde, eğitim programlarının planlanmasında ve koordinasyonunda yerel yönetimlerin aktif rol alması uygun olacaktır. Hem eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesi hem de eğitim için fiziki ortamların oluşturulmasında yerel yönetimler etkin rol üstlenebilir. Fiziki altyapı konusunda yerel yönetimlerin görev ve sorumluluklarının bulunması nedeniyle bu alandaki ihtiyaçlar yine yerel yönetimler aracılığıyla giderilebilir. Ayrıca yatırım için gerekli olan arsaların tahsis edilmesinde de yerel yönetimler etkin rol alabilir. Bölge özelindeki teşvik ve desteklerden yararlanılması aşamasında bölgenin kalkınmasında etkili olacak düzeyde projelerin geliştirilmesi ve bu projelerin yönetiminde de yerel yönetimlerden etkin şekilde faydalanılması gerekecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOÇ. DR. **HÜLYA SAYGILI**

ÇEVRE İLLERİN SORUNLARINA YÖNELİK FİNANSMAN YAKLAŞIMLARI

1

GİRİŞ

MEVCUT teşvik sistemi, cazip destek unsurları içerdiği halde, çalışmaya konu olan 14 çevre ilin kronik kalkınma sorunlarına çare olamamıştır. Bu bölümde 14 çevre ile yönelik yatırımların finansmanında değerlendirilmesi gereken alternatif finansman kaynakları tartışılmıştır. Yatırım ortamı, sermaye ve kalifiye işgücü sorunlarının kronikleşmiş olduğu bu illerde ekonomik canlanmanın ancak devletin daha aktif ve etkin rol oynamasıyla mümkün olabileceği değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, il düzeyi yatırım teşvik ve kalkınma programları, kamusal yatırımlar, KÖİ uygulamaları ve üretim kooperatifçiliği üzerinde durulmuştur. Son kısımdaysa KÖİ ve kooperatifçiliğin çevre illerde istihdam ve refaha etkisi incelenmiştir. Bölüm bulgularını şöyle sıralamak mümkündür:

Yatırım Teşvik ve Kalkınma Programı: Yatırım teşvik ve kalkınma programlarının, ABD, Kore ve bazı AB ülkelerinde olduğu gibi, bir taraftan yerel üretim kapasitesini artırırken, diğer taraftan büyük ölçekli kurumsal şirketleri üretim ağlarını azgelişmiş kırsal bölgelere taşımaya özendirecek şekilde tasarlanması gerekmektedir. Teşvik ve kalkınma programlarının illere özgü sorunları yansıtacak şekilde düzenlenmesi önemlidir. Bu amaçla mahalli idareler, üretici birlikleri ve yatırımcılar ile daha aktif koordinasyon sağlanarak illere özgü yatırım engelleri tespit edilmeli ve teşvik programı bu doğrultuda oluşturulmalıdır.

Kamusal Yatırımlar: Çevre illerdeki terör korkusu, koordinasyon-girişimcilik-finansman sorunu, sermaye eksikliği gibi nedenlerle yerel firmaların, hatta kurumsal şirketlerin bu illerde yeni tesisler kurmaya, olanı büyütmeye veya yenilemeye yeterli kaynak ayıramıyor olmasından dolayı devletin bu illere yapılacak yatırımların planlanması, koordinasyonu, yapım aşaması ve finansmanında etkin rol oynaması gerekmektedir.

Bölgesel altyapıya yatırım, bölgeler arasında dengeli ve sürdürülebilir bir ekonomik yapıyı inşa etmenin önemli politika araçlarından biridir. Bölgeler arasında gelir eşitsizliğini azaltmak isteyen politika yapıcıların öncelikli olarak fiziki altyapıya odaklanması, eğitim, sağlık, barınma ve finansal altyapı faaliyetlerini iyileştirmesi ve bu doğrultuda politikaları desteklemesi gerekmektedir. İyi bir fiziki altyapı, ekonomik aktivitenin yanı sıra taşımacılık maliyetlerini ve taşıma süresini düşürerek bölgesel fiyatların düşmesine, rekabet ortamının iyileşmesine ve iller arası ticaret ağlarının kurulmasına katkıda bulunmaktadır.

Devletin (kamuya ait işletmelerin) yatırımcı ve üretici olarak bölgede yer alması bölgesel ekonomik faaliyet ve istihdam artışına katkıda bulunurken özel sektörün çevre illere yatırım yapmasını da teşvik etmektedir. Fakat bu kuruluşlar mutlak surette kurumsal yönetişim esaslı yapılanmalı, çevre illerde istenen düzeyde gelişmişlik sağlandıktan sonra halka arz edilmelidir.

Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) modelleri: Çevre illerin üretim ve sermaye yapısı, sosyoekonomik şartları ve fiziki coğrafyaları dikkate alındığında, KÖİ tarzı uygulamalar bölgesel üretim ve istihdam kapasitesini artırmak için akla gelen ilk ve önemli seçeneklerden biridir. Sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleri doğrultusunda KÖİ projelerine bölgesel ve sektörel çeşitlilik kazandırılması ise son dönemlerde uluslararası bir eğilim haline gelmiştir. Çevre illerin turizm, tarım, hayvancılık, madencilik, imalat sanayii ve IT gibi rekabet gücü yüksek ve gelişme potansiyeli olan sektörlerinde KÖİ modelleri ile kurulacak entegre tesislerin illerin kronik kalkınma ve istihdam sorunlarına mutlak surette çözüm olacağı değerlendirilmektedir.

KÖİ yapılanması veya entegre tesis kurma uygulanmaları illere ve sektörlere bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Uygun model seçimi, teşvik yöntemi, devletin ve kurumsal şirketlerin rol paylaşımı yerel üretici birlikleriyle bir araya gelinerek tespit edilmelidir.

Özel yatırımcıların iyi konumlanmadığı ve yatırımların belirli risklere tabi olduğu çevre illerde devlet destekleri daha yüksek tutarlarda ve çeşitlilikte olmalıdır. Devlet bu illerde firma ve sektörün ihtiyacına göre imtiyazlar, sübvansiyonlar/hibeler, öz sermaye yatırımı, borç yoluyla projeye doğrudan destekler, garantiler, tazminatlar, sigorta gibi koşullu mekanizmalar, bölgeye finansman desteği vermekte çekingen kalan yatırımcılar ile projeler arasında finansal aracılık ve çeşitli proje fonlarının kurulumuna önayak olmak gibi yollarla KÖİ projelerinin finansmanına destek vermelidir. Çevre illere yapılacak yardım ve teşvikler, KÖİ'nin bölgede ekosistemi yaratacak entegre tesisler kurmasını önceliklendirecek şekilde tasarlanmalıdır.

KÖİ finansman desteğinin çeşitliliğini artırmak ve daha geniş bir yatırımcı kitlesine ulaşmak amacıyla sermaye piyasası araçları (şirket tahvilleri, bonolar) ve bölgeye/sektöre özgü proje geliştirme fonları oluşturulmalıdır.

Çevre İlleri Kalkındırma Fonu gibi bölgeye özgü fonların oluşturulmasına ek olarak var olan BES fonları, Varlık fonu, emeklilik fonları ve sigortacılık fonları gibi unsurlar alternatif finansal araçlar olarak dikkate alınmalıdır.

Çevre illerde ekonomik faaliyeti canlandırmak amacıyla yerel firmaların yatırım potansiyellerinin ve teknik donanımlarının artırılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde yerel firmalar ekonomik faaliyete bireysel olarak katkıda bulunabilir veya entegre tesislerin üretim ağlarına dahil olabilirler.

Üretim ve Satış Kooperatifçiliği: Kooperatifçilik, farklı bölge ve iş kollarındaki kooperatiflerin birlikler kurmasıyla iç yan sanayinin oluşturulması için ve bir ekonomik iş büyütme modeli olarak kullanılmaktadır.

Ayrıca birçok ilde kadın kooperatifleri illerin üretim kapasitesinin artışına ve kadınların istihdam sorunlarının çözümüne önemli katkılarda bulunmuştur. Bu uygulamaların devletin ve kurumsal şirketlerin desteğiyle çevre illerde yaygınlaşması ve

sektör çeşitliliğinin artırılması kadın ve gençlerin istihdam sorunlarının çözümünde etkili olacaktır.

KÖİ ve Kooperatifçilik Projelerinin Bölgesel İstihdam ve Refahına Etkisi: Başta KÖİ olmak üzere gerektiğinde devletin kamusal işletmeler yoluyla çevre illerin rekabet gücü yüksek sektörlerinde kuracağı entegre tesisler ve kooperatifçilik tarzı işbirlikleri, bünyesinde farklı sektör ve faaliyet alanları barındırdığından gençler başta olmak üzere bölgede iş çeşitliliği ve talebi yaratmaktadır. İşbirliklerinin yerel üreticiler arasında yapılması yerel tasarruf oranlarını ve yatırımları artırırken üretilen katma değerin bölge içinde kalmasını da sağlamaktadır. Yenilikçi bir vizyonla tasarlanan projeler aynı zamanda kurulmuş oldukları illerde teknolojik yenilik ve kalifiye işgücü birikimini de desteklemektedir.

Sonuç olarak bu bölümde, devletin incelenen 14 il başta olmak üzere kurumsal şirketlerle işbirliği içinde üretim ağlarının kurulmasını ve yerel üreticilerin üretim ağlarına katılımını destekleyen daha etkin bir kalkınma programını düzenlemesi gerektiği önerilmektedir.

Bölgesel ve il düzeyi gelir farklılıkları Türkiye'de dile getirilen sorunların başında yer almış ve hükümetler çeşitli kalkınma ve teşvik programlarıyla soruna çözüm üretmeye çalışmışlardır.

İlk ve ikinci bölüm bulguları, çalışmaya konu olan 14 çevre ilde kronik kalkınma sorunlarının gösterilen çabalara rağmen devam ettiğini ortaya koymuştur. Sermaye yetersizliği ve yatırım ortamı sorunları yaşayan bu illerle merkez ve yarı-çevre illerin gelir düzeyleri kısmen yakınsamış olsa da gençler başta olmak üzere işsizlik ile mücadelede yeteri düzeyde iş imkânı sunulamamış, kronik sorunların önüne geçilememiştir.

Konuyla ilgili akademik literatür incelendiğinde yakınsamaya yönelik bulguların karışık olduğu görülmektedir. Bir grup çalışma Türkiye'deki bölgeler arası gelirin yakınsadığına dair kanıtlar sunarken (örn. Tansel ve Güngör, 1998; Sağbaş, 2002; Erlat, 2005; Yıldırım, 2006; Yıldırım ve Öcal, 2006; Yıldırım vd, 2009; Ersungur ve Polat, 2010; Önder vd, 2010; Zeren ve Yılancı, 2011; Aslan ve Kula, 2011; Gerni vd, 2015; Özgül ve Karadağ, 2015; Gömleksiz vd, 2017); diğerleri herhangi bir yakınsama eğiliminin olmadığına (örn. Berber vd, 2000; Erk vd, 2000; Gezici ve Hewings, 2004; Filiztekin, 2009) ve hatta ıraksama (Atalik, 1990; Filiztekin, 1999, 2009; Temel vd, 1999; Filiztekin ve Çelik, 2010; Karaca, 2004) olduğu yönünde bulgulara ulaşmıştır. Gezici ve Hewings'e (2007) göre genel eşitsizlikler azalmış olsa da mekânsal bağımlılık daha baskın hale gelmiştir.

Yeni yatırım teşvik programı uygulaması sonrası dönemi içeren çalışmalardan Gerni vd (2015) bölgesel ölçekte yürütülen uygulamaların iller arası gelirin yakınsamasında önemli ölçüde olumlu bir rolü olmadığını rapor ederken, Gömleksiz vd (2017) bölgesel ekonomik eşitsizliklerin çözümünde hükümet yatırımlarının belirleyici olaca-

ğını iddia etmektedir. Saygılı'ya (2020) göre yatırım teşvikleri nispeten yüksek gelirli bölgelerde zaman gecikmeleriyle önemli bir büyüme etkisine sahiptir.

Mevcut teşvik sisteminin, cazip destek ve teşviklerine rağmen çevre illerin kronik kalkınma sorunlarına istenen düzeyde çare olamamasının nedenleri ikinci bölümde incelenmiştir. Raporun bu kısmında çevre illere yatırımların finansmanında değerlendirilmesi gereken alternatif finansman kaynakları üzerinde durulacaktır. Teşvik ve kalkınma programlarının, ekonomik aktivite ve istihdam sorununun çözümüne ek olarak, daha geniş kapsamda sosyokültürel bir değişimi kapsayacak şekilde tasarlanmaları durumunda etkili olacakları düşünülmektedir.

2

ÇEVRE İLLERE YÖNELİK YATIRIMLARIN FİNANSMANINA YAKLAŞIM NASIL OLMALI?

BÖLGELER arası kronik kalkınma sorunlarının çözümünde uyguladıkları teşvik ve kalkınma programlarıyla başarı sağlamış ülke örnekleri bulunmaktadır. Kutu 4'te bu ülkelerde uygulanmış seçilmiş yatırım teşvik modelleri ana başlıklar halinde özetlenmiştir. Vergi istisnaları ve vergi yoluyla kredi sağlanması gibi doğrudan vergi teşvikleri; kurumlar ve gelir vergisi istisnası veya indirimi; mahalli idarelerin vergi teşvikleri; yeni kurulan küçük ve orta ölçekli işletmelere yatırım yapan şirketlerin bu yatırımlardan elde ettikleri gelirler için kurumlar vergisinden muaf tutulmaları ve/veya elde edilen gelirlerin ayrı vergilendirilmesi; hızlandırılmış amortisman; teknoloji ve insan gücü geliştirmeye yönelik vergi teşvikleri gibi küçük ve orta ölçekli işletmelerde vergi teşvikleri ve madencilik alanlarında yapılan yatırımlar için normal amortismanın %100'ü kadar hızlandırılmış aşınma payı ayrılması gibi uygulamalar ABD, Kore ve bazı AB ülkelerinde teşvik modellerinde kullanılmıştır. Böylece bir taraftan yerel üretim kapasitesi artırılırken, bir taraftan da büyük ölçekli kurumsal şirketlerin üretim ağlarını azgelişmiş kırsal bölgelere taşımaları sağlanmıştır.

KUTU 4: BAZI ÜLKELERDEN SEÇİLMİŞ ÇEŞİTLİ YATIRIM TEŞVİK TEDBİRLERİ

Dengeli Kalkınmaya Yönelik Yatırım Teşvik Tedbirleri

Bölgesel amaçlı yatırım teşvikleri o bölgenin sosyoekonomik yapısı, kişi başına gayrı safi yurtiçi hasılası, brüt katma değer ve yapısal işsizlik gibi kriterler göz önüne alınarak tespit edilmektedir.

Bölgesel kalkınma destekleri sağlanırken, işsizlik eğilimi ve yapısı, istihdamdaki gelişme, net göç, ekonomik faaliyet yapısı ve topografya gibi unsurlar esas alınmaktadır.

Yatırım teşvik tedbirleri aşağıdaki kalkınma amaçları doğrultusunda uygulanmaktadır:

- Ulusal, bölgesel ve kentsel alanlara yatırım çekmek
- AR-GE faaliyetlerini desteklemek
- İhracatı desteklemek
- Yerli ve yabancı sermayeyi teşvik etmek suretiyle yatırım sermaye fonlarını güçlendirmek
- Ülke genelinde dengeli bir kalkınmanın sağlanması için nüfusu yoğun olduğu bölgelerden azgelişmiş bölgelere çekmek üzere kırsal kesimlerde halkın gelirini yükselten işletmeleri teşvik etmek
- Bölgeler arasındaki sosyoekonomik gelişmişlik farklılıklarını azaltmak
- Yoksullukla mücadele ederek refah düzeyini yükseltmek
- Azgelişmiş bölgelerdeki illerin tarım, sanayi ve madencilik sektörlerinde

kurulacak olan entegre tesislere ayrıcalıklı teşvikler sağlamak
- Azgelişmiş bölgelerde piyasa mekanizmalarının yetersiz kaldığı alanlarda kamusal düzenlemelerle piyasa ekonomisinin işleyişine sosyal bir boyut kazandırmak

Seçici teşvikler yoluyla yatırıma elverişli bir iş ortamının oluşturulması, istihdamın, teknolojik gelişmenin ve rekabet ortamının önündeki engellerin ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. Böylece temel olarak ekonomide sürdürülebilir bir büyüme hedeflenmektedir.

Garantili Kredi Programı

"Garantili kredi programı", özellikle büyük çaptaki kurumsal yatırımları hedef bölgelere çekmek amacıyla hazırlanmaktadır. Kredi tahsislerinin yapıldığı ve kredi fonlarının oluşturulduğu bu program kapsamında, kredilendirme işlemlerinin önemli bir kısmından (%75 gibi) devlet, verilen borcun görece daha küçük kısmındansa (%25 gibi) ticari banka sorumlu olmaktadır. Buna göre, belirlenen bölgelerdeki hedef sektörlere yeni yatırım yapan veya mevcut yatırımları genişleten şirketlere, gayrimenkul ve doğrudan sermaye sübvansiyonu şeklinde borç verilirken yatırım kredi faizleri sübvanse edilmekte ve kredi borçları garanti altına alınmaktadır.

Hızlandırılmış veya Özel Amortisman Oranları

"Özel amortisman oranları", hedef bölgelerde ekosistemi teşvik edici entegre kurumsal yatırımcıların yerli makine teçhizatı alımlarındaki yatırım teşvik araçlarından biridir. Bu teşvik aracıyla aynı zamanda küçük ve orta ölçekli işletmelerin makine-teçhizat yatırımları da desteklenmektedir. Yatırım indirimi uygulamasında yatırımlardaki yerli katkının asgari oranları belirlenirken yurtdışından alınan makine ve donanım kapsam dışı tutulmaktadır. Büyük ölçekli yatırım kaynaklarının kolay ulaşılabilir olması için sanayi bölgelerinde yapılan binalara %100'e kadar amortisman ayırımı yapılabilmektedir.

Entegre Yatırımlar için Vergi Muafiyeti Adacıkları Oluşturulması

Hedef bölgelerde özel sektör yatırımlarını cazip hale getirmek amacıyla çeşitli düzenlemeler önerilmektedir. Bunlar arasında,

- Yatırımcı şirketleri gelir, satış ve mal vergilerinden muaf tutmak
- Devletin altyapı ve sosyal altyapıyı kurarak yatırımlara ortam

oluşturması; fabrika altyapısından işgücüne yönelik eğitim kurumları kurmaya, sanayinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik özel ihtisas programlarına kadar geniş bir alanda aktif rol alması
- Ekonomik canlanmayı teşvik etmek amacıyla özel şehirleşme fonu kurulması
- Fabrikaların tespit edilmiş endüstriyel alanlara taşınması halinde taşınma, yerleşme ve emeklilik yardımları sağlanması
- Yabancı şirketlere kârın transferinde kolaylıklar tanınması, telif haklarının vergiden tamamen muaf tutulması, faizlere yatırım süresince vergi bağışıklığı sağlanması
- Yatırımın ilk 5 yılına emlak ve mal alım satımı ile kurumlar vergileri istisnası getirilmesi
- Önemli iş kollarına yapılan sermaye yatırımlarına belli oranda (örneğin %8-10 arası) yatırım vergi kredisi kolaylığı sağlanması
- Büyük şehirlerden kırsal bölgelere taşınma giderlerini karşılamak üzere ayrılan kaynakların vergi istisnası olarak kabul edilmesi ve taşınan işletmelerin kazançlarının kurumlar vergisinden muaf tutulması sayılabilir.

Büyük projelere hibe sağlanması

Büyük projeler hibe şeklindeki yardımlardan yararlandırılması gereken konuların başında gelmektedir. Bu yardımlar, yatırım miktarının "ağırlıklı" bölümü yatırımcı tarafından karşılanmak şartıyla her bir proje için karşılıklı müzakere suretiyle tespit edilmektedir. Bir projenin bu tür bir teşvikten yararlanabilmesi için şu kriterler dikkate alınmaktadır:

- Yatırımın konusunun ülkenin o ürün alanındaki verimlilik ve kalite düzeyini artırması
- Önemli yeni bir ürün veya mevcut bir üründe köklü bir gelişme sağlaması
- Önemli derecede teknik yenilik veya üstün vasıflı yeni iş imkânı kazandırması
- Bağlı bulunduğu sektörün genel rekabet gücünü artırması

Tasarrufların teşviki ve yatırımları büyük ölçekli yatırımlara yönlendirmek amacıyla önerilen uygulamalar şu şekilde sıralanmaktadır:

- Yatırımı yapan şirketlere ortak olan şahıslara gelir vergisinden indirim sağlamak
- Hedef bölgelerde onaylanmış projeler için yatırım tutarının belli bir kısmına (%15 gibi), emek yoğun projelerdeyse her yaratılan yeni iş için belli bir miktarda yardım yapmak
- Hedef bölgelere yapılacak yatırımlarda yardım tutarını projenin bina ve makine donanım maliyetinin %50'sine çıkarmak
- Bu bölgedeki işçilere devlet eğitim merkezlerinde ücretsiz meslek eğitimleri vermek; işverenin kendi imkânlarıyla gerçekleştirdiği eğitim faaliyetlerine eğitime tabi tutulan işçi başına haftada belli miktarda eğitim yardımı sağlamak
- Bölgede faaliyet gösteren işletmelere faiz sübvansiyonu ve kira yardımı sağlamak; AR-GE harcamalarının %50'sine kadarlık bölümünü karşılamak
- İşletmelerin yıl içinde yapmış oldukları AR-GE faaliyetlerinin ve organize sanayi bölgelerindeki işletmelerin inşaat giderlerinin tamamını, makine donanım maliyetlerininse belli bir kısmını (%25'i gibi) kurumlar vergisi matrahından indirmek
- Özellikle İmalat, Madencilik, Tarımsal Sanayi ve Tarımsal Mekanizasyon Sektörü yatırımlarını bu kapsamda desteklemek

Yatırım Yardımı

"Yatırım yardımı", ülkenin kırsal bölgelerinin kalkındırılmasına ve kapasite kullanımının artırılmasına yönelik olarak düzenlenecek yatırım teşvik aracıdır. Nakit hibe şeklindeki bu yardımların amacı:

- İmalat sanayii, tarım ve hayvancılık sanayii sektörü faaliyetlerini yararlandırmak
- Yardım miktarını projesinin konusuna ve gerçekleştirileceği yöreye göre ayrıştırmak, örneğin, çevre illerde yeni kurulacak tesis yatırımlarında %25, yenileme-tevsi yatırımlarında %15 gibi oranlar uygulamak
- Yatırım yardımı hibe formunda olmakla birlikte bu yardımı yatırımın büyüklüğüyle bağlantılı olarak ortaklık şeklinde bir şartla bağlamak
- Teşviklerden yararlanmak için özkaynak oranını bölgenin gelişmişlik

düzeyine göre %15-35 arasında belirlemek
- Yeni yatırımlarda yatırımcının teşvik alabilmesi için belli bir kapasiteye sahip olması ve sabit yatırımın (yeni, modernizasyon veya tevsi) belli bir kısmını (en az %33'ü gibi) özkaynağı ile karşılaması zorunluluğu getirmek
- Yatırımlar için yeni istihdam imkânları yaratma, ihracata yönelik olma, üstün üretim teknolojisine sahip olma, yerli hammadde kullanma imkânının yüksek olması, çevre dostu olma, ithal ikame imkânı yaratma, yaşam alanları ve eğlen-dinlen merkezleri ile sosyal etkinlik yaratmaya katkısıyla bir bütünlük oluşturma şartı getirmek

İktisadi ve Sosyal Kalkınma Fonu

Azgelişmiş bölgelerde özel sektör yatırımlarının teşvik edilmesini temin etmek amacıyla İktisadi ve Sosyal Kalkınma Fonu tesis edilmektedir. Bu fon, özellikle hedef bölgelerde özel sektörün sanayi, tarım, hayvancılık ve madencilik gibi alanlarda entegre yatırımları için kullanılmaktadır. Bu kapsamda:

- Sanayileşmenin yoğunlaştığı bölgelerde çevre ve emlak vergilerinde artışlarla diğer bölgelere dolaylı bir teşvik unsuru oluşturmak
- Seçilmiş sektörlerde kurulan sanayiyi, depolama ve dağıtım tesislerini, en az 10 işçi çalıştırmaları kaydıyla, 10 yıl süreyle vergiden muaf tutmak, bu istisnalardan yararlanacak işletme merkeziyle faaliyet alanının tesis bölgesi içinde bulunması ve işletme alanının kuruluşundan sonra 5 yıl içinde girişimcinin işe başlaması şartı getirmek
- Ana teşviklere (sermaye yardımı, kredi/faiz desteği, sosyal sigorta iş veren katkısından yapılan indirimler ve vergi teşviki) ek olarak daha küçük teşvikler uygulamak; küçük ve orta ölçekli işletmelere yönelik uygun koşullu krediler, hibe yardımları, sermayeye ortak olmak, çok küçük ölçekli işletmelere düşük elektrik tarifesi uygulamak, araştırma konusunda bir araya gelmiş işletme gruplarına, genç müteşebbislere ve küçük ve orta ölçekli işletmelere nakit teşvikleri
- Yapılan yardım tutarına göre %15-40 arasında değişen hibe teşviki vermek
- Düşük faizli kredi uygulamasını, yapılan yardımın konusuna ve boyutuna göre %30-64 oranında değiştirmek
- Yeni yatırımlar sonucu açılan bir işletmenin birinci yılda kullandığı hammaddelere ve ilk ürünlerin reklam ve pazarlama harcamalarına "Üretim girdi sübvansiyonları" vermek

- Şirketlerin vergi teşviklerinden yararlanabilmeleri için ödenmiş sermayelerinin belli bir kısmını (en az %60 gibi) yatırıma ayırmaları veya yatırımın uygulandığı yıl sona ermeden bu orana ulaşılması zorunluluğu getirmek
- Yatırımcı vergi mükellefinin isteği üzerine bir mali yıl içinde gerçekleştirdiği toplam yatırımın belirli bir yüzdesini vergi matrahından düşürmek
- Azami nakit kredisi/ faiz sübvansiyonu toplam sabit sermaye yatırımının %21'ini (istisnai olarak %24'ünü) kalkınma bölgelerinde vermek
- En fazla 500 işçi çalıştıran firmaların 3 yıl içinde yeni bir ürün hazırlamaları durumunda AR-GE masraflarının %80'ini karşılamak, kendi işletmesini kurmak isteyen girişimcilere düşük faizli (%4-5) ve uzun vadeli (10-15 yıl) kredi vermek
- AR-GE çalışmaları yapan küçük işletmelerin bu konuda görev yapan personelinin maaşlarının yarısını 1 yıl süreyle karşılamak
- Yeni işletme kuran müteşebbislere devlet tarafından en az 3 yıl süreli %50 faiz sübvansiyonu; yeni bir mamul (ilk) veya yeni üretim metodu uygulamalarına başlangıçta 6 ay süreyle %40 oranında masraf iadesi; üretim tamamlandıktan sonraysa %25 oranında masraf iadesi vermek
- Teknolojik ve çevre dostu yatırımlara %25-40 arasında masraf iadeleri vermek
- Üretilen ürünlerin uluslararası ihtisas fuarlarında teşhiri ve pavyon inşa masrafı gibi konularda destekler sağlamak

Teşvik verilen verimli yatırımlarsa şu şekilde sıralanmaktadır:

- Yeni, tevsi veya modernizasyon için yapılan binaları ve atıl kalmış yatırımları (tamamlanmamış veya düşük kapasitede kalmış) verimli hale getirmek amacıyla yapılan yatırımlar
- Yeni bilgisayar makineleri ve diğer veri işlem merkezleri yatırımları
- Gelişmiş bölgelerdeki yatırımların kırsal bölgelere taşınması amacıyla yapılan yatırımlar
- Yeni depolar, ambalajlar, soğuk hava depoları, gemiler, frigo taşıyıcılar, frigo TIR'ları içeren lojistik sistemleri kurmak amacıyla yapılan yatırımlar
- Kitle taşımacılığı (kara, deniz, demiryolu) yatırımları
- Maden, mineral, yeraltı, gaz ve bunlarla ilgili tüm yatırımlar
- Entegre hayvancılık ve tarım yatırımları

- Geniş boyutlu gıda maddeleri satış, depolama ve entegre tesisleri yatırımları

İşletme kârlarının Merkez Bankası'nda faizsiz bir hesaba bloke edilmek suretiyle yatırım harcamalarında kullanılabilmesi ve vergiden muaf olması

Büyük-küçük tüm ticari ve yatırım işletmeleriyle çiftlikler ve tarım işletmeleri kârlarının %50'sini faizsiz fon hesabına para bloke ederek vergiden muaf olmak suretiyle her türlü yatırım harcamasını yapmaktadır. Şirketler vergiye tabi kârlarının %75'ini Merkez Bankası'nda faizsiz bir hesaba bloke etmek suretiyle yatırım harcamalarında kullanmaktadır. Şirketler kârlı oldukları yıl kârlarının %75'ini ödememek suretiyle yatırım fonları yaratmaktadır. Ayrıca bu yatırım fonlarından makine ve teçhizat alınması durumunda %20, diğer türden yatırım harcamalarının yapılmasındaysa %10 ek vergi muafiyeti elde etmektedir. Şirketlerin kanunen belirlenecek asgari bir oranda ve bundan daha fazla net kâr elde etmeleri durumunda bunun %10'unu "Yenileme Hesabı"nda bloke etmeleri halinde vergiden düşürülmesi yasalar çerçevesinde uygun görülmektedir. Bu fonla şirketler Ar-GE, hizmet içi eğitim ve kendi elemanlarını yetiştirmeye yönelik harcamalarını finanse etmektedir. Merkez Bankası'nda faizsiz bloke edilen bu harcamaların yedi sene gibi uzun bir süre harcanabilmesi mümkündür.

Devletin Öz Sermayeye Hisse Senedi ile Katılımı

Bu yardımlar, devletin özel ve kamu kuruluşlarına normal piyasa koşullarında hisse senedi alımı yoluyla yaptığı yardımlardır. Özellikle öz sermaye sıkıntısı içinde bulunan şirketlerin yatırımları desteklenmektedir.

Kaynak: Palamut, M. E. (2005). "Vergisel Teşviklerin Bölgesel Kalkınmadaki Rolü: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Üzerine Uygulama" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa)

Benzer şekilde devlet yatırım teşvik sisteminin ve yatırım programlarının hazırlık aşamasında mahalli idareler, üretici birlikleri ve yatırımcılarla daha aktif koordinasyon sağlayarak illere özgü yatırım engellerini tespit etmeli ve teşvik programını oluşturmalıdır. Uygun yatırım teşvik programları, yerel firmaların öz sermaye gelişimine yönelik destekler ve alternatif işbirlikleriyle özel sektörün yatırım programlarına katılımlarını teşvik etmelidir.

Çevre illere özgü politikaların çok yönlü olarak yürütülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Yatırım-sermaye eksikliği, yatırım ortamı sorunları ve kamusal bütçe kısıntısı yaşayan bölgede kamu-özel işbirliği (KÖİ) uygulamaları ile bölgenin rekabet gücü

yüksek sektörlerinde kurulacak entegre tesisler ekosistem etkisi yaratacak en etkili ve önemli yöntemlerden biridir. Bu amaçla kurumsal şirketlerin çevre illerde entegre üretim tesisi yatırımı yapmaları ve/veya üretim süreçlerinin uygun bölümlerini kırsal bölgelere taşımaları için çeşitli müzakereler, ayrıcalıklar, fonlar ve teşvik modelleri oluşturulmalıdır. Yerel halkın, mikro üreticilerin birlikler kurarak ekonomik faaliyete katılımları teşvik edilerek üretilen katma değerin tabana yayılması sağlanmalıdır.

Ayrıca, ikinci bölümde de ortaya konduğu üzere, etkin bir vergi sistemi, siyasal istikrar, adil rekabet koşulları, talep büyüklüğü, kalifiye işgücü, ulaştırma, lojistik, bilişim teknolojileri, sağlık ve finansal altyapı gibi yapısal sorunların giderilmesi kurumsal yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen öncelikli konulardır. Kurumsal yatırımcıların çevre illerine ilgisini artırmak için istenen yatırım ortamının oluşturulması şarttır. İşletmeler kalifiye işgücünü çevre illerin temel sorunlarından biri olarak belirtmişlerdir. İhtiyaç duyulan nitelikli insan kaynağı, uluslararası geçerliliği ve akreditasyonu olan mesleki ve teknik sertifika programları, yarı zamanlı iş ortamında alınan eğitimler ve iş garantili eğitimler gibi çeşitli programlar aracılığıyla artırılmalıdır. Bölgenin sosyo-ekonomik ve insani gelişmişlik düzeylerinin artırılması açısından, yatırımlara kültürel, sosyal ve çevresel içeriklerin dahil edilmesi oldukça önemlidir. Ancak bu şeklide çevre illerden, yetişmiş işgücü başta olmak üzere, merkez ve yarı-çevre illere göç kontrol altına alınabilir.

Bununla birlikte, özel sektör faaliyetlerinin yetersiz olduğu ve projenin ticarileştirilmesine bağlı olarak, devlet proje finansman ihtiyacının tamamını karşılayabileceği sanayi, kamusal ve sosyal alanlarda projeler oluşturmalıdır. Ancak, çevre illerin yeterli gelişmişlik düzeyine ulaşmasıyla devletin bulunduğu sektörden çekilmesi gündeme gelmelidir. Bu işletmeler verimsizlik ve yolsuzluk merkezleri haline gelmemelidir.

Sermaye ve kalifiye işgücü yetersizliğine bağlı verimsiz üretim yapısına ve yüksek işsizlik oranlarına sahip çevre illerde devletin daha aktif ve etkin bir rol oynaması gerekmektedir. Yerel yatırımcı potansiyelini güçlendirecek, verimli alanlarda entegre tesisler kurarak kurumsal şirketlerin ekosistem etkisi yaratacak yatırımlar yapmasını sağlayacak, bölgeye, hatta illere özgü teşvik modelleri uygulanmalıdır. Bu amaçla, mahalli idareler, kalkınma ajansları, sanayi, ticaret ve ziraat odaları, birlikler, finans kuruluşları, bölgeye yatırım yapmış kurumsal firmalar gibi yerel yapılar yatırım teşvik sisteminin kurgu aşamasında daha aktif rol almalıdır.

3

ÇEVRE İLLERİN SOSYOEKONOMİK KALKINMASINI SAĞLAYACAK YATIRIMLARIN FİNANSMANI

NEO-KEYNESYEN kalkınma modelleri, cazip yatırım teşviklerine rağmen kronik kalkınma sorunu içinde olan çevre illerin yatırım finansman ihtiyacının karşılanmasında iki önemli yöntemi önermektedir: Devletin etkin rol oynaması ve kurumsal şirketler ve yerel üreticiler ile Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) tarzı üretim işbirlikleri.

DEVLET: ALTYAPI YATIRIMLARI

Bölgesel altyapıya yatırım, bölgeler arasında dengeli ve sürdürülebilir bir ekonomik yapıyı inşa etmenin önemli politika araçlarından biridir. Ancak, bölgesel ekonomik faaliyetleri canlandırmak için hangi tür altyapı yatırımlarının daha etkili olacağı, farklı altyapı yatırımlarının birbirleriyle ilişkileri ve kişi başına düşen gelir üzerindeki etkisi incelenmesi gereken önemli sorulardır.

Altyapı faaliyetleri ekonomiyi üç temel yolla etkilemektedir: İlki, ulaşım ve iletişim gibi fiziki altyapı artışları ile üretime ve istihdama doğrudan katkı sağlayarak; ikincisi, sağlık ve eğitim gibi sosyal tesislere yatırım yaparak beşeri sermayeyi ve sosyal hayatı iyileştirerek; üçüncüsü, daha iyi finansal tesislerin inşası ile reel ve parasal işlemleri kolaylaştırarak. Ayrıca, bir tür altyapıdaki iyileştirmeler, diğer türdeki altyapı gelişimini kolaylaştırarak dolaylı olarak gelir artışına katkıda bulunmaktadır. Her bir altyapı türünün gelir üzerinde farklı etkilere sahip olması beklenmektedir.

Pirili ve Lenger'e (2012) göre fiziki (tarım, madencilik, imalat, enerji, ulaşım, iletişim, turizm ve konut alanlarındaki kamu reel sermaye stokunun toplamı) ve sosyal (eğitim, sağlık ve diğer hizmetlerde toplam kamu reel sermaye stoku) altyapının etkisi ekonomik ve insani gelişme düzeylerine bağlı olarak değişmektedir.

Saygılı ve Özdemir (2021), altyapı donanımlarındaki farklılıkların, kişi başına gelirdeki bölgesel eşitsizliğin önemli bir bölümünü açıkladığını ortaya koymuştur. Finansal altyapı doğrudan, fiziki ve sosyal altyapı hem doğrudan hem de dolaylı olarak kişi başı gelire katkıda bulunmaktadır. Çalışmaya göre bölgeler arasında gelir eşitsizliğini azaltmak isteyen politika yapıcıları öncelikli olarak fiziki altyapıya odaklanmalı; eğitim, sağlık, barınma ve finansal altyapı faaliyetlerinin iyileştirilmesi ile politikalarını desteklemelidir. Ulaştırma altyapısı gibi fiziki altyapının iyileştirilmesi, ekonomik aktiviteye yaptığı katkının yanında, taşımacılık maliyetlerini ve taşıma süresini düşürerek başta gıda fiyatları olmak üzere bölgesel fiyatların düşmesine katkıda bulunmaktadır (Saygılı ve Tümen, 2017).

DEVLET: KAMUSAL İŞLETMELER

Kamuya ait işletmeler bölgesel kalkınma ve sosyal fayda güdüsüyle çevre illerinin gelişmeye elverişli sektörlerinde doğrudan üretim faaliyetinde bulunmalıdır. Devletin yatırımcı ve üretici olarak bölgede yer alması bir taraftan bölgesel ekonomik faaliyet ve istihdam artışına katkıda bulunurken, bir taraftan da özel sektörün çevre illere yatırım yapmasını teşvik etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde sektörel üretkenliği, istihdamı, ekonomik faaliyeti canlandırmak ve ülke geneline yaymak amacıyla Kamu Kuruluşları (Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İktisadi Devlet Teşekkülleri) kurulmuş ve bu kuruluşlar özel sektöre öncülük ederek sanayinin gelişmesini ve sermaye birikiminin oluşmasını sağlamışlardır. Bu kuruluşlar, birden fazla sektörü içeren entegre üretim tesisleri şeklinde faaliyet göstererek ekonomik canlanmayı sektörel tabana ve ülke çapına yaymayı amaçlamışlardır. Bünyelerinde bulunan yan sektör kuruluşları zaman içinde ana kurumdan bağımsız olarak faaliyet gösterebilecek yapıya kavuşmuştur. Örneğin, halen faaliyet göstermemekle birlikte, Sümerbank bu amaçla kurulmuş ilk kuruluştur (Kutu 5).

KUTU 5: SÜMERBANK ÖRNEĞİ

Holding 1933'te ATATÜRK tarafından "Sümerbank" adı verilerek kurulmuş, 1938'de Kamu İktisadi Teşekkülü (KİT) haline getirilmiştir. Sümerbank, pamuklu sektöründe 20, yünlü ve halıda 10, deri ve kundurada 4, kimyada 6, toprak ve seramikte 6, ticarette 4, araştırma ve geliştirmede 1, çimentoda 1, kâğıtta 3 ve demir-çelikte 1 işletme olmak üzere toplam 56 işletmeye finanstan işletmeye kadar çeşitli alanlarda kaynaklık yapmıştır. Bankacılık sektöründe kurduğu 49 şubeyle sanayi alanında milli ve yerli girişimci sınıfın güçlenmesine destek vermiştir. Yatırım ortaklığı, işletmeciliği, bankacılığı ve satış mağazalarıyla kurulduğu her yerde Cumhuriyet'in modern sınıfının ve vatandaş tipinin inşasına katkıda bulunmuştur. Bünyesinde kurulan demir-çelik tesisleri, çimento fabrikaları, kâğıt ve selüloz tesisleri ayrı birer kuruluş olarak halen faaliyetlerine devam etmektedir.

Sümerbank projesi, sanayileşme ve büyümenin yanında sosyal ve kültürel olarak da ilerici bir proje olarak Cumhuriyet tarihine geçmiştir. Bünyesinde faaliyet göstermiş olan Kayseri Bez Fabrikası, çalışanları için fabrika lojmanlarının inşasıyla Türkiye'ye sosyal konut anlayışını getirmiştir. Konya-Ereğli Bez Fabrikası enerji ihtiyacını kendi bünyesinde kurulan termik santralden elde etmiştir. Nazilli Basma Fabrikası üretimin yanı sıra araştırma-geliştirme faaliyetlerinin yapıldığı laboratuvar, istihdam politikası bağlamında bir okul, spor ve sanata desteğiyle bir kültür merkezi olarak tasarlanmıştır. Malatya Bez Fabrikası yerli sermayenin,

KUTU 5'İN DEVAMI

İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank'ın ortaklığıyla kurulan bir fabrikadır.

Sümerbank birçok kuruluşa kaynaklık etmiş, işletmesini üstlenmiş ve üretilen mamullerin satışını da yapabilmek ve piyasayı düzenlemek amacıyla mağazalar kurmuştur. Bulunduğu bölgelerde toplumsal hayata etki ederek, yarattığı istihdamla fabrikalarda çalışan işçi, usta, uzman ve mühendislerin yaşam şartlarını iyileştiren okul, kreş, tiyatro ve spor kulüpleri açarak modern vatandaş tipinin inşasında etkili olmuştur. Halkı ucuza ve kaliteli şekilde giyindirmeyi prensip edinmiş, mağazalarında her gelir grubuna vadeli kumaşlar temin etmiş, giysilerden perde ve halıya kadar hayatın içinde olmuştur. Çalışanlarını kurulduğu yerlerden seçerek bölgesel istihdama önemli katkılarda bulunmuştur.

Yatırım, işletmecilik, bankacılık ve pazarlamacılık alanlarında hizmet verdiği yörelere sosyoekonomik canlılık ve istihdam getiren Sümerbank'ın KİT'lerin Özelleştirilmesi Hakkındaki Kanun çerçevesinde 1987'de özelleştirilmesine karar verilmiştir.

Kaynak: www.sumerholding.com.tr

Çevre illerde belli başlı tesisler bulunmakla birlikte, terör korkusu, koordinasyon eksikliği, girişimcilik vizyonu, finansman sorunu, sermaye eksikliği gibi nedenlerle yerel firmaların, hatta kurumsal şirketlerin yeni tesisler kurmaya, olanı büyütmeye veya yenilemeye yeterli kaynak ayıramıyor olması, devletin bu yatırımların planlanması, koordinasyonu ve yapım aşamalarında olduğu kadar finansmanında da etkin rol oynamasını zorunlu kılmaktadır.

Çevre illerin rekabetçi sektörlerinde kamunun devlet güvencesi altında ulusal ve yerel üreticilerin bölgesel üretim faaliyetlerine katılımını, ekonomik faaliyetin canlanmasını ve yerel istihdam olanaklarının artışını sağlaması gerekmektedir. Sümerbank vizyonu ile çalışacak işletmeler kurmalı ve/veya var olanları daha etkin bir şekilde kullanmalıdır.

Özelleştirildikten sonra sosyoekonomik vizyonunu yitiren şeker fabrikaları, tarım, kömür ve maden işletmeleri yeniden bu vizyonla çalışan kurumlar haline getirilmelidir. Halen kamu kuruluşu statüsünde olsa da faaliyet alanı daraltılmış olan Et-Süt Kurumu ve Toprak Mahsulleri Ofisi gibi kuruluşlar faaliyet gösterdikleri sektörlerde belirli bilgi, tecrübe ve yeterli altyapıya sahip kamusal kuruluşlardır. Bu kurumlar Sümerbank'a benzer vizyon ve yapılanmalarla çevre illerin ekonomik faaliyetlerine hızlı bir şekilde etki edebilme kapasitesine sahiptir. Ancak bu şekilde bölge ekonomisinin çoklu sektör ve istihdam olanaklarıyla canlanması mümkün hale gelecektir. Hatta bu kapsamda, sosyal ve kültürel alanlarda yapılacak yatırımlar çevre illerde sosyo-kültürel bir değişimin yaşanmasını da hızlandıracaktır.

Bu kuruluşlar mutlak surette kurumsal yönetişim esaslı yapılanmalı, çevre illerde istenen düzeyde gelişmişlik sağlandıktan sonra halka arz edilmelidir. Sümerbank örneğinde olduğu gibi entegrasyonu oluşturan yan sektör kuruluşları kendi başlarına üretim yapabilecek kapasite ve deneyime sahip oldukları zaman ana kurumdan bağımsız hareket edebilmelidir. Böylece bir taraftan tasarruflar yatırıma dönüştürülürken, diğer taraftan bu kurumların yolsuzluk ve verimsizlik merkezleri haline gelmesi ve kıt kaynakların boşa gitmesi engellenmiş olacaktır.

Bir KİT olarak kurulan Türk Hava Yolları'nın sıradışı başarısı, kronik kalkınma sorunlarından dolayı tasarruf ve sermaye sıkıntısı içinde olan bu illerde kamu yatırımlarının yönetiminin nasıl olması gerektiğine dair önemli bir örnek oluşturmaktadır. Şirket büyüdükçe kurumsal ve rekabetçi yönetişim yaklaşımını yitirmemiş, yapmış olduğu uluslararası işbirlikleri, günün ihtiyaçlarına yönelik olarak yönlendirdiği yatırımları, teknolojik altyapısı, uçuş öncesi ve sonrası hizmet kalitesi, yakıt tasarruflu-güvenli-çevreye duyarlı uçak filosu ile dünyanın rekabet gücü en yüksek havayolu şirketlerinden biri haline gelmiştir (Kutu 6).

KUTU 6: TÜRK HAVA YOLLARI ÖRNEĞİ

Türk Hava Yolları'nın sıradışı hikâyesi 1933 yılında başlamıştır. Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak ve "Hava Yolları Devlet İşletmesi" adıyla kurulan kurum 1955 yılında "Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğü"ne çevrilmiş ve katma bütçeli bir idare olarak Ulaştırma Bakanlığı'na bağlanmıştır. 1956 tarihinde kamuya ait bir anonim ortaklık olarak "Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı" adını almıştır. En büyük ortak Hazine Müsteşarlığı olmak üzere anonim şirketin kuruluşunda 9 kurucu ortak yer almıştır.

1984 yılında kurum 60 milyar TL sermaye ile Kamu İktisadi Teşebbüsü statüsüne geçmiş, 1990 yılında ise Kamu Ortaklığı İdaresi'ne bağlanmıştır. Halen T.C. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na bağlı olan kurumun %50,88 hissesi 2006 yılında halka arz edilmiş ve hisseleri Borsa İstanbul'da işlem görmeye başlamıştır.

5 uçak ve 23 koltuk kapasitesiyle faaliyete geçmiş olan kurumun bünyesinde bugün ikram hizmetlerinden gayrimenkule ve teknik desteğe kadar çeşitli alanlarda alt şirketler bulunmaktadır. Grup şirketleri, Türk Hava Yolları Teknik A.Ş., Güneş Ekspres Havacılık A.Ş., THY Opet Havacılık Yakıtları A.Ş., TGS Yer Hizmetleri A.Ş., THY DO & CO İkram Hizmetleri A.Ş., Pratt & Whitney THY Teknik Uçak Motoru Bakım Merkezi Ltd. Şti., Goodrich THY Teknik Servis Merkezi Ltd. Şti., TCI Kabin İçi Sistemleri San. ve Tic. A.Ş., Uçak Koltuk Üretim San. ve Tic. A.Ş., THY Uçuş Eğitim ve Havalimanı İşletme A.Ş., Vergi İade Aracılık A.Ş., THY Havaalanı Gayrimenkul Yatırım ve İşletme A.Ş., THY Uluslararası Yatırım ve Taşımacılık A.Ş.'dir.

Teknolojinin sıkı bir takipçisi olması, üst düzey konfor sunması, yüksek tek

KUTU 6'NIN DEVAMI

nolojik donanıma sahip olması, yakıt tasarruflu-güvenli-çevreye duyarlı uçaklarıyla dünyanın rekabet gücü en yüksek havayollarından biri haline gelmiştir.

Uçuş ağı Avrupa, Orta Doğu, Uzak Doğu, Kuzey Afrika, Güney Afrika, Kuzey ve Güney Amerika'ya kadar uzanmaktadır. Kurumsal yönetim anlayışıyla 4 kıtada 5 binden fazla çalışanla hizmet veren dünyaca ünlü bir marka olarak bugün dünyanın en fazla sayıda ülkesine uçan havayolu unvanına sahiptir.

Kaynak: Türk Hava Yolları

https://www.turkishairlines.com/tr-int/basin-odasi/hakkimizda/hikayemiz/ (son erişim tarihi: 8.10.2022)

SÜRDÜRÜLEBİLİR EKONOMİK VE SOSYAL KALKINMA HEDEFLERİ DOĞRULTUSUNDA KAMU-ÖZEL İŞBİRLİĞİ

Çevre illerin üretim ve sermaye yapısı, sosyoekonomik şartları ve fiziki coğrafyası dikkate alındığında, KÖİ tarzı uygulamalar bölgesel üretim ve istihdam kapasitesini artırmak için akla gelen ilk ve önemli seçeneklerden biridir. KÖİ projeleri, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de daha çok artan otoyol, köprü, sağlık ve eğitim tesisleri gibi kamusal altyapı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hazırlanmış projeler için kullanılan bir model olmuştur.

Uluslararası platformda kamu ve özel sektör arasındaki bu işbirliğinin geleceğin ihtiyaçlarına yönelik olarak, stratejik öneme sahip ve ithal ikamesi olan teknolojik içerikli ürünlerin üretilmesine, çevre dostu üretim yöntemlerinin geliştirilmesine ve akıllı şehirlerin kurulmasına yönelik olarak tasarlanması da tartışılmaktadır.

Sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleri doğrultusunda KÖİ projelerine bölgesel ve sektörel çeşitlilik kazandırılması ise son dönemlerde uluslararası bir eğilim haline gelmiştir. Çin ve Güney Kore'nin kırsal kalkınma başarıları KÖİ modellerini bölgesel ve sektörel olarak çeşitlendirmelerine bağlanmaktadır. Sürdürülebilir tarım ve gıda güvenliği projeleriyle finansman kısıtı altındaki kamu sektörünün özel sektörün teknolojik yetisini ve iş geliştirme deneyimini tarımsal üretimde kullanarak kırsal bölgelerde verimlilik artışını sağlaması ve böylece yoksulluğun giderilmesi mümkündür. Bu görüş uluslararası kuruluşların gelişmekte olan ülkeler için önerdiği stratejiler arasında yer almıştır (Inforesources, 2005; Dünya Ekonomik Forumu, 2015; Ranjan ve Kaushik, 2022).

Dünya Ekonomik Forumu, kapsayıcı kalkınma çerçevesinde, eğitim, sağlık ve çevresel sürdürülebilirlik gibi alanlarda yenilikçi kamu-özel işbirliğini önermektedir

(Dünya Ekonomik Forumu, 2014). Türkiye'de 3996 sayılı kanun ile sağlık ve eğitimde KÖİ modelleriyle yatırım yapma imkânı verilmiştir. Bu uygulamanın imalat sanayii, tarım ve hayvancılık gibi alanlarda entegre tesisler kurmayı kolaylaştıracak şekilde yaygınlaşması gerekmektedir.

Kutu 7'de çevre illerin ve yer aldıkları coğrafi bölgelerin (il valilikleriyle çeşitli turizm şirketlerinin web sayfalarında ve Wikipedia'da yer alan bilgiler doğrultusunda) rekabet gücü yüksek sektörleri değerlendirilmiştir. Turizm, tarım, hayvancılık, madencilik ve bazı imalat sanayii sektörleri çevre illerde rekabet gücü yüksek sektörler olarak öne çıkmaktadır. Bu sektörlerde KÖİ modelleriyle kurulacak entegre tesislerin illerin kronik kalkınma ve istihdam sorunlarına mutlak surette çözüm olacağı düşünülmektedir.

KUTU 7: KÖİ'NİN ÇEVRE İLLERİN REKABETÇİ SEKTÖRLERİNDE UYGULANMASI

Altyapı yatırımları, bir ekonominin üretken faaliyetlerinin aksamadan sürdürülebilmesi için zorunludur. Öte yandan, sosyal ve ekonomik refahı tabana yaymak ve istihdam artışı sağlamak amacıyla KÖİ her ilin kendine özgü kaynaklarını ve dinamizmini hayata geçirecek şekilde tasarlanmalıdır. Çevre illerin kalkınmışlık, ekonomik aktivite ve yerel firma yapısı ele alındığında KÖİ uygun ölçeklerde bölgelerin avantajlı ve üretiminde tecrübeli oldukları sektörlerinde uygulandığı zaman etkili sonuçlar alınabilir.

Tarım ve hayvancılık, arıcılık, madencilik, turizm, gıda sanayii, konfeksiyon ve giyim sanayii, tuğla ve kiremit gibi toprağa dayalı sanayi Doğu Anadolu'nun başlıca ekonomik faaliyetleridir. Doğu Anadolu ayrıca maden çeşitliliği ve rezervi bakımından da en zengin bölgelerden biridir. Demir, krom, kurşun, çinko ve linyit bölgenin önemli madenlerindendir. Bölge, termik ve hidroelektrik santrallerden elde edilen enerjiyle Türkiye'deki enerji üretiminin önemli bir kısmını karşılamaktadır. Turizm açısından da kayak merkezleri, Van Gölü, Ağrı Dağı, İshak Paşa Sarayı, Ani Harabeleri ve Akdamar Kilisesi gibi destinasyonlarıyla önemli bir potansiyele sahiptir.

Güneydoğu Anadolu'nun başlıca ekonomik faaliyetleri arasında tarım, hayvancılık, madencilik, sanayi ve turizm bulunmaktadır. Güneydoğu Anadolu Projesi sayesinde bölgede yetiştirilen tarım ürünü çeşidi ve miktarı artmıştır. Batman ve Diyarbakır illerinde petrol yatakları bulunmaktadır. Fosfat, krom ve manganez bölgenin önemli yeraltı zenginliklerindendir. Petrol rafinerisi, dokuma ve tekstil fabrikaları, et, süt ve süt ürünleri fabrikaları bölgenin önemli sanayi kuruluşlarıdır. Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde birçok hidroelektrik santral inşa edilmiştir. Hasankeyf, Urfa'da bulunan Balıklı Göl, geleneksel Mardin evleri ve Nemrut Dağı Milli Parkı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan tarihi eserler

KUTU 7'NİN DEVAMI

ve doğal güzelliklerdendir. Bölge mutfağı gastronomi turizminin kurulması için idealdir. Mardin başta olmak üzere, bölgede el işçiliğine yönelik oldukça yüksek bir potansiyel vardır.

Kaynak: Çevre illerin ve çeşitli turizm şirketlerinin internet siteleri ile Vikipedi kullanılmıştır.

KÖİ yapılanması veya entegre tesis kurma uygulanmaları illere ve sektörlere bağlı olarak farklılıklar gösterebilir. Uygun model seçimi, teşvik yöntemi, devletin ve kurumsal şirketlerin rol paylaşımı yerel üretici birlikleriyle bir araya gelinerek tespit edilmelidir. Farklı yapılanmalarla KÖİ tarzı entegre tesisler, bölge kalkınma ve refahına katkıda bulunan devlet, kurumsal şirketler ve bölge insanı/üretici birlikleri bulunmaktadır (Kutu 8). Örneğin, ER-ÇİM-SAN A.Ş. bölge insanı, belediyeler ve şirket çalışanlarının bir araya gelerek Erzurum'da kurmuş olduğu bir şirkettir. ETİ, özel sektör işletmesi Eskişehir'de kurulmuş, bünyesinde bulunan diğer işletmelere girdi sağlayan entegre üretim ağı, yerel üreticilerle yapmış olduğu sözleşmeli tarım uygulaması ve üstlendiği sosyal sorumluluk projeleriyle örnek bir işletme olmuştur. Halen kuruluş aşamasında olan ve 2023 yılında faaliyete geçmesi planlanan SÜTAŞ Bingöl entegre tesisleri, Bingöl ve 6 komşu ilin hayvancılık sektöründeki çeşitli faaliyetlerini SÜTAŞ bünyesinde yürütmek amacıyla devlet-özel sektör işbirliği çerçevesinde ve SÜTAŞ'a belirli imtiyazlar tanınacak şekilde tasarlanmıştır.

KUTU 8: ÖRNEK KURUMSAL KÖİ UYGULAMALARI

ER-ÇİM-SAN Holding

ER-ÇİM-SAN Holding A.Ş. 1992'de Erzurum'da Aşkale Çimento Sanayii T.A.Ş.'ı satın almasıyla faaliyete başlamıştır. Kuruluş aşamasında ortaklık yapısı önemli oranda bölge insanı, müteşebbisi, esnafı, sivil kitle örgütleri, özel idare, belediyeler ve şirket çalışanlarından oluşmaktadır. Ortak sayısı 829'a ulaşmıştır. Şirket Ana Sözleşmesi gereği %17,9 pay oranıyla Erzurum Büyükşehir Belediyesi en büyük ortaktır; gerçek (toplam %67,7) ve tüzel (toplam %14,3) kişiler şirket hisselerinin %10'nundan fazlasına sahip olamamaktadır. Sermayesine ve yönetimine katıldığı, kurulmuş ve kurulacak olan sermaye şirketlerine yatırım, finansman ve organizasyon desteği sağlamaktadır.

Kaynak: http://ercimsan.com.tr/kurumsal/hakkimizda

ETİ Entegre Tahıl İşleme Fabrikası

ETİ Entegre Tahıl İşleme Fabrikası 2012'de Eskişehir'de üretime başlamıştır. Fabrika, "Yarı Mamul Hatları", "Kahvaltılık Ürünler Hatları" ve ''Mısır Pirinç Patlağı Hatları'' olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır ve kendi alanında Türkiye'nin en modern tesislerinden biridir. İşlenmiş tahıl çeşitlerinden oluşan yarı mamuller, bisküvi, kraker ve çikolata fabrikalarına gönderilmektedir.

Fabrikanın kurulmasıyla tahıl stoklama imkânları sağlanmış ve sözleşmeli tarım uygulamaları başlatılmıştır. 2012 yılında 54 çiftçiyle 10.000 dekar alanda yulaf ekimiyle başlayan sözleşmeli tarım uygulamalarına 2014 yılında buğday ekimleri eklenmiştir. Çiftçiler tarafından tarlada yapılan tüm işlemler Eti'nin ziraat mühendislerinin kontrol ve gözetiminde yapılmaktadır. ETİ Süt Ürünleri Fabrikası 2013'te Konya'da yerel firmadan alınmıştır ve fabrikada üretilen hammaddeler ETİ üretim fabrikaları dışında yurtiçi çikolata üreticilerine de sözleşmeler dahilinde satılabilmektedir. Bu fabrika, ETİ'nin hem Eskişehir dışında yer alan hem de atıştırmalık sektörünün dışında bir alanda üretim yapan ilk fabrikasıdır. Fabrika, hammadde maliyetlerinin azaltılması, hammadde kalite standartlarının yükseltilmesi ve yeni ürünlere özel hammaddelerin üretilmesi açısından stratejik bir öneme sahiptir.

ETİ makinenin temel görevi, anahtar teslimi bisküvi, kraker, kek ve çikolata üretim hatları kurmaktır. Fabrika, hamur hazırlamadan paletlemeye kadar kullandığı tüm makine ve ekipmanı kendi olanaklarıyla tasarlayıp üreten entegre bir teknolojiye sahiptir. Sektöründe lider konuma sahip olan fabrika, mekatronik, robotik, yazılım geliştirme ve endüstriyel görüntü işleme konularına yatırımlar yapmıştır. ETİ dışında pek çok sektöre teknolojik projeler geliştirecek duruma gelen fabrika, bu konuda yabancı şirketlere olan bağımlılığı da azaltmıştır.

Ayrıca ETİ, Developer Edition gelişim programıyla gençlerin iş hayatı deneyimi kazanmalarını, projelerde aktif rol oynamalarını ve teknik beceriler edinmelerini desteklemekte, yarı zamanlı çalışma imkânı tanımaktadır. Verdiği yükseköğrenim, üstün başarı ve yüksek lisans burslarıyla gençlerin eğitimine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli sosyal sorumluluk programlarıyla çevre bilincinin ve sürdürülebilir ekonomik farkındalığın yaratılmasına ve gençler için sosyal faaliyet alanları kurulmasına katkıda bulunmaktadır. "Sarı Bisiklet" projesiyle trafikte bisiklet farkındalığını ve kullanımını yaygınlaştırmayı; Eti Burçak ve Dünya Doğayı Koruma Derneği işbirliğiyle ve "Sağlıklı Toprak Hareketi" sloganıyla tarımı yapılan toprakların kalite ve verimden ödün verilmeden korunmasına ve iyileştirilmesine katkı sağlamayı ve bu konuda farkındalık yaratmayı; "Eti Çocuk Tiyatrosu" projesiyle çocukların kişisel, sosyal ve kültürel gelişmelerine katkı sağ-

lamayı; Toplum Gönüllüleri Vakfı işbirliğiyle gerçekleştirilen "Sen Gençsin, Güç Sensin" projesiyle de bilim, kültür-sanat, sosyal sorumluluk ve spor konularında hedef ve projeleri olan gençlerin hayallerini gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.

Kaynak: https://www.etietieti.com/eti-gida-sanayi-ve-ticaret

SÜTAŞ Doğu-Güneydoğu Anadolu Sütçülük Projesi Bingöl Entegre Tesisleri

Marmara Bölgesi'nde Karacabey'de, Orta Anadolu'da Aksaray'da, Ege Bölgesi'nde Tire'de yer alan entegre tesislerine ek olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsayacak şekilde Bingöl'de "Sütçülük Projesi Entegre Tesisleri" kurulumuna başlamıştır. Proje, süt fabrikası, yem fabrikası, çiftlikler, enerji, gübre ve Ar-Ge'nin hepsini içeren tam bir entegrasyon ve sürdürülebilirlik örneği olarak gösterilmektedir. Bu proje kapsamında:

- Süt hayvancılığı eğitim merkezi ve eğitim çiftliğinde süt hayvancılığı yatırımı yapmak isteyen yatırımcılara, yatırımlarını büyütmek isteyen üreticilere ve genç girişimcilere ücretsiz hayvancılık eğitiminin verilmesi
- Yem fabrikasında çiftliğin ve bölgenin tüm yem ihtiyacını karşılayacak yem üretimi yapılması
- Süt ürünleri fabrikasında çeşitli süt ürünlerinin üretilmesi ve bölgesel süt ürünlerinin geliştirilmesi
- Tesisin sıcak su, buhar ve elektrik ihtiyacını karşılamak amacıyla gübre ve atıkların kullanıldığı arıtma ve biyogaz tesisiyle güneş enerjisi sisteminin kurulması
- Biyogaz tesisinde işlendikten sonra elde edilen çok kaliteli ve organik nitelikli geri dönüşüm gübrelerinin ineklerin yemlerini yetiştiren çiftçilere dağıtılması
- Hayvan sağlığı ve nesil ıslahı konularına odaklanacak bir Ar-Ge merkezinin kurulması
- Tesislerde öncelikli olarak Bingöl ve bölge illeri halkının istihdamı, bu amaçla Bingöl ve komşu illerden gençlerin eğitimi ve Sütaş'ın tesislerinde çalışarak iş deneyimi edinmeleri
- Bölgenin üretici ailelerine süt üretimi ve yem bitkileri üretimi için sözleşmeli modelde düzenli iş ve gelir olanağı sağlanması amaçlanmaktadır.

Proje Bingöl ve çevresindeki 6 ili Türkiye'nin önde gelen bitkisel yem üretimi ve hayvancılık cazibe merkezlerinden biri haline getirecek kapasiteye sahiptir ve tesislerin faaliyete başlamasıyla birlikte bölgede istihdam artışından

KUTU 8'İN DEVAMI

gelir dağılımının dengelenmesine ve sosyokültürel dönüşümün hızlanmasına kadar çeşitli alanlarda değişimleri başlatması beklenmektedir (Taşcı ve Yeldan, 2021). Ayrıca, tesisin kurulumundaki yenilikçi yaklaşım bölgenin teknolojik ve nitelikli işgücü kapasitesinin artmasına katkıda bulunurken, makine ekipman üretimi, ambalaj malzemeleri üretimi, inşaat, lojistik, tarımsal teknolojiler ve destek hizmetleri gibi çok değişik alanlardaki faaliyetleri de canlandıracaktır.

Kaynak: Taşcı, K ve Yeldan, E. (2021) https://www.sutas.com.tr/tr/sutas-hakkinda/raporlar/bingol-etki-raporu

Özel yatırımcıların iyi konumlanamadığı ve yatırımların belirli risklere tabi olduğu çevre illere devlet destekleri daha yüksek tutarlarda ve çeşitlilikte olmalıdır. Kutu 8'de çeşitli teşvik uygulamaları tartışılmıştır. Buna göre, devlet bu illerde firma ve sektörün ihtiyacına göre imtiyazlar, sübvansiyonlar/hibeler, öz sermaye yatırımı ve/veya borç yoluyla projeye doğrudan destekler, garantiler, tazminatlar, sigorta gibi koşullu mekanizmalar, bölgeye finansman desteği vermekte çekingen kalan yatırımcılarla projeler arasında finansal aracılık ve çeşitli proje fonlarının kurulumuna önayak olmak gibi yollarla KÖİ projelerinin finansmanına destek vermelidir. Çevre illere yapılacak yardım ve teşvikler, KÖİ'nin bölgede ekosistemi yaratacak entegre tesisler kurmasını önceliklendirecek şekilde tasarlanmalıdır.

Ayrıca, KÖİ finansman desteğinin çeşitliliğini artırmak ve daha geniş bir yatırımcı kitlesine ulaşmak amacıyla sermaye piyasası araçları (şirket tahvilleri, bonolar) ve bölgeye/sektöre özgü proje geliştirme fonları oluşturulmalıdır. KÖİ projelerinin finansmanını kolaylaştıracak, risklerini minimize edecek, paydaşları koruyacak sigorta ürünlerinin uygulamaya alınması ve yaygınlaştırılması, düşünülmesi gereken önemli bir finansman kaynağıdır. Çevre İlleri Kalkındırma Fonu gibi bölgeye özgü fonların oluşturulmasına ek olarak var olan BES fonları, varlık fonu, emeklilik fonları ve sigortacılık fonları gibi unsurlar alternatif finansal kaynaklar olarak dikkate alınmalıdır.

Proje finansmanı, genellikle yeni bir yapı veya kapsamlı bir yenileme içeren KÖİ projelerinin finansman kaynağı olmuştur. Bu projeler, çevre illerde kurulacak entegre tesislerin altyapı (lojistik gibi) ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde hazırlanabilir. Fakat, içerdiği çeşitli risklerden (inşaat ve tamamlanma, işletim, talep, düzenlemelerin değişimi, çevresel ve sosyal şartlar, kur ve faiz gibi) ve devlete yüklediği yükümlülüklerden dolayı eleştirilmektedir. Dolayısıyla ihale öncesi projelerin fayda-maliyet analizlerinin titizlikle yapılması ve yatırımcıya açıklanması gerekmektedir.

Çevre illerde ekonomik aktiviteyi canlandırmak amacıyla yerel firmaların yatırım potansiyellerinin ve teknik donanımlarının artırılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde yerel firmalar ekonomik aktiviteye bireysel olarak katkıda bulunabilir veya en-

tegre tesislerin üretim ağlarına dahil olabilirler.

Geleneksel banka finansmanı, özellikle daha yüksek risk-getiri profiline sahip küçük, yeni, genç, yenilikçi ve hızlı büyüyen şirketlere ve kişilere finansal zorluklar çıkarabilmektedir. Çevre iller başta olmak üzere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde istihdam sağlayan firmaların çoğu mikro, küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Bu yerel işletmelerin yatırımlarını canlandırıp süreklilik kazandırmak için kamunun bu şirketlerin öz sermayelerine yönelik maddi/ayni desteklerini ve danışmanlık hizmetlerini artırması gerekmektedir. Yerel KOBİ'lere yatırım yapacak kurumsal şirketlere ayrıcalıklar verilmeli ve/veya vergi muafiyeti tanınmalıdır. Bu amaçla, mevcut teşvik ve finansman sisteminin çevre illerin ihtiyacına yönelik olarak düzenlenmesi, alternatif finansman kaynaklarıyla desteklenmesi, finansman kaynaklarının ise çeşitlendirilip tabanının genişletilmesi gerekmektedir.

ÜRETİM VE SATIŞ KOOPERATİFÇİLİĞİ

Kooperatifler, üyelerinin ihtiyaçlarını veya meslekleriyle ilgili gereksinimlerini işgücü ve parasal katkılarıyla karşılamak amacıyla kurulan, değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklardır. Meslek gruplarının tek bir çatı altında birleşme esasına dayanmaktadırlar. Farklı bölge ve iş kollarındaki kooperatifler, kurulan birliklerle iç yan sanayinin oluşturulması ve bir ekonomik iş büyütme modeli olarak da kullanılmaktadır. Örneğin TARİŞ, kooperatifçilik modeliyle şirketleşmiş ve bir marka haline gelmiştir. FİSKOBİRLİK, Karadeniz Bölgesi'nin temel tarım ürünü olan fındık üreticilerinin bir araya gelerek kurmuş olduğu bir işletmedir. Her ikisi de kooperatifler aracılığıyla kurulmuş ve kuruldukları bölgelere özgü ürünleri markalaştırmış şirketlerdir (Kutu 9). Marmara Birlik ve Trakya Birlik diğer örnekler arasında yer almaktadır.

Yeterli sermayeye ve mesleki bilgi birikimine sahip olmayan yerel mikro üreticiler için kooperatifler ortak maddi ve ayni fonlarla iş kurma, işini devam ettirme ve büyütme fırsatı sunmaktadır. Fakat çevre illerin yerel üretici birimlerinin kurumsal bir çerçeve içinde çalışma sorunları, devletin üretici birliklerinin kurulmasında ve işleyişinde aktif rol oynamasını zorunlu kılmaktadır. Bu amaçla, maddi-ayni yardımlar ve eğitim-danışmanlık hizmetleriyle kooperatifçiliğin gelişimi desteklenmelidir. Destek oranları, belirlenmiş sektörlerde başarı gösteren kooperatiflere ayrıcalık tanıyacak şekilde belirlenmelidir. Devlet, kooperatiflerin ellerindeki fonu yeniden yatırıma yönlendirerek bir süre sonra kooperatiflerin kendi kendilerine yeterli üretim birimleri haline gelmesini sağlamalıdır.

KUTU 9: ÖRNEK KOOPERATİF KURULUŞLARI

Tariş

Türkiye'nin en büyük üretici kooperatifidir. Hayatına 1913 yılında, Ege Bölgesi üreticilerinin kooperatifçilik ilkeleri doğrultusunda örgütlenmeleriyle ve Milli Aydın Bankası'nın (sonradan TarişBank adını almış ve tasfiye olmuştur) bir kolu olarak başlamıştır. Şirket bugün Tariş İncir Tarım Satış Kooperatifi, Tariş Üzüm Tarım Satış Kooperatifi, Tariş Pamuk ve Yağlı Tohumlar Tarım Satış Kooperatifi ve Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifi olmak üzere dört ana birlikten oluşmaktadır. Bu birlikler kendi içlerinde de farklı işletme ve kooperatiflerden meydana gelmektedir. Ege Bölgesi'nde 7 ilden 75.000'den fazla üretici ve 73 kooperatifle işbirliği içindedir. Kuru incir, kolonya, ıslak mendil, kuru üzüm, pekmez, tahin, sirke, şalgam, limon sosu, iplik, ham örgü kumaş, margarin, ayçiçek yağı, pamukyağı, zeytinyağı, deterjan, sabun gibi çok çeşitli ürünler üretmektedir. Bünyesinde üretimin gerçekleştiği fabrikalar, satış yaptığı mağazalar, gayrimenkul, enerji, sigorta, iç ve dış ticaret, kimya, yem, ambalaj ve Ar-Ge'ye kadar çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren entegre üretim tesisleri bulunmaktadır.

Kaynak: http://www.tariszeytinyagi.com/www.tariszeytinyagi.com/taris-hakkinda.html

Fiskobirlik

Fiskobirlik 1938 tarihinde Giresun, Ordu, Trabzon, Keşap ve Bulancak Fındık Tarım Satış Kooperatifleri'nin birleşmesiyle kurulmuştur. Karadeniz Bölgesi'nde, 50 kooperatife bağlı değişken ortak sayısına sahip, alanında dünyanın en büyük üretici birliğidir. Entegre Fındık İşleme Tesisleri (EFİT), Fiskobirlik destekli ortakların yetiştirdiği fındıkları satın almak, ürünleri modern, sağlıklı ve hijyenik ortamlarda, müşteri beklentilerine uygun olarak fındık ve fındık mamulleri olarak işlemek, fındıkların satın alınıp depolanması için gerekli kapasiteyi geliştirmek, ürünleri yurtiçi ve yurtdışı piyasalara pazarlamak amacıyla kurulmuştur.

Kaynak: https://www.fiskobirlik.com.tr/kurumsaldetay/Hakkimizda.html

Mahalli idarelerin merkezi yönetimle işbirliği içinde kırsal kalkınma programlarını kooperatifler aracılığıyla gerçekleştirmesi, yerel halkın üretim süreçlerine doğrudan katılımını sağlamaktadır. Çevre illerin kooperatifler aracılığıyla büyüme potansiyeli yüksektir. Genç nüfus ve kadınlar başta olmak üzere, üreticiler belli bir çatı altında toplanmaya, üretim yapmaya, yöreye özgü markalar yaratmaya ve ürünlerini satacak pazarlar bulmaya teşvik edilmelidir. Gerektiğinde ürünleri satın alınarak kamuya ait mağazalarda veya sosyal ağlar üzerinden satışlarının yapılmasına aracılık edilmelidir.

Kooperatifleşme özellikle kırsal ve geleneksel bölgelerde kadınların işgücüne katılımını sağlayacak etkin yöntemlerden biridir. İstihdam sağlamak, sosyal yetkinleşme ve zorlukları ortak çözümlerle aşmak kadınları ortak bir şekilde hareket etmeye yöneltecektir. Dünya Bankası'nın 2015 yılında hazırlamış olduğu "Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu" başlıklı rapora göre çok amaçlı ve küçük ölçekli kadın kooperatiflerinin en önemli iki faydası kadınlara iş olanakları sağlamaları ve sosyal çıkış noktaları olmalarıdır. Bu nedenle kooperatifler ortakları tarafından aktif şekilde sahiplenilmektedir.

Ticaret Bakanlığı verilerine (https://koopbis.gtb.gov.tr/Portal/kooperatifler) göre 2022 yılı itibarıyla (faal olan ve olmayan) 18.336 kooperatifin 914'ünü Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifleri oluşturmuştur. İstanbul, İzmir ve Ankara'da kurulan kadın kooperatiflerinin sayısı sırasıyla 33, 41 ve 46'ya ulaşmıştır. Dünya Bankası raporuna göre 2015'te kadın kooperatiflerinin yaklaşık %25'i merkez illerde yer alırken, 2022'de bu oran %13'e düşmüştür. 2022 yılında çevre illerde kadın kooperatifi sayısı 78'e ulaşmıştır. Diyarbakır ve Batman, sırasıyla 15 ve 14 ile en yüksek artışı göstermiştir. Kadın kooperatifi sayısı Şanlıurfa'da 8'e, Van'da 7'ye, Mardin'de 6'ya, Ağrı, Iğdır ve Siirt'te 5'e yükselirken, Ardahan'da 3, Hakkari'de 2, Kars'ta 3 ve Muş'ta 1 kadın kooperatifi kurulmuş, Bitlis'teyse herhangi bir kadın kooperatifi kaydı yapılmamıştır.

Dünya Bankası raporunun ortaya koyduğu gibi kadın kooperatifleri illerin üretim kapasitesinin artışına ve kadınların istihdam sorunlarının çözümüne önemli katkılarda bulunmaktadır. Yukarıdaki paragrafta yapılan analiz, çevre illerin kadın üretim kooperatiflerini desteklemede yarı-çevre illere göre geride kaldığını göstermektedir. Üretimde örgütlenme sorunu yaşayan bu şehirlerin, kooperatifçilik aracılığıyla önemli bir gelişme potansiyeli yakalayabileceği açıktır. Bu uygulamaların devletin ve kurumsal şirketlerin desteğiyle çevre illerde yaygınlaşması ve sektör çeşitliliğinin artırılması kadının istihdam sorunlarının çözümünde etkili olacaktır.

Benzer dayanışmaların nitelik, iş imkânı ve sosyal statü sorunu yaşayan belli yaş grubu gençler arasında da uygulanması mümkündür. İş hayatının başında olan bu nüfusun ihtiyaç duyduğu alanlarda eğitimi, girişimcilik danışmanlığı ve finansman desteği Gençlik Kooperatifleri aracılığıyla sağlanabilir.

4

KÖİ VE KOOPERATİFÇİLİK PROJELERİNİN BÖLGESEL İSTİHDAM VE REFAHA ETKİSİ

BÖLGESEL istihdam oranlarının yakınlığı bölgesel kalkınmışlık/gelir dağılımı benzerliğinin en önemli göstergelerinden biridir. Bölgesel istihdam oranının düzeyiniyse bölgedeki işgücünün miktarı ve niteliğiyle istihdam (üretim) kapasitesi belirlemektedir.

Bölüm 1'de de tespit edildiği gibi düşük istihdam oranı çevre iller başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun temel sorunlarından biridir. Genç işsizlik oranıysa oldukça yüksektir.

Projeler, yatırımlar ve destekler sonucu elde edilen ekonomik ve sosyal kazanımların sürekliliği genç nüfusun üretim faaliyetlerine günün ve geleceğin beklentilerini yansıtacak şekilde katılmasıyla mümkündür. Söz konusu çevre illerin işsizlik sorunuyla mücadelede uygulanacak programların hem demografik (deneyimsiz ve beceri düzeyi yetersiz genç nüfus) hem de yapısal (mikro ve küçük ölçek, finansman, koordinasyon ve vizyon) sorunları kapsayacak şekilde ele alınması gerekmektedir.

KÖİ tarzı projeler, bünyelerinde farklı sektörlerde faaliyet gösteren üreticileri içerdikleri için bölge istihdam ve refahına çeşitli kanallarla katkıda bulunmaktadır. Öncelikle, ekonomik aktiviteye sektör ve iş çeşitliliği katarak önemli bir işgücü talebi yaratmaktadırlar. Bu projelerde çalışmada o bölgede oturan yerleşiklere ve işbirliklerinde yerel üretici birimlerine öncelik verilmesi bölgesel istihdam artışına ciddi katkılarda bulunacaktır. Ayrıca bölgenin ekonomik ve kültür-sanat alanındaki faaliyetleri arttıkça bölgeden göç eden nüfusun geri dönüp bölge istihdamına katılımı da mümkündür.

Görece dezavantajlı konumda olan genç nüfusun ekonomik faaliyete katılımını artırmak amacıyla, genç istihdamını artıracak işletmelere destek unsurlarından daha avantajlı bir şekilde faydalanma fırsatı verilmelidir.

Her işletmenin bu yaş grubundan belli bir oranda eleman çalıştırması zorunlu hale getirilmelidir. Bu işletmeler belli bir süre ve oranda istihdam sübvansiyonlarıyla desteklenmelidir. İş kurmak isteyen gençler için daha uygun destek ve işbirliği programları hazırlanmalıdır.

Projelerin farklı sektörleri kapsayacak şekilde yenilikçi bir vizyonla tasarlanması, bölge insanı için iş çeşitliliği sağlamaktadır. Fakat genç nüfus başta olmak üzere bölge insanının ihtiyaç duyulan alanlarda çalışabilmesi için gereken mesleki bilgi, beceri ve donanıma sahip olması gerekmektedir.

Örgün eğitimin mevcut işin gerektirdiği nitelikte eğitim vermemesi durumunda, özellikle genç işsizliğiyle mücadelede kamu ve/veya özel sektörün eğitim politikaları önem kazanmaktadır. Bu kapsamda işe yönelik eğitim, staj, yarı zamanlı çalışma ve danışmanlık programları bölge insanına iş ortamında mesleki beceri ve deneyim kazandırırken, verilecek eğitim burslarıyla ihtiyaç duyulan çeşitli iş alan ve kategorilerinde (usta, mühendis gibi) uzmanların yetiştirilmesi sağlanmalıdır. Bu eğitimi alanlar ve gençler genellikle işbaşı eğitim aldıkları işyerlerinde istihdam edilmektedir. Edi-

lemeseler dahi bölgede faaliyet gösteren benzer işyerlerinde kolaylıkla iş bulabilme imkânına sahiptirler.

Bölgesel istihdam farklılıklarının giderilmesinde iller düzeyinde istihdam politikaları uygulanmalı (Kutu 10) ve eğitim programları kamu-özel işbirliği çerçevesinde düzenlenip finanse edilmelidir.

KUTU 10: UYGULANAN BÖLGESEL İSTİHDAM POLİTİKALARININ BÖLGE İŞGÜCÜNE ETKİSİ

Yapılan çalışmalar, bölgesel istihdam farklılıklarının azaltılması için bölge ve hatta il düzeyi istihdam politikalarının daha başarılı sonuçlar verebileceğini göstermektedir (Cam ve Atan, 2018; Çelebi, 2020). Kalkınma ve gelir dağılımı sıralamasında alt seviyelerde yer alan bölgelerin genç nüfus potansiyelinin yüksek oluşu, bölgesel üretimin canlanması açısından avantajlar sağlamaktadır. Genç işgücü niteliği bölge ihtiyacına yönelik olarak geliştirildiğinde bölgesel üretime aktif katılım sağlanabilir.

Uygulanan istihdam politikalarının bölge işgücü sorunlarına etkisinin dinamik olarak izlenmesi ve gerekli görüldüğünde farklı politika seçeneklerinin değerlendirilmesi gerekmektedir (Giguere, 2008). Almanya örneğinde olduğu gibi, söz konusu istihdam politikalarının etkinlik analizlerinde bölgesel işgücü piyasası modelleri uygulanmalıdır (Blien ve Hirschenauer, 2018).

Bu kapsamda, çevre illerde İŞKUR'un uyguladığı aktif işgücü programlarının gençlerin işe yerleştirilmesinde gösterdiği başarı oranı merkez illerle kıyaslanmıştır. İŞKUR verilerine göre 2021 yılında eğitim programlarına katılanların yüzde 67'si işe yerleştirilmiştir (Şekil 28.a).

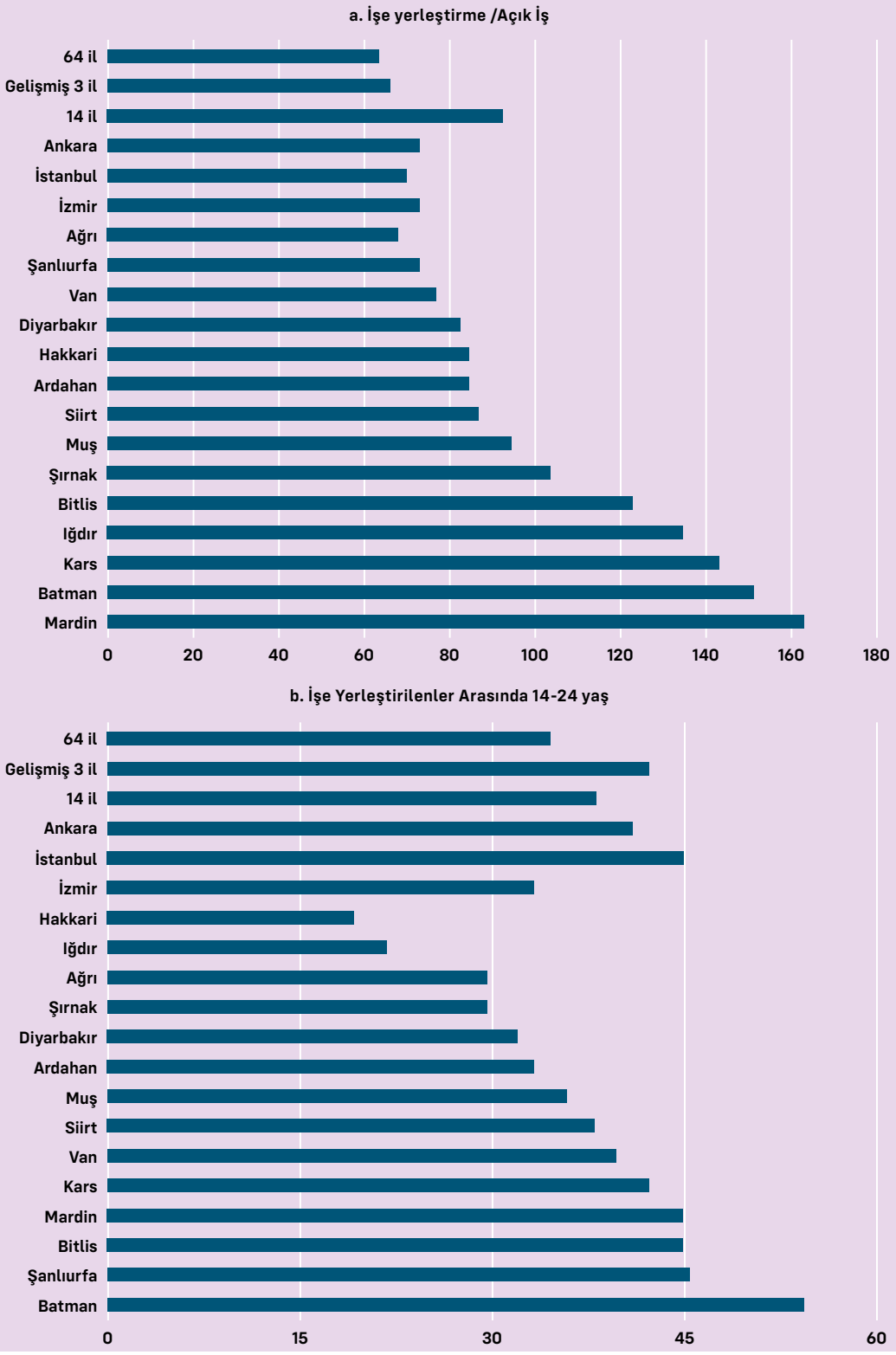
Doğu (%94,5) ve Güneydoğu (%95,3) Anadolu'da işe yerleştirilenlerin oranıysa il ortalamalarının oldukça üzerindedir. Söz konusu bölgelerin görece daha derin istihdam sorunu yaşan 14 ili incelendiğinde oranın %65-162 arasında değiştiği saptanmıştır. İşe yerleştirilenlerin yaklaşık %38,4'ü 14-24 yaş aralığındaki gençlerden oluşmuştur (Şekil 28.b). Bu oran Doğu Anadolu için yaklaşık %33, Güneydoğu Anadolu içinse %40,6'dır. Başka bir ifadeyle, Güneydoğu Anadolu'da eğitim programlarına katılan gençler Türkiye ortalamasının üzerinde bir oranla iş sahibi olurken, Doğu Anadolu'daki programların başarısı Türkiye ortalamasının bir miktar altında kalmıştır. Seçilmiş 14 ilin değerleri incelendiğinde oranın %19,8 (Hakkari) ile %53,9 (Batman) arasında değiştiği dikkat çekmektedir. Türkiye genelinde, Batman, Şanlıurfa, Bitlis ve Mardin genç nüfusa en yüksek oranda iş imkânı sağlamış iller arasındadır.

Şekil 29.a'da İŞKUR verilerine göre gençlerin işe yerleştirilmeden önce aldığı eğitim programları incelenmektedir. Türkiye genelinde ve Doğu-Güneydoğu Anadolu bölgelerinde işbaşı eğitim alan gençlerin işe yerleştirilme oranları mes-

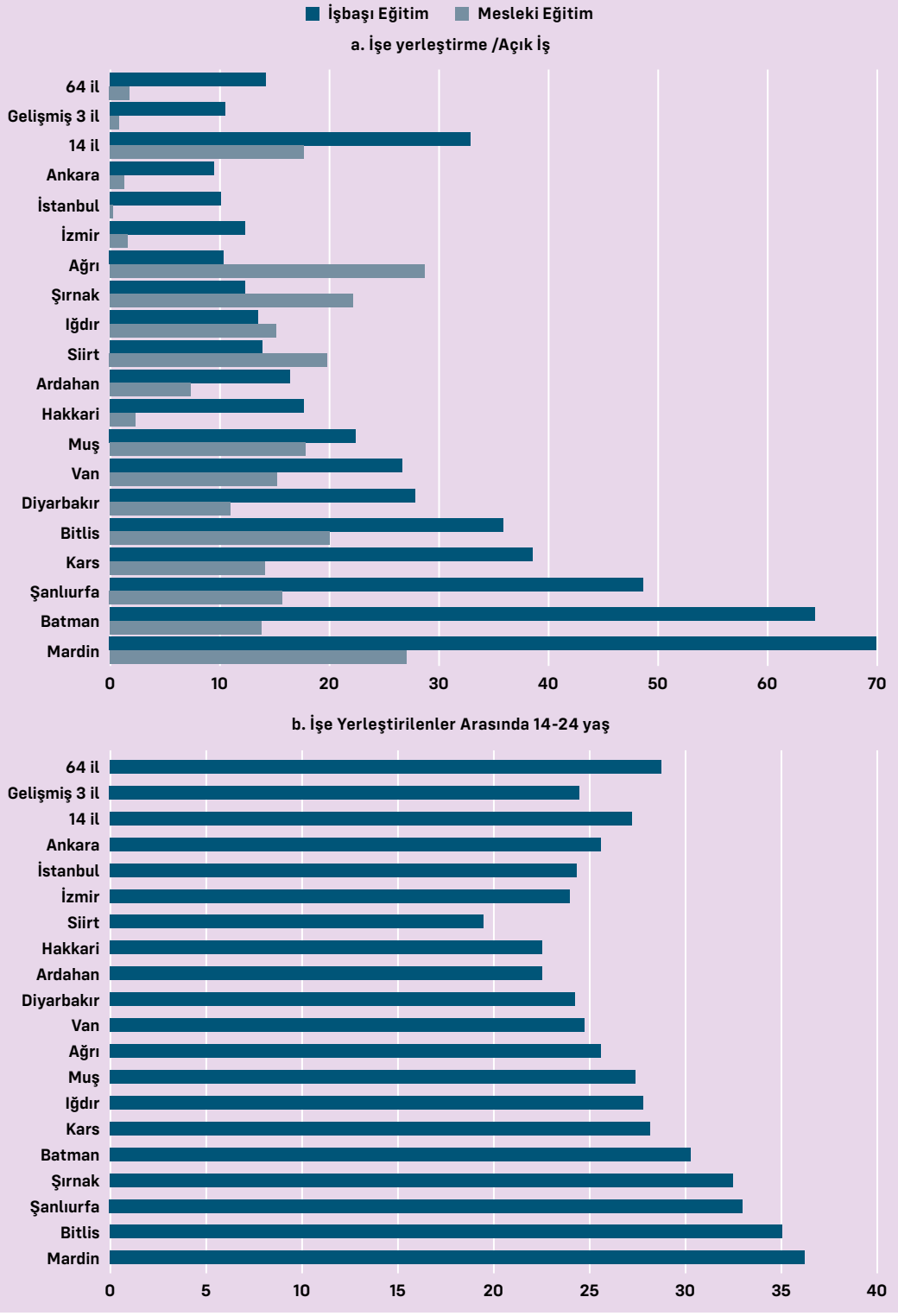
leki eğitim alanlardan oldukça yüksektir. Başka bir ifadeyle işbaşı eğitim almak bu bölgelerde işe yerleştirilme ihtimalini Türkiye genelinin üzerinde bir oranla artırmaktadır. Fakat 2021 yılında Siirt, Şırnak, Iğdır ve Ağrı'da mesleki eğitim alan gençlerin işe yerleştirilme oranları daha yüksek olmuştur. İşbaşı eğitim genel olarak gençlerin işe yerleştirilmesinde birincil öneme sahipken bazı iller için mesleki eğitim programlarına daha fazla ağırlık verilebilir.

Türkiye genelinde 2021 yılında danışmanlık hizmeti alan katılımcıların yaklaşık %27,6'sını gençler oluşturmuştur (Şekil 29.b). Doğu Anadolu'da danışmanlık hizmeti alan gençlerin oranı %25'e düşerken, Güneydoğu Anadolu'da bu oran yaklaşık %30 olmuştur. Seçilmiş 14 ilde danışmanlık hizmeti alan geçlerin oranıysa %19,4 ile %36 arasında değişmiştir. Kars, Batman, Şırnak, Şanlıurfa, Bitlis ve Mardin'de gençlerin Türkiye ortalamasının üzerinde bir oranla danışmanlık hizmeti aldıkları izlenmektedir. Mardin, Bitlis ve Şanlıurfa, Türkiye genelinde de gençlerin en yüksek oranda danışmanlık hizmeti aldığı illerdir.

ŞEKİL 28: İŞE YERLEŞTİRME ORANLARI, 2021 (%)



ŞEKİL 29: AKTİF İŞGÜCÜ PROGRAMLARINA GÖRE GENÇLERİN İŞE YERLEŞTİRİLME VE DANIŞMANLIK HİZMETİ ALMA ORANLARI, 2021 (%)



Gençlerin istihdamına yönelik projelere ek olarak, iş hayatının dışında vakitlerini geçirebilecekleri, sosyal, kültürel ve spor faaliyetlerini içeren projelerin KÖİ projelerine entegre edilmesi yaşam kalitelerinin artmasına katkıda bulunacaktır.

İş imkânı bulan ve yaşam kalitesi artan genç nüfusun bölgeden göç etme eğilimi zaman içinde azalacaktır. Destek programlarının bölge ihtiyacını karşılaması, yerel halk arasında benimsenmesi ve yöreye ait olduğu bilincinin yaratılması için bölge insanı ve örgütleri proje tasarım aşamalarında aktif rol almalıdır. Bu kapsamda gençlerin proje tasarım aşamalarına dahil edilmesi, projelerin ve yatırımların genç nüfusun beklentilerini yansıtacak şekilde tasarlanmasını sağlayacaktır. Günümüz dünyasında, doğa, çevre, hayvan hakları, yenilenebilir enerji, sağlıklı yaşam, sosyal ortam gibi evrensel kavramlar önem kazanmıştır. Bu tür sosyal sorumluluk projelerinin KÖİ projelerine entegre edilmesi, özellikle gençler arasında projelere olan güveni artırırken benimsenmesini de kolaylaştıracaktır.

Projelerde öncelikli olarak bölge insanının çalıştırılması ve işbirliklerinin bölge üretici birimleriyle yapılması, üretilen katma değerin büyük bir kısmının bölgede kalmasına ve dolayısıyla bölgeler arası gelir dağılımının dengelenmesine katkıda bulunacaktır. Ayrıca, proje finansmanının projenin yapıldığı bölgede tabana yayılması amacıyla farklı yöntemler uygulanmalıdır. Örneğin, çalışanlara maaşlarından belli bir oranda katkı yaparak projelere ortak olma tercihi sunulmalıdır (Korkmaz, 2019). Özellikle tarım, hayvancılık, turizm gibi alanlarda bölgeye özgü tesislerin yapımında, çalışanların (ve bölge halkının) yapılan yatırım oranında fabrikalara ortak olabilmelerine ve zamanla projenin tamamıyla yöre halkına geçişine izin verilmelidir.

Devletin veya kurumsal şirketlerin desteğiyle gençlerin de içinde yer aldığı yerel yatırım kooperatiflerinin kurulması, yerel tasarruf oranlarının artmasını sağlayarak ve dolayısıyla bölgesel yatırım finansmanı kaynakları yaratarak ileriye dönük refah artışına katkıda bulunacaktır. Bu kooperatifler aracılığıyla yöre halkının projelere ortak olmalarına imkân tanınmalıdır. Finansman ihtiyacı duyan yerel üreticiler, kurulan yatırım kooperatiflerinden uygun maliyetlerde ve vadede destek alabilmeli, birikimleri oranında kredi kullanabilmelidir. Bu kooperatifler genç işletmecilerin başlangıç öz sermayelerine destek olabilecek yapıya sahiptir.

Devlet veya diğer kurumsal şirketler, yerel üreticilerin üretimin girdi, üretim ve pazarlama süreçlerinde kooperatifler kurarak veya anlaşmalar yaparak entegre bir şekilde hareket etmesini sağlamalıdır. Yöre halkı ihtiyaç duyulan tohum, hayvan, araç gereç vs'yi bu kooperatifler ve işbirlikleriyle uygun maliyetlerde alma ve uygun vadede kiralama veya imece tarzı yardımlaşma yoluyla tedarik edebilirler.

İşbirliği içinde olduğu kamu kurumları veya kurumsal şirketlerin sağladığı avantajlarla yöre halkı girdi, nihai pazarlara ulaşma ve üretim sürecinde yaşadığı zorlukları aşabilecektir. Böylece üretilen değerden büyük ölçüde bölge halkı faydalanmış olacaktır.

5

DEĞERLENDİRME

BU bölümde, çalışmanın kapsamında yer alan 14 ilin yatırım ihtiyacının karşılanmasında uygulanması gereken finansman kaynakları incelenmiştir. Kronik kalkınma sorunu yaşayan bu illerin yatırım ve finansman ihtiyacının karşılanmasında neo-Keynesyen bir kalkınma modeli çerçevesinde devletin daha etkin ve aktif rol oynadığı, kurumsal şirketler ve yerel üreticilerle KÖİ tarzı üretim işbirliklerini teşvik ettiği bir yaklaşımın uygun olduğu değerlendirilmiştir.

Terör korkusu, sermaye yetersizliği, koordinasyon eksikliği, yatırım ortamı yetersizliği çevre illerde devletin yatırımların planlama, koordinasyon ve yapım aşamalarında olduğu kadar finansmanında da etkin rol oynamasını zorunlu kılmaktadır. Devlet güvencesi altında kurulacak işletmelerin ulusal ve yerel üreticilere öncülük ederek bu illerde ekonomik aktivitenin canlanmasını, sermaye birikimini ve yerel istihdam olanaklarının artışını sağlaması gerekmektedir.

Örneğin, KİT'lerin Özelleştirilmesi Hakkındaki Kanun çerçevesinde özelleştirilmiş olan Sümerbank, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yatırım, işletmecilik, bankacılık ve pazarlamacılık gibi birden fazla sektörü içeren entegre üretim tesisleri şeklinde faaliyet göstererek ekonomik canlanmayı sektörel tabana ve ülke çapına yaymak amacıyla kurulmuştur. Çalışmaya konu olan illerde benzer vizyonla çalışacak yeni işletmelerin kurulması, vizyonunu yitirmiş olanların yeniden yapılanması ve bu amaca hizmet edebilecek var olan kamusal işletmelerin faaliyet alanlarının vizyon çerçevesinde genişletilmesi gerekmektedir.

KÖİ uygulamaları, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de daha çok altyapı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla uygulanmış finansman modelleri olmuştur. Fakat bu uygulamalara hükümetlerin finansman kısıtı altında, sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleri doğrultusunda bölgesel ve sektörel çeşitlilik kazandırılması uluslararası bir eğilim haline gelmiştir. İncelenen 14 çevre ilin üretim ve sermaye yapıları, sosyoekonomik şartları ve fiziki coğrafyaları dikkate alındığında, KÖİ tarzı uygulamaların bölgesel üretim ve istihdam kapasitesini artırmak için önemli bir seçenek olduğu düşünülmektedir. Çevre illerin rekabet gücü yüksek turizm, tarım, hayvancılık, madencilik ve imalat sanayii sektörlerinde KÖİ modelleri ile kurulacak entegre tesislerin illerin kronik kalkınma ve istihdam sorunlarına mutlak surette çözüm olacağı değerlendirilmektedir.

Yerel üretici birimlerinin kurumsal bir çerçeve içinde çalışma sorunları, yeterli sermaye ve mesleki bilgi birikimine sahip olmadığı, işgücüne katılımda sosyal sorunların yaşandığı çevre illerde yerel mikro üreticilerin kurumsal şirketlerle işbirliği yaparak veya kooperatifler kurarak ekonomik aktiviteye katılımları mümkündür. Kooperatifler üyelerine ortak maddi ve ayni fonlarla iş kurma, işini devam ettirme ve büyütme fırsatı sunmaktadır. Devlet, farklı bölge ve iş kollarında kooperatiflerin kurulmasını ve bu illerde bir iç yan sanayinin oluşturulmasını sağlayarak kooperatifçiliği bir ekonomik iş büyütme modeli olarak kullanılmaktadır. Bu yolla büyümüş ve şirketleşmiş ulusal kuruluşlar, örneğin TARİŞ bulunmaktadır.

Kooperatifçilik aynı zamanda işgücü niteliği ve sosyal statü sorunu olan kadınlara iş imkânı sağlamıştır ve sağlamaya devam etmektedir. Benzer uygulamaların işsizlik sorunu yaşayan gençleri de kapsayacak şekilde devletin ve kurumsal şirketlerin desteğiyle çevre illerde yaygınlaşması ve sektör çeşitliliğinin artırılması önerilmektedir.

Başta KÖİ, gerektiğinde devletin kamusal işletmeler yoluyla çevre illerin rekabet gücü yüksek sektörlerinde kuracağı entegre tesisler ve kooperatifçilik tarzı işbirlikleri, bünyelerinde farklı sektör ve faaliyet alanları barındırdığından gençler başta olmak üzere yerel halk için iş çeşitliliği ve talebi yaratmaktadır. İşbirliklerinin yerel üreticiler arasında yapılması yerel tasarruf oranlarını ve yatırımları artırırken üretilen katma değerin bölge içinde kalmasını da sağlamaktadır. Yenilikçi bir vizyonla tasarlanan projeler aynı zamanda kurulmuş oldukları illerde teknolojik yenilik ve kalifiye işgücü birikimini desteklemektedir.

Sonuç olarak bu bölüm, devletin teşvik sisteminde cazip destek unsurları sağlamak gibi pasif bir programı uygulamak yerine, incelenen 14 il başta olmak üzere, kurumsal şirketlerle işbirliği içinde üretim ağlarının kurulmasını ve yerel üreticilerin üretim ağlarına katılımını destekleyen daha aktif ve etkin bir kalkınma programı uygulamasını önermektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAMİL TAŞCI

DOĞU VE GÜNEYDOĞU İLLERİ İÇİN KALKINMA PROGRAMI ÖNERİSİ VE İL BAZINDA GİRDİ-ÇIKTI MODELİYLE ETKİ ANALİZİ

1

GİRİŞ

BU bölümde öncelikle merkez ve çevre bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının neden ve sonuçlarına ilişkin teorik tartışmalara yer verilmiştir. Eşitsiz gelişmenin coğrafi şartlara bağlı gerekçeleri olabileceği gibi, o bölgedeki üretim-dağıtım ve tüketim ilişkilerinin yapısının ve zaman içinde yeniden üretilmesinin de merkez-çevre bölgeler arasındaki denge ve farkların değişimine önemli düzeyde etki ettiği Yeni Ekonomik Coğrafya yaklaşımına uygun şekilde vurgulanmıştır.

Yeni Ekonomik Coğrafya, ulusal ve bölgesel ekonomik kalkınmanın rekabet avantajlarını açıklamak için ölçeğe göre artan getirileri, dış ticareti, eksik rekabeti ve mekânsal yığılmayı kullanmakta ve bunları matematiksel modellerle tanımlamaktadır. Geleneksel ekonomik coğrafya, ölçeğe göre sabit getiri, tam rekabet ve karşılaştırmalı üstünlük üzerine modellenmiştir. Krugman (1998, 1999) Yeni Ekonomik Coğrafya'yı geleneksel ekonomik coğrafyadan ayıran unsurları öne çıkarmış ve eksik rekabetin modellenmesini ve ölçeğe göre artan getiriyi kolaylaştıran teknik gelişmelere odaklanarak ekonomik analizde coğrafi avantaja statü kazandırmıştır. Ekonomik coğrafya tarafından kullanılan tarihsel kaza ve kümülatif nedensellik (Myrdal, 1957), ileri ve geri bağlantılar (Hirschman, 1958) ve merkez-çevre (Friedmann, 1966) gibi kavramlar da bu yeni mekânsal analiz modeline uyarlanmıştır.

Temel olarak, Krugman ve Venables (1990) iki sektörlü ve iki ülkeli bir ekonomi modellemektedir. Eksik rekabetçi imalat sektöründe artan getirilerin varlığı firmaları birkaç yerde yoğunlaşmaya teşvik etmektedir. İki ülke, farklı pazar erişimi sergilemektedir. Daha büyük pazar, firmaları merkez ülkede yer almaya cezbeder. Krugman'ın (1991) merkez-çevre modeli, yeni ekonomik coğrafyada iki bölge ve iki sektör içeren en tipik genel denge konum modelidir. Merkez-çevre modeli aynı zamanda birçok mekânsal ekonominin tarihsel gelişimini incelemek için güçlü bir analitik çerçeve sağlar. Bu model, artan ölçeğe göre getiri, serbest emek akışı ve taşıma maliyetlerinin etkisi altında iki bölgenin simetrisinin nasıl asimetrik bir merkez-çevre yapısına dönüştüğünü göstermektedir.

Firmalar ölçeğe göre artan getirilerin var olduğu yere yerleşme eğilimindedir. Firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanmak için tek bir yerde yoğunlaşma eğilimi ara ürün tedarikçileri için de bir teşvik unsurudur. Kümelenmiş firmalar tarafından nihai malların üretimi giderek daha ucuz hale gelir. Daha fazla firmanın aynı yere çekilmesi endüstriyi güçlendirmektedir. Artan getiriler, firmanın üretimini birkaç fabrikada yoğunlaştırmasına neden olurken, taşıma maliyetleri bu fabrikaların nereye yerleştirileceği sorununu gündeme getirmektedir. Bu nedenle, artan getiriler ve taşıma maliyetleri herhangi bir modelde dikkate alınması gereken iki temel bileşendir (Fujita ve Thisse, 2009: 111).

OECD, bölgesel analiz ve kalkınma programı tasarımında referans alınabilecek dört uluslararası bağlantı kategorisini bir araya getiren özgün bir metodolojik çerçeve tasarlamıştır. Bu yaklaşım, bölgelerin uluslararası profilini değerlendirmemize ve böy-

lece tek başına ekonomik değişim kriterlerinin ötesine geçmemize izin vermektedir:

- **İnsan bağlantıları**, bir bölgede ikamet eden insanların ülke içi diğer bölgeler ve uluslararası ekonomik veya sosyal bağlantılarından, farkındalıklarından, bir bölgeye seyahat eden veya bir bölgeye yerleşen yabancılardan, özellikle göçmenlerden ve ziyaretçilerden oluşmaktadır.
- **Bilgi bağlantıları**, inovasyonun farklı boyutlarına (yabancı araştırmacılar, uluslararası patent işbirlikleri vb.) ve kültürel bağlantılara atıfta bulunmaktadır.
- İthalat, ihracat ve yatırımlardan (yurtiçi, bölgelerarası ve doğrudan yabancı yatırımlar) oluşan **ticari bağlantılar** veya ticari ve finansal değişimler.
- **Altyapı bağlantıları** veya bir bölgenin potansiyel uluslararası ortaklarına sunduğu fiziki bağlantılar: yollar, havaalanları, limanlar, demiryolları, geniş bant internet ve lojistik.

Bu yaklaşıma uygun şekilde 14 çevre ilde kronik kalkınma sorununun kalıcı olarak çözülmesi ve kalkınma sürecinin hızlandırılması için üretim kapasitesi, insan kaynakları kapasitesinin geliştirilmesi ve istihdam edilebilirliğin artırılması, bilginin ekonomik sektörlerde yayılması amaçlarına uygun bir kalkınma programı tasarlanmıştır.

Programın öngörülen ana bileşenleri, Sanayileşme ve Kent Ekonomileri, Verimli ve Katma Değerli Tarımsal Üretim, Yenilik ve Bilgi Teknolojileri ile Mesleki ve Teknik Eğitim olarak belirlenmiştir. Sanayileşme ve tarıma ilişkin üretimle ilgili hususlarda ölçek ekonomisine geçiş, ihracatçı ve verimli işletmelerin ilde üretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi öngörülürken, yenilik ve bilgi teknolojileri potansiyeli yüksek kent ekonomileri gelişmiş illerde bilgiye dayalı sektörlerin geliştirilmesinin uygun olduğu değerlendirilmiştir. Tüm illerde mesleki ve teknik eğitim altyapısının güçlendirilmesi, genç nüfus avantajı üretken sektörlere yönlendirilerek istihdam edilebilirliğin artırılması hedeflenmiştir.

14 çevre ilde 3 yıllık olarak tasarlanan programa 4,5 milyar dolarlık bir kaynak tahsis edilmesi ve il bazında belirlenen bileşen ve önceliklere uygun projelerin desteklenmesi öngörülmüştür. Bu kaynağın 14 çevre ilde oluşturacağı ekonomik ve sosyal etkilerin ex-ante olarak değerlendirilebilmesi için 14 ile ait girdi-çıktı tabloları oluşturulmuş, il bazında nüfus ve gelişmişlik seviyesine göre tahsis edilen kaynağın il ekonomilerinde oluşturacağı etkiler GSYH, fert başı GSYH, arz ve talep hesapları, işgücü ödemeleri, işletme artığı, vergiler, yatırımlar, istihdam vb hesaplar aracılığıyla ortaya konmuştur.

Sonuç olarak, 14 çevre ilde uygulanacak 4,5 milyar dolar bütçeli programla 10 milyar 515 milyon dolarlık ilave toplam arz (AS) ve 5 milyar 386 milyon dolarlık ilave GSYH oluşturulması mümkündür. Vergi gelirleri de dikkate alındığında programın 14

çevre il için net maliyeti 3,9 milyar dolar düzeyinde olacaktır. Bölgeden tahsil edilemeyen 3 yıllık vergi gelirine yakın bir tutar ile bölgede ilave 5 milyar 386 milyon dolarlık GSYH elde edilmesi ve yaklaşık 300 bin kişilik istihdam oluşturulması mümkün görünmektedir.

4,5 milyar dolarlık programın hane halklarına etkisini gösteren önemli göstergelerden biri fert başına GSYH değeridir. Aşağıdaki şekilde kapsama dahil olan illerin hem il bazında hem de ortalama olarak fert başı GSYH değerleri verilmiştir. 14 çevre ilde program sayesinde ortalama fert başı GSYH 4.221 dolardan 4.793 dolara yükselecektir.

2

KALKINMA PROGRAMININ KAPSAMI VE BİLEŞENLERİ

TEORİK ARKA PLAN: MERKEZ-ÇEVRE DİNAMİKLERİNİN GELİŞTİRİLMESİ BAĞLAMINDA BÖLGESEL KALKINMA VE PLANLAMA

1990'lardan bu yana, ekonomik faaliyetlerin mekânsal konumunun kalkınma ve uluslararası iktisat açısından önemi üzerine geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. İktisatçıların kalkınmada mekân ve konumun oynadığı rolü öne çıkarmaları "Yeni Ekonomik Coğrafya"nın gelişmesine ve mekânsal ekonomik analizin ilerlemesine yol açmıştır. Özellikle yeni ekonomik coğrafya modelinin gündeme gelmesi mekânsal ekonomiyi öne çıkaran itici faktör olmuştur (Wren, 2009).

Coğrafi ekonomi tarihi, alana verilen farklı isimlerle (bölgesel ve kentsel ekonomi, konum teorisi ve mekânsal ekonomi) gösterildiği gibi, odağın tam rekabetten kusurlu rekabete ve çeşitli piyasa başarısızlıklarına kaydığı teorik bir çerçevede çeşitli bilgi yapılarını kademeli olarak birleştiren bir süreç olarak görülmektedir. Mekânsal ekonomik analiz, ekonomik faaliyetin coğrafi boyutuna odaklanmaktadır. Coğrafi alan boyunca ekonomik faaliyetlerin eşit olmayan bir şekilde dağılması, bölge, yer ve uzaklık gibi kavramları mekânsal ekonomiye dahil etmiştir. Eşitsiz mekânsal ekonomik gelişmenin ve mekânsal yığılmanın nedenleri Yeni Ekonomik Coğrafya kavramı üzerinden incelenmektedir.

"Bölge" her zaman farklı amaçlar için farklı şekillerde tanımlanmış esnek bir kavram olmuştur. Küçük bir nüfus merkezi ve çevresiyle bir kıta içindeki büyük bir alt bölge arasında değişen yerleşim birimleri "bölge" olarak nitelendirilmektedir. Ekonomik faaliyetin mekânsal dağılımının sebep ve sonuçları ekonomik coğrafyanın araştırma alanı içine girmektedir. Ekonomik coğrafya çalışmaları ampirik gözlemlerin genel kurallarla örtüşüp örtüşmediğini incelemekte ve bu kuralların istisnalarının ortaya çıktığı mekânsal unsurlar üzerinde durmaktadır. Bölgesel ekonominin, konum teorisi üzerinden ekonomik coğrafya ile ilişkisi vardır (Wren, 2009: 449). 1950'lerde Myrdal ve Perroux tarafından yapılan katkılara rağmen, Krugman'dan önce hiç kimse ekonomik teori alanında bölgesel dengesizliklerin nasıl ortaya çıkabileceğine değinmemiştir.

Yeni Ekonomik Coğrafya, ulusal ve bölgesel ekonomik kalkınmanın rekabet avantajlarını açıklamak için ölçeğe göre artan getirileri, dış ticareti, eksik rekabeti ve mekânsal yığılmayı kullanmakta ve bunları matematiksel modellerle tanımlamaktadır. Geleneksel ekonomik coğrafya, ölçeğe göre sabit getiri, tam rekabet ve karşılaştırmalı üstünlük üzerine modellenmiştir. Krugman (1998, 1999), Yeni Ekonomik Coğrafya'yı geleneksel ekonomik coğrafyadan ayıran unsurları öne çıkarmış ve eksik rekabetin modellenmesini ve ölçeğe göre artan getiriyi kolaylaştıran teknik gelişmelere odaklanarak ekonomik analizde coğrafi avantaja statü kazandırmıştır. Ekonomik coğrafya tarafından kullanılan tarihsel kaza ve kümülatif nedensellik (Myrdal, 1957), ileri ve geri bağlantılar (Hirschman, 1958) ve merkez-çevre (Friedmann, 1966) gibi kavramlar da bu yeni mekânsal analiz modeline uyarlanmıştır.

Neoklasik modelde üretim faktörleri, ücretlerin daha düşük olduğu bölgelerden daha yüksek olduğu bölgelere taşınarak kazançlardaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için hareket etmektedir. Neoklasik yaklaşımda varsayıldığı gibi tam rekabet ve ölçeğe göre sabit getiri varsa, o zaman her bir faktörün marjinal üretkenliği başlangıç bölgelerinde yükselmeli ve varış bölgelerinde düşmelidir. Mekânsal dengede her üretim faktörünün ücreti bölgeler arasında aynı olmalıdır. Sonuç olarak, "mesafenin ölümü" ile karakterize edilen bir dünyada, bu öngörünün gerçekleşmesini beklemek yeterli olacaktır. Ölçek ekonomileri olmadığında, üretim faaliyetleri, verimlilik kaybı olmaksızın taşıma maliyetlerinin sıfır olduğu noktaya kadar bölünebilmektedir. Böylece her yer bir otarşiye dönüşmektedir.

Yeni Ekonomik Coğrafya, kısmen neoklasik modellerin endüstri içi ticaret gibi olguları açıklayamamasından duyulan memnuniyetsizliğe yanıt olarak 1970'lerin sonlarında geliştirilen yeni ticaret teorilerinden ortaya çıkmıştır. Ürün farklılaşmasına ve ölçeğe göre artan getirilere dayanan Dixit ve Stiglitz (1977) tekelci rekabet modeli Yeni Ekonomik Coğrafya'nın temellerini atmıştır. Coğrafi ekonominin temel modeli olarak tanımlanan Dixit-Stiglitz modeli hem artan getirileri hem de eksik rekabeti çok basit ve zarif bir şekilde entegre etmeyi mümkün kılar. Homojen bir mekânda faaliyetlerin yığılmasını açıklamak için artan getirilerin varlığı gereklidir. Firma düzeyinde artan getiriler altında marjinal maliyet fiyatlandırması negatif kârlarla sonuçlandığından tam rekabet varsayımı geçerliliğini kaybeder. Dolayısıyla tam rekabetçi piyasalarda artan getiri varsayımı geçerli olamaz. Bu nedenle, ekonomik yığılmanın oluşumunu analiz etmek için hem artan getirileri hem de kusurlu rekabeti birleştiren bir ortama ihtiyaç duyulmaktadır (Wren, 2009: 453).

MEKÂNSAL EŞİTSİZLİKLER

Mekânsal eşitsizlikler, ekonomistler tarafından çok uzun süredir ihmal edilen temel bir konudur. Paul Krugman, bu eşitsizliklerin doğasını basit ama güçlü yollarla açıklamayı başarmıştır. Çalışmaları bu alanda çalışan herkese ilham vermiştir. Birçok araştırmacı ekonomik coğrafyaya katkıda bulunmuş olsa da, gelişiminde en belirgin figürün Paul Krugman olduğuna şüphe yoktur (Fujita ve Thisse, 2009: 118).

Ekonomik faaliyetlerin neden belirli yerlerde yerleşmeyi tercih ettiğini ortaya koymayı amaçlayan ekonomik coğrafya, eşitsiz mekânsal gelişmeyi açıklamaya çalışmaktadır. Mekânsal ekonominin en göze çarpan özelliği, büyük miktarlarda mal üreten ve ticaretini yapan ekonomik yığılmaların varlığıdır. Ekonomik yığılmanın ortaya çıkması doğal olarak konumlar, bölgeler veya uluslar arasında eşitsizliklerin ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. Bu konuda detaylı bir genel denge modeli Paul Krugman'ın (1991) ufuk açıcı makalesine kadar mümkün olmamıştır (Fujita ve Thisse, 2009: 109).

Yeni Ekonomik Coğrafya modellerinde, bilgi ve teknoloji yaratma, mekânsal etkileşim ve bir bölgenin tarihinden kaynaklanan mekânsal dışsallıkların dinamik yö-

nüyle ortaya çıkan dışsallıkların önemi de vurgulanmaktadır. Krugman (1998, 1999), ölçeğe göre artan getiriler de dahil olmak üzere Yeni Ekonomik Coğrafya'nın ayırt edici yönlerini ve modelleme ilkelerini tanımlamış ve bu ilkeleri, ulaşımın etkisinin ve kentsel yoğunlaşma üzerindeki "merkez etkisi"nin analizine uygulamıştır (Krugman,1996).

Ekonomik faaliyet yoğunluğunun bölgesel analizi, ölçeğe göre artan getirileri öne çıkarmaktadır. Bu bakımdan geleneksel analizle yeni mekânsal ekonomik analiz arasındaki temel farklardan biri, ölçeğe göre artan getirilerin mekânsal modellere uygulanmasıdır. Sabit veya artmayan getirilerle, her firmanın yerel talebi karşılamak için faaliyetlerini lokasyonlar arasında eşit olarak konumlandırması ve üretimin yerel düzeyde tüketimi yansıtması arzu edilmektedir. Bununla birlikte, artan getirilerle, yığılma ve uzmanlaşma etkilerinden yararlanmak için üretimi yoğunlaştırmak daha kârlıdır. Örneğin, bölgeler arası ulaşım altyapısına ve ulaşım teknolojisine yapılan yatırım nedeniyle bölgeler arası ulaşım maliyetleri düştüğünde, bireysel bir firma için birim başına ortalama maliyetleri azaltan ve yığılma ekonomileri yaratan ölçeğe göre artan getiriler vardır.

Eksik rekabet modelleri artık firmaları fiyat alıcıları olarak ele almamakta, bunun yerine fiyat politikalarının hem tüketicilerin hem de diğer firmaların mekânsal dağılımına bağlı olduğunu varsaymaktadır. Bu da firmalar ve hane halkları tarafından yapılan yer seçimleri arasında önemli karşılıklı bağımlılıklara yol açmaktadır. Eksik rekabet altında firmaların konumu, öncelikle müşterilere ayrıcalıklı erişim arayışı ve diğer firmalar tarafından dayatılan rekabetçi baskıları gevşetme arzusu açısından açıklanmaktadır (Fujita ve Thisse, 2009: 111).

Temel olarak, Krugman ve Venables (1990) iki sektörlü ve iki ülkeli bir ekonomi modellemektedir. Eksik rekabetçi imalat sektöründe artan getirilerin varlığı firmaları birkaç yerde yoğunlaşmaya teşvik etmektedir. İki ülke, farklı pazar erişimi sergilemektedir. Daha büyük pazar, firmaları merkez ülkede yer almaya cezbeder. Krugman'ın (1991) merkez-çevre modeli, yeni ekonomik coğrafyada iki bölge ve iki sektör içeren en tipik genel denge konum modelidir. Merkez-çevre modeli aynı zamanda birçok mekânsal ekonominin tarihsel gelişimini incelemek için güçlü bir analitik çerçeve de sağlar. Bu model, artan ölçeğe göre getiri, serbest emek akışı ve taşıma maliyetlerinin etkisi altında iki bölgenin simetrisinin nasıl asimetrik bir merkez-çevre yapısına dönüştüğünü göstermektedir.

Firmalar ölçeğe göre artan getirilerin var olduğu yere yerleşme eğilimindedir. Firmaların ölçek ekonomilerinden yararlanmak için tek bir yerde yoğunlaşma eğilimi ara ürün tedarikçileri için de bir teşvik unsurudur. Kümelenmiş firmalar tarafından nihai malların üretimi giderek daha ucuz hale gelir. Daha fazla firmanın aynı yere çekilmesi endüstriyi güçlendirir. Artan getiriler firmanın üretimini birkaç fabrikada yoğunlaştırmasına neden olurken, taşıma maliyetleri bu fabrikaların nereye yerleştirileceği sorununu gündeme getirmektedir. Artan getiriler ve taşıma maliyetleri, bu nedenle

herhangi bir modelde dikkate alınması gereken iki temel bileşendir (Fujita ve Thisse, 2009: 111).

Ekonomik coğrafya, kent ekonomisiyle ilişkili olan ve (i) kentlerde toprağın fabrikalar, ofisler, konutlar ve altyapı arasında nasıl dağıtıldığına ve (ii) kentlerin neden bir veya birkaç merkezi bölgeye sahip olduğuna dair hususları açıklamayı amaçlamaktadır. Kent ekonomisinin temelinde hem ekonomik ajanları hem de faaliyetleri mekânda dağıtma işlevi gören toprak piyasası bulunmaktadır. Çok basit olmasına rağmen, tek merkezli kent modeli kentlerin öne çıkan özellikleriyle tutarlı bir dizi sonuç üretmiştir. Özellikle kent merkezinden uzaklaştıkça kentsel arazi rantındaki ve merkezden uzak nüfus yoğunluğundaki düşüşü tek hamlede açıklamıştır. Model aynı zamanda modern ulaşım araçlarının (otomobiller ve toplu ulaşım) gelişiminin hem banliyöleşmeyi hem kentsel nüfus yoğunluğunun düzleşmesini hem de kentsel yayılma olarak bilinen evrimi nasıl yarattığını da açıklamaktadır.

Ekonomik coğrafya, firmaların coğrafi dağılımıyla fiyat ve maliyetlerdeki coğrafi farklılıkları dikkate alarak ekonomik faaliyetlerin konumuna odaklanmaktadır. Bu alanın kökleri Hotelling'in (1929) çalışmasına dayanmaktadır. Homojen bir ürün satan iki satıcıya ilişkin tipik örneğinde, her firma pazarın daha kalabalık tarafında rakibine yakın konumlanarak kazanç sağlamaktadır. Bu nedenle, müşteriler için rekabet eden iki firma uzamsal farklılaşmalarını en aza indirmeyi seçmekte ve "Asgari Farklılaşma İlkesi" olarak bilinen bir durum ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu yaklaşımın savunucuları homojen bir ürün satan firmaların fiyat savaşının yıkıcı etkilerinden kaçınmak için her zaman uzak yerlere yerleşmek istedikleri gerçeğini gözden kaçırmışlardır. Gerçekten de iki firma sırt sırta yerleştirildiğinde, kendilerini sıfır işletme kârı buldukları bir Bertrand durumunda bulmaktadır. Tüketiciler ürünleri satın almak için firmaları ziyaret ettiğinde ve marjinal yararsızlık mesafe ile arttığında, firmalar arası mesafe ile denge fiyatları düşer. Bu durum mekânsal yakınlığın firmaların pazar gücünü azalttığını göstermektedir. Bu nedenle, firmalar her zaman birbirinden uzak yerleri seçerler. Böyle bir mekânsal dağılım, fiyat rekabetinin firmaları birbirinden uzaklaştırdığı, pazar alanı için rekabetinse onları bir araya getirme eğiliminde olduğu bir değiş tokuşun sonucudur. Böylece, Hotelling'in iddiasının aksine, homojen bir mal satan firmalar, fiyat rekabetini azaltmak için dengede mekânsal olarak ayrılma eğilimindedir. Bu sonuçlar, fiyat rekabetinin güçlü bir dağıtma gücü olduğunu ortaya koymaktadır (Fujita ve Thisse, 2009: 109-112).

Pozitif kâr farklılıklarının varlığı bölgeler arası uzun vadeli bir mekânsal dengenin varlığıyla bağdaşmaz. Birkaç pazara iyi erişimi olan yerler firmalara daha fazla kâr sunar. Böylece daha yüksek pazar potansiyeline sahip bölgelerde daha yoğun bir ekonomik faaliyet ortaya çıkar. Uzun vadede, merkez bölge yeni firmaları çeker ve merkez ile çevre arasındaki eşitsizlikler artar. Öyle ki ticareti yapılan tüm faaliyetler tek bir alanda (merkez-çevre ekonomisi) yer alır. Bununla birlikte, firmalar merkez bölgede

yerleştikçe oradaki rekabet de artar ve böylece yığılma eğilimi zayıflar.

Nominal ve reel ücretler üzerindeki etkiler merkez bölgeyi firmalar için daha çekici kılarken, çıktı fiyatı üzerinde karşıt bir etki yaratan rekabet etkisi firmaların merkez bölgeden çıkış yapmasına neden olmaktadır. Bu iki kuvvetin bileşkesi iç pazar etkisi olarak adlandırılır. Krugman'ın modelini özel bir durum olarak kabul eden en genel çerçeve Puga'nın (1999) çalışmasıdır. Puga (1999), bu iki alan arasında yer değiştiren bir firmayı ele almaktadır. Talep ve rekabet etkisinin göreli gücü, ticareti yapılan faaliyetin bir araya gelip gelmediğini belirleyecektir. Bunun anlamı, taşıma maliyetlerinin belli bir eşiğin altına düşmesi durumunda firmaların artan getirilerden yararlanmak için "çekirdeğe" yerleşmesidir. Bu şekilde firmalar, daha küçük pazarda fazla iş kaybetmeden daha büyük pazarda daha fazla mal satarak artan getirilerden yararlanabilmektedir. Sonuç olarak, ulaştırma olgusunun merkez-çevre modelinde temel belirleyici faktör olarak ele alınması, taşıma maliyetlerinin Yeni Ekonomik Coğrafya'ya entegre edilmesini mümkün kılmıştır (Wren, 2009: 453).

Yukarıdaki senaryo Asgari Farklılaşma İlkesi çerçevesinde çizildiğinde bir anlam taşımaktadır. Bununla birlikte, Farklılaşma İlkesi'nin tüketicilerin aşırı fiyat duyarlılığını varsaydığını söylemek doğru olur: İki firma aynı fiyatlarla yan yana yer alırsa, bir firmanın küçük bir fiyat indirimi tüm tüketicileri cezbedecektir. Oysa böyle keskin bir davranışın yersiz olduğu açıktır. Ürünler farklılaştırıldığında ve tüketiciler farklı zevklere veya ürün çeşitliliğine sahip olduklarında, fiyat indirimine verilen toplam tepki o kadar ani olmayacaktır. Fiyatların talebi belirlemede tek faktör olmaması sonuçların da farklı olmasına yol açar. Başka bir deyişle, ürün farklılaştırması fiyat rekabetini azaltan sonuçlar doğurmaktadır. Mekânsal rekabet modelindeki bu değişikliğin ekonomik coğrafya için önemli bir anlamı vardır: Tüketicilerin çeşitlilik tercihi yeterince güçlü olduğunda veya alternatif olarak ulaşım maliyetleri yeterince düşük olduğunda, Nash dengesi tüm pazara en iyi erişimi sağlayan o lokasyonda bir araya gelen firmalar tarafından sağlanacaktır. Sonuç olarak, ürün farklılaşması bir yığılma kuvveti gibi görünürken, taşıma maliyetleri ya bir yığılma kuvveti (düşük olduklarında) ya da bir dağılma kuvveti (yüksek olduklarında) olarak hareket edecektir. Taşıma maliyetleri büyük ölçüde düştüğünde, coğrafi ayrımın faydaları azalır ve fiyatlar düşer. Firmalar daha sonra, ürünleri coğrafi olmayan, maddi veya maddi olmayan özellikler açısından farklılaştırarak kâr marjlarını yeniden yapılandırmayı seçebilirler. Başka bir deyişle, coğrafi dağılımın yerini ürün farklılaştırması almıştır. Bu durumda firmalar (ürün farklılaşmasıyla zayıflayan) fiyat rekabetinin etkileriyle daha az ilgilenirler ve tercihleri ürünlerine en uygun olan tüketicilere yakın konumlanmakla daha fazla ilgilenirler. Bu nedenle, tüketiciler mekânsal olarak dağıldığında firmalar için en iyi strateji pazar merkezinde toplanarak coğrafi farklılaşmalarını en aza indirmektir. Bu sonuç aynı zamanda klasik ekonomik coğrafyada Harris (1954) tarafından geliştirilen, firmaların ürünlerini satabilecekleri pazarlara en iyi erişime sahip oldukları yeri bulma eğiliminin-

de olduklarını öne süren pazar potansiyeli teorisiyle de uyumludur (Fujita ve Thisse, 2009: 112).

Krugman, sermayeden çok emeğin hareketliliğine odaklanmıştır. Yığılma, emek arzı yeterince esnek olduğunda ortaya çıkar. Sermayenin bir bölgeye hareketi, ek üretim kabiliyetinin faydalarını beraberinde getirirken, bu sermayeden elde edilen getirilerin aynı bölgede harcanması gerektiği doğru değildir. Buna karşılık, işçiler yeni bir bölgeye taşındıklarında hem üretim hem de tüketim yeteneklerini beraberlerinde getirirler. Sonuç olarak hareketleri hem başlangıç hem de varış bölgelerindeki işgücü ve ürün pazarlarının büyüklüğünü etkilemektedir. Bu, sermaye ve emek hareketliliği arasındaki temel farklardan biridir. Sermayenin hareketliliği nominal getirilerdeki farklılıkların bir sonucudur. Reel ücretlerde pozitif bir fark meydana geldiğinde ise işçiler hareket eder. Başka bir deyişle, yaşam maliyetlerindeki farklılıklar işçiler için önemlidir, sermaye sahipleri içinse değildir.

Bu durum, Krugman'ın mekânsal ekonominin maddi dışsallıklarla dolu olduğunu gözlemlediği 1991 tarihli ünlü makalesinin dayanak noktasıdır. İşçiler göç etme kararı verdiğinde, taşınmaları, taşınmayanların refahını etkilemektedir. Emeğin göçü hem başlangıç hem de varış bölgelerinin görece çekiciliğini değiştirmektedir. Bu etkiler maddi dışsallık niteliğindedir. Göç eden işçiler kararlarında bu sonuçları dikkate almazlar. Bu tür dışsallıklar, ekonomideki fiyatların gerçek fiyatları yansıtmada başarısız olduğu eksik rekabet piyasalarında önem taşır. Bu nedenle, göçün tüm etkileri en iyi şekilde yalnızca ürün ve emek piyasaları arasındaki etkileşimlerin değil, aynı zamanda bireylerin hem işçi hem de tüketici olarak ikili rolünün de yakalanabileceği bir genel denge çerçevesinde incelenir.

Krugman'ın gösterdiği gibi, yukarıdaki etkilerin çoğu merkez-çevre modeli olarak bilinen basit ve zarif bir genel denge modeli içinde birleştirilebilir ve incelenebilir. Krugman iki bölge, iki sektör ve iki tür emek içeren standart bir düzenlemeyi göz önünde bulundurur. Bir faktör (çiftçiler) hareketsizdir ve tarım sektöründe girdi olarak kullanılmaktadır. İkinci faktör (işçiler) mekânsal olarak hareketlidir ve sanayi sektöründe girdi olarak kullanılmaktadır. Bu model, iki bölge, iki sektör ve iki üretim faktörü olan bir ekonomiye odaklanan Dixit-Stiglitz modelinin tekelci rekabet versiyonudur. Birinci sektör, mekânsal olarak hareketsiz olan bir tür emek kullanarak, sabit getiriler ve tam rekabet altında homojen bir mal üretir. İkinci sektör, tekelci rekabet ve artan getiriler altında, mekânda hareket eden diğer emek türünü kullanarak yatay olarak farklılaştırılmış bir mal sağlar. Bu modeli yeni ticaret teorisinde (Helpman ve Krugman, 1985) geliştirilenlerden farklı kılan temel özellik, bir üretim faktörünün bölgeler arası hareketliliğidir. Ticaret teorisi tipik olarak faktörlerin mekânsal olarak hareketsiz, ancak sektörler arasında hareketli olduğunu varsayarken, Krugman işçilerin sektörler arasında hareket etmediğini, ancak bölgeler arasında hareket edebildiğini varsayarak tam tersi bir yaklaşım sergilemektedir (Fujita ve Thisse, 2009: 113).

İki etkileşimli etki iş başındadır: Biri firmalar, diğeriyse işçilerdir. Bir bölgenin diğerinden biraz daha büyük olduğunu varsayalım. Bir yandan, pazar büyüklüğündeki bu artış endüstriyel mal için daha yüksek bir talebe yol açar ve böylece daha fazla firmanın kurulmasını sağlar. Ancak iç piyasa etkisiyle, firma sayısındaki artış nominal ücretleri yukarı itmelidir. Öte yandan, daha fazla firmanın varlığı, daha fazla yerel ürün çeşitliliği ve dolayısıyla daha düşük bir yerel fiyat endeksi anlamına gelir (çünkü taşıma maliyetleri düşüktür). Öte yandan, yeni işçiler aynı zamanda tüketici olduklarından, daha yüksek bir emek talebine yol açan endüstriyel mal için yerel talepte bir artış olacaktır. Yerel pazara daha fazla firma girdikçe, artan rekabet işçileri çekmeye devam edecektir. Dolayısıyla nominal ücretler üzerindeki nihai etkiyi tahmin etmek zorlaşmaktadır. Aynı şekilde, ürün pazarında artan rekabet bölgeyi firmalar için daha az çekici hale getirmeye başlar. Tüm bu etkilerin birleşimi aslında firmaların ve çalışanların mekânsal olarak dağılmasıyla sonuçlanan bir "kartopu erimesi"ne yol açabilir (Fujita ve Thisse, 2009: 113).

Krugman (1991), taşıma maliyetlerinin değerinin anahtar belirleyici faktör olduğunu göstermiştir. Taşıma maliyetleri yeterince düşükse tüm üreticiler tek bir merkez bölgede yoğunlaşacak, diğer çevre bölgeyse yalnızca tarımsal mal tedarik edecektir. Bu şekilde firmalar, daha küçük pazarda fazla iş kaybetmeden daha büyük pazarda daha fazla mal satarak artan getirilerden yararlanabilecektir. Böylece, iç pazar etkisi işçilerin/tüketicilerin hareketliliği yoluyla büyütülmektedir. Merkez-çevre yapısı bir karşıt kuvvetler sistemi dengesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan, taşıma maliyetleri yüksekse o zaman bölgeler arası mal sevkiyatı önerilmez. Dolayısıyla ekonomi yerel pazarlara odaklanan simetrik bir bölgesel üretim modeli sergiler. Böyle bir durumda merkez-çevre modeli bölgeler arasında yakınsama veya uzaklaşma olasılığına izin verirken, iki sektördeki sabit getirilere ve tam rekabete dayanan neoklasik model yalnızca yakınsamayı öngörebilir.

Yukarıdaki döngüsel nedensellik süreci, sanayi firmalarının uzun süreler boyunca aynı bölgeye bağlı kalmasına neden olabilir. Aynı şekilde, Krugman "girdilerin ve çıktıların coğrafi dağılımına ve fiyat ve maliyetlerdeki coğrafi farklılıklara dikkat edilerek, tüm ekonomik faaliyetlerin yerini incelemeye" izin veren birleştirici bir çerçeve sağlamıştır.

Şimdiye kadar yığılma, işçilerin hareketliliği tarafından beslenen döngüsel bir nedensellik sürecinin sonucu olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, çoğu Avrupa ülkesinde olduğu gibi, ekonomik faaliyetlerin yığılması işgücü hareketliliğinin çok düşük olduğu bağlamlarda da ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç, endüstriyel yığılmanın alternatif açıklamalarına duyulan ihtiyacın altını çizmektedir.

Güçlü rakiplerden biri, firmalar arasında girdi-çıktı bağlantılarının varlığıdır: Bir firmanın çıktısı bir başkası için girdi olabilir ve bunun tersi de geçerlidir. Böyle bir durumda, bir bölgeye yeni bir firmanın girmesi sadece benzer firmalar arasındaki re-

kabetin yoğunluğunu artırmakla kalmaz, aynı zamanda yukarı yönlü firma-tedarikçilerin pazarını artırır ve alt firma müşterilerin maliyetlerini düşürür. Bu, Krugman ve Venables'ın (1995) iyi bilinen makalesinin başlangıç noktasıdır. Fikirleri oldukça basit ve düşündürücüdür: Ara sanayinin aynı bölgede yoğunlaşması nihai sektörün bu bölgede yığılmasının bir nedenidir. Nitekim, nihai sektöre ait firmalar tek bir bölgede yoğunlaştığında ara girdilere yönelik yerel talep çok yüksek olduğundan bu bölgeyi ara malı üreten firmalar için çok cazip hale getirmektedir. Tersine, ara mallar merkez bölgede daha düşük fiyatlarla temin edildiğinden, nihai mal üreten firmalar o bölgeyi çok çekici bulmaktadır. Bu nedenle, merkez bölge içinde endüstriyel yığılmaya yol açan kümülatif bir Myrdal süreci gelişir. Bu alternatif ortamda yeni güçler ortaya çıkar. Eğer firmalar emek arzının esnek olmadığı bir bölgede toplanıyorsa, o zaman ücretler yükselmelidir. Bunun da iki zıt etkisi vardır. Bir yandan tüketicilerin nihai ürüne olan talebi, daha yüksek bir gelire sahip oldukları için artar. Bu yine daha büyük nüfuslardan ziyade daha yüksek gelirler tarafından tetiklenen bir pazar genişleme gücüdür. Bir yandan da bu tür ücret artışları bir dağıtma gücü yaratacaktır. Merkez ve çevre arasındaki ücret farkı yeterince büyüdüğünde, bazı firmalar çevrede yer değiştirmeyi kârlı bulacaklardır. Bu, özellikle taşıma maliyetleri düşük olduğunda geçerlidir. Görüldüğü gibi firmalar ücret artışı karşısında yerel talep merkezden daha düşük olsa bile yer değiştirme kararı verecektir. Çünkü talepteki asimetriler kârlar üzerinde zayıf bir etki meydana getirmektedir.

Özellikle ekonomik entegrasyonun derinleşmesi endüstriyel faaliyetlerin bir bölgede yoğunlaşmasını tetiklerse, belirli bir eşiğin ötesinde daha da derin bir entegrasyon bu eğilimin tersine çevrilmesine yol açmaktadır. Böylece bazı firmalar merkezden çevreye taşınmaya başlayacaktır. Başka bir deyişle, çevrede bir yeniden sanayileşme süreci mümkün hale gelmektedir. Merkez bölge firmaları kaybetmeye başlayabilir ve böylece yüksek katma değerli hizmet sektörlerinin gelişmesi ve düşük teknolojili ve emek yoğun imalat sanayii sektörlerinin ucuz işgücü sağlayan diğer bölgelere transferi söz konusu olabilmektedir.

BÖLGESEL BÜYÜME

Yukarıda bahsedildiği gibi, Krugman'ın (1991) merkez-çevre modeli, bölgesel büyüme sorularını ele almak için de kullanılabilir. Özellikle ilgi çekici olan, bölgesel farklılıkların zaman içinde artıp azalmadığı sorusudur.

Hem yığılma hem de büyüme kendi başlarına karmaşık fenomenler olduğundan, ikisini ilişkilendirmek için birçok kavramsal ve analitik engelin üstesinden gelinmesi gerekmektedir. Ancak mekânsal ekonomi alanı hâlâ emekleme aşamasındadır ve ilgili katkılar azdır. Hem yeni büyüme teorileri hem de Yeni Ekonomik Coğrafya tekelci rekabetin aynı temel çerçevesini paylaştığından iki alan arasında ilişki kurmak zor değildir.

Bu biçimsel analojiden yararlanan Baldwin ve Martin (2004), büyümeyle yığıl-

ma arasındaki çeşitli etkileşimleri araştırmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmalar esas olarak fiziki sermayenin hareketliliğine odaklanmıştır ve insan sermayesinin giderek daha hareketli hale geldiği ve bunun da vasıflı işçilerin birkaç alanda artan yoğunlaşmasına yol açtığı gerçeğini görmezden gelmektedir. Fujita ve Thisse (2002), Krugman'ın merkez-çevre modelinin dinamik bir genellemesini geliştirerek bu boşluğu doldurmaya çalışmışlardır. Krugman tipi merkez-çevre modeli ile yatay olarak farklılaştırılmış ürünlerle Grossman-Helpman-Romer tipi içsel büyüme modelinin doğal bir kombinasyonunu temsil eden, iki bölgeli bir ekonomi için yeni ve basit bir içsel büyüme modeli önermişlerdir. Bunu yapmak için, merkez-çevre modeline, sanayi sektörüne yeni mal çeşitleri yaratmak için vasıflı işgücü kullanan bir araştırma ve geliştirme sektörü eklerler. Böylece bu sektörde üretim yapan firma sayısı değişken hale gelir. Daha doğrusu, (i) (merkez-çevre modellerinde olduğu gibi) vasıflı işçilerin göçünün yarattığı talep etkisini ve (ii) yayılmaların varlığının (içsel büyüme teorilerinde çalışılanlar gibi) yarattığı üretkenlik etkisini birleştirirler. Bu iki unsurun etkileşimi, (tüketicinin çeşitlilik tercihleriyle birlikte) ikincil bir talep etkisine yol açan yeni mal çeşitlerinin yaratılmasına yol açar. Bu, sektörel çeşitlenmenin artışıyla ilintili büyüme hızının, vasıflı işçilerin mekânsal dağılımında bağlı olmasıdır. Başka bir deyişle, küresel ekonominin büyümesinin, inovasyon sektörünün bölgeler arasındaki mekânsal dağılımına bağlı olduğunu gösterirler. Dolayısıyla bu analiz, bir dizi sanayileşmiş ülkede son zamanlardaki ekonomik politika tartışmalarında öne sürüldüğü gibi, büyüme ile mekânsal eşitlik arasında bir değiş tokuşun varlığına destek vermektedir.

Ancak büyüme, artan mekânsal eşitsizliklere yol açsa bile farklı sonuçlara da yol açabilir. Yığılmanın-tetiklediği büyüme etkisi yeterince güçlüyse, çevrede kalanlar bile daha iyi durumda olabilir. Dolayısıyla, Rawls'un ilkesiyle, burada tüm işçilerin daha iyi durumda olması anlamında büyüme ve eşitlik arasında gerçek bir çatışma olmadığı ileri sürülebilmektedir.

Ancak kuşkusuz merkezde yaşayan işçiler çevredekilere göre daha yüksek bir refah düzeyine sahip olacaklar ve merkezde yaşayanlar ile çevredekiler arasındaki uçurum artacaktır. Diğer bir deyişle, yığılma gelir dağılımı açısından gerileyici etkilere yol açmaktadır. Bu tür artan refah açıkları büyümeyi fiilen engelleyebilecek ve dolayısıyla bireysel refahı azaltabilecek olsa da düzeltici politikalar gerektirir. Örneğin, Avrupa Birliği durumunda Amsterdam Antlaşması'nın 158'nci maddesinde, "Topluluk, çeşitli bölgelerin gelişmişlik düzeyleri arasındaki farklılıkları ve en az tercih edilen bölgelerin geri kalmışlığını azaltmayı amaçlayacaktır" hükmü yer alırken 157'nci madde gibi rekabet, Ar-Ge ve Yenilik, büyüme ile sosyal uyuma ilişkin diğer maddelerin birbiriyle çelişen hedeflere sahip olabileceğini de gösterebilmektedir.

Merkez ile çevre arasındaki refah farkı, merkez bölgedeki vasıflı işçilerin yığılmasının yarattığı büyümeden elde edilen ek kazançlar nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bu da, verimlilikleri çevredeki vasıfsız işçilerle aynı olmasına rağmen merkez bölgede

ikamet eden vasıfsız işçilerin refahını artırmaktadır. Bu nedenle, yeniden dağıtım etkileri ilk göründüklerinden önemli ölçüde daha karmaşıktır. Bu tür bulgular, merkez-çevre modelinin toplum için temel olan konulara nasıl ışık tutabileceğini göstermeye yardımcı olmaktadır.

MEKÂNSAL PLANLAMA

Mevcut akademik literatür, Yeni Ekonomik Coğrafya veya mekânsal ekonominin ulusal mekânsal planlamayla ilişkisine yeterince değinmemiştir. Bölgesel ekonomi uluslararası ticaretin ekonomik analizi için teorik bir temel sağlarken, ekonomilerin veya piyasa güçlerinin mekânsal analizi genel olarak ihmal edilmiştir. Mekânsal ekonomi literatürünün uygulama ve geliştirme konusundaki başarısızlığına yönelik eleştiriler giderek artmaktadır. Mekânsal planlamaya ilişkin birçok kamu politikası belgesinde açık bir teorik çerçevenin veya mekânsal ekonomik analizin olmaması bu eksikliği teyit etmektedir.

Mekânsal planlama, refah ekonomisi teorilerine dayanan piyasa başarısızlığı kavramından türetilmiştir. Planlama bağlamında refah ekonomisi, toplumsal yaşam kalitesiyle ilgilidir. Arazi kullanımı dışsallıklarının veya bölgesel farklılıkların mekânsal veya bölgesel öneme sahip olduğu durumlarda, kamu yararına müdahaleyi gerektirecek bir piyasa başarısızlığı ortaya çıkar. Bu tür bölgesel farklılıkların genellikle belirtilen nedeni, büyüme ve kalkınmanın faydalarının bölgeler arasında eşit olarak dağıtılmasını sağlayacak mekanizmaların eksikliğidir. Bu da merkezin veya çekirdeğin orantısız bir şekilde gelişmesine yol açar. Bu, tıkanıklık dışsallıkları (trafik ve nüfus) ve iş fırsatlarının yokluğu gibi müteakip piyasa başarısızlıklarına neden olur. İşgücü piyasası katılıkları ve emeğin hareketi üzerindeki kısıtlamalar, belirli alanlarda daha yüksek işsizlik seviyelerine neden olmaktadır. Bu tür piyasa başarısızlıkları piyasaya müdahaleyi haklı göstermektedir. Ulusal politika düzeyinde, mekânsal planlama ve kalkınma programları, nüfusun dağılımını ve iktisadi faaliyetleri değiştirmek için kullanılabilmektedir.

Mekânsal planlamanın etkili olması ve uygun olduğunda eşitsizlikleri ele alacak uygun politika araçlarının geliştirilmesi için mevcut mekânsal dağılımların itici güçlerini anlamak gerekmektedir.

Yeni Ekonomik Coğrafya, uluslararası ticaretle ilgili soyut mekânsal modellere ve bölgesel analiz birimlerine odaklanma eğilimindedir. Yeni Ekonomik Coğrafya'nın orijini, Paul Krugman'ın coğrafyadan uluslararası ekonomiye aktardığı tekniklere dayanmaktadır. Krugman, çalışmalarında mekânsal kalıpları ve mekânsal politika müdahalelerini değerlendirmek için yeni bir metodolojiyi ve ulusal ölçekte bir dizi modelleme temasını dikkate sunmuştur. Bu temalar, merkez ve çevre, kentsel yoğunlaşma-ticaret ve güç ilişkileri, ulaştırma ve bölgeler olarak özetlenebilir. Yaşam kalitesiyle ilgili sosyoekonomik özelliklerin mekânsal dağılımına ilişkin verileri kullanan bu modelleme

temaları mevcut eğilimleri açıklamak için bir çerçeve sağlamaktadır.

Geride kalan bölgeler için tasarlanacak mekânsal müdahale programlarında sadece kamunun değil, özel kesimin potansiyeli de dikkate alınmalıdır. Günümüzde artan sayıda firma, üretim süreçlerini mekâna yayılmış çeşitli aşamalara ayırmayı tercih etmektedir. Spesifik olarak, modern firmalar, faaliyetlerini bir tedarik zinciri oluşturan ve ürünün tasarımıyla başlayıp teslimiyle son bulan farklı lokasyonlarda organize etmektedir. Üretimin mekânsal parçalanması, teknolojilerdeki, faktör donanımlarındaki veya faktör fiyatlarındaki farklılıklardan yararlanmayı amaçlar. En yaygın olarak gözlemlenen model, firmaların üretim faaliyetlerini düşük ücretli bölge veya ülkelerde yeniden konumlandırırken stratejik işlevlerini (örneğin yönetim, Ar-Ge, pazarlama ve finans) yüksek vasıflı işçilerin çalıştığı birkaç zengin kentsel bölgede yoğunlaştırmalarıdır. İletişim maliyetleri yüksek olduğunda tüm firmalar ulusal düzeyde konumlanmakta ve merkez bölgede faaliyetlerini sürdürmektedir. İletişim maliyetleri istikrarlı bir şekilde düştüğündeyse, endüstri bazı firmaların merkez bölge dışına operasyonlarını taşıdığı, çoğu gelişmiş ülkelerde görüldüğü şekilde çok uluslu hale geldiği, diğerlerininse ulusal kaldığı bir değer zinciri yapılanmasına doğru bir süreç izlenmektedir.

Rosenstein-Rodan'a (1943) göre bölgelerin veya ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmasında ölçek ekonomileri başlıca unsurlardan biridir. Gelişmişliğin veya azgelişmişliğin temel belirleyicisi ise piyasa büyüklüğüdür. İşleyen bir piyasa yapısına sahip olmayan, zayıf, olgunlaşmamış ve kırılgan bir piyasaya sahip olan bölgeler azgelişmiş bölgelerdir. Bu bölgelerin geliştirilmesi için yapılması gereken ilk hamle, yatırımlarla dışsal ekonomiler harekete geçirilerek sanayileşmenin gerçekleştirilmesidir. Yani üretim hacmindeki artışın yanı sıra üretilen mal ve hizmetlerde de çeşitlilik sağlanması elzemdir. Böylece sektörler arasındaki bağınlaşma gelişecek, sadece bir işletmenin değil, birbiriyle tamamlama ilişkisi içinde olan tüm sektör ve işletmelerin yatırım yapmasıyla bölgeyi kalkındıracak büyük itki (Big Push) gerçekleştirilmiş olacaktır. Mekânsal ekonomi teorisinde "denge", zaman içinde değişmeyen teorik bir denge durumu olarak tanımlanır. Dolayısıyla piyasa güçleri dengesindeki küçük niceliksel değişiklikler, mekânsal gelişme modelinde büyük niteliksel değişikliklere yol açmaktadır. Bu nedenle, mekânsal planlama yoluyla küçük müdahaleler potansiyel büyümeye etki etmekte ve kümülatif süreçler büyümeyi hızlandırmaktadır.

Mekânsal bir modelin sürdürülebilir olup olmadığı mekânsal ekonomi araçlarıyla analiz edilir. Dolayısıyla ulusal mekânsal planlama analizi Yeni Ekonomik Coğrafya analitik modelleme temaları kullanılarak yapılır. Mekânsal ekonomik analiz teorileri, coğrafi alanda gözlemlenen ekonomik faaliyet yoğunluğuna odaklanmaktadır. Krugman, modelini coğrafi yoğunlaşmayı destekleyen veya kısıtlayan "merkezcil" ve "merkezkaç" kuvvetler kavramları üzerine inşa etmiştir. Dört güç, firmaların bölgeler arasında yer seçimi kararlarını yönlendirmektedir: ürün ve işgücü piyasası rekabeti (merkezkaç kuvvetleri) ve talep ve maliyet bağlantıları (merkezcil kuvvetler). Emek

hareketliliğiyle uzaklığın birlikte ele alınması hem dağılımı artıran merkezkaç kuvvetleri hem de mekânsal yoğunluğu artıran merkezcil kuvvetleri ortaya çıkarmaktadır. Bir firmanın üretim yeri, bir ülkenin/bölgenin endüstriyel yığılma yaşayıp yaşamayacağını belirleyen merkezcil ve merkezkaç kuvvetler arasındaki dengeye bağlıdır. Dolayısıyla ekonomik faaliyetlerin mekânsal dağılımı bu iki zıt kuvvet arasındaki dengeye bağımlıdır.

KÜRESELLEŞME DİNAMİKLERİNİN YEREL EKONOMİLERE ETKİSİ

Son zamanlarda küreselleşmenin etkisi kamusal söylemin odak noktası olmuştur. Bir yandan, kısmen de olsa bölgesel eşitsizliklerin kötüleşmesine ve bunun sonucunda "memnuniyetsizlik coğrafyaları"nın pekişmesine katkıda bulunmuştur. Öte yandan, küresel değer zincirlerinin işletmeler için bir dayanıklılık kaynağı olabileceğine dair kanıtlar ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni, işletmelerin girdilerini sağladığı verimliliği artırmalarına, yerel ekonomiyle sınırlı olmayan bilgi ve sermayeye erişmelerine ve faaliyetlerini yeni pazarlara genişletmelerine olanak sağlamasıdır (OECD, 2020). Küreselleşmenin etkilerinin en keskin şekilde yerel düzeyde hissedildiğine dair genel kanaate rağmen, bu konuda oldukça yakın zamana kadar nispeten az araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların, bölgesel kalkınma literatüründe neo-klasik yaklaşıma uygun şekilde "toplam faktör verimliği", kurumsal iktisat kapsamında "kurumsal kapasite veya kalınlık (institutional thickness)" ve evrimsel ekonomi bünyesindeki "dayanıklılık" araştırmaları başta olmak üzere farklı ekonomik teoriler çerçevesinde yapıldığı görülmektedir.

Küresel pandeminin oluşturduğu kriz, hem sağlık sorunları açısından kısa vadede hem de bu benzeri görülmemiş şoktan kurtulma açısından uzun vadede geniş bölgesel eşitsizlikleri ortaya çıkardığından, küreselleşmeyi anlamak için bölgesel bir yaklaşım benimsemek eskisinden daha da önemli hale gelmiştir. İstihdamın özellikle gençler arasında önemli bir öncelikli hedef haline geldiği bir dönemde, yaşam biçimimiz ve hem küresel hem de yerel ölçekte zorluklardan kurtulma kapasitemiz sorgulanmaktadır. Krizin yarattığı yüksek farkındalıktan yola çıkarak, daha az karmaşık, daha kapsayıcı ve yerel toplumun koşullarına ve olanaklarına daha iyi uyan kalkınma modellerine olan talep de artmıştır. Bu ihtiyaç, aynı zamanda bu "geçiş"in, (kâr amaçlı ve kâr amacı gütmeyen) kamu kuruluşları ve ticari kuruluşlar, ulusal (ve hatta Avrupa'da ulus üstü) ve tabii ki bölgesel aktörler de dahil olmak üzere birçok paydaşı ne ölçüde harekete geçirmek zorunda olduğunun altını çizmektedir.

OECD, bölgesel analiz ve kalkınma programı tasarımında referans alınabilecek dört uluslararası bağlantı kategorisini bir araya getiren özgün bir metodolojik çerçeve tasarlamıştır. Bu yaklaşım, bölgelerin uluslararası profilini değerlendirmemize ve böylece tek başına ekonomik değişim kriterlerinin ötesine geçmemize izin vermektedir:

- **İnsan bağlantıları**, bir bölgede ikamet eden insanların ülke içi diğer bölgeler ve uluslararası ekonomik veya sosyal bağlantılarından, farkındalıklarından, bir bölgeye seyahat eden veya bir bölgeye yerleşen yabancılardan, özellikle göçmenlerden ve ziyaretçilerden oluşmaktadır.
- **Bilgi bağlantıları**, inovasyonun farklı boyutlarına (yabancı araştırmacılar, uluslararası patent işbirlikleri vb) ve kültürel bağlantılara atıfta bulunmaktadır.
- İthalat, ihracat ve yatırımlardan (yurtiçi, bölgelerarası ve doğrudan yabancı yatırımlar) oluşan **ticari bağlantılar** veya ticari ve finansal değişimler.
- **Altyapı bağlantıları** veya bir bölgenin potansiyel uluslararası ortaklarına sunduğu fiziki bağlantılar: yollar, havaalanları, limanlar, demiryolları, geniş bant internet ve lojistik.

Bu yaklaşım, bir bölgenin uluslararası profilini ve çekiciliğini, temel boyutların derinlemesine bir analizine dayanarak değerlendirmemize ve böylece tek başına ekonomik değişim kriterlerinin ötesine geçmemize olanak tanımaktadır.

Bu çalışma çerçevesinde Birinci Bölüm'de yapılan analizlere ve bölgesel kalkınma programına temel teşkil edecek teorik yaklaşımlara uygun olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden seçilen 14 çevre il için 5 ana eksen ve 10 tema tespit edilmiştir.

3

14 İL İÇİN ÖNGÖRÜLEN PROGRAM TASARIMI VE FİNANSMANI

KENT ekonomileri ülkelerin büyümesinde ve küresel rekabetinde belirleyici rol oynamaya başlamıştır. Neoklasik-Solow büyüme modeli büyümeyi önceden verili bir üretim fonksiyonu yardımıyla genel denge sistemi içinde açıklar. Her zaman ve her mekânda geçerli olan bu modeller ülkelerin ve bölgelerin gelişmesinin ve birbirlerine mutlak olarak yakınsamasının piyasa mekanizmasının etkin çalışmasıyla gerçekleşeceğini öngörmektedir. Barro ve Sala-i Martin'e (1995) göre, ekonomik büyümenin kaynakları sermaye birikimi ve teknolojik gelişmedir. Ancak, sermayenin getirisinin zaman içinde azalıyor olması (azalan getiriler) ekonomik büyümenin sermaye birikimine dayalı olarak sürdürülebilir olmasını olanaksız kılmaktadır. Diğer taraftan, ekonomik büyüme uzun vadede teknolojik gelişme ile olanaklı olsa da her ülkenin/bölgenin aynı teknolojik gelişme hızına sahip olması, kurumsal, kültürel ve mekânsal diğer faktörlerin birbirine benzer olduğu varsayımının yapılması nedeniyle kuram büyüme sürecini açıklamakta başarısızdır. Sermaye birikimi ulusal hesaplarda makine-teçhizat ve bina yatırımları ile ölçülmektedir.

Krugman'a (1996) göre bölgeler arası farkların oluşum ve değişim süreci üst ölçekte "ekonominin temel parametrelerine bağlı"dır. Sanayi sektörünün bölgesel gayrisafi katma değerdeki ve istihdam içindeki ağırlığı düşükse, sanayi sektörünün bu bölgedeki refah etkisi de düşük demektir. Sanayi sektörü özelinde ortalama firma ölçeğinin küçük olduğu, zayıf ölçek ekonomileri yapısıyla yüksek ulaştırma maliyetlerine sahip olduğu çıkarımı yapılabilir. Bu tür bölgelerde "döngüsellik" önemli bir husus değildir. Bu bölgelerde nüfus ağırlıklı olarak birincil endüstrilerle (çoğunlukla tarım) iştigal etmekte, kırsal üretim için ihtiyaç duyulan düşük teknolojili ürün-girdi ihtiyaçları lokal küçük yarı-merkez bölgelerden temin edilmekte, bu sayede ulaşım maliyetleri bir ölçüde kontrol altına alınabilmektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin İstanbul'dan uzak olmasının iki dezavantajlı sonucu bulunmaktadır. Birincisi, bölgenin sanayi sektörünün İstanbul'un sağladığı yayılma etkisinden yararlanamamasıdır. İstanbul'da üretici maliyetlerinin artması, sanayinin çevre illere yayılmasına neden olmaktadır. Böylece, Kocaeli, Sakarya ve Tekirdağ gibi iller konum avantajından faydalanarak sanayi üretimini artırmaktadır. Ancak mekânsal uzaklık Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bu yayılma etkisinden yararlanmasını engellemektedir. İkinci dezavantajlı durumsa bölgenin ürettiği tarımsal ürünlerin pazara uzaklık nedeniyle rekabetçi olamamalarıdır. Bu durum, Doğu ve Güneydoğu kentlerinde yerel ekonomilerin ve işgücü piyasasının oluşmamasına neden olmaktadır. Ülkemizde tarımsal üretimin yoğun olduğu bu kentlerde yerel işgücü piyasasının gelişmemiş olması, bu bölgelerde istihdam dışında kalan nüfusun diğer bölgelere göç etmesine, bir diğer ifadeyle işsizliğin ya büyükşehirlerde ya da bölge merkezi konumundaki illerde birikmesine neden olmaktadır. Bir anlamda, belirli bir ekonomik büyüklük düzeyine ulaşmış il ve bölgeler çekim merkezi olma konumları sebebiyle "işsizlik çekim merkezleri" haline gelmiştir. Gaziantep, Şanlıurfa, Van, Diyarbakır gibi bü-

yük kentlerimiz de bölgelerinin göç dinamiklerinden etkilenmektedir.

Bu nedenle bu iller yüksek işsizlik oranlarıyla baş başa kalmaktadır. Gaziantep'te ekonomik gelişmişlik düzeyi yüksek olduğu halde sosyal göstergelerde sorunlar söz konusu olması, aslında bu coğrafyadaki sosyoekonomik gelişmişlik sorunlarının Gaziantep'te temerküz etmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bölgenin genç ve dinamik nüfus yapısı bu tehditlerin fırsata çevrilmesine de imkân tanımaktadır. Yakın coğrafyanın gelişmeye açık yapısı ve yeni talep merkezlerinin oluşmaya başlamasıyla göç dinamikleri de belirli bir düzene kavuşacak, yeni kentsel ekonomik alanlar oluşacaktır. Nüfusun kentlerde yığılmasıyla üretim ve tüketim süreçlerinin kentlerde yığılması süreci arasında birbirini besleyen bir ilişkisellik vardır.

Yeni Ekonomik Coğrafya teorisi dengesiz kalkınma yaklaşımını benimsemektedir. Yeni Ekonomik Coğrafya, uluslararası ticaret, bölgesel gelişme, sanayi kümelenmesi, kalkınma iktisadı ve ulaştırma gibi farklı disiplinlerin bulgularından yararlanmaktadır. Neoklasik iktisadın sabit ölçek ekonomileri varsayımının terk edildiği bu teoride, artan ölçek ekonomilerinin mümkün olduğu ileri sürülmektedir. Marshall'ın endüstriler arasındaki geri-ileri bağlantıları burada da geçerlidir. Yeni Ekonomik Coğrafya teorisinden önce kentsel gelişmede kır-kent arasındaki gelişmişlik farkı ve göç üzerinde yoğunlaşılmıştır. Ancak gelişmekte olan ülkelerde büyük şehirlerle bu merkezlerin çevrelerinde neden imalat sanayiinin kümelendiği konusunda yeterli öngörülerde bulunulmamıştır. Yeni Ekonomik Coğrafya ile uluslararası mal akımlarının bölgesel mal ve işgücü akımlarını nasıl etkilediği açıklığa kavuşturulmaktadır. Tarım ve sanayi olmak üzere iki sektör üzerine kurulan modelde ulaşım maliyetleri kentleşme ve firmaların yığınlaşma düzeyini belirlemektedir. İthal ikameci kalkınma stratejisini benimseyen ülkelerde belli birkaç bölge gelişebilmekte, bölgeler arası gelişmişlik farkları yüksek olmaktadır. Zira iç pazara yönelik üretim yapılması tüketim merkezlerine yakın yerlerde sanayileşmeyi getirmektedir. Böylece ulaştırma maliyetleri azalmakta, nitelikli işgücüne erişim kolaylaşmaktadır.

Bu durum, Yeni Ekonomik Coğrafya tarafından sanayinin geliştiği merkez (core) ve tarımsal üretimin hâkim olduğu çevre (periphery) olarak tanımlanmaktadır. Sanayi sektörü artan ölçek getirilerinden yararlanmakta, tarımdaysa sabit getiri söz konusu olmaktadır. Verimlilik düzeyi yüksek olan ve ihracata dayalı üretim gerçekleştiren bölgelerdeyse nüfus ve sanayi mekânda daha dengeli bir şekilde dağılmaktadır. Dış talep odaklı üretim sanayiinin ülkenin tüketim merkezlerine yakın bölgelerinde kümelenmesini gereksiz kılmaktadır. Firmaların küresel piyasalarla entegrasyonu ölçüsünde sektörler arasındaki geri-ileri bağlantıları gevşemektedir. Zira firmalar gerekli girdiyi dış pazarlardan ithal edebilmekte, ürünlerine dış pazarlarda alıcı bulabilmektedir.

Bilgi odaklı büyüme anlayışında devlet iki farklı strateji uygulayabilmektedir. Eğer ticari getirisi olan yenilikçi yatırımlar desteklenirse bölgeler kendi potansiyellerini değerlendirme imkânı bulacaktır. Ar-Ge harcamalarının sanayi sektöründe sağladığı

yeniliklerden yereldeki diğer firmalar da fayda sağlamaktadır. Bilginin taşma etkisi (knowledge spillover effect) olarak ifade edilen bu durumda teknolojik bilgi kamusal hale gelir ve bölgedeki tüm sektörler bundan faydalanabilir.

Ayrıca, sanayi alanlarının belirli bir disiplin dahilinde geliştirilmesi ülkelerin ekonomik kalkınmasını hızlandırmak için kullanılan önemli politika araçları arasındadır. Dünya genelinde 3.500'den fazla özel ekonomik bölge olduğu tahmin edilmekle birlikte yatırımcılara sağladıkları çeşitli faydalar nedeniyle bu bölgelerin sayısı hızla artmaktadır. Yine bu bölgelerde 850 milyar doların üzerinde ihracat ve 66 milyon kişiye istihdam yaratıldığı tahmin edilmektedir (COMCEC, 2017). Son yıllarda söz konusu alanların geliştirilmesinde öne çıkan yaklaşım, sınai, lojistik, ticari, sosyal alanlarla, konut ve turizm alanlarının birlikte geliştirilmesiyle oluşturulan özel bölgelerdir. Özel ekonomik bölgelerin planlanmasında ve kuruluşunda etkili olan bazı trendler aşağıda sıralanmıştır:

- Genişlemiş küresel üretim ağları ve yüksek katma değerli alanlarda uluslararası tedarikçilerin kullanımı
- Dayanıklı tedarik zincirlerinin varlığı
- Yerelleşme

Devletin piyasaya müdahale etmeksizin uluslararası ticareti serbestleştirmesi ve küresel yeniliklere erişim kanallarını açması durumunda ise, yurtdışında üretilen yenilikçi ürünler bölgelere transfer edilir. Ancak küresel piyasalardan teknoloji transferi yine de ülke içinde belirli bir teknolojik olgunluk düzeyini gerektirmektedir (Diao, Roe ve Yeldan, 1999: 344-345). Sonuç itibarıyla kronik kalkınma sorunu yaşayan, üretim ve hane halkı refahı bakımından ülkenin merkez illeriyle ıraksama sorunu bulunan illerin hızlı bir gelişme sürecine girebilmesi için kamu önderliğinde sıçrama etkisi oluşturacak bir sanayileşme programı uygulanması elzemdir. Bu çerçevede 14 çevre il için, ekonomik yapıları ve coğrafi avantajları göz önünde bulundurularak, ulusal strateji ve planlardaki hedeflere göre tasarlanan program 4 temel eksen ve 10 farklı politika önceliğinden oluşmaktadır.

PROGRAM BİLEŞENLERİ VE ÖNCELİKLERİ

14 çevre ilin üretim yapılarında daha katma değerli bir üretim yapısına geçilmesi için dört farklı bileşen belirlenmiştir. Bu bileşenlerin bir önceki bölümde OECD tarafından öngörülen insan, bilgi, üretim yapısı ve altyapı ve üstyapı çerçevesi ile uyumlu şekilde olması uygun görülmüştür. Programın amacı, sanayileşme, teknolojik değişim ve insan kaynakları gelişiminin eşzamanlı olarak geliştirilmesi ve ilde üretim ve istihdam odaklı bir ekonomik dönüşüm sürecinin hızlandırılmasıdır.

Programın öngörülen ana bileşenleri Sanayileşme ve Kent Ekonomileri, Verimli ve Katma Değerli Tarımsal Üretim, Yenilik ve Bilgi Teknolojileri ile Mesleki ve Teknik Eğitim olarak belirlenmiştir. Sanayileşme ve tarıma ilişkin üretimle ilgili hususlarda ölçek ekonomisine geçiş, ihracatçı ve verimli işletmelerin ilde üretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi öngörülürken, yenilik ve bilgi teknolojileri potansiyeli yüksek kent ekonomileri gelişmiş illerde bilgiye dayalı sektörlerin geliştirilmesinin uygun olduğu değerlendirilmiştir. Tüm illerde mesleki ve teknik eğitim altyapısının güçlendirilmesi, genç nüfus avantajı üretken sektörlere yönlendirilerek istihdam edilebilirliğin artırılması hedeflenmiştir.

KUTU 11: 14 ÇEVRE İL İÇİN ÖNGÖRÜLEN KALKINMA PROGRAMININ BİLEŞENLERİ VE TEMALARI



TABLO 41: 14 ÇEVRE İL İÇİN ÖNGÖRÜLEN KALKINMA PROGRAMININ İL BAZINDA BİLEŞENLERİ VE TEMALARI

	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	Van	Muş	Bitlis	Hakkari	Şanlıurfa	Diyarbakır	Mardin	Batman	Şırnak	Siirt
Sanayileşme ve Kent Ekonomileri														
Kümelenme: Organize Sanayi Bölgeleri	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		
İmalat Sanayiinin Desteklenmesi	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		
Lojistik ve Ulaştırma	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Verimli ve Katma Değerli Tarımsal Üretim														
Geçimlik Ekonomiden Pazar Odaklı Üretime Geçiş	✓			✓		✓	✓	✓	✓	✓			✓	✓
Kadın Kooperatifleri		✓	✓	✓	✓		✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓
Tarımda Verimliliğin ve Rekabet Gücünün Artırılması	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Yenilik ve Bilgi Teknolojileri														
Teknoloji İşletmelerinin Desteklenmesi					✓				✓	✓	✓	✓		
Genç İşgücünün Bilgi Teknolojileri Hizmetleri Sektöründe İstihdam Edilebilirliği	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Mesleki ve Teknik Eğitim														
İmalat Sanayii Mesleki Eğitim Programları: Atölyeler, Model Fabrikalar	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Bilgi Teknolojileri Sektörü Mesleki Eğitimleri					✓				✓	✓	✓	✓		

SANAYİLEŞME VE KENT EKONOMİLERİ

14 ilin yakın geçmişte ulaşım, enerji ve lojistik altyapılarında ortaya çıkan gelişmelerle hızlı bir kentleşme sürecini yaşadığı görülmektedir. Özellikle Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Van için artık kent ekonomilerini dikkate alan bir sanayileşme sürecinin hızlandırılması ihtiyacının varlığından söz edilebilir. Bu kentlerin ekonomilerinin artık sadece tarıma dayalı olmakla sınırlı çevre il olma özelliklerinin yanı sıra yarı-merkez potansiyeli bulunan kent ekonomilerine dönüşüm sürecine girdiği görülmektedir. GAP master planı ve Silvan Projesi gibi mega projelerinden de destek alacak şekilde bir sanayileşme sürecinin bu illerde hızlandırılması hem bölgenin kronik kalkınma, işsizlik ve yoksulluk sorunlarının çözülmesi hem de Türkiye'nin ulusal üretim potansiyeline ve rekabetçiliğine katkı sağlaması ve iç göç ve mevsimlik tarım işçilerinin yıl boyu başka illerde düşük ücretli ve iş garantisiz işlerde çalışmaları, bu nedenle nesiller arasında aktarılan yoksulluk, çocukların eğitimden kopması gibi sosyal problemlerin kalıcı bir şekilde çözülmesi bakımından önemli görülmektedir. Sanayileşme ve kent ekonomileri bileşeni kapsamında her ilde belirli düzeyde sanayileşmenin sağlanması ve sosyal güvenceli ve nitelikli işlerdeki istihdam artışı sayesinde yıl boyu gelir garantisi olan hanelerin sayısının artırılması hedeflenmektedir. Bu bileşenin Kümelenme: Organize Sanayi Bölgeleri, İmalat Sanayiinin Desteklenmesi ve Lojistik ve Ulaştırma olmak üzere üç temel öncelik alanı bulunmaktadır.

Kümelenme: Organize Sanayi Bölgeleri

Türkiye'de kümelenme ve sanayinin planlı bir şekilde gerçekleştirilmesi kalkınma planlarının vazgeçilmez bir politika tedbiri olduğu halde çevre illerde organize sanayi bölgelerinin il ekonomisini destekleyecek şekilde yeterince gelişemediği görülmektedir. On Birinci Kalkınma Planı'nda bu hususa ilişkin aşağıdaki politika adımlarına yer verilmiştir (Cumhurbaşkanlığı SBB, 2018).

322. *Sanayi ve teknoloji bölgelerinde (OSB, KSS, Endüstri Bölgeleri, Teknoloji Geliştirme Bölgeleri, Serbest Bölgeler) sunulan hizmetler geliştirilecek, bu bölgelerin sanayinin rekabetçiliğine ve verimliliğine daha etkin katkı vermesi sağlanacaktır.*

322.2. *Sanayi ve teknoloji bölgelerinin kuruluşunda Plan'ın öncelikli sektör ve gelişme alanları dikkate alınarak, mevcut ve gelecekte olabilecek ihtiyaçlara yönelik sayıları, kapasiteleri, kreş ve ulaşım imkânları, birbirleriyle işbirliği ve entegrasyonu artırılacaktır.*

322.3. *Organize sanayi bölgelerinde (OSB) uzun vadeli arsa ve bina kiralama ve edindirme modelleri geliştirilerek işler hale getirilecektir.*

322.4. *OSB'lerde firmalara iş geliştirme, kamu destekleri, proje hazırlama, üniversite ile işbirliği, yalın üretim, verimlilik, teknoloji yönetimi, kümelenme ve dijitalleşme konularında destek verecek Yenilik Merkezleri kurulacaktır.*

322.5. *KOBİ'lerin verimlilik dönüşümünün sağlanması için OSB'lerde Verimlilik Destek Programı uygulanacaktır.*

322.8. *Yeni OSB'lerin mekânsal olarak kurgulanmasında ve mevcutların dönüşümünde çevre düzenlenmesi ve sosyal donatı ihtiyaçlarına yönelik iyileştirmeler yapılacaktır.*

322.9. *Sanayi ve teknoloji bölgelerinin etki değerlendirmesi yapılacak, yenilikçi uygulamalar geliştirilecektir.*

322.10. *Serbest bölgelere stratejik ve yüksek katma değerli yatırımlar çekilerek ülkemizin rekabet gücüne sağlanan katkı artırılacak, bu bölgelerde katma değerli üretime yönelik teknolojik ve Ar-Ge'ye dayalı faaliyetler desteklenecektir.*

322.13. *Kamu Üniversite Sanayi İşbirliği portalı geliştirilerek sanayi ve teknoloji bölgelerinde geliştirilen, yürütülen ve tamamlanan projeleri içeren proje katalogları oluşturulacaktır.*

322.14. *OSB ve TGB'lerdeki şirketlerin dikey entegrasyonu için hızlı veri iletişimi, endüstriyel bulut, endüstriyel veri merkezi, verimli enerji kullanımı ve siber güvenlik ihtiyaçlarının merkezi olarak planlanması ve yapılandırılması için mekanizma geliştirilecek ve bölgeler desteklenecektir.*

322.15. *Sanayi ve teknoloji bölgelerinin kuruluşunda sektörel ve tematik alanlara öncelik verilecek ve bu bölgelerde desteklerin farklılaştırılmasına yönelik çalışmalar yapılacaktır.*

323. *İmalat ve ihracat odağı niteliğindeki şehirlerin orta-yüksek teknolojili ürünlerde değer zincirlerinin daha üst aşamalarına çıkması ve küresel değer zincirleriyle bütünleşmesi için kurumsallaşma, pazarlama, yenilik ve ulaşım altyapılarını desteklemek ve bu şehirlerde yaşam kalitesini yükselterek nitelikli işgücü istihdamını artırmak üzere "Üreten Şehirler Programı" geliştirilecektir.*

324. *Öncelikli sektörlerde yerli üretimin artırılması amacıyla kamu alımları sistemi kaldıraç oluşturacak şekilde kullanılacaktır.*

328.2 *Uluslararası doğrudan yatırımların çekilmesi konusunda ülkemizin avantajlı olduğu sektörler tespit edilerek bu sektörlerde kümelenme çalışmaları desteklenecek ve bu kümeler özelinde Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi ile Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nca koordineli bir şekilde tanıtım faaliyetleri gerçekleştirilecektir.*

329.3 *Öncelikli sektör yatırımlarında yatırımın yapılması, yönetilmesi veya işletilmesiyle ilgili yabancı kişilere ve ailelerine ikamet ve çalışma izni verilmesinde öncelik ve kolaylık sağlanacaktır.*

Ancak bu tedbire ilişkin bölgesel hedeflerde 14 çevre ilin organize sanayi bölgelerinin geliştirilmesi ve buradaki OSB'lerin lojistik ihtiyaçlarına ilişkin hususların ikinci planda kaldığı değerlendirmesi yapılabilir.

İmalat Sanayiinin Desteklenmesi

Günümüzde halen bir bölgede modernleşme ve ekonomik kalkınma sürecinin hızlandırılması imalat sanayiinin üretim kapasitesi, yoğunlaşması ve istihdam kapasitesiyle ilişkili bir durum olarak kabul edilmektedir. Program kapsamında 14 çevre ilde imalat sanayiinin desteklenmesi ve sanayileşme sürecinin hızlandırılması programın birincil amacıdır. İmalat sanayiinin geliştirilmesine ilişkin On Birinci Kalkınma Planı'nda yüksek katma değerli üretim yapısına geçiş temel strateji olarak belirlenmiştir.

309. *İmalat sanayiinde ölçek ekonomisine uygun bir üretim yapısının oluşturulması sağlanacak, KOBİ'lerin büyümelerinin önündeki engeller kaldırılacaktır.*

310.6 *İmalat sanayiindeki firmaların ölçek büyütmesine bağlı olarak mevzuatla getirilen ilave zorunlu yükümlülüklerin tamamı imalat sanayiinde ölçek büyütme hedefine uygunluk açısından gözden geçirilerek yeniden belirlenecektir.*

311.7 *Firmaların ölçek büyütmeleri halinde karşılaşacakları ilave istihdam yükleri hafifletilecektir.*

312.7 *İmalat sanayii sektörlerinde ihracat pazarlarındaki teknik düzenleme kaynaklı yatırım ihtiyacı, yatırım teşvikleri kapsamında desteklenecektir.*

347. *İmalat sanayiinin katma değerli üretim yapabilmesi ve yenilikçi ürün geliştirme kapasitesinin artırılması yönünde Ar-Ge ve yenilik kabiliyetinin güçlendirilmesi ve yeniliği esas alan bir yapıya kavuşturulması temel amaçtır.*

348.5 *Kamu yatırımlarında, Kalkınma Planı'nın öncelikli imalat sanayii sektörlerine ve bu sektörlere yönelik beşeri ve fiziki altyapıyı güçlendirecek Ar-Ge, dijitalleşme, insan kaynakları, lojistik ve enerji gibi yatay alanlar ile tarım, turizm ve savunma sanayii alanlarına öncelik verilecektir.*

670. *Görece geri kalmış bölgelerde kentsel ve sınai altyapıların geliştirilmesi, gelişme potansiyelini haiz sektörlerde istihdamın artırılması ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi desteklenecektir.*

On Birinci Kalkınma Planı'nda görece geri kalmış illerde sanayileşmeye ilişkin somut bir hedef belirlenmemesi dikkat çekmektedir. Türkiye'nin 14 çevre ilde bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmak için öngördüğü politika adımlarının kamu yatırımlarıyla sınırlı kalmadığı, yenilikçi ve bölgeyi üst üretim yapısına taşıyacak sanayileşme hedeflerine yer verilmediği görülmektedir.

Lojistik ve Ulaştırma

On Birinci Kalkınma Planı'nda diğer bölgelerdeki OSB'ler için demiryolu iltisak bağlantılarına ilişkin somut hedeflere yer verilirken, çevre illerdeki OSB'lerden bahsedilmediği gibi demiryolu iltisak hatlarına da kısıtlı düzeyde önem verildiği görülmektedir. Ancak, Diyarbakır OSB demiryolu iltisak hattının 2017 yılında hizmete girmesi ve Mar-

din OSB iltisak hattının devreye girmesiyle Diyarbakır OSB'ye daha fazla yük treninin erişim imkânının artacağı öngörülmektedir. Şanlıurfa lojistik demiryolu merkezinin tamamlandığında Gaziantep-Şanlıurfa demiryolu ağına bağlanmasıyla da sanayileşme sürecinin hızlanması mümkün olabilecektir. On Birinci Kalkınma Planı'nda bu hususa ilişkin olarak belirlenen politika tedbirleri şu şekildedir (Cumhurbaşkanlığı SBB, 2018):

333. *İmalat sanayiinin ihtiyaç duyduğu enerjinin sürekli, kaliteli, güvenli ve asgari maliyetlerle sağlanması; demiryolu yatırımlarında yük taşımacılığına odaklanılması, uygun yer ve ölçekte denizyolu altyapılarının geliştirilmesi, modlar arası (inter-modal) taşımacılığın yaygınlaştırılması ve lojistik maliyetlerin azaltılması yoluyla verimliliğin ve rekabetçiliğin artırılması temel amaçtır.*

334. *Modlar arası taşımacılığın yaygınlaştırılması ve sanayinin rekabet gücünün artırılmasını teminen petro-kimya tesisleri, otomotiv sanayiine yönelik imalat tesisleri ile liman, OSB ve maden sahaları başta olmak üzere önemli yük merkezlerine hizmet edecek iltisak hatları ve lojistik merkezleri tamamlanacak, yük taşımacılığında demiryolunun payı artırılacaktır.*

334.2 *38 adet OSB, özel endüstri bölgesi, liman ve serbest bölge ile 36 adet üretim tesisine yönelik toplam 294 km uzunluğunda iltisak hattı yapılacaktır.*

VERİMLİ VE KATMA DEĞERLİ TARIMSAL ÜRETİM

Türkiye'de tarım sektörünün GSYH'ye katkısı 2004-2010 döneminde 38 milyar dolardan 69 milyar dolara çıkarken, 2010-2020 döneminde tarımsal GSYH düşüş sürecine girmiş, 2021 yılı itibarıyla 44,7 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir. Türkiye 2007 yılından itibaren tarımsal ürün dış ticaretinde açık vermeye başlamış, alt kalemler bazına inildiğinde ise en fazla dış ticaret açığının tahıl sektöründe olduğu görülmüştür. Canlı hayvan ithalatı da 2017 yılında 1,2 milyar dolar, 2018 yılında 1,7 milyar dolar seviyesine erişmiş, son 5 yıllık ithalat ise 4,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İthalatın artması, üretimde kullanılan girdi maliyetlerindeki yükseliş, çiftçi kayıt sistemindeki çiftçi sayısının azalması, TL'deki zayıflama nedeniyle ülkenin tümünde bugün gıda enflasyonu Türkiye'nin temel ekonomik problemlerinden biri haline gelmiştir. Tarım ve hayvancılıktaki bu olumsuz gelişmeler, ülke ekonomisinde önemli ağırlığa sahip 14 çevre ili de olumsuz yönde etkilemektedir. On Birinci Kalkınma Planı'nda tarımda verimli ve katma değerli üretime ilişkin aşağıdaki hususlara yer verilmiştir.

402. *Çevresel, sosyal ve ekonomik olarak sürdürülebilir, ülke insanının yeterli ve dengeli beslenmesinin yanı sıra arz talep dengesini gözeten üretim yapısıyla uluslararası rekabet gücünü artırmış, ileri teknolojiye dayalı, altyapı sorunlarını çözmüş, örgütlülüğü ve verimliliği yüksek, etkin bir tarım sektörünün oluşturulması temel amaçtır.*

403. *Makro ve mikro düzeyde doğru ve güvenilir veri temin edilerek, tohumdan sofraya uzanan tüm zincir tam olarak kayıt altına alınacak, yıllık izleme ve değerlendirme çalışmaları kurumsal hale getirilecek, tarımsal bilgi sistemleri tamamlanarak etkin kullanımı sağlanacaktır.*

407. *Bitkisel üretim artırılacaktır.*

408.1 *Bitkisel üretimin sürdürülebilirliğini teminen girdi destekleri, başta mazot ve gübre olmak üzere maliyetlerdeki değişimler dikkate alınarak belirlenecektir.*

409.2 *Başta yüksek katma değerli tıbbi ve aromatik bitkilerde olmak üzere, ürün güvenilirliği, çeşitliliği ve üretimini artırmak amacıyla, iyi tarım uygulamaları, organik tarım, sözleşmeli üretim, kümelenme, araştırma, pazarlama ve markalaşma faaliyetleri desteklenecektir.*

410. *Hayvancılık geliştirilecektir.*

408.3 *Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde anaç hayvan sayısının artırılması ile kırmızı et üretimindeki küçükbaş payının yükseltilmesi amacıyla Sürü Büyütme ve Yenileme Desteği Projesi kapsamında yıl içerisinde doğup damızlık olarak kullanılmak üzere sürüye katılan her dişi kuzu ve oğlağa ilave destek verilecektir.*

Geçimlik Ekonomiden Pazar Odaklı Üretime Geçiş

Kalkınma sürecinde olan toplumları etkileyen en önemli toplumsal süreç modernleşme sürecidir. Modernleşme sürecinin toplumun çeşitli katmanları üzerinde farklı etkileri olabilmektedir. Ekonomi içinde modernleşme sürecine tabi olan önemli bir alt sektör de tarımdır. Dünyanın birçok bölgesi için tarımın modernleşmesi veya tarımsal gelişme süreci, en azından başlangıçta, geçimlik üretimden pazara veya ticari üretime geçişle eşanlamlı kabul edilmektedir. Bu geçiş süreci tarımsal üretimin kâr saikiyle pazar için yapılması hususuna dayanmaktadır. Literatürde geçimlik üretim yapan ailelerin tarımsal aile işletmesine dönüşümü "ticarileştirme" olarak da ifade edilmektedir (Smelser, 1963). Geçimlik ekonomiden ticarileştirmeye geçiş süreci üretim, bölüşüm ve dağıtım ilişkilerinin yeniden organizasyonunun tetiklediği ekonomik, kültürel ve sosyal yapısal birçok unsur tarafından başlatılabilir ve sürdürülebilir olabilmektedir. Birçok planlı kalkınma programı, ticarileştirme sürecini desteklemek amacıyla farklı boyutları içeren politika tasarımları içerebilmektedir. Çünkü geçimlik ekonomiden pazar için ticari tarımsal üretime geçiş, ekonomik ve sosyal yapısal dönüşüm süreçlerini de içermektedir (Moore, 1963).

Bu nedenle sözü edilen geçiş süreci, sosyal bir bağlamda izlenen ekonomik faaliyetleri temsil eden bir hususdur ve kamu tarafından sosyal boyutları da içerecek şekilde ekonomik planlar ve programlar dahilinde ele alınmalıdır.

Türkiye'de önemli sayıda kırsal nüfusun temel ekonomik faaliyeti halen geçimlik tarımsal üretim şeklindedir. Türkiye'de nüfusa ve coğrafi ağırlığına karşın bu hususa On Birinci Kalkınma Planı'nda sadece iki madde altında yer verilmiştir. Bu maddeler-

den birincisi tarımsal ve bitkisel üretim, ikincisi ise hayvansal üretim ile ilgilidir. Bu maddeler şu şekildedir:

405.5 *Küçük aile işletmeleri korunurken, tarım işletmelerinin ölçeklerinin yeter gelirli tarımsal arazi büyüklüğüne ulaşması için başta kiralama olmak üzere arazi edinimine yönelik çalışmalar yürütülecektir.*

406.5 *Küçük aile işletmelerinin büyükbaş hayvancılıkta 10, küçükbaş hayvancılıkta 300 hayvan kapasitesine ulaştırılmasını teminen barınakların modernizasyonu ve genişletilmesi, hayvan, alet ve ekipman alımı desteklenecektir.*

Kadın Kooperatifleri

Kadın kooperatifleri geçimlik ekonomiden ticari faaliyet olarak üretime geçiş sürecinde çok önemli bir aşamaya karşılık gelmektedir. Öyle ki, bu tarımsal kooperatifler yoluyla kadının ekonomik etkinliğinin artırılması, ekonomik ve sosyal hayatta daha aktif hale getirilmesi de mümkün olabilmektedir. Kendi emekleriyle ürettiklerini kadın kooperatifleri aracılığıyla ticari değere dönüştüren kadın üreticilerin hem ekonomik hem de sosyal gelişimlerine önemli katkılar sağlanmaktadır. On Birinci Kalkınma Planı'nda kadın kooperatiflerine özel bir önem verilmiştir. Kadınların ekonomik hayata katılımı ve kadın kooperatiflerine ilişkin olarak planda yer alan hususlar şu şekildedir:

670. *Görece geri kalmış bölgelerde kentsel ve sınai altyapıların geliştirilmesi, gelişme potansiyelini haiz sektörlerde istihdamın artırılması ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi desteklenecektir.*

671. *Kadınların işgücü piyasasına katılımlarını kolaylaştırıcı ve istihdamlarını artırıcı uygulamalar geliştirilecektir.*

672.1 *Gençlerin, kadınların ve sosyal yardım alanların işgücü piyasasına katılımını sağlamaya yönelik hedef grup, sektör, bölge odaklı aktif işgücü programlarının uygulanması ve kursiyerler ile katılımcıların programlar sonrasında istihdam edilmelerini kolaylaştırmaya yönelik beceriler kazanmaları sağlanacaktır.*

673.5 *Kadınlar tarafından kurulan kooperatiflere yönelik eğitim, girişimcilik ve danışmanlık gibi alanlarda sunulan destekler yaygınlaştırılacak ve gerekli hukuki düzenlemeler yapılmak suretiyle kadınların kooperatif kurmaları kolaylaştırılacaktır.*

674.6 *Kadının ekonomik yaşama etkin katılımının artırılması konusunda illerin farklı işgücü ihtiyaçları göz önünde bulundurularak, eğitim, staj, işbaşı eğitimi gibi uygulamaların etkin olarak devam etmesi sağlanacaktır.*

451.3 *Kooperatif Destek Sistemi hayata geçirilecek ve finansal destek araçları geliştirilecektir. Bu çerçevede, kooperatiflerin makine ve ekipman alımı, nitelikli personel istihdamı, demirbaş alımları ile tanıtım amaçlı giderleri sübvansiyonlu kredi olarak desteklenecektir. Plan döneminde başta tarım satış kooperatifleri, kadın*

kooperatifleri ile sosyal nitelikli kooperatifler olmak üzere öncelikli sektörlerde faaliyette bulunan kooperatiflere destek sağlanacaktır.

Tarımda Verimliliğin ve Rekabet Gücünün Artırılması

Tarımda katma değerli üretime geçiş, verimliliğin artırılması ve rekabet gücünün geliştirilmesi tarıma dayalı ekonomilere sahip bölgelerde refah artışı için oldukça kritik bir husustur. 14 çevre ilde uygulanacak programda bu önceliğe özel önem verilecektir. Aynı girdilerle teknolojik imkânlardan yararlanılarak daha yüksek üretim değerlerine erişmek mümkün olabilmektedir. Bu program önceliğinin temel amacı "bilgiye dayalı tarımsal üretim" anlayışının 14 çevre ilde yaygınlaştırılmasıdır. On Birinci Kalkınma Planı'nda bu hususa ilişkin olarak aşağıdaki maddeye yer verilmiştir.

416.4 *Akıllı tarım teknolojileri başta olmak üzere yenilikçi ve çevreci üretim teknikleri geliştirilecek ve desteklenecektir.*

YENİLİK VE BİLGİ TEKNOLOJİLERİ

Teknoloji İşletmelerinin Desteklenmesi

Küreselleşmenin hızlandığı, tüm sektörlerde bilginin bir üretim faktörü olarak kabul edildiği günümüz ekonomisinde teknoloji şirketleri tüm sektörlerde yatay olarak katma değeri, verimliliği ve rekabet gücünü artıran teknolojileri üreterek ekonomide katalizör rolü üstlenmektedir. Türkiye'de her ne kadar ileri teknoloji şirketleri merkez illerdeki teknoparklarda yoğunlaşmış olsalar da, 14 çevre ilde de belirli sayıda ve yerel ekonomi için önemli sektörlerde yeni teknolojiler üretecek işletmelere ihtiyaç duyulmaktadır. Hem nitelikli nüfusun çevre illerde istihdam edilebilirliğinin artırılması hem de diğer sektörlere hizmet vermesi bakımından teknoloji işletmelerinin bu program kapsamında desteklenmesi önemli bir husustur.

Genç İşgücünün Bilgi Teknolojileri Hizmetleri Sektöründe İstihdam Edilebilirliği

14 çevre ili yeni yatırımlar için cazip kılacak belki de en önemli fırsat avantajı genç, çalışkan ve dinamik nüfuslarıdır. Özellikle son on yılda yükseköğrenim alanındaki yatırımların artması ve her ile üniversite politikasının uygulanmasıyla 14 ilde önemli sayıda yetişmiş üniversite mezunu nüfus bulunabilmektedir. Yereldeki iş imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle yetişmiş nüfusun daha çok batı illerine göç ettiği bilinmektedir. Program sayesinde çevre illerdeki genç nüfusun bilgi teknolojileri sektöründe istihdam edilebilirliklerini artıracak ulusal ve uluslararası akredite olmuş sertifikaya sahip mesleki eğitimler verilmesi öngörülmektedir. Belirli ölçekte nitelikli genç işgücü havuzunun oluşması ile çevre illerde de yeni ileri teknoloji şirketlerinin kurulması, Ankara ve İstanbul'da faaliyet gösteren başarılı işletmelerin çevre illerde şubeler açması

mümkün olabilecektir. Nitelikli işletmelerde belirli süre çalışan profesyoneller kendi şirketlerini de kurabilmektedir. Bu hususa ilişkin On Birinci Kalkınma Planı'nda bu temayla ilgili olabilecek hususlar şu şekildedir:

89. *Ülkemizin teknolojik dönüşümlerin gerektirdiği niteliklere ve iş yapma biçimlerine uygun mesleki eğitim ve kurumsal yapılanmanın sağlanması ihtiyacı sürmekte, demografik fırsat penceresinin bu ihtiyacı karşılayacak şekilde genç işgücünü dönüştürmeye yönelik kullanılması gerekmektedir.*

90.5 *Çağrı merkezlerinin teknik altyapısı geliştirilecek, ilgili personel nitelik ve nicelik olarak artırılacaktır.*

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından hazırlanan Genç İstihdam Stratejisi 2021-2023'te gençlerin bilgi temelli işlerde istihdam edilebilirliğine ilişkin aşağıdaki hususlara yer verilmiştir.

Gerek küresel gerek ulusal düzeyde işgücü piyasaları açısından bir diğer yeni meydan okuma, dijital dönüşüme uyum sağlanmasıdır. 21. Yüzyılın ilk çeyreği itibariyle tüm dünyanın "dördüncü sanayi devrimi" ile tanışacağı öngörüsünden yola çıkılarak, dijital dönüşüme uyumun işgücü piyasalarını da derinden etkileyeceği düşünülmektedir. Özellikle belirsizliğe bağlı olarak geleceğin taşıdığı riskler ve bilgi iletişim teknolojilerinin yarattığı yeni fırsatlar ekseninde, yarının işgücü piyasası için beşeri sermayenin nasıl yetiştirileceği ve bu anlamda hangi bilgi ve becerilere yatırım yapılması gerektiği büyük önem taşımaktadır. Teknolojinin işler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri bütünsel olarak değerlendirilerek, hem rutin/görev yanlı teknolojiler nedeniyle yok olabilecek iş ve mesleklerde istihdam edilen işgücü açısından bugünden önlem alınmalı, hem de teknolojinin yeni iş yaratma potansiyeli açısından ihtiyaç duyulan becerilerle geleceğin iş ve mesleklerine hazırlanılmalıdır.

2016 yılında Almanya Çalışma ve Sosyal İlişkiler Bakanlığı tarafından "2030 yılında Almanya İşgücü Piyasası: Dijital Çağda Ekonomi ve İşgücü Piyasası Raporu" hazırlatılmıştır. Dijitalleşmenin genel anlamda işler üzerinde yarattığı etki sorusuna yanıt oluşturmak üzere hazırlanan Rapor, ileriye dönük işgücü piyasasında görülecek kayıp ve kazançların ne olacağına ilişkin tahminler içermektedir. Çalışmaya göre, dijitalleşme nedeniyle 27 farklı sektörde 700 bin işin kaybolacağı, ancak 13 farklı sektörde 1 milyon yeni işin ortaya çıkacağı tahmin edilmektedir. Özellikle perakende, otel ve restoran hizmetleri, temel madenlerin işlenmesine dayanan imalat sanayii gibi sektörler istihdam kaybının en çok görüleceği sektörlerdendir. BİT ve Ar-Ge sektörleri ise istihdam artışının en fazla görüleceği sektörlerdir. Bu sonuçtan hareketle, işgücü piyasasında polarizasyo-

nun yaşanma riskine dikkat çeken Rapor, beceri geliştirme politikalarının ve uygulamalarının tasarlanmasıyla bu riskin bertaraf edilebileceğini belirtmektedir.

Genç istihdamına katkı sağlanması amacıyla bakanlıklar ve kurumlar tarafından verilecek eğitimler, Uzaktan Eğitim Kapısı üzerinden verilecektir.

Gençlerin beceri ve yetenekleriyle uyumlu, özellikle yazılım gibi yenilikçi alanlarda kısa süreli sertifika ve diploma programlarının düzenlenmesi sağlanacaktır. Günümüzde talep edilen ve gelecekte talep edilecek yenilikçi, teknoloji ağırlıklı iş alanları dikkate alınarak, gençlerin beceri ve yetenekleriyle uyumlu, özellikle yazılım gibi alanlarda kısa süreli sertifika ve diploma programları düzenlenerek bu alanlardaki işgücü talep ve arzı karşılanacaktır.

Göçün ve işsizliğin yüksek olduğu bölgelerde, emek yoğun sektörlere yönelik altyapılar geliştirilecektir. Çalışan ve Üreten Gençler Programı ile genç işsizliğinin yüksek olduğu bölgelerde gençlerin kişisel ve sosyal gelişimlerini desteklemek ve istihdam edilebilirliklerini artırmak hedeflenmektedir. Bu kapsamda, STB koordinasyonunda faaliyet gösteren kalkınma ajanslarının geliştirdiği projeler desteklenerek, emek yoğun sektörlerde istihdam artışının sağlanması amacıyla faaliyetler gerçekleştirilecektir.

Dijital dönüşüm çerçevesinde geliştirilen meslek haritası kapsamında belirlenen alanlarda, ulusal meslek standartları ve ulusal yeterlilikler geliştirilerek sınav ve belgelendirme faaliyetleri başlatılacak ve kalite güvencesi sağlanan yeterlilikler Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi'ne (TYÇ) yerleştirilecektir.

Üniversitelerin Sürekli Eğitim Merkezleri'nde, sanayinin ihtiyaç duyduğu konular ile dijital dönüşüm konusunda eğitimlerin verilmesi sağlanacaktır. Yeni mezun ve işsiz gençlere dijital dönüşüm konularında yetkinliklerin kazandırılması amacıyla eğitimler verilecektir.

Dijital ekonominin ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikli işgücünün yetiştirilmesi amacıyla gençlere yönelik mesleki eğitim kursları ve işbaşı eğitim programları uygulanacaktır. Dijital dönüşümle ortaya çıkacak beceri ve mesleklerde, genç kadınlar başta olmak üzere nitelikli genç işgücünün yetiştirilmesini sağlamaya yönelik olarak veri analizi, yazılım, siber güvenlik, robotik uygulamalar, dijital iş süreçleri gibi alanlarda mesleki eğitim kursları ve işbaşı eğitim programları uygulanacaktır.

Görüleceği üzere söz konusu temayı destekleyecek çok sayıda politika tedbirinin uygulanması kamu kurumlarının gündemindedir. Ancak, bölge spesifik olarak 14 ili hedef alan ve bu 14 ilde temel sorun alanlarından biri olan "genç işsizliği"ne kalıcı çözüm bulacak kapsamlı bir programın tasarlanmadığı ve uygulanmadığı da görülmektedir. Bölgede son on yılda eğitimli genç nüfus oranı hızla yükselmiştir. Eğitimli genç nüfusun yeni teknoloji tabanlı sektörlere adaptasyonu mümkün olabilecektir. Bu

nedenle bu çalışma kapsamında önerilen bölge spesifik kaynağın harekete geçirilmesi önemli bir politika müdahalesi olacaktır.

MESLEKİ VE TEKNİK EĞİTİM

Mesleki ve teknik eğitim geliştirilmesi özel kesimin talepleri sonucunda kamunun da önemli gündem maddeleri arasında yer almıştır. On Birinci Kalkınma Planı'nda bu hususa ilişkin çok sayıda politika tedbirine yer verilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma kapsamında önerilen model ulusal plan, program ve stratejilerle de uyumlu olacaktır. On Birinci Kalkınma Planı'nda yer alan Mesleki ve Teknik Eğitim'e ilişkin hususlar aşağıda verilmiştir.

331. *Mesleki eğitim, işgücünün niteliğini yükseltmeye yönelik olarak geliştirilecektir.*

332.1 *Eğitim-istihdam-üretim ilişkisini güçlendirmek amacıyla eğitim-sektör işbirliği protokolleri yapılacaktır.*

333.2 *Eğitim ve öğretim desteği verilen özel mesleki ve teknik Anadolu liseleri ve meslek yüksekokullarında destek verilen alanlar güncellenerek bu okulların öncelikli sektörlerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde ihtisaslaşması sağlanacaktır.*

334.3 *Mevcut stajyer destekleri etkinleştirilerek mesleki eğitimde öğrencilerin üretim tesislerinde yarı zamanlı çalışmasını teminen belirli bir ölçeğin üzerindeki firmaların stajyer çalıştırması desteklenecektir.*

335.4 *Geleceğin Meslekleri Projesi kapsamında Türkiye İş Kurumu (İŞKUR) tarafından düzenlenen mesleki eğitim kurslarının yapısı, önümüzdeki dönemde teknolojik gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkacak ihtiyaca yanıt verecek şekilde 2020 yılı sonuna kadar yeniden tasarlanacaktır.*

336.5 *İŞKUR tarafından Beceri Envanteri Projesi yürütülerek 2020 yılı sonuna kadar ülke geneli mesleki beceri envanteri çıkarılacak ve bu çerçevede eşleştirme hizmetlerinin beceri temelinde geliştirilmesi sağlanacaktır.*

337.6 *Sanayinin ihtiyaç duyduğu işgücü profili belirlenecek, bu ihtiyaca dönük mesleki ve teknik eğitim, ortaöğretim, fen liseleri ve yükseköğretim kurumlarının öğretim programları güncellenecektir.*

338.7 *Mesleki ve teknik eğitimle ilgili tüm paydaşlara ait verilerin bir araya getirilerek bireylerin tek bir noktadan mesleki ve teknik eğitimle ilgili konulara erişebilmesinin kolaylaştırılmasını, arz-talep eşleşmesinin sağlanmasını, bireye mesleki rehberlik ve kariyer süreçlerinde destek olunmasını sağlayacak bir mesleki ve teknik eğitim portalı oluşturulacaktır.*

339.8 *Hazırlanan ve güncel halde tutulan mesleki eğitim haritası çerçevesinde ülke çapında il ve bölgelerde mesleki ve teknik eğitim verilen alanlarla sektör kümelenmesi arasında uyum sağlanacak, eğitim kapasitesi reel anlamda istihdamla ilişkilendirilerek ülke sathında mesleki ve teknik eğitim okulları sektörle uyumlu hale getirilecektir.*

340.9 *Mesleki ve teknik eğitim okul ve kurumlarında parasız yatılılık imkânları artırılacak, burs ödemeleri ve öğrenci sigortaları iyileştirilecektir.*

341.10 *Mesleki ve teknik eğitim okul ve kurumlarında sektör talepleri ve ihtiyaçlar doğrultusunda öğretim programları güncellenecek, fiziki ortam ve malzeme ihtiyaçları giderilecektir.*

342.11 *Ulusal ve uluslararası yarışmalarda desteklenmeye değer görülen projelere Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) vb kurumlarla işbirliği içerisinde mikro krediler sağlanacaktır.*

343.12 *Öncelikli imalat sanayii sektörlerine insan kaynağı yetiştiren mesleki ve teknik liselerin eğitim ortamlarının iyileştirilmesine, öğretim programlarının geliştirilmesine ve mezunların istihdamına yönelik sanayi-eğitim işbirliği sağlanacaktır.*

344.13 *OSB'lerdeki mesleki ve teknik liselerin sayısı ve çeşitliliği artırılacak, teknolojik donanımı güçlendirilecektir.*

345. *Öncelikli sektörlerde mevcut işgücünün niteliği artırılacak, bu sektörlerde çalışabilir nitelikte insan kaynağı yetiştirilmesine öncelik verilecektir.*

346.1 *Öncelikli sektörlerde çalışan işgücünün mesleki yeterlilik belgesi alması desteklenecektir.*

347.2 *Öncelikli sektörlerde mevcut çalışanların becerilerinin geliştirilmesine yönelik olarak, STK'lar tarafından organize edilen sertifikalı eğitim programları desteklenecektir.*

348.3 *Öncelikli sektörlerde ihtiyaç duyulan alanlarda sanayi kesimince proje havuzu oluşturulacak, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın (YÖK) oluşturduğu standartlar çerçevesinde bu havuzdan doktora ve yüksek lisans tez konusu seçilmesi halinde öğrenci ve tez danışmanları ilgili meslek kuruluşları ile firmaların katkısıyla desteklenecektir.*

349.4 *Öncelikli sektörlerdeki firmaların Ar-Ge ve yenilik süreçlerinde yer alan insan kaynağı kapasitesini geliştirmeye yönelik olarak üniversite ve sanayi işbirliğinde lisansüstü programlar oluşturulacaktır.*

350.5 *Öncelikli sektörlere yönelik önlisans, lisans ve lisansüstü programların sayısı ve çeşitliliği artırılacak ve bu alandaki Ar-Ge faaliyetlerine üniversiteler nezdinde özel önem verilecektir.*

351.6 *Büyük firmaların bünyelerinde kuracakları eğitim birimlerinde kendi tedarikçilerine yönelik düzenleyecekleri eğitim programları teşvik edilecektir.*

352.7 *İstihdam teşvikleri öncelikli sektörlerde nitelikli istihdamı daha fazla teşvik edecek şekilde geliştirilecektir.*

353.8 *Turkuaz Kart'a ilave olarak nitelikli ve yüksek deneyimli yabancı işgücünü teşvik edecek mekanizma oluşturulacaktır.*

354.9 *Uluslararası yatırımcıların öncelikli sektörlerde ihtiyaç duydukları nitelikli işgücünün yetiştirilmesi için ilgili sektörlerle işbirliği çalışmaları yapılacaktır.*

İmalat Sanayii Mesleki Eğitim Programları: Atölyeler, Model Fabrikalar

İmalat sanayiine yönelik mesleki eğitim programları Kalkınma Ajansları, KOSGEB gibi kurumlar aracılığıyla son dönemde yerelde sanayileşmeyi dolaylı olarak desteklemek üzere uygulanan program ve projelerde öne çıkan hususlardan biri olmuştur. Avrupa Birliği IPA-II programı kapsamında birçok ilde ortak kullanım atölyesi ve model fabrikalar kurulurken, Sosyal Gelişmeyi Destekleme Programı kapsamında da dezavantajlı grupları hedefleyen uygulamalı eğitimlerle bu grupları istihdama kazandırmayı amaçlayan çok sayıda proje uygulanmıştır. On Birinci Kalkınma Planı'nda da Model Fabrika kurulması politika tedbirleri arasında yer almıştır.

309.3 *KOBİ'lerin verimliliğini artırmak ve dijital dönüşümlerine katkı sağlamak amacıyla Model Fabrika (KOBİ Yetkinlik Merkezi) Danışmanlık Destek Programı başlatılacaktır.*

Çevre illerde uygulanacak program kapsamında Organize Sanayi Bölgeleri ve/veya Küçük Sanayi Siteleri'nde uygulamalı eğitimler verilen atölyeler ve model fabrikaların kurulumu desteklenecektir.

Akredite Bilgi Teknolojileri Sektörü Mesleki Eğitimleri

Türkiye'de yazılım sektörünün uzun bir geçmişi olmasına karşın, sektörün hızlı gelişmesinin e-devlet projelerinin de etkisiyle son on yılda gerçekleştiği söylenebilir. Türkiye ve dünyada yazılım sektöründe nitelikli eleman ihtiyacı önemini korumaktadır. On Birinci Kalkınma Planı'nda bu sektöre ilişkin aşağıdaki politika tedbirlerine yer verilmiştir.

472. *Yazılım alanında yerli katma değerin artırılması ve güvenlik risklerinin azaltılması amacıyla açık kaynak kodlu yazılım ekosistemi geliştirilecek, bu alanda nitelikli insan gücü yetiştirilecektir.*

473.2 *Kişisel becerileri yazılım geliştirmeye uygun olan gençlerin uluslararası geçerli sertifika programları yoluyla yazılım sektörüne kazandırılması sağlanacaktır.*

474.3 *Yazılım geliştiricilerinin nitelik ve sayısının artırılmasına yönelik yaygın ve çevrimiçi eğitim programları uygulanacak, bu amaca yönelik eğitim modeli ve yetkinlik değerlendirme sistemi oluşturulacaktır.*

PROGRAMIN FİNANSMANI

14 il için hipotetik olarak belirlenen kaynak yıllık 1,5 milyar dolar olmak üzere 3 yıl için 4,5 milyar dolar tutarındadır. Bu kaynağın merkezi yönetim bütçe gelirlerinden karşılanması önerilmektedir. 2021 yılı merkezi yönetim bütçe gelirleri 1,4 trilyon TL düzeyindedir. Bu tutarın dolar bazında %1'i ise yaklaşık olarak 1,5 milyar dolara karşılık gelmektedir.

İller arası 4,5 milyar dolarlık hipotetik kaynağın dağılımında çevre illerin sosyoekonomik gelişmişlik endeksi değerleri, il nüfusu, fert başı GSYH değerleri dikkate alınmıştır. İl bazında en fazla kaynağın 874 milyon dolar ile Şanlıurfa'ya, 842 milyon dolar ile Diyarbakır'a, 494 milyon dolar ile Van'a ve 466 milyon dolar ile Mardin'e tahsis edilmesi uygun görülmüştür. Bu illerin aynı zamanda işsiz yığılmalarına ev sahipliği yapan yarı-merkez potansiyeli taşıyan kent ekonomileri olması dikkat çekicidir. Bu illerde sanayileşme süreci kalkınma ajanslarının kısıtlı destekleriyle geçtiğimiz on yılda illerin gündemine girmiştir. Kalkınma ajansları sanayileşme ihtiyacı ve genç işgücü potansiyeli yüksek olan bu iller için her ne kadar bölge planlarında sanayileşmeyi gündemine alsa da, verdiği desteklerde turizm gibi dönemsel dış etkilere açık, görselliği yüksek sektörleri yerel yöneticilerin tercihleriyle öne çıkartmış durumdadır. Örneğin Van'da Cazibe Merkezleri Destekleme programında arkeolojik müze açılması, Mardin'de Dara Antik Kenti projeleri etkileri uzun dönemde görülebilecek, yıl boyu düzenli istihdam etkisi düşük projelerdir.

Diğer yandan bölgede düşük nüfusa ve coğrafi dezavantaja sahip iller için de il ekonomisini sürükleyecek asgari bir sanayi ağırlığının tesis edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Ardahan ve Siirt gibi illerde Verimli Tarım ve Gıda Sanayii odaklı bir üretim yapısının tesis edilmesi önemli görülmektedir.

Bu tasarlanan program kapsamında bugüne kadar bölgede ihmal edilen sanayileşme ve istihdam yoğun sektör ve işletmelerin desteklenmesi öngörülmektedir. İl bazında belirlenen kaynak tablosu aşağıda sunulmuştur.

TABLO 42: PROGRAM KAYNAĞININ 14 ÇEVRE İL BAZINDA DAĞILIMI

Çevre İller	*1. Yıl*	*2. Yıl*	*3. Yıl*	*Toplam*
Ağrı	76.026	76.026	76.026	**228.078**
Kars	50.873	50.873	50.873	**152.619**
Iğdır	38.340	38.340	38.340	**115.020**
Ardahan	20.860	20.860	20.860	**62.580**
Van	164.700	164.700	164.700	**494.100**
Muş	67.000	67.000	67.000	**201.000**
Bitlis	55.750	55.750	55.750	**167.250**
Hakkari	51.860	51.860	51.860	**155.580**
Şanlıurfa	291.401	291.401	291.401	**874.203**
Diyarbakır	280.812	280.812	280.812	**842.436**
Mardin	155.341	155.341	155.341	**466.023**
Batman	95.930	95.930	95.930	**287.790**
Şırnak	94.920	94.920	94.920	**284.760**
Siirt	56.187	56.187	56.187	**168.561**
Toplam	**1.500.000**	**1.500.000**	**1.500.000**	**4.500.000**

İl bazında tahsis edilen kaynağın bölgesel bir program yönetim ofisi marifetiyle ve teklif çağrısı yöntemiyle mobilize edilmesi uygun görülmektedir. Hipotetik olarak

belirlenen kaynağın il ve program bileşenleri bazında dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

TABLO 43: PROGRAM KAYNAĞININ PROGRAM BİLEŞENLERİ BAZINDA DAĞILIMI (X BİN $)

Çevre İller	*Sanayileşme ve Kent Ekonomileri*	*Verimli ve Katma Değerli Tarımsal Üretim*	*Yenilik ve Bilgi Teknolojileri*	*Mesleki ve Teknik Eğitim*
Ağrı	114.039	68.423	22.808	22.808
Kars	76.310	45.786	15.262	15.262
Iğdır	57.510	34.506	11.502	11.502
Ardahan	31.290	18.774	6.258	6.258
Van	247.050	148.230	49.410	49.410
Muş	100.500	60.300	20.100	20.100
Bitlis	83.625	50.175	16.725	16.725
Hakkari	77.790	46.674	15.558	15.558
Şanlıurfa	437.102	262.261	87.420	87.420
Diyarbakır	421.218	252.731	84.244	84.244
Mardin	233.012	139.807	46.602	46.602
Batman	143.895	86.337	28.779	28.779
Şırnak	142.380	85.428	28.476	28.476
Siirt	84.281	50.568	16.856	16.856
Toplam	**2.250.000**	**1.350.000**	**450.000**	**450.000**

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere program kaynağın %50'si sanayileşme ve kent ekonomileri, %30'u verimli ve katma değerli tarımsal üretim, %10'u yenilik ve bilgi teknolojileri ve %10'u da mesleki ve teknik eğitim bileşenlerine tahsis edilmiştir. 4,5 milyar dolarlık program kaynağının, Avrupa Birliği tarafından Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı kaynakları ile kıyaslandığında yeterli bir kaynak olduğu değerlendirilmektedir. Avrupa Birliği, IPA 2014-2020 kapsamında Türkiye'ye gösterge olarak 4.453,9 milyon avro tahsis etmiştir. Bir önceki IPA döngüsünde (2007-2013) geçişe destek ve kurumsal yapılanma, sınır ötesi işbirliği, bölgesel kalkınma, insan kaynaklarının geliştirilmesi ve kırsal kalkınma olarak belirlenen beş bileşen kapsamında Türkiye'ye 4.483,6 milyon avro tahsis edilmiştir. Görüleceği üzere bu program kapsamında öngörülen kaynak Avrupa Birliği'nin 4 farklı alanda 6 yıl için öngördüğü kaynaktan biraz fazladır ve sanayileşme odaklı bir yapısal dönüşüm amacını gütmektedir. Yapısal dönüşüm bölgesel üretim deseni bağlamında sanayileşmede, geleneksel tarımsal üretim yöntemleri yerine bilgiye dayalı akıllı tarım uygulamalarının difüzyonu, ilin yaratıcı endüstriler, profesyonel hizmet sektörlerinde bilgi üretme yeteneğinin geliştirilmesi ve mevcut insan kaynağının mesleki ve teknik becerilerinin geliştirilmesi ile gerçekleştirilmesi öngörülmektedir. Söz konusu yapısal dönüşümü gerçekleştirmek üzere tahsis edilen kaynağın il ekonomisinde oluşturacağı etkileri tespit etmek üzere sektör bazındaki üretim şok tablosu aşağıda verilmiştir.

TABLO 44: TÜİK SEKTÖR SINIFLANDIRMASINA GÖRE

14 ÇEVRE İLE TAHSİS EDİLECEK SEKTÖREL ARZ ŞOKU TABLOSU

Sektör	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	
Kısaltma	**P1**	**P2**	**P3**	**P4**	**P5**	**P6**	**P7**	**P8**	**P9**	**P10**	**Toplam**
Ağrı	68.423	114.039			22.808			22.808			**228.078**
Kars	45.786	76.310			15.262			15.262			**152.619**
Iğdır	34.506	57.510			11.502			11.502			**115.020**
Ardahan	18.774	31.290			6.258			6.258			**62.580**
Van	148.230	247.050			49.410			49.410			**494.100**
Muş	60.300	100.500			20.100			20.100			**201.000**
Bitlis	50.175	83.625			16.725			16.725			**167.250**
Hakkari	46.674	77.790			15.558			15.558			**155.580**
Şanlıurfa	262.261	437.102			87.420			87.420			**874.203**
Diyarbakır	252.731	421.218			84.244			84.244			**842.436**
Mardin	139.807	233.012			46.602			46.602			**466.023**
Batman	86.337	143.895			28.779			28.779			**287.790**
Şırnak	85.428	142.380			28.476			28.476			**284.760**
Siirt	50.568	84.281			16.856			16.856			**168.561**
Toplam	1.350.000	2.250.000			450.000			450.000			**4.500.000**

4

PROGRAMIN İL BAZINDA SOSYOEKONOMİK ETKİLERİNİN ANALİZİ: İL BAZINDA GİRDİ-ÇIKTI MODELİ SİMÜLASYONU

BU çalışmanın çevre illerin mevcut durum analizini içeren Birinci Bölüm'ünde illerin sektörel GSYH verileri üzerinden üretim yapılarına ilişkin detaylı analizler sunulmuştur. Bu bölümdeyse 14 çevre ilin sanayileşme durumlarına ilişkin özet bilgi sunulduktan sonra verilecek politika şokunun il ekonomisinde oluşturacağı üretim yapısı değişimi ortaya konacaktır.

İllerin 2021 yılına ilişkin girdi-çıktı tablolarının oluşturulmasında TÜİK 2012 yılı Türkiye Girdi-Çıktı tablosu referans alınmıştır. 2017 yılında yayımlanan bu Türkiye Girdi-Çıktı tablosu ulusal hesaplar sisteminde ilgili arz ve talep verileri kullanılarak RAS yöntemiyle 2021 yılına getirilmiştir.

Elde edilen 2021 yılı Türkiye Girdi-Çıktı tablosunda yer alan sektörel paylar, katma değer ve harcama yöntemiyle elde edilen ulusal GSYH verileri, açıklanan resmi GSYH verileri ile uyumlu olarak elde edilmiştir. İl bazında girdi-çıktı tablosu elde edilmesinde ise TÜİK tarafından il bazında yayınlanan sektörel GSYH verileri kullanılmış, talep yönünde ise hane halkları için nüfus ve bölgesel hane halkı tüketim anketi sonuçları kullanılmıştır.

SGK tarafından yayınlanan il ve sektörel işyeri verilerine dayalı olarak elde edilen konum katsayılarından (location quotient) da yararlanılmıştır. Elde edilen il düzeyindeki GSYH ve fert başı GSYH verileri TÜİK tarafından resmi olarak yayınlanan il düzeyindeki GSYH ve il düzeyindeki fert başı GSYH verileri ile on binde bir oranının altında bir hata payına sahiptir. TÜİK fert başı GSYH verilerindeki TL ve dolar kur değerlerinden elde edilen, TÜİK tarafından kullanılan resmi dolar/TL kur değerleri referans alınmıştır. Gelecek projeksiyonu için fiyat düzeylerindeki dengesizlik nedeniyle yapılacak politika şokunun daha net anlaşılabilmesi için tüm girdi-çıktı tabloları cari yıl ABD doları bazında hesaplanmıştır.

Elde edilen sonuçlar politika müdahalesi öncesi temel senaryo ile şok sonrası ekonomik yapı arasındaki farkları ortaya koyacak şekilde hem il bazında hem Düzey-2 bölgeleri hem de 14 çevre il için karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. İllerin ayrı ayrı incelendiği bölümlerde öncelikle her ilin üretim yapısına ve mevcut ekonomik durumuna, sorunlara ve çözümlerine ilişkin özet bilgilere yer verilmiştir. İllerin politika şoku öncesi ve sonrasına ait güncel girdi-çıktı tabloları, leontief ters matrisleri ve ileri ve geri bağlantı katsayıları değişimlerine ilişkin analiz sonuçları da sunulmuştur. Son olarak il bazında politika şokunun neticeleri ve il ekonomisine olan etkileri GSYH, fert başı GSYH, istihdam, vergi gelirleri ve net kümülatif etkilere ilişkin grafiklerle ortaya konmuştur.

Son bölümde ise 4,5 milyar dolarlık program ile 14 çevre il ekonomisindeki yapısal değişim, ekonomik üretim kapasitesindeki dönüşüm, hane halkı refahındaki artış ve sektörel istihdam artışı karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

AĞRI

Ağrı ilinin sanayileşme durumuna ilişkin bu başlık altında sunulacak olan bilgiler Ağrı Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü'nün sanayi durum raporlarından elde edilmiştir. Ağrı için en son 2019 yılında yayınlanan sanayi durum raporuna göre ilin ekonomik durumu aşağıda özetlenmiştir.

Kalkınmada birinci derecede öncelikli iller arasında yer alan Ağrı ili, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) sıralamasında en son sıradadır (TÜİK 2018). Ağrı ilinin mevcut sanayii tarım ve hayvancılık sektörüne dayalıdır. Son yıllarda tekstil sektöründe küçük ve orta büyüklükte önemli sayılabilecek yatırımlar yapılmıştır. Ağrı Organize Sanayi Bölgesi 103 parsel üzerine kurulmuş olup iki etap şeklindedir. 46 parselin yer aldığı, 271.264 m^2 üzerine kurulmuş ve altyapısı tamamlanmış olan 1. etap 2007 yılında faaliyete başlamıştır. 57 parselin yer aldığı 2. etabın altyapısı henüz tamamlanmamıştır. Ağrı ilinde, sınır ili olması ve Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi'nin bulunması dışında sanayi yatırımları açısından çok büyük avantajlar bulunmamaktadır.

Ağrı ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %82,21'i mikro, %12,88'i küçük, %3,07'si orta ve %1,84'ü büyük ölçekli işletmelerdir.

Ağrı ilinin sanayiinde 100 ve üstü personel çalıştıran fabrika sayısı sadece 10 civarındadır.

Ağrı ilinde sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %41,10 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %14,72 ile metalik olmayan mineral ürünler, üçüncü sırada %11,66 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı sektörlerinin yer aldığı görülmektedir.

Ağrı ilinde sanayi sektöründe istihdam edilen 2.393 kişinin %35,90'ı gıda ürünleri, %17,76'sı metalik olmayan mineral ürünler ve %17,47'si giyim eşyaları sektörlerinde çalışmaktadır.

Ağrı ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Türkiye Şeker Fabrikası A.Ş. - Ağrı Şeker Fabrikası*
- *Control Company Tekstil İmalat ve Konfeksiyon Limited Şirketi*
- *Arkoz Madencilik Enerji Sanayi ve Ticaret*
- *Alders Tekstil Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi Ağrı Şubesi*
- *Bekir Karaaslan Koko Çakmak*

Ağrı ilinde 1 adet sicil almış OSB bulunmaktadır.

- *Ağrı Organize Sanayi Bölgesi (I. Etap + II. Etap) (Sicil No: 025)*
- *OSB alanı 100 hektardır, 43 sanayi parseli vardır.*
- *Tahsis edilen sanayi parseli sayısı 12, proje doluluk oranı %27,91'dir.*
- *Birinci etabın altyapısı tamamlanmıştır. İkinci etabın altyapısı henüz tamamlanmamıştır.*
- *Ağırlıklı sektör süt ve süt ürünleri imalatıdır.*

Ağrı ilinde toplam 768 işyeri bulunan 5 adet küçük sanayi sitesi, Merkez ilçe, Patnos, Doğubayazıt, Eleşkirt ve Diyadin'de faaliyet göstermektedir.

Ağrı'da 2002-2019 döneminde KOSGEB tarafından verilen destek tutarı sadece 11,5 milyon TL tutarındadır. TÜBİTAK tarafından sağlanan destek tutarı ise 2019 yılı için toplam yaklaşık 450 bin TL düzeyindedir. Ağrı ilinde 2019 yılında DAP tarafından desteklenen sekiz projeye 5.193.420 TL kaynak aktarılmıştır.

Ağrı ilinde 2019 yılında Teşvik Uygulama ve Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü tarafından 1'i yabancı 16'sı ise yerli sermayeli olmak üzere toplam 17 yatırıma destek verilmiştir. Bu 17 yatırımın sektörlere göre dağılımı ise şöyledir: enerjim(3), hizmetler (6), imalat (7), tarım (1). Bu belgelerdeki toplam sabit yatırım tutarı 108,8 milyon TL'dir ve toplamda 1.268 istihdama vesile olacaktır. Yabancı sermayeli tek yatırım imalat sektöründedir. 2010-2019 döneminde çeşitli sektörlerce ikisi yabancı, 148'i yerli sermayeli olmak üzere toplam sabit yatırım tutarı 1,1 milyar TL olan 150 adet yatırım teşvik belgesi alınmıştır. Yerli sermaye, toplam sermaye dağılımının %99,2'sini oluşturmaktadır. Yatırımlar teşvik belgesi sayısına göre ağırlıklı olarak hizmetler sektöründe olmak üzere imalat, enerji ve madencilik sektörlerinde sıralanmaktadır. Toplam yatırımın 560,8 milyon TL'si imalat sektörlerindedir. Elektrik üretimi, iletimi ve dağıtımı teşvik belgesi sayısına göre en çok yatırım yapılan sektördür. İmalat sanayiinde en çok yatırım yapılan alt sektör çimento ve alçı ile sertleştirilmiş maddelerin imalatıdır.

Ağrı ilinde 2019 yılında 30.624.027 dolar ihracata karşılık 94.142.609 dolar ithalat yapılmıştır. Ağrı 2019 yılında Türkiye genelinde illerin ihracat performanslarına göre %0,02 pay ile 67. sırada, ithalat performanslarına göre %0,05 pay ile 41. sırada yer almaktadır. Ağrı ilinden ağırlıklı olarak komşu ülkelere ihracat yapılmaktadır. 2019 yılında il ihracatının %66'sı, ithalatının ise %56'sı İran ile yapılmıştır. 2019 yılında en fazla ihracat yapılan ülkeler sırasıyla, 20.116.318 dolar ile İran, 2.575.736 dolar ile Türkmenistan ve 2.117.958 dolar ile Fas'tır. Bu ülkeleri Azerbaycan, Gürcistan, BAE, Irak, Macaristan, Polonya ve Suriye izlemektedir. 2019 yılında en fazla ithalat yapılan ülkelerin başında, 52.661.034 dolar ile İran, 12.998.582 dolar ile Çin, 10.599.014 dolar ile Özbekistan ve 9.983.831 dolar ile Ukrayna gelmektedir. Bu ülke-

leri Kırgızistan, Hindistan, Vietnam, Sri Lanka, Afganistan ve Polonya izlemektedir.

İlde beş alanda büyük potansiyel bulunmaktadır.

- ***Güneş enerjisi santrali (GES):*** *Gerekli yatırımların yapılması halinde Türkiye yılda birim m^2'den ortalama 1.100 kWh'lik güneş enerjisi üretebilir. Güneşten dünyaya saniyede yaklaşık 170 milyon MW enerji gelmektedir. Güneşten bir saniyede dünyaya gelen güneş enerjisi miktarı, Türkiye'nin yıllık enerji üretiminin 1.700 katıdır. Türkiye'nin güneşlenme sürelerine bakıldığında Ağrı ilinde heyecan verecek bir potansiyel olduğu görülmektedir. Türkiye'nin ortalama güneşlenme süresi 2.623 saat iken, ortalamanın üzerinde yer alan Ağrı ilinde bu süre 2.778 saate denk gelmektedir. Bir diğer veri olan Türkiye'nin yıllık ortalama güneş ışınımı 1.303 Kwh/m^2 iken, Ağrı ilinde 1.600-1.650 Kwh/m^2 civarındadır.*
- ***Süt ve süt ürünleri:*** *Ağrı'da başta büyükbaş hayvan olmak üzere çok sayıda hayvan bulunmaktadır. Ağrı'nın komşusu durumunda bulunan Kars ilinde yaklaşık 20 adet süt ve süt ürünleri fabrikası bulunurken Ağrı'da bu rakam halihazırda 1'dir.*
- ***Çakmak fabrikaları:*** *Ağrı bu konuda belki de Türkiye'nin en potansiyelli şehridir. Bunu rakamlarla açıklamaya çalışırsak, ülkemiz yılda yaklaşık 600 milyon çakmak tüketirken bunun 100 milyonu ülkemizde üretilmektedir, geriye kalan 500 milyon çakmak yurtdışından (başta Çin olmak üzere) ithal edilmektedir. Ülkemizde üretilen 100 milyon çakmağın yarısından fazlası (60 milyon) Doğubayazıt ilçesinde üretilmektedir. Bunun temel sebebi Doğubayazıt'taki vatandaşlarımızın bu işi Çin'de öğrenip kendi ilçelerine yatırım yapmalarıdır.*
- ***Kış turizmi:*** *Ağrı'da başta Ağrı Dağı olmak üzere birçok dağ bulunmaktadır. Ama halihazırda sadece 1 tane kayak tesisimiz vardır. Ağrı kış turizmi potansiyelinin çok altında yatırım almaktadır. Bir diğer eksiği ise Kars ilinden geçen Doğu Ekspresi gibi bir demiryolu hattının bulunmamasıdır.*
- ***Tarıma dayalı sanayi:*** *Ağrı'da tarım arazilerinin varlığının fazla olması ve hayvancılık potansiyelinin yüksekliği, tarıma dayalı sanayi işletmeleri için büyük bir potansiyeldir.*

En Önemli Sorunlar:

1. *Sanayi altyapısı gelişmemiştir.*
2. *Ağrı yeni teşvik sisteminde 6. bölgede olmasına rağmen, çeşitli nedenlerle yatırımcılar Ağrı'ya yatırım yapma konusunda ilgisizdirler.*
3. *Mevcut işletme sahipleri yeterli sermayelerinin olmaması nedeniyle işlet-*

melerini büyütememektedir.

4. *Ar-Ge ve inovasyon çalışmaları yapılmamaktadır ve TÜBİTAK gibi bilim ve teknolojide ilerlemiş bir kurumunun ilde bir temsilciliği bulunmamaktadır.*
5. *İmalat sektöründe çalışacak kalifiye eleman sayısı yetersizdir.*
6. *İlde öne çıkan tekstil sektörü kamusal desteklerden yeterli ölçüde yararlanamamaktadır.*
7. *Özel kuruluşlar ve kamu kuruluşları ortak çalışma, proje hazırlama ve uygulama konusunda yeterli tecrübeye sahip değildir.*
8. *Demiryolu ulaşımı yoktur.*
9. *Pazar sorunu vardır.*

Mevcut üretim yapısı ile arz yönlü politika şokuna uygun şekilde sektörler arası yapısal değişim sonucu ortaya çıkan ve ile ait yeni ekonomik deseni ortaya koyan girdi-çıktı tabloları aşağıda sunulmuştur. Her iki tabloya ait sektörler arası bağımlılık ilişkilerini gösteren Leontief ters matris tabloları da peş peşe sunulmuştur. İl düzeyindeki etki analizlerinde bu Leontief ters matris tabloları kullanılmıştır. Her iki girdi-çıktı tablosunda da katma değer ve harcama yöntemiyle elde edilen il GSYH verileri birbiriyle tutarlıdır. 2021 yılı yıl ortası nüfusa göre fert başı GSYH değerleri elde edilmiştir.

Leontief ters matris tablolarından görüleceği üzere Ağrı ilinde verilen politika şoku en fazla tarım sektörüne katkı sağlamıştır. Tarım sektöründen tarım sektörüne doğru giden arz-talep ilişkisinin katsayısı 1,97'den 2,04'e yükselmiştir. Bu durum il tarım sektörünün kendi içindeki ara malı-nihai talep ilişkilerinin güçlendiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, il tarım sektörünün alt kalemleri arasındaki arz-talep ilişkileri diğer sektörlere göre daha hızlı gelişecektir. Bu, tarım sektörünün daha katma değerli bir yapıya doğru evrilebileceği şeklinde de yorumlanabilir.

TABLO 45: AĞRI İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	180.628	33.644	12.098	16.877	166	91	3	3.169	43	53
P2	28.731	197.643	21.488	41.512	1.467	157	12	10.647	35	304
P3	7.227	57.496	117.067	27.433	1.234	207	26	9.387	59	134
P4	11.788	80.811	6.339	31.635	2.418	53	10	3.567	32	73
P5	38	515	833	552	3.922	2	1	837	1	8
P6	3.053	5.599	3.435	2.462	481	94	3	725	10	11
P7	1.568	9.108	29.114	3.745	433	116	28	5.645	17	46
P8	2.720	6.619	5.625	6.143	4.471	22	4	12.838	27	70
P9	5.009	31.032	39.220	42.451	2.560	743	20	21.735	20.312	315
P10	2.436	7.553	4.341	4.437	1.054	21	5	2.641	38	359
TOPLAM	**243.199**	**430.022**	**239.561**	**177.247**	**18.207**	**1.506**	**110**	**71.190**	**20.574**	**1.372**
C	104.469	194.196	36.944	247.607	31.083	36.573	59.053	15.864	18.024	34.169
G	0	46.460	17	17.824	6.909	0	0	2.217	474.063	27.225
I	14.574	114.298	25.118	84.295	7.646	27.771	71.369	23.870	34.835	16.865
X	9.954	12.724	442	5.703	71	1.265	0	1.399	498	14
AD	372.196	797.700	302.082	532.676	63.915	67.115	130.532	114.539	547.993	79.645

TABLO 45'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
246.774	12.917	**259.691**	3.433	66.859	**70.292**	329.983	42.213	**372.196**
301.994	2.287	**304.281**	119.107	336.879	**455.986**	760.267	37.433	**797.700**
220.269	3.770	**224.040**	23.130	54.507	**77.637**	301.677	405	**302.082**
136.726	6.547	**143.272**	94.175	292.685	**386.859**	530.132	2.545	**532.676**
6.709	1.570	**8.280**	14.169	41.170	**55.339**	63.618	296	**63.915**
15.872	4.017	**19.889**	16.204	29.743	**45.948**	65.836	1.279	**67.115**
49.822	6.684	**56.506**	2.296	71.729	**74.026**	130.532	0	**130.532**
38.538	3.362	**41.900**	27.259	43.503	**70.763**	112.663	1.876	**114.539**
163.396	15.954	**179.351**	266.558	102.049	**368.607**	547.958	35	**547.993**
22.884	5.538	**28.423**	14.889	36.271	**51.160**	79.582	63	**79.645**
1.202.986	**62.646**	**1.265.632**	**581.220**	**1.075.396**	**1.656.616**	**2.922.248**	**86.144**	**3.008.392**
777.982	76.082	**854.064**			**HARCAMA**	**GELİR**		
574.715	1.288	**576.003**		**GSYH ($)**	**1.719.262**	**1.719.262**		
420.641	21.621	**442.261**		**Fert başı**	**3.275**	**3.275**		
32.069	152	**32.221**						
3.008.392	161.789	**3.170.182**						

TABLO 46: AĞRI İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU - ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI I-O	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	265.956	46.752	15.389	19.741	254	105	4	4.752	53	60
P2	36.938	239.812	23.867	42.398	1.952	158	12	13.940	37	299
P3	8.770	65.847	122.726	26.446	1.550	197	25	11.601	59	124
P4	14.204	91.896	6.599	30.281	3.015	50	9	4.377	32	67
P5	48	613	908	553	5.119	2	0	1.074	1	8
P6	3.611	6.250	3.510	2.313	588	87	3	873	10	10
P7	1.848	10.127	29.630	3.504	528	107	25	6.773	17	42
P8	3.522	8.089	6.293	6.319	5.992	22	4	16.929	29	69
P9	5.968	34.893	40.368	40.178	3.157	694	18	26.371	19.988	288
P10	2.881	8.430	4.435	4.169	1.290	20	4	3.181	37	325
TOPLAM	**343.744**	**512.709**	**253.724**	**175.902**	**23.444**	**1.443**	**104**	**89.871**	**20.262**	**1.292**
C	168.970	257.580	41.920	267.499	46.387	37.038	59.537	21.911	18.125	34.704
G	0	61.624	19	19.256	10.311	0	0	3.062	476.730	27.651
I	23.573	151.604	28.501	91.067	11.410	28.124	71.954	32.969	35.031	17.129
X	16.100	16.877	502	6.161	105	1.281	0	1.932	500	14
AD	552.387	1.000.394	324.666	559.884	91.659	67.886	131.595	149.745	550.648	80.791

TABLO 46'NIN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
353.064	18.480	**371.544**	5.882	114.565	**120.447**	491.992	60.395	**552.387**
359.412	2.721	**362.133**	155.082	438.630	**593.711**	955.844	44.550	**1.000.394**
237.344	4.063	**241.407**	24.675	58.149	**82.823**	324.230	436	**324.666**
150.530	7.207	**157.737**	97.214	302.131	**399.345**	557.082	2.802	**559.884**
8.327	1.949	**10.276**	20.743	60.271	**81.015**	91.291	368	**91.659**
17.254	4.366	**21.620**	15.826	29.049	**44.876**	66.496	1.390	**67.886**
52.601	7.057	**59.659**	2.232	69.705	**71.936**	131.595	0	**131.595**
47.268	4.124	**51.391**	37.002	59.052	**96.053**	147.445	2.301	**149.745**
171.924	16.787	**188.711**	261.708	100.193	**361.900**	550.611	37	**550.648**
24.771	5.995	**30.765**	14.539	35.418	**49.958**	80.723	68	**80.791**
1.422.495	**72.749**	**1.495.244**	**634.902**	**1.267.162**	**1.902.064**	**3.397.308**	**112.346**	**3.509.654**
953.672	93.263	**1.046.935**			**HARCAMA**	**GELİR**		
598.653	1.342	**599.996**		**GSYH ($)**	**1.974.813**	**1.974.813**		
491.362	25.256	**516.618**		**Fert başı**	**3.762**	**3.762**		
43.472	207	**43.679**						
3.509.654	192.817	**3.702.471**						

TABLO 47: AĞRI İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,97615	0,29623	0,12287	0,12527	0,00387	0,00064	0,00004	0,02874	0,00029	0,00049	**2,554599**
P2	0,10491	1,37993	0,07021	0,08971	0,00454	0,00036	0,00003	0,02498	0,00010	0,00060	**1,675378**
P3	0,12334	0,48317	1,67046	0,19813	0,01212	0,00130	0,00016	0,06866	0,00040	0,00102	**2,558756**
P4	0,06553	0,23681	0,03625	1,08378	0,00647	0,00020	0,00003	0,01374	0,00010	0,00027	**1,443187**
P5	0,00548	0,02292	0,02568	0,01480	1,06632	0,00007	0,00001	0,01714	0,00002	0,00017	**1,152613**
P6	0,10834	0,16398	0,09977	0,06424	0,00959	1,00154	0,00006	0,01983	0,00021	0,00031	**1,467858**
P7	0,06368	0,22082	0,38480	0,08695	0,00890	0,00124	1,00025	0,06696	0,00026	0,00067	**1,834526**
P8	0,07080	0,13998	0,10372	0,08637	0,04836	0,00034	0,00005	1,13406	0,00032	0,00082	**1,584807**
P9	0,04251	0,14515	0,13698	0,11215	0,00891	0,00156	0,00006	0,05480	1,03855	0,00077	**1,541469**
P10	0,08361	0,18535	0,10785	0,08704	0,01737	0,00042	0,00007	0,04583	0,00055	1,00470	**1,532808**
İleri Bağlantı	**2,644355**	**3,274344**	**2,758600**	**1,948442**	**1,186460**	**1,007679**	**1,000752**	**1,474744**	**1,040805**	**1,009821**	

TABLO 48: AĞRI İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	2,04108	0,31276	0,11784	0,11375	0,00476	0,00059	0,00003	0,03323	0,00028	0,00044	**2,624766**
P2	0,11880	1,40886	0,06942	0,08369	0,00567	0,00034	0,00003	0,02962	0,00010	0,00056	**1,717085**
P3	0,13925	0,51696	1,65141	0,18243	0,01493	0,00121	0,00015	0,08021	0,00040	0,00093	**2,587871**
P4	0,07508	0,25787	0,03647	1,07856	0,00794	0,00019	0,00003	0,01655	0,00010	0,00026	**1,473042**
P5	0,00642	0,02513	0,02553	0,01397	1,07983	0,00007	0,00001	0,02038	0,00002	0,00016	**1,171528**
P6	0,12245	0,17799	0,09801	0,06004	0,01169	1,00144	0,00005	0,02352	0,00020	0,00029	**1,495680**
P7	0,07236	0,23745	0,37583	0,08060	0,01117	0,00115	1,00023	0,07865	0,00025	0,00062	**1,858325**
P8	0,07979	0,15074	0,10143	0,07995	0,05811	0,00032	0,00005	1,15506	0,00032	0,00075	**1,626524**
P9	0,04873	0,15741	0,13517	0,10472	0,01119	0,00147	0,00005	0,06493	1,03822	0,00072	**1,562617**
P10	0,09468	0,20049	0,10587	0,08102	0,02118	0,00039	0,00007	0,05395	0,00054	1,00428	**1,562472**
İleri Bağlantı	**2,798632**	**3,445660**	**2,716989**	**1,878729**	**1,226474**	**1,007178**	**1,000696**	**1,556111**	**1,040441**	**1,009002**	

4,5 milyar dolarlık programda Ağrı iline düşen pay 228,1 milyon dolar düzeyindedir. Verilen bu arz şoku ile ekonomik yapıda gerçekleşen değişim girdi-çıktı analizi ile tespit edilmiştir. Girdi-çıktı analizine göre elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayıları aşağıda verilmiştir.

TABLO 49: AĞRI İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim(%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,5546	2,6248	2,75%
Sanayi BCDE	1,6754	1,7171	2,49%
İnşaat F	2,5588	2,5879	1,14%
Hizmetler GHI	1,4432	1,4730	2,07%
Bilgi ve iletişim J	1,1526	1,1715	1,64%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,4679	1,4957	1,90%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,8345	1,8583	1,30%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5848	1,6265	2,63%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,5415	1,5626	1,37%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,5328	1,5625	1,94%

Geri bağlantı katsayıları, bir endüstri veya işletmenin tedarik zinciri ile ilişkisini karakterize etmektedir. Bir sektör, çıktı üretimi, aynı çalışma alanındaki diğer birçok endüstriden önemli ara malı gerektirdiğinde önemli geriye dönük bağlantılara sahip olabilmekte, yerel potansiyelin harekete geçmesini teşvik edebilmektedir. Standart girdi-çıktı modelinde, Tip I çarpanları, bu tür geriye dönük bağlantılılığın ölçüleri olarak kabul edilmektedir. Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Ağrı ilinde geri bağlantı (besleme) etkisi en fazla artan sektör %2,75'lik artış gösteren tarım olmuştur. Tarımı mesleki ve teknik destek faaliyetleri ile sanayi sektörü izlemektedir. Arz şoku olması nedeniyle tüm sektörlerde geri bağlantı etkisinde artış olduğu görülmektedir. Kentleşme süreci devam eden, gelişmekte olan illerde beklenen bir durum olan inşaat sektörünün ekonomide ağırlık kazanması Ağrı için de söz konusudur.

Öyle ki, geri besleme etkisi bakımından en kritik sektör inşaat sektörüdür. Ancak, program kapsamında uygulanacak politika şoku sayesinde tarım sektörü inşaat sektöründen daha kritik bir sektör haline gelebilmektedir. Örneğin, Ağrı ilinde tarım sektöründe 100 birimlik bir politika şoku ile önce 2,55 birimlik bir ekonomi oluşturuluyorken, programın uygulanması sonucu gerçekleşecek yapısal dönüşüm sayesinde 2,62 birimlik geri besleme etkisi elde edilebilecektir.

İleri bağlantılar, üretilen mal veya hizmetleri son talep hesaplarına doğru hareket ettiren tedarik zinciri ilişkileridir. Bu, imalat sanayiinde kullanılan hammadde ve

bileşenlerin üretimini, ara malı talebini ve ayrıca nihai mal ve hizmetleri müşterilere ulaştırmak için dağıtım zincirindeki bileşenleri içermektedir. İleri bağlantı katsayıları, bir sektörün diğer sektörler için ara malı üretme potansiyelini göstermesi bakımından önemli göstergelerdir.

Ağrı iline ilişkin uyarma etkilerini gösteren ileri bağlantı (forward linkage) katsayıları incelendiğinde, program kapsamında tahsis edilen kaynak ile en fazla sanayi sektörünün ileri bağlantı etkisini artırdığı görülmektedir. Ağrı'da 100 birimlik sanayi sektörü kaynağına karşılık 327 birim çıktı elde ediliyorken, programın uygulandığı dönem sonrası yeni üretim yapısı nedeniyle 344 birim çıktı elde edilebilmesi mümkündür.

TABLO 50: AĞRI İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU -
İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim(%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,6444	2,7986	5,83%
Sanayi BCDE	3,2743	3,4457	5,23%
İnşaat F	2,7586	2,7170	-1,51%
Hizmetler GHI	1,9484	1,8787	-3,58%
Bilgi ve iletişim J	1,1865	1,2265	3,37%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0077	1,0072	-0,05%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0008	1,0007	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,4747	1,5561	5,52%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0408	1,0404	-0,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0098	1,0090	-0,08%

Aşağıdaki tablolarda Ağrı ili için tahsis edilen 228 milyon dolarlık kaynağın il arz ve talep hesaplarında oluşturacağı etki karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. 228 milyon doların toplam arzı (AS) 501 milyon dolar artırarak 3 milyar dolardan 3,5 milyar dolara çıkaracağı hesaplanmıştır. İşgücü ödemelerinde 53,6 milyon dolar, işletme artığında 191,7 milyon dolar, gayrisafi katma değerde 245 milyon dolar, ithalatta ise 26 milyon dolarlık artış söz konusu olacaktır.

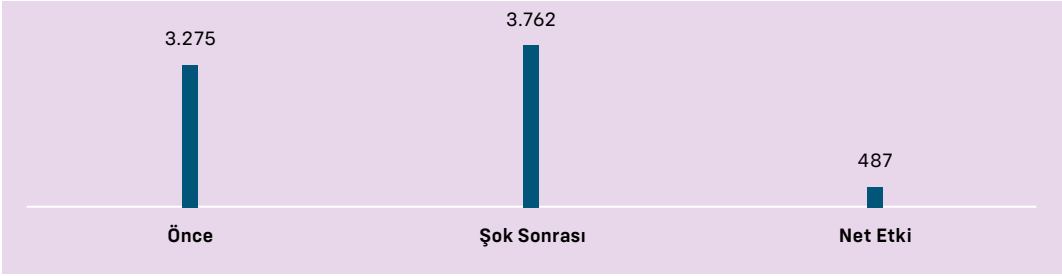
Talep hesaplarında ise ara malı talebi bakımından en fazla artışın %43 ile tarım sektöründe olacağı öngörülmektedir. Bu husus geri bağlantı etkisi ile yerel tarımsal üretimi canlandıracaktır. Sanayi sektörünün de ara girdi talebi artışı %19,1'dir. Toplam talepte ise 501 milyon dolarlık talep artışının 180 milyon doları tarım sektöründen, 203 milyon doları sanayi sektöründen, geriye kalan yaklaşık 120 milyon doları ise diğer sektörler tarafından karşılanacaktır. Sonuç itibarıyla 228 milyon dolarlık şokun il GSYH'sine etkisinin 255,4 milyon dolar düzeyinde olması beklenmektedir. 1,73 milyar dolarlık il GSYH'sinin 1,97 milyar dolara erişeceği hesaplanmıştır.

ŞEKİL 30: AĞRI - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



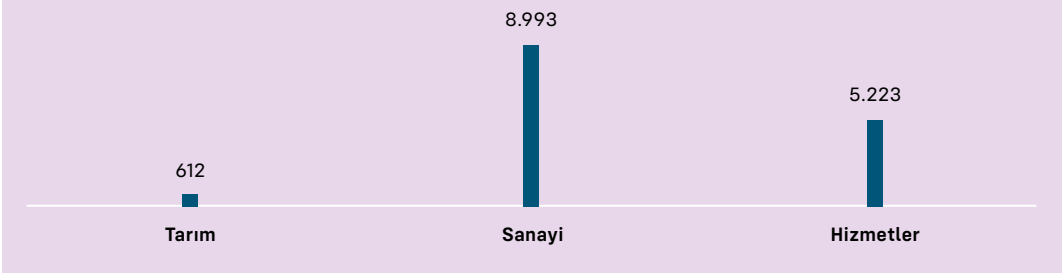
Fert başı GSYH artışının da 487 dolarlık artışla 3.275 dolardan 3.762 dolara yükselmesi öngörülmektedir. Fert başı GSYH %14,7 düzeyinde artış gösterecektir. Fert başı GSYH'deki bu artış yerel talebin gelişmesine de önemli katkı sağlayacak, hane halkı refahını olumlu yönde etkileyecektir. İlin 2021 yılı ortalama hane halkı büyüklüğünün 4,61 olması dikkate alındığında program sayesinde Ağrı ilinde ortalama hane geliri artışı 2.244 dolar seviyesinde olacaktır.

ŞEKİL 31: AĞRI - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



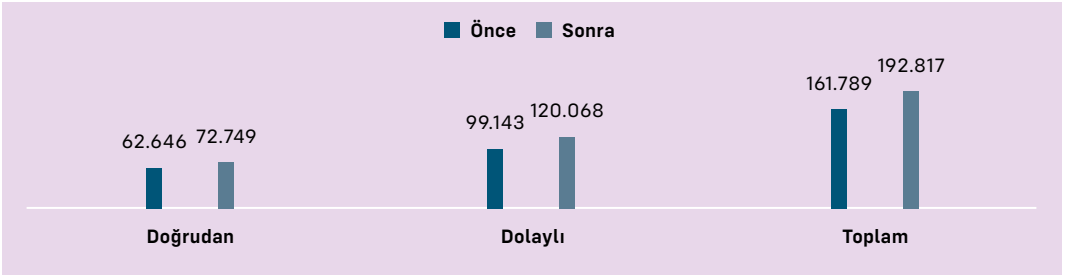
Program sayesinde il istihdamında toplam artışın 14.828 kişi olacağı, bu artışın 13.421'inin doğrudan, 2.844'ünün ise dolaylı olarak gerçekleşeceği hesaplanmıştır. Sektörel dağılımda ise tarım sektöründe 612, sanayi sektöründe 8.993, hizmetler sektöründe de 5.223 istihdam artışı beklenmektedir. Asgari 14.828 hanede düzenli aylık gelire sahip istihdam edilen kişi sayısının artması, ilin kronik işsizlik sorununun çözülmesine de olumlu yönde katkı sağlayacaktır.

ŞEKİL 32: AĞRI - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



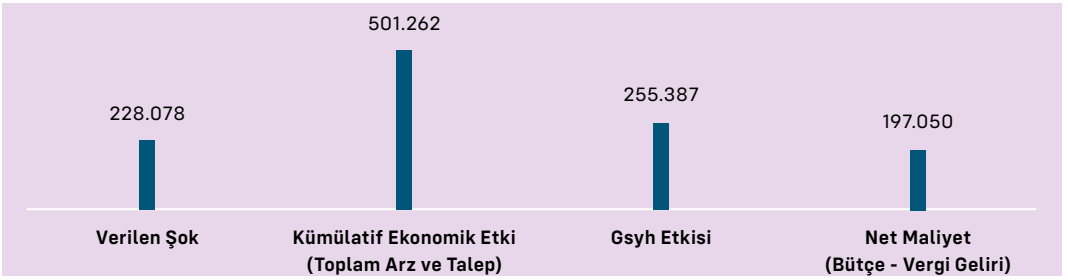
İle çekilen yeni sanayi yatırımlarıyla il ekonomisinin kurumsallaşmasının da hızlanması, vergisini düzenli olarak ödeyen başarılı sanayi işletmeleri sayesinde vergi gelirlerinde toplam 31 milyon dolarlık artış sağlanması beklenmektedir. Bu artışın 10 milyon dolarının dolaysız, 21 milyon dolarının ise dolaylı vergiler kaynaklı olacağı hesaplanmıştır. Vergi gelirlerindeki artış oranı %19,2 düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 33: AĞRI - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Programın il ekonomisine net etkisine ilişkin özet veriler aşağıdaki şekilde sunulmaktadır. 228 milyon dolarlık şoka karşılık toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) 501,3 milyon dolara erişmesi beklenmektedir. GSYH artışı da 255,4 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 34: AĞRI - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



Programın net maliyetinin ise, 228 milyon dolarlık kaynaktan elde edilecek vergi gelirleri düşüldüğünde, elde edilen 197 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Özetle, net 197 milyon dolar kaynağa karşılık il GSYH'si 225,4 milyon dolar, il ekonomisiyse (toplam arz ve talep bakımından) 501 milyon dolar artış gösterecektir.

KARS

Kars ilinin ekonomik yapısına ilişkin TÜİK Ulusal Hesaplar Veritabanı'nda yer alan veriler ve bu verilere dayalı analizler Birinci Bölüm'de sunulmuştur. Bu çalışma kapsamında il ekonomisinin 2021 sonu itibarıyla 1,45 milyar dolar, fert başı GSYH'nin ise 5.177 dolar düzeyinde olduğu hesaplanmıştır. İlin sanayiine ve ekonomik durumuna ilişkin

Kars Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından hazırlanan sanayi durum raporunda yer alan bilgiler aşağıda özetlenmiştir.

Kars ili sanayii, tarıma ve hayvansal ürünlere dayalı olarak gelişim göstermiştir. İldeki sanayi sektörü son yıllarda Kars Organize Sanayi Bölgesi içindeki irili ufaklı fabrikalar ile gelişmektedir. İl genelindeki mevcut sanayi kuruluşları, süt ve süt ürünleri, şeker, yem, çimento, et ürünleri, mobilya, metal işleme, inşaat (beton, bordür ve parke) gibi alanlarda faaliyet göstermektedir. Hayvansal ürünler halkın en büyük geçim kaynaklarındandır. Özellikle Kars kaşarı, Kars gravyeri, Kars balı ve Kars kazına Türkiye genelinde ciddi talep vardır. Kars kaşarı ve Kars balı için coğrafi işaret alınmıştır.

Yörede kaya tuzu, krom, kireçtaşı, perlit ve manyezit yatakları gibi yeraltı kaynakları mevcuttur.

Son yıllarda turizm sektörü de gelişmeye ve ilin geçiminde rol oynamaya başlamıştır. Ani Ören Yeri, Sarıkamış Şehitlik ve Kayak Tesisleri ile Doğu Ekspresi tren seferleri önemli turizm faaliyetleridir.

Bugün il genelinde büyük sanayi tesisleri az olmakla beraber, bu fabrikalar Kars Çimento Sanayi Ticaret A.Ş., Kars Şeker Fabrikası A.Ş., Kağızman Kristal Tuz Rafinerisi, Ofis Acay Yem, Ser-Süt A.Ş.'dir.

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı, inşaatı devam eden Besi İhtisas OSB, Kars OSB bitişiğinde kurulmakta olan Kars Lojistik Merkezi ve yapılması düşünülen Kars-Iğdır-Nahçıvan Demiryolu ile Kafkasya, İran ve Orta Asya'ya açılmaya, bu modern İpek Yolları'nın kesişiminde bir stratejik lojistik üs olmaya ve bu sayede ulaşım, pazar ve hammadde sorunlarını çözmeye çalışan sanayi sektörünün 2023 yılına kadar ciddi bir ivme yakalaması beklenmektedir.

Sanayi Sicil Bilgi Sistemi'ne kayıtlı firma sayısı 248'dir. Kars ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %81,08'i mikro, %17,57'si küçük, %0,9'u orta ve %0,45'i büyük ölçekli işletmelerdir.

Kars ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %43,24 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %10,81 ile ağaç ve mantar ürünleri, üçüncü sırada ise %9,91 ile metalik olmayan mineral ürünler sektörlerinin yer aldığı görülmektedir.

Kars ilinde sanayi sektörünün istihdamında %50,42 ile gıda ürünleri, %17,87 ile metalik olmayan mineral ürünler ve %7,73 ile elektrik, gaz, buhar sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. İl sanayi sektöründe toplam 1.668 kişi istihdam edilmektedir.

Kars ilinde çalışan sayısına göre ilk beş büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Kars Şeker Fabrikası*
- *Kars Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş. Kars Şubesi*
- *Ofis Acay Gıda Tarım Hayvancılık San. Tic.*
- *Makimsan-Güneşyol*
- *Zorlu Doğal Elektrik Üretimi A.Ş.*

Kars ilinde 2 adet sicil almış OSB bulunmaktadır. Toplamda OSB Müdürlüğü'nce 91 işletmeye 96 sanayi parseli, 7 işletmeye 7 hizmet ve destek alanı parseli tahsis edilmiştir. Kars ilinde toplam 537 işyeri kapasiteli 3 adet sanayi sitesi faaliyetlerine devam etmektedir. Sanayi siteleri Merkez, Sarıkamış ve Kağızman'da bulunmaktadır. Merkez sanayi sitesinde 436, Sarıkamış'ta 54 ve Kağızman'da ise 68 işletme yer almaktadır. KOSGEB tarafından 2012-2019 döneminde sağlanan toplam destek tutarı 14,3 milyon TL'dir. 2019 yılında TÜBİTAK tarafından sağlanan destek tutarı ise 940 bin TL düzeyindedir.

Serhat Kalkınma Ajansı'nın destekleri incelediğinde desteklerin büyük bölümünün turizme yönlendirildiği görülmektedir.

İllerin dış ticaret performansına göre yapılan sıralamada Kars ili %0,0003 ihracat payı ile 79. sırada ve %0,0016 ithalat payı ile 73. sırada yer almıştır. 2019 yılında 500 bin dolar civarında olan ihracatın %77'si Gürcistan'a, %22'si ise Almanya'ya yapılmıştır. 3,2 milyon dolar düzeyindeki ithalatın ise %65'i Uruguay ve Brezilya'dan canlı hayvan alımı şeklindedir.

2001-2019 döneminde çeşitli sektörlerce 6'sı yabancı, 135'i yerli sermayeli olmak üzere, toplam sabit yatırım tutarı 1,6 milyar TL olan 141 adet yatırım teşvik belgesi alınmıştır. Yerli sermaye, toplam sermaye dağılımının %45,3'ünü oluşturmaktadır. Yatırımlar teşvik belgesi sayısına göre ağırlıklı olarak hizmetler sektöründe olmak üzere imalat ve enerji sektörlerinde yer almaktadır. Toplam yatırımın 1.087 milyon TL'si enerji, 349 milyon TL'si hizmetler, 122 milyon TL'si ise imalat sektörlerindedir.

İmalat sanayiinde en çok yatırım yapılan alt sektörlerin başında, 16 teşvik belgesiyle çimento ve alçı ile sertleştirilmiş maddelerin imalatı gelmektedir. Elektrik üretimi, iletimi ve dağıtımı ise hem teşvik belgesi sayısı (16) hem de yatırım tutarı açısından en çok yatırım yapılan alt sektördür.

İlde potansiyeli değerlendirmeye yönelik ormancılık sektöründe ve madencilik sektöründe yapılabilecek yatırımlar bulunmakta olup, Kars'ta su ürünleri üretimi bakımından önemli bir potansiyel bulunmaktadır. Ayrıca ilde altın, kireç taşı, manyezit, perlit ve linyit kömürü rezervleri bulunmaktadır. Bununla birlikte ilde bulunan madenlerden kireç taşı dışındakilerin işletilmemesi nedeniyle ma-

dencilik hasılasının il gayrisafi yurtiçi hasılasına yaptığı katkı önemsenmeyecek düzeydedir. Özellikle lojistik imkânlarının giderek artan bir trend göstermesi nedeniyle çeşitli sektörlerde depolama ve pazarlama faaliyetlerine izin verecek altyapı yatırımları ve özel sektör/kamu eliyle gerçekleştirilecek sabit sermaye yatırımları gerçekleştirilmelidir. Tarım ve hayvancılık ürünleri ve imalat sanayileri için muhtelif ölçekte sabit sermaye yatırımları gerçekleştirilebilir. Bölgenin sınır kapılarına yakınlığı nedeniyle özellikle maden işleme, ürün geliştirme ve hizmet sağlama gibi sektörel yönlenmelere dönük önlemler alınması gereklidir. Özellikle beşeri sermayenin güçlendirilmesi ve il ekonomisine etkin katma değer ekleyecek mekanizmaların kurulması gerekmektedir.

Yem sanayii tesisleri: *İlde özellikle kış aylarında hayvan sahiplerinin kalitesiz yem kullanması süt ve et üretimini düşürmekte ve azalan gelirler üreticiyi besi hayvancılığı yapmaktan alıkoymaktadır. Kaliteli yem üreten büyük ölçekli fabrikalar, yemleri uygun fiyatlarla üreticiye sunabilecek, besi hayvancılığı teşvik edilecektir.*

Et entegre sanayi tesisleri: *İlde büyükbaş hayvan stokunu değerlendirecek et ve et ürünleri alanında büyük ölçekli bir sanayi kuruluşu bulunmamaktadır. Ciddi sayıda büyükbaş hayvan her yıl canlı olarak il dışına gönderilmekte, katma değer yaratacak şekilde ilde işlenememekte ve buna bağlı olarak il ekonomisi kayba uğramaktadır. Büyük ölçekli et ürünleri fabrikaları katma değerin il ekonomisinde kalmasını sağlayacaktır.*

Kaz ve kaz ürünleri işleme sanayi tesisleri: *Kars, kaz varlığında Türkiye'de 1. sırada bulunmakla beraber, kazcılık geleneksel bir sektör özelliği taşımaktadır. Sektörde modern yöntemlerle kazları işleyecek, paketleyecek ve pazarlayacak bir fabrika kazcılıktan daha fazla katma değer elde edilmesini sağlayacak, kaz sayısını ve üreticilerin gelirlerini artıracak, kazcılığı dört mevsim gelir getiren bir sektör haline dönüştürebilecek ve ihracat yapabilecektir.*

Süt ve süt ürünleri sanayi tesisleri: *Kars'ta birçok süt işleme tesisi bulunmakla beraber bu işletmelerin hepsi küçük ölçeklidir. Süt sanayiindeki dağınıklık ve dar ölçekli üretim, ilin en güçlü olduğu alanda ulusal bir marka çıkaramamasına ve maliyetlerin artmasına neden olmaktadır. Büyük ölçekli süt işleme tesisleri sektörü düzenleyecek ve verimliliği de artıracaktır.*

Meyve işleme sanayi tesisleri: *İlin alçak bölgelerinde, özellikle Kağızman'da ciddi miktarda kayısı ve elma üretimi yapılmaktadır. Fakat bu meyveler tamamen geleneksel bir şekilde pazarlanmaya çalışılmakta ve üreticiler bekledikleri gelirleri elde edememektedir. Meyve suyu, pestil, köme vb ürünler üretecek bir işleme tesisi hem il ekonomisine katkı sağlayacak*

hem de elma ve kayısının ekim alanlarını genişletecektir.

Tarım makineleri imalat sanayi tesisleri: *Kars'ta hem tarımsal faaliyetlerde hem de hayvancılık sektöründe tarım makineleri kullanımı bölgenin diğer illerine göre oldukça gelişmiş durumdadır. Özellikle süt sağım makinesi, süt tankeri, traktör römorku, harman makinesi, ot toplama makinesi ve ekim/söküm makinesi gibi tarım makineleri üretecek bir sanayi işletmesi ilin bu alanda diğer illere olan bağımlılığını azaltacaktır.*

LPG depolama ve dolum tesisleri: *Bakü-Tifis-Kars Demiryolu Hattı'nın giderek artan önemi dikkate alındığında ilde lisans sahibi bir şirket tarafından açılacak LPG dolum tesisi, lojistik avantajını kullanarak Azerbaycan'dan uygun maliyetlerle LPG ithal edebilecek ve Doğu Anadolu'ya Kars üzerinden dağıtım yapılabilecektir.*

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın resmi raporlarına da yansıdığı gibi, Kars ilinin kendine has potansiyel sanayi yatırımı alanları bulunmakta, fakat kamu tarafından sağlanan kaynakların bu potansiyelle ilgili alanlar yerine başka alanlara yönlendirildiği görülmektedir. 2018 yılından itibaren Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren kalkınma ajanslarının çevre illerde sanayileşmeye yönelik çabalarının istenen düzeyde olmadığı değerlendirilmektedir. KOSGEB'in de ile ayırdığı kaynak oldukça düşüktür. Çevre illerin sanayileşme ihtiyacının kamunun ilgisini yeterli düzeyde çektiğini söylemek güçtür.

Bu çalışma kapsamında Kars için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosunun birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi ise önerilen program kapsamında 152,6 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur.

TABLO 51: KARS İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	155.497	34.619	12.756	15.995	158	85	3	3.043	40	49
P2	22.313	178.821	19.921	34.594	1.227	129	9	8.989	29	248
P3	6.765	62.706	130.820	27.557	1.245	205	26	9.554	58	131
P4	9.966	79.588	6.397	28.697	2.202	48	9	3.278	29	65
P5	30	480	795	473	3.376	2	0	727	0	7
P6	2.868	6.127	3.852	2.482	486	94	3	741	10	11
P7	1.040	7.035	23.039	2.664	309	82	19	4.069	12	32
P8	2.083	5.906	5.143	5.048	3.689	18	3	10.688	22	56
P9	3.537	25.531	33.062	32.168	1.948	557	15	16.687	15.066	234
P10	1.448	5.232	3.081	2.831	675	13	3	1.707	24	224
TOPLAM	**205.548**	**406.045**	**238.864**	**152.509**	**15.315**	**1.234**	**90**	**59.481**	**15.289**	**1.056**
C	81.689	176.904	34.484	207.753	26.182	30.373	48.452	13.485	14.802	28.053
G	0	38.346	14	13.550	5.273	0	0	1.707	352.755	20.252
I	11.396	104.121	23.445	70.727	6.440	23.063	58.557	20.291	28.609	13.847
X	398	449	27	240	3	64	0	50	17	0
AD	299.031	725.865	296.834	444.780	53.214	54.733	107.099	95.016	411.472	63.208

TABLO 51'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
222.246	11.633	**233.879**	3.152	61.403	**64.555**	298.434	597	**299.031**
266.280	2.016	**268.296**	119.398	337.704	**457.102**	725.398	467	**725.865**
239.067	4.092	**243.159**	15.988	37.678	**53.666**	296.825	9	**296.834**
130.277	6.238	**136.515**	75.033	233.194	**308.227**	444.742	38	**444.780**
5.891	1.379	**7.269**	11.763	34.178	**45.941**	53.210	4	**53.214**
16.672	4.219	**20.891**	11.927	21.892	**33.820**	54.710	23	**54.733**
38.300	5.139	**43.439**	1.975	61.685	**63.660**	107.099	0	**107.099**
32.655	2.849	**35.504**	22.916	36.572	**59.488**	94.992	24	**95.016**
128.804	12.577	**141.381**	195.315	74.775	**270.090**	411.471	0	**411.472**
15.239	3.688	**18.927**	12.887	31.393	**44.281**	63.208	1	**63.208**
1.095.431	**53.829**	**1.149.260**	**470.355**	**930.475**	**1.400.830**	**2.550.089**	**1.163**	**2.551.253**
662.179	64.757	**726.936**			**HARCAMA**	**GELİR**		
431.899	968	**432.867**		**GSYH ($)**	**1.454.658**	**1.454.658**		
360.496	18.529	**379.025**		**Fert başı**	**5.177**	**5.177**		
1.248	6	**1.254**						
2.551.253	138.089	**2.689.342**						

TABLO 52: KARS İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU - ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	222.085	45.807	15.803	18.452	228	97	4	4.313	48	55
P2	27.907	207.203	21.612	34.947	1.545	129	9	11.159	30	241
P3	8.149	69.976	136.689	26.811	1.509	197	24	11.422	58	123
P4	11.893	87.991	6.622	27.660	2.645	45	8	3.882	28	60
P5	38	552	855	475	4.217	2	0	895	1	7
P6	3.353	6.638	3.907	2.344	572	87	3	860	10	10
P7	1.219	7.643	23.437	2.523	365	76	18	4.736	12	29
P8	2.641	6.936	5.655	5.169	4.707	18	3	13.449	23	55
P9	4.177	27.932	33.868	30.683	2.315	523	14	19.558	14.830	215
P10	1.708	5.714	3.151	2.696	801	13	3	1.998	23	205
TOPLAM	**283.171**	**466.393**	**251.599**	**151.758**	**18.906**	**1.187**	**86**	**72.271**	**15.062**	**998**
C	127.042	222.165	38.569	222.489	36.582	30.726	48.701	17.706	14.862	28.344
G	0	48.157	16	14.511	7.368	0	0	2.242	354.171	20.462
I	17.723	130.760	26.222	75.744	8.998	23.331	58.857	26.642	28.723	13.990
X	456	479	29	248	3	65	0	54	17	0
AD	428.392	867.954	316.434	464.751	71.856	55.308	107.643	118.916	412.835	63.795

TABLO 52'NİN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
306.891	16.063	**322.954**	5.109	99.505	**104.613**	427.567	825	**428.392**
304.782	2.308	**307.090**	146.362	413.967	**560.329**	867.419	535	**867.954**
254.959	4.364	**259.323**	17.012	40.090	**57.102**	316.425	9	**316.434**
140.834	6.743	**147.578**	77.201	239.932	**317.133**	464.710	41	**464.751**
7.042	1.648	**8.690**	16.172	46.990	**63.162**	71.851	5	**71.856**
17.783	4.500	**22.283**	11.638	21.362	**33.000**	55.283	25	**55.308**
40.058	5.374	**45.433**	1.930	60.281	**62.211**	107.643	0	**107.643**
38.656	3.372	**42.029**	29.607	47.251	**76.859**	118.887	28	**118.916**
134.115	13.095	**147.210**	192.086	73.539	**265.625**	412.835	0	**412.835**
16.311	3.948	**20.259**	12.670	30.865	**43.536**	63.794	1	**63.795**
1.261.431	**61.416**	**1.322.847**	**509.787**	**1.073.782**	**1.583.569**	**2.906.416**	**1.469**	**2.907.885**
787.184	76.982	**864.166**			**HARCAMA**	**GELİR**		
446.927	1.002	**447.929**		**GSYH ($)**	**1.644.985**	**1.644.985**		
410.991	21.125	**432.116**		**Fert başı**	**5.854**	**5.854**		
1.351	6	**1.358**						
2.907.885	160.531	**3.068.416**						

TABLO 53: KARS İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	2,12914	0,42334	0,19152	0,16467	0,00532	0,00084	0,00005	0,03876	0,00037	0,00063	**2,954660**
P2	0,09781	1,38693	0,08030	0,08569	0,00438	0,00035	0,00003	0,02419	0,00010	0,00055	**1,680332**
P3	0,14023	0,59871	1,84232	0,22613	0,01391	0,00146	0,00018	0,07895	0,00045	0,00113	**2,903465**
P4	0,07250	0,28614	0,04950	1,09361	0,00722	0,00023	0,00003	0,01583	0,00011	0,00030	**1,525463**
P5	0,00624	0,02828	0,03261	0,01625	1,06878	0,00008	0,00001	0,01824	0,00002	0,00018	**1,170698**
P6	0,13696	0,23548	0,15326	0,08527	0,01225	1,00192	0,00007	0,02661	0,00026	0,00040	**1,652477**
P7	0,06198	0,23767	0,40985	0,08666	0,00846	0,00113	1,00022	0,06260	0,00024	0,00063	**1,869448**
P8	0,07270	0,16268	0,12726	0,09014	0,04849	0,00036	0,00005	1,13601	0,00032	0,00082	**1,638823**
P9	0,04620	0,17369	0,17037	0,11864	0,00939	0,00159	0,00006	0,05775	1,03808	0,00079	**1,616552**
P10	0,06929	0,17193	0,10733	0,07381	0,01427	0,00035	0,00006	0,03850	0,00044	1,00371	**1,479700**
İleri Bağlantı	**2,833065**	**3,704873**	**3,164323**	**2,040857**	**1,192474**	**1,008316**	**1,000760**	**1,497434**	**1,040392**	**1,009125**	

TABLO 54: KARS İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	2,21638	0,44330	0,18647	0,15341	0,00636	0,00079	0,00005	0,04406	0,00037	0,00058	**3,051768**
P2	0,11104	1,40924	0,07969	0,08114	0,00528	0,00033	0,00003	0,02791	0,00010	0,00052	**1,715276**
P3	0,15776	0,62618	1,82018	0,21052	0,01650	0,00137	0,00016	0,08945	0,00044	0,00104	**2,923594**
P4	0,08262	0,30383	0,04955	1,08852	0,00855	0,00022	0,00003	0,01839	0,00011	0,00028	**1,552098**
P5	0,00722	0,03013	0,03230	0,01543	1,08020	0,00007	0,00001	0,02098	0,00002	0,00017	**1,186533**
P6	0,15428	0,24915	0,15029	0,08034	0,01441	1,00180	0,00007	0,03050	0,00026	0,00037	**1,681460**
P7	0,07014	0,24966	0,40107	0,08111	0,01019	0,00106	1,00021	0,07137	0,00024	0,00058	**1,885640**
P8	0,08195	0,17145	0,12471	0,08450	0,05658	0,00034	0,00005	1,15331	0,00032	0,00075	**1,673964**
P9	0,05259	0,18350	0,16777	0,11173	0,01132	0,00151	0,00006	0,06622	1,03781	0,00073	**1,633237**
P10	0,07856	0,18225	0,10571	0,06964	0,01688	0,00034	0,00006	0,04409	0,00044	1,00342	**1,501380**
İleri Bağlantı	**3,012536**	**3,848677**	**3,117729**	**1,976344**	**1,226291**	**1,007838**	**1,000709**	**1,566283**	**1,040099**	**1,008444**	

Kars ili için öngörülen 152,6 milyon dolarlık şok öncesi ve sonrası sektörler arası ilişkileri gösteren geri ve ileri bağlantı katsayıları aşağıdaki tablolarda sunulmuştur. Geri bağlantı katsayıları ve değişimi analiz edildiğinde Kars ekonomisinde en önemli sektörün tarım olduğu, ikinci sırada ise inşaat sektörünün geldiği görülmektedir. Gıda sanayiinde önemli bir üretim ve rekabet potansiyeli bulunan ilin bu coğrafi marka avantajını ekonomisini geliştirme ve rekabet avantajını artırma yönünde iyi değerlendiremediği görülmektedir. Geri bağlantı katsayısı en fazla artan sektör, %3,3 artışla yine tarım olacaktır. Sanayi sektöründe ise geri bağlantı katsayısı değişimi %2,1'dir. Akıllı tarım ve sanayileşme süreciyle birlikte profesyonel mesleki hizmet faaliyetleri sektörünün de hızlı bir gelişim sürecine girmesi beklenmektedir.

TABLO 55: KARS İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,9547	3,0518	3,29%
Sanayi BCDE	1,6803	1,7153	2,08%
İnşaat F	2,9035	2,9236	0,69%
Hizmetler GHI	1,5255	1,5521	1,75%
Bilgi ve iletişim J	1,1707	1,1865	1,35%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,6525	1,6815	1,75%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,8694	1,8856	0,87%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,6388	1,6740	2,14%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,6166	1,6332	1,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,4797	1,5014	1,47%

İleri bağlantı katsayıları değişiminde en fazla artışın yine tarım sektöründe olacağı hesaplanmıştır. Mevcut ekonomik yapı, Kars'ın tarım ve gıda sanayii odaklı bir sektörel gelişim sürecine gireceğini göstermektedir. Tarım sektörünün ileri bağlantı katsayılarındaki değişimin %6,3, sanayi sektörünün bağlantı katsayılarındaki değişiminse %3,9 düzeyinde olacağı görülmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü ile mesleki hizmetler sektörünün de hızlı bir gelişim sürecine gireceği, il ekonomisindeki uyarma etkisinin artacağı, ilde yeni sektörler oluşturma potansiyeline sahip olacağı hesaplanmıştır.

TABLO 56: KARS İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU -
İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,8331	3,0125	6,33%
Sanayi BCDE	3,7049	3,8487	3,88%
İnşaat F	3,1643	3,1177	-1,47%
Hizmetler GHI	2,0409	1,9763	-3,16%
Bilgi ve iletişim J	1,1925	1,2263	2,84%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0083	1,0078	-0,05%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0008	1,0007	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,4974	1,5663	4,60%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0404	1,0401	-0,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0091	1,0084	-0,07%

Etki analizi sonucunda 152,6 milyon dolarlık politika şokunun arz ve talep hesaplarına olan etkileri aşağıdaki tablolarda verilmiştir. Arz hesapları incelendiğinde ara girdi arzında en fazla etkinin tarım sektöründe olduğu görülmektedir. Politika şoku sayesinde ilde önemli ölçüde geçimlik ekonomi olarak ifade edilen aile işletmeciliğinin ölçeğe erişmesi mümkün olabilecektir. Tarımsal üretimin %55 düzeyinde artması mümkün olabilecektir. Ara girdi arzında toplam 166 milyon dolarlık bir artış beklenmektedir. Bu tutarın 86 milyon doları tarıma, 38,5 milyon doları ise sanayi sektörüne aittir. Tarım sektöründe daha çok kırsal kesimde yaşayan işgücünün gelirlerinde ise %62'lik bir büyüme söz konusu olacaktır. Hacim olarak 5,1 milyon dolar yükselme az görünmekle birlikte, kırsalda yaşayan tarımsal aile işletmelerinin asıl gelir artışı işletme artığı hesabında gerçekleşecektir. Tarımda işletme artığı kaleminde 38,1 milyon dolarlık artış beklenmektedir.

Sanayi sektöründe katma değer artışı ise, 27 milyon doları işgücü ödemeleri, 76 milyon doları ise işletme artığı olmak üzere toplam 103 milyon doları bulacaktır. Toplam işletme artığı büyümesinin %53'ü sanayi sektörüne aittir. Böylece Kars'ta hem tarımsal üretimde hem de sanayi sektöründe hane halklarının refahını ciddi ölçüde artıran bir büyüme söz konusu olabilecektir. Mevcut durumda sanayi sektöründeki 1.668 kişilik istihdam dikkate alındığında program sayesinde ildeki sanayi istihdamının beş katına çıkması mümkündür. Toplam istihdam artışının ise 10.799 olarak gerçekleşeceği hesaplanmıştır. Hane başı ortalama nüfusun 3,72 olduğu dikkate alınırsa 40.207 kişiye sahip hane düzenli gelire sahip olacaktır.

Ara malı talebinde en fazla artış 77,6 milyon dolar ile yine tarım sektöründe olacaktır. Tarım sektörünü 60 milyon dolar ile sanayi sektörü takip etmektedir. Ara malı talebindeki artış 166 milyon doları bulacaktır. Politika şoku sayesinde Kars ekonomisi

üretim, tarım ve sanayi sektörleri arasında kurulan güçlü bağlara dayalı ürün ve tedarik zincirleri sayesinde piyasalaşma sürecini hızlandıracaktır.

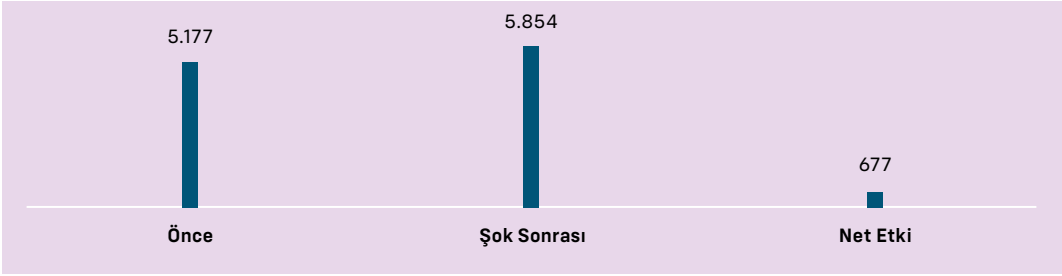
İl GSYH'sindeki değişim aşağıdaki şekilde sunulmuştur. Politika şoku öncesi 1,45 milyar dolar olan Kars GSYH'si 1,64 milyar dolara yükselecektir. 152,6 milyon dolarlık kaynağa karşılık 190 milyon dolarlık GSYH artışı önemli bir gelişme olarak görülmelidir. İnşaat ve gayrimenkul sektörlerindeki büyüme dönemseldir ve konut sahipliği artışının da bu tür göç veren illerde belirli bir limiti vardır. Ancak, üretime ve sanayiye yönlendirilen sermayenin getirisi her yıl GSYH'ye katkı sağlamaya devam edecektir.

ŞEKİL 35: KARS - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



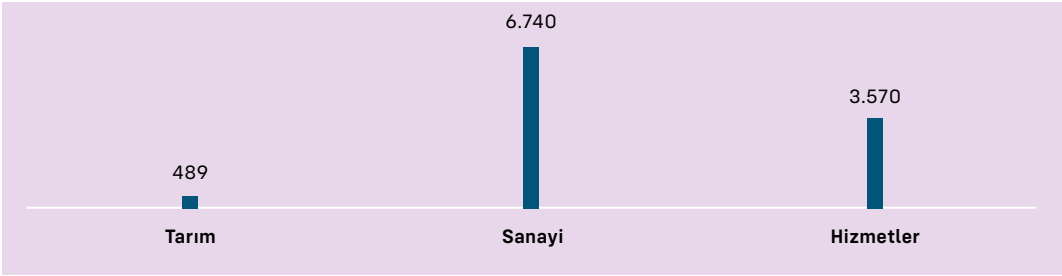
İldeki GSYH gelişimi de dikkat çekici ölçüdedir. Politika şoku öncesi 5.177 dolar düzeyinde olan fert başı GSYH, 677 dolarlık artışla 5.854 dolar düzeyine erişecektir. Bu değer hane başı ilave 2.520 dolar gelire karşılık gelmektedir.

ŞEKİL 36: KARS - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



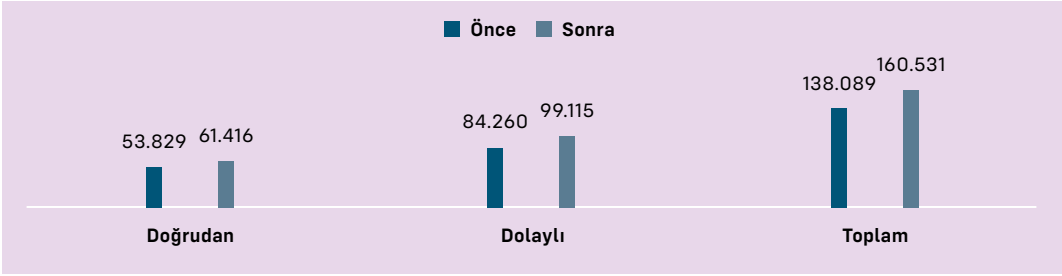
İstihdam hesaplamalarında TÜİK tarafından yayınlanan ortalama yıllık ücret verileri dikkate alınmıştır. Türkiye'de lise ve dengi okul ve lise altı eğitime sahip kadın ve erkeklerin ortalama yıllık işgücü ödemeleri 4 bin dolar seviyesindedir. 152,6 milyon dolarlık politika şokunun istihdam etkisi ise ilin kronik göç sorununu kalıcı olarak çözülebileceğine ilişkin umut vermektedir. Tarımda 489, sanayide 6.740 ve hizmetler sektöründe 3.570 olmak üzere toplam 10.799 kişilik istihdam artışı mümkündür. Eğer kadın istihdamı öncelikli bir strateji olarak belirlenirse kadınlarda ortalama işgücü gelirleri erkeklere nispeten daha düşük olduğu için kadın istihdamı ve toplam istihdam sayısının hesaplanan değerin daha üzerinde olması mümkündür.

ŞEKİL 37: KARS - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



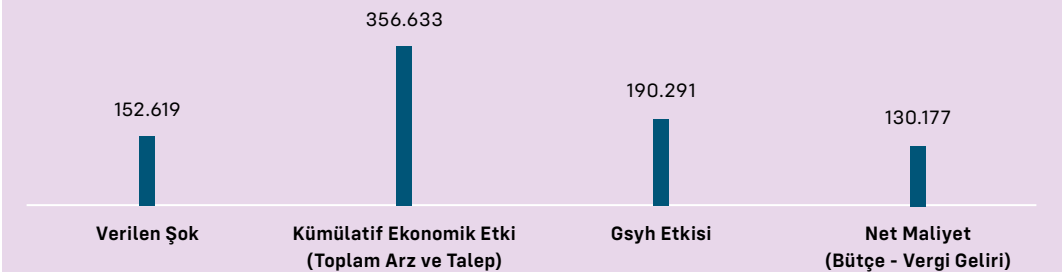
Politika şoku öncesi Kars ilinden yıllık olarak elde edilen dolaylı ve dolaysız vergilerin toplam tutarı 138 milyon dolar düzeyinde iken, şok sonrasında bu tutar 160,5 milyon doları bulacaktır. Böylece 152,6 milyon dolarlık kaynağın kamuya doğrudan geri dönüşü 31 milyon dolar olacaktır.

ŞEKİL 38: KARS - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Programın il ekonomisine net katkıları aşağıdaki şekilde sunulmuştur. 152,6 milyon dolar ile 357 milyon dolarlık toplam arz-talep büyümesi, 190,3 milyon dolar GSYH artışı elde etmek mümkündür. İlin net maliyeti ise vergi gelirleri çıkarıldığında 130,2 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Özetle, net 130,2 milyon dolar ile 190,3 milyon dolarlık GSYH artışı sağlanacaktır.

ŞEKİL 39: KARS - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



Kars ili özelinde programın en dikkat çeken sonucu tarımın geçimlik ekonomiden endüstriyel faaliyete dönüşümü, sanayileşmenin hızlanması ve sanayi istihdamının beş katına çıkması olarak özetlenebilir. 130,2 milyon dolarlık net kaynak ile 190,3 milyon dolarlık ilave GSYH elde edilmesi de önemli bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

IĞDIR

Iğdır ilinin önerilen program öncesi GSYH'si 1,15 milyar dolar, fert başı GSYH'si ise 5.643 dolar olarak hesaplanmıştır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yayınlanan ve Sanayi ve Teknoloji Iğdır İl Müdürlüğü'nün hazırladığı 2019 yılı sanayi durum raporunda ilin ekonomik durumu ve sanayiinin gelişimine ilişkin bilgiler sunulmaktadır. Bu raporda yer alan ve öne çıkan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

Iğdır ilinde, bölgenin hammadde kaynaklarını rasyonel olarak değerlendirebilecek, ihracata dönük, hayvansal ve tarımsal ürünleri işleyebilecek, büyük çapta istihdam yaratabilecek sanayi tesisleri bulunmamaktadır. Iğdır genelinde bugüne kadar büyük çapta sanayi tesisleri kurulamamış olmasına rağmen çalıştırdıkları devamlı işgücü sayısı 5-100 kişiyi geçmeyen küçük çapta un, tekstil, soğuk lastik kaplama, bims ve ahşap doğrama fabrikaları kurulmuştur.

Iğdır OSB'de ise bims, çöp konteynırı ve galvaniz kaplama, damper ve treyler üretimi, yapı kimyasalları imalatı, asansör parça ve aksamları, yalıtım malzemeleri, ahşap doğrama ile süt ve süt ürünleri üretimi gerçekleştirilmektedir. OSB'ye plastik, tekstil, oluklu mukavva ve ambalaj, gıda, mobilya gibi sektörlerden yatırım yapmak üzere yer tahsisi için müracaatlar yapılmaktadır. OSB dışında ise TIR parçaları üretimi (treyler brandası, çadır), lastik kaplama ve plastik ürünler üretilmektedir.

İlin ekonomik yönden gelişmesini olumsuz yönde etkileyen faktörlerin ortadan kalkması için devlet ve yerel yönetimler bütün imkânlarını kullanmaktadır. Kısıtlı sermaye ve yerli müteşebbis gücünün yetersiz olması nedeniyle çeşitli teşvik ve hibeler uygulanmaktadır. Ayrıca il kalkınmada öncelikli iller arasında (6. bölgede) olduğundan, yatırım yapacak müteşebbislere OSB'de ücretsiz arsa tahsis edilmekte ve devletin verdiği hibe ve desteklerden de faydalanmaları sağlanmaktadır.

Iğdır'da Sanayi Sicil Bilgi Sistemi'ne kayıtlı 103 işletme bulunmaktadır. Iğdır ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %62,34'ü mikro, %33,77'si küçük, %3,9'u orta ölçekli işletmelerdir. İlde büyük ölçekli işletme yoktur. Iğdır ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %33,77 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %22,08 ile metalik olmayan mineral ürünler, üçüncü sırada ise %12,99 ile kauçuk ve plastik sektörlerinin yer aldığı görülmektedir.

Iğdır'da sanayi sektöründe 962 kişi istihdam edilmektedir. Iğdır ilinde sanayi sektörünün istihdamında %28,90 ile gıda ürünleri, %19,75 ile metalik olmayan mineral ürünler ve %14,86 ile giyim eşyaları sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır.

Iğdır ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Gürşan Tekstil Otomotiv İnşaat Taahhüt Gıda Turizm Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi*
- *Yılsan Kapı İmalatı Nakliye İthalat İhracat PVC Cam Doğrama İnşaat Petrol Orman Ürünleri ve Sanayi Ticaret Limited Şirketi*
- *Turaç Tekstil Sanayi Ticaret Limited Şirketi*
- *Hakra İnşaat Nakliyat Madencilik Tarım ve Hayvancılık Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi*
- *Iğdırlı Ekmek Unlu Mamuller Gıda Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi*

Iğdır ilinde 1 adet organize sanayi bölgesi bulunmaktadır. Iğdır ilinde 317 işyeri kapasiteli 1 adet sanayi sitesi (SS) hizmete sunulmuştur. Sanayi sitesinde 317 işletme faaliyettedir. 2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından Iğdır'da kullandırılan toplam kaynak sadece 7,4 milyon TL'dir. TÜBİTAK tarafından 2019 yılında kullandırılan kaynak ise sadece 161 bin TL'dir.

2019 yılına ait Türkiye dış ticaret verilerine göre, 171,5 milyar dolar olan ihracatın %0,043'ü, 202,7 milyar dolar olan ithalatın ise %0,008'i Iğdır iline kayıtlı firmalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu paylarla, Iğdır ili Türkiye genelinde illerin 2019 yılı dış ticaret performansları sıralamasında ihracatta 55. sırada, ithalatta ise 67. sırada yer almaktadır. 2019 yılında en fazla ihracat yapılan ülkeler arasında sırasıyla, 59.176.781 dolar ile Azerbaycan, 4.985.074 dolar ile Türkmenistan, 3.199.665 dolar ile İran, 1.984.871 dolar ile Özbekistan ve 1.953.087 dolar ile Gürcistan yer almaktadır. En fazla ithalat yapılan ülkelerin başında, 8.206.593 dolar ile Irak, 3.084.828 dolar ile İran, 1.620.871 dolar ile Afganistan gelmektedir. Iğdır ilinin 2014-2019 yıllarındaki dış ticaretinin sektörel dağılımı izleyen tablolarda verilmektedir. Son altı yılda imalat sanayiinin il ihracatındaki payı %97,06 ile %98,91 arasında, il ithalatındaki payı ise %75,36 ile %87,78 arasında değişmiştir. 2019 yılında imalat sanayiinin il ihracatındaki payı %98,71, il ithalatındaki payı ise %86,99 olmuştur.

Komşu ülkelerden, özellikle de Nahcivan'dan gıda maddelerine oldukça fazla talep vardır. Gıda maddelerine olan talep, sadece Nahcivan ile sınırlı kalmayıp Iğdır'a komşu olan Ermenistan'dan da gelmektedir. Ermenistan'la siyasi anlaşmazlık devam ettiğinden bu talep şu anda karşılanamamaktadır. Bununla birlikte yakın gelecekte bu talebi de karşılamak mümkün olabilecektir. Söz konusu dış pazarlara yönelik olarak Iğdır'da yukarıda belirtilen konularda yatırımlar yapılabilir.

Emek yoğun sektörlerin başında gelen tekstil ve hazır giyim alanında yapılacak yatırımlar, yeni teşvik sisteminden en fazla yararlanacak yatırımlardır.

Iğdır son yıllarda ulaşım imkânlarındaki gelişmeler ve lojistik alanında sahip olduğu avantaj ile büyük tüketim merkezlerine ve Avrupa'ya daha da yakınlaşmıştır. Iğdır'ın komşuları olan Azerbaycan ve İran, tekstil, ev tekstili ve hazır giyim ürünleri için büyük ve hazır bir pazardır.

Iğdır'da 2001-2019 döneminde çeşitli sektörlerce 2'si yabancı, 124'ü yerli sermayeli olmak üzere, toplam sabit yatırım tutarı 534 milyon TL olan, 126 adet yatırım teşvik belgesi alınmıştır. Yerli sermaye, toplam sermaye dağılımının %97'sini oluşturmaktadır. Yatırım teşvik belgelerinin sektörel dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Potansiyel yatırım alanları,

- *Et ve et ürünleri ve et entegre tesisi*
- *Süt ve süt ürünleri imalatı*
- *Bal paketleme*
- *Yem üretimi*
- *Gıda sanayiinde yapılabilecek yatırımlar*
- *Ayçiçeği veya kanola yağı üretimi*
- *Meyve konsantresi üretimi*
- *Meşrubat ve meyve suyu üretimi*
- *Şekerleme üretimi*
- *Şekerli gıda maddeleri üretimi*
- *Bisküvi, gofret, çikolata üretimi*
- *Rafine ve sıvı tuz üretimi*
- *Konfeksiyon sanayiinde yapılabilecek yatırımlar*
- *Konfeksiyon üretimi*
- *Triko üretimi*
- *İmalat sanayiinde yapılabilecek yatırımlar*
- *Çivi üretimi*
- *Tarım aleti ve makineleri imalatı*
- *Damlama sulama sistemleridir.*

Petrol zengini komşu ülkelerden tedarik edilen petrol türevleri işlenerek hem yurtiçi hem de yurtdışı piyasasına sunulabilecek ürünlere yönelik yatırımlarsa

- *Lisanslı maden yağı imalatı*
- *Plastik poşet üretimi*
- *Plastik boru üretimi*
- *Plastik ev gereçleri ve oyuncak üretimi*

- *Diğer plastik ürünlerin (meyve kasaları, su deposu, PVC, şırınga vb) imalatı*
- *Ambalaj ve yalıtım malzemeleri (strafor vb) üretimi*
- *Seramik, kil, taş ve çimentondan gereçler sanayii*
- *Ponza taşı üretim tesisi*
- *Briket üretim tesisleri*
- *Hazır beton üretimi ve ponza taşından ürünlerin imalatı*
- *İnşaat sanayiinde girdi üretecek alanlara yapılabilecek yatırımlar*
- *Doğrama imalat tesisleri*
- *Altyapı elemanları üretim tesisi*
- *Cam sanayiinde yapılabilecek yatırımlar*
- *Isıcam üretimi*
- *Cam eşya üretimi*
- *Enerji sektörü*
- *Güneş enerjisi kolektörü imalatı*
- *Aralık ilçesinde rüzgâr enerjisinden elektrik üretimidir.*

Bu çalışma kapsamında Iğdır için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı ve arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi ise önerilen program kapsamında 115 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Iğdır ilinde program öncesi dönemde GSYH 1,14 milyar dolar iken ilde uygulanacak 115 milyon dolarlık program ile GSYH'nin 1,28 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 241 milyon dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %13 düzeyinde genişleme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

TABLO 57: IĞDIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	150.176	32.479	10.609	15.232	149	81	3	2.821	38	47
P2	13.417	104.892	10.359	20.597	723	77	6	5.211	17	147
P3	3.661	33.096	61.208	14.763	660	109	14	4.984	31	70
P4	11.098	86.453	6.160	31.639	2.403	52	10	3.519	31	71
P5	23	351	515	351	2.480	2	0	525	0	5
P6	1.841	3.836	2.138	1.577	306	59	2	458	6	7
P7	725	4.782	13.884	1.838	211	56	13	2.733	8	22
P8	1.229	3.398	2.623	2.948	2.133	10	2	6.079	13	33
P9	2.259	15.906	18.260	20.342	1.219	350	9	10.275	9.504	148
P10	908	3.200	1.670	1.757	415	8	2	1.032	15	139
TOPLAM	**185.336**	**288.394**	**127.425**	**111.045**	**10.701**	**804**	**60**	**37.638**	**9.664**	**688**
C	64.545	136.349	23.561	162.529	20.279	23.604	37.834	10.273	11.552	21.897
G	0	23.618	8	8.471	3.264	0	0	1.039	220.001	12.633
I	9.005	80.251	16.019	55.331	4.988	17.923	45.724	15.457	22.327	10.808
X	39.856	24.341	991	31.678	207	3.594	0	2.756	1.094	22
AD	298.741	552.953	168.004	369.053	39.440	45.926	83.618	67.163	264.639	46.048

TABLO 57'NİN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
211.634	11.077	**222.711**	3.167	61.695	**64.862**	287.573	11.168	**298.741**
155.446	1.177	**156.623**	102.288	289.311	**391.599**	548.222	4.731	**552.953**
118.596	2.030	**120.626**	14.097	33.221	**47.318**	167.944	60	**168.004**
141.437	6.772	**148.209**	53.534	166.377	**219.910**	368.119	934	**369.053**
4.252	995	**5.247**	8.740	25.395	**34.135**	39.382	57	**39.440**
10.230	2.589	**12.818**	11.591	21.276	**32.868**	45.686	240	**45.926**
24.273	3.257	**27.529**	1.740	54.348	**56.088**	83.618	0	**83.618**
18.468	1.611	**20.079**	18.044	28.796	**46.840**	66.919	244	**67.163**
78.274	7.643	**85.916**	129.239	49.478	**178.717**	264.634	5	**264.639**
9.145	2.213	**11.359**	10.094	24.589	**34.683**	46.041	6	**46.048**
771.754	**39.364**	**811.118**	**352.534**	**754.486**	**1.107.020**	**1.918.138**	**17.447**	**1.935.585**
512.424	50.112	**562.536**			**HARCAMA**	**GELİR**		
269.034	603	**269.638**		**GSYH ($)**	**1.146.384**	**1.146.384**		
277.834	14.281	**292.114**		**Fert başı**	**5.643**	**5.643**		
104.539	497	**105.036**						
1.935.585	104.856	**2.040.442**						

TABLO 58: IĞDIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU - ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	192.643	40.921	12.478	16.916	207	88	3	3.819	44	50
P2	15.574	119.585	11.025	20.699	908	76	6	6.383	18	143
P3	4.133	36.698	63.361	14.430	806	105	13	5.937	31	66
P4	12.380	94.726	6.301	30.559	2.901	50	9	4.143	31	66
P5	27	400	549	353	3.118	2	0	644	0	5
P6	2.039	4.174	2.172	1.513	367	56	2	536	6	6
P7	802	5.200	14.095	1.762	253	53	12	3.194	8	21
P8	1.448	3.933	2.835	3.008	2.719	10	2	7.559	13	32
P9	2.508	17.346	18.590	19.555	1.465	331	9	12.038	9.402	137
P10	1.009	3.493	1.702	1.691	499	8	2	1.210	14	129
TOPLAM	**232.564**	**326.478**	**133.107**	**110.485**	**13.244**	**778**	**58**	**45.462**	**9.568**	**655**
C	88.574	166.071	25.881	171.745	28.244	23.807	38.027	13.298	11.608	22.099
G	0	28.767	8	8.952	4.546	0	0	1.346	221.059	12.749
I	12.357	97.745	17.596	58.469	6.947	18.078	45.958	20.010	22.435	10.908
X	54.694	29.647	1.089	33.474	289	3.625	0	3.567	1.099	22
AD	388.189	648.708	177.682	383.125	53.269	46.288	84.043	83.683	265.769	46.433

TABLO 58'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
267.169	13.984	**281.153**	4.538	88.398	**92.937**	374.090	14.099	**388.189**
174.416	1.321	**175.737**	122.157	345.506	**467.662**	643.399	5.309	**648.708**
125.581	2.150	**127.730**	14.863	35.025	**49.888**	177.618	63	**177.682**
151.165	7.238	**158.403**	54.462	169.262	**223.724**	382.127	998	**383.125**
5.098	1.193	**6.291**	12.011	34.898	**46.909**	53.200	69	**53.269**
10.870	2.751	**13.621**	11.431	20.981	**32.412**	46.033	255	**46.288**
25.401	3.408	**28.808**	1.713	53.521	**55.234**	84.043	0	**84.043**
21.560	1.881	**23.441**	23.097	36.861	**59.957**	83.398	285	**83.683**
81.382	7.946	**89.328**	127.589	48.847	**176.436**	265.764	5	**265.769**
9.757	2.361	**12.119**	9.985	24.323	**34.307**	46.426	7	**46.433**
872.399	**44.233**	**916.632**	**381.845**	**857.621**	**1.239.466**	**2.156.098**	**21.091**	**2.177.189**
589.356	57.635	**646.991**			**HARCAMA**	**GELİR**		
277.426	622	**278.048**		**GSYH ($)**	**1.283.699**	**1.283.699**		
310.502	15.960	**326.461**		**Fert başı**	**6.319**	**6.319**		
127.506	606	**128.112**						
2.177.189	119.055	**2.296.245**						

TABLO 59: IĞDIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1-ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ.	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	2,04340	0,34907	0,13027	0,14229	0,00416	0,00071	0,00004	0,03067	0,00033	0,00051	**2,701453**
P2	0,06832	1,27262	0,04401	0,06072	0,00297	0,00023	0,00002	0,01603	0,00007	0,00039	**1,465381**
P3	0,10598	0,46021	1,60152	0,18170	0,01074	0,00117	0,00014	0,06022	0,00036	0,00088	**2,422918**
P4	0,08728	0,34740	0,04582	1,11818	0,00911	0,00026	0,00004	0,01788	0,00013	0,00035	**1,626447**
P5	0,00499	0,02367	0,02436	0,01481	1,06791	0,00007	0,00001	0,01688	0,00002	0,00017	**1,152895**
P6	0,09624	0,15520	0,08610	0,05851	0,00874	1,00140	0,00005	0,01716	0,00018	0,00026	**1,423844**
P7	0,04299	0,16386	0,27327	0,06181	0,00616	0,00090	1,00019	0,04777	0,00018	0,00047	**1,597599**
P8	0,05390	0,11531	0,07699	0,06860	0,03845	0,00026	0,00004	1,10509	0,00025	0,00063	**1,459525**
P9	0,03926	0,14812	0,12556	0,11015	0,00839	0,00151	0,00005	0,05163	1,03	0,00073	**1,522705**
P10	0,05366	0,12852	0,06768	0,05818	0,01155	0,00027	0,00005	0,02961	0,00037	1,00312	**1,353012**
İleri Bağlantı	**2,596027**	**3,163984**	**2,475583**	**1,874937**	**168175**	**006797**	**000626**	**1,392959**	**039195**	**007497**	

TABLO 60: IĞDIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ.	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	2,08043	0,36520	0,12648	0,13342	0,00498	0,00067	0,00004	0,03484	0,00032	0,00048	**2,746835**
P2	0,07314	1,28898	0,04352	0,05788	0,00359	0,00022	0,00002	0,01850	0,00007	0,00037	**1,486271**
P3	0,11224	0,48185	1,58588	0,17056	0,01281	0,00110	0,00013	0,06838	0,00036	0,00081	**2,434134**
P4	0,09298	0,36652	0,04526	1,11177	0,01078	0,00025	0,00004	0,02058	0,00013	0,00033	**1,648643**
P5	0,00542	0,02515	0,02406	0,01415	1,07989	0,00006	0,00001	0,01945	0,00002	0,00016	**1,168369**
P6	0,10256	0,16445	0,08452	0,05559	0,01040	1,0()133	0,00005	0,01973	0,00018	0,00025	**1,439043**
P7	0,04586	0,17247	0,26774	0,05838	0,00748	0,00085	1,00018	0,05467	0,00018	0,00044	**1,608246**
P8	0,05729	0,12145	0,07545	0,06487	0,04541	0,00025	0,00004	1,11914	0,00025	0,00059	**1,484726**
P9	0,04192	0,15604	0,12338	0,10446	0,01015	0,00143	0,00005	0,05927	1,03707	0,00068	**1,534458**
P10	0,05733	0,13615	0,06657	0,05529	0,01379	0,00026	0,00005	0,03400	0,00036	1,00290	**1,366683**
İleri Bağlantı	**2,669153**	**3,278247**	**2,442861**	**1,826374**	**,199259**	**,006428**	**,000589**	**1,448564**	**,038937**	**1**	

Iğdır ili için öngörülen 115 milyon dolarlık şok öncesi ve sonrası sektörler arası ilişkileri gösteren geri ve ileri bağlantı katsayıları aşağıdaki tablolarda sunulmuştur. Geri bağlantı katsayıları ve değişimi analiz edildiğinde Iğdır ekonomisinde en önemli sektörün tarım olduğu, ikinci sırada ise inşaat sektörünün geldiği görülmektedir. Gıda sanayiinde önemli bir üretim ve rekabet potansiyeli bulunan ilin mikroklima özellikleriyle çeşitli tarımsal ürünler üretme ve coğrafi marka avantajını, ekonomisini geliştirme ve rekabet avantajını artırma yönünde yeterli düzeyde değerlendiremediği görülmektedir. Geri bağlantı katsayısı en fazla artan sektör %1,68'lik artışla yine tarım olacaktır. Sanayi sektöründe ise geri bağlantı katsayısı değişimi %1,43'tür.

TABLO 61: IĞDIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim(%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,7015	2,7468	1,68%
Sanayi BCDE	1,4654	1,4863	1,43%
İnşaat F	2,4229	2,4341	0,46%
Hizmetler GHI	1,6264	1,6486	1,36%
Bilgi ve iletişim J	1,1529	1,1684	1,34%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,4238	1,4390	1,07%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,5976	1,6082	0,67%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,4595	1,4847	1,73%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,5227	1,5345	0,77%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,3530	1,3667	1,01%

Yatırım şoku ile geri bağlantı etkisi en düşük sektörlerin inşaat ve gayrimenkul sektörleri olduğu görülmektedir. Bu durum politika şokunun üretim yapısını üretken alanlara yönlendirdiğinin kanıtıdır. İnşaat ve gayrimenkul sektörlerindeki doygunluk ve girdi fiyatları artışının bu yavaşlamada etkisi olduğu değerlendirilmektedir.

İleri bağlantı katsayıları değişiminde sanayi ve tarım sektörlerinde sırasıyla %3,61 ve %2,82 düzeyinde artış olacağı hesaplanmıştır. Mevcut ekonomik yapı, Iğdır'ın tarım ve gıda sanayii odaklı bir sektörel gelişim sürecine gireceğini göstermektedir. GSYH paylarının düşük olmasına karşın tamamlayıcı sektörler olarak bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü ile mesleki hizmetler sektörünün de hızlı bir gelişim sürecine gireceği, il ekonomisindeki uyarma etkisinin artacağı, ilde yeni sektörler oluşturma potansiyeline sahip olacağı hesaplanmıştır.

TABLO 62: IĞDIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU -
İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim(%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,5960	2,6692	2,82%
Sanayi BCDE	3,1640	3,2782	3,61%
İnşaat F	2,4756	2,4429	-1,32%
Hizmetler GHI	1,8749	1,8264	-2,59%
Bilgi ve iletişim J	1,1682	1,1993	2,66%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0068	1,0064	-0,04%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0006	1,0006	0,00%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,3930	1,4486	3,99%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0392	1,0389	-0,02%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0075	1,0070	-0,05%

Aşağıdaki tablolarda 115 milyon dolarlık politika şokunun arz ve talep hesaplarında oluşturacağı etki toplu olarak sunulmuştur. Ara girdi arzı program öncesi dönemde 771,8 milyon dolar iken, program etkisiyle yıllık 872,4 milyon dolara erişecektir. Ara girdi artışında ilk sıradaki sektör %26,2'lik artışla tarım sektörü olacaktır. Tarım sektöründeki ara girdi arzı 211,6 milyon dolardan 267,2 milyon dolara çıkacaktır. Sanayi sektöründeki artış %12,2 ile daha düşük oranda olmakla birlikte bu sektördeki ara girdi arzı 155,4 milyon dolardan 174,4 milyon dolara erişecektir. Gayrisafi katma değeri oluşturan işgücü ödemeleri ile işletme artığı hesaplarında da sırasıyla %8,3'lük ve %13,7'lik artış olacağı hesaplanmıştır. Kümülatif olarak katma değerdeki artış %12'dir. Gayrisafi katma değer 1,1 milyar dolardan 1,24 milyar dolara yükselecektir. İşletme artığı hesabı bakımından sanayi sektöründeki 56,2 milyon dolarlık artış ekonominin yapısal dönüşümü ve sanayi sektörünün gelişmesi bakımından önemli bir değerdir ve ilde sanayi sektörüne yönelecek yatırımların geri dönüş sürelerinin makul düzeylerde olacağının göstergesidir.

Talep hesapları ise hane halkı tüketimi, yatırımlar, kamu harcamaları ve ihracat hesaplarından oluşmaktadır. İl ekonomisinde 241 milyon dolarlık toplam talep artışı, il ekonomisinin piyasa ekonomisine dönüşümü bakımından önemli olan iç talebin hızlı bir gelişme sürecine gireceğini de göstermektedir. Hane halkı tüketimi %15'lik artışla 512,4 milyon dolardan 589,4 milyon dolara yükselecektir. Program özel kesim odaklı bir hüviyete sahip olduğundan kamu harcamalarının artışının sadece %3,1 düzeyinde, 8,4 milyon dolar artacağı tahmin edilmiştir. Bu oran ve artış tutarı programın genel karakteriyle de uyumludur. İlde yapılacak yatırımların da %11,8 oranında artacağı, en fazla artış oranının %37,2 ile tarım sektöründe olacağı hesaplanmıştır. İkinci sırada ise %21,8 oranla sanayi sektörü gelmektedir. Tutar bakımından en fazla artışın 17,5 milyon

dolarla sanayi sektöründe olacağı, tarımsal yatırım artışının ise 3,4 milyon dolar düzeyinde kalacağı tahmin edilmiştir.

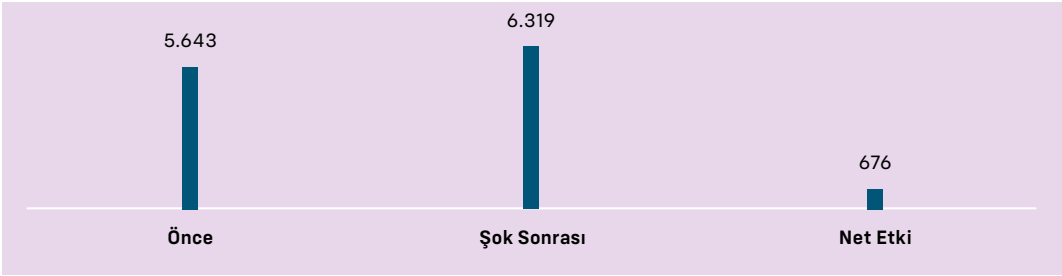
115 milyon dolarlık politika şoku ile Iğdır ili GSYH'si 1,15 milyar dolar seviyesinden 1,28 milyar dolar düzeyine yükselecektir. GSYH artışı %12 oranında ve 137,3 milyon dolar tutarında olacaktır.

ŞEKİL 40: IĞDIR - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



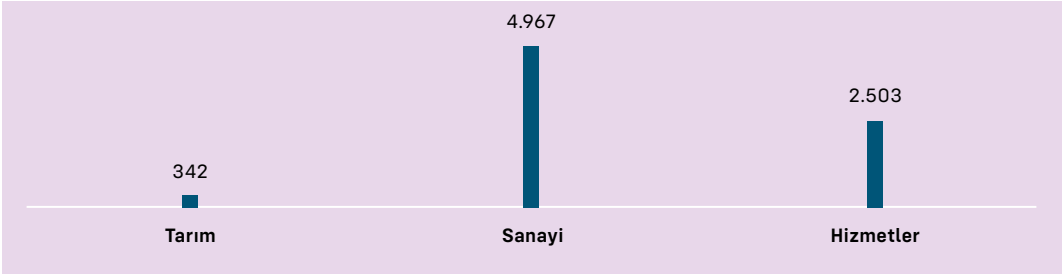
Fert başı GSYH ise politika şoku öncesi 5.463 dolar olarak hesaplanmıştır. Politika şoku ile birlikte il nüfusu sabit kalmak kaydıyla fert başı GSYH'nin 676 dolar artarak 6.319 dolara erişeceği öngörülmektedir.

ŞEKİL 41: IĞDIR - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



Ekonomideki büyüme ile il istihdamının 7.812 kişi artacağı hesaplanmıştır. Bu artışın 4.967'si sanayi sektöründe, 2.503'ü hizmetler ve 342'si de tarım sektöründedir.

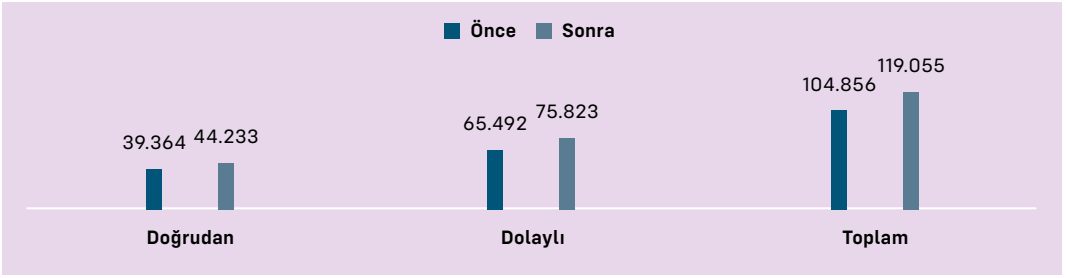
ŞEKİL 42: IĞDIR - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



İl vergi gelirlerinde de toplam 14,2 milyon dolarlık artış beklenmektedir. Program öncesi dönemde 104,8 milyon dolar düzeyinde olan toplam vergi gelirleri 119 mil-

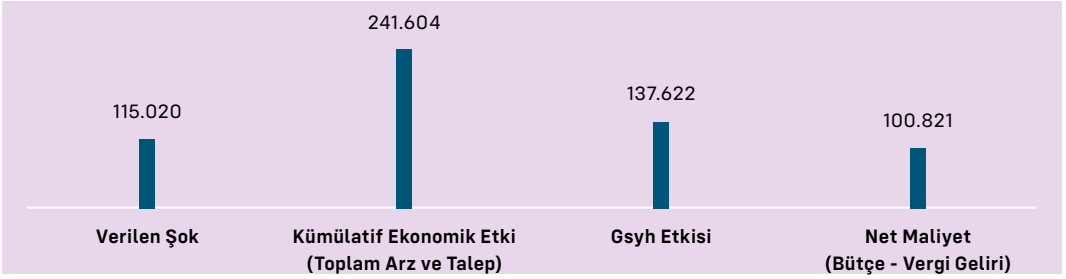
yon dolara çıkacaktır. Bu artışın 4,9 milyon doları dolaysız, 9,3 milyon doları ise dolaylı vergilerden oluşacaktır.

ŞEKİL 43: IĞDIR - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



115 milyon dolarlık politika şokunun il ekonomisine net katkısı aşağıdaki şekilde özetlenmiştir. Politika şoku ile toplam arz ve toplam talep net 241,6 milyon dolar artış gösterecektir. İl GSYH'si ise 137,6 milyon dolar artacaktır. Programın il için maliyeti vergi gelirleri de dikkate alındığında net 108,8 milyon dolar olacaktır.

ŞEKİL 44: IĞDIR - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



ARDAHAN

Ardahan, nüfus ve GSYH itibarıyla Bayburt'tan sonra Türkiye'deki en küçük il konumundadır. İlin ekonomik yapısına ve üretim potansiyeline ilişkin Ardahan Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından yıllık olarak yayınlanan Sanayi Durum Raporu'nda verilen bilgiler aşağıda özetlenmiştir.

> *Üretim girdilerine ve büyük pazarlara uzak olan, ayrıca yeterli sermaye birikimi olmayan Ardahan'da, sanayi yeterince gelişme gösterememiştir. İmalat sanayii sınırlı düzeyde kalmıştır ve genel olarak bölgesel pazara hitap eden bir özellik göstermektedir. İlde büyük ve orta ölçekli sanayi tesisleri yoktur, ildeki imalat sanayii tesisleri küçük ölçeklidir. Ardahan'da sanayi sektörünün il ekonomisine katkısı tarım ve hayvancılığın gerisinde kalmıştır.*

Ardahan'ın coğrafi konumu ve iklimi nedeniyle il ekonomisi genel olarak tarım ve özellikle hayvancılık (büyükbaş hayvancılık) sektörüne dayanmaktadır. İldeki hayvancılığın mera hayvancılığı olması nedeniyle tarım alanları işlemeli tarımdan ziyade, mera-yayla sezonu öncesinde ve sonrasında doğal otlak olarak değerlendirilmektedir. Tarımda, hayvancılığa girdi oluşturmak amacıyla yem bitkileri üretimi yapılmaktadır.

Ardahan'da üretilen tarımsal ürünler (arpa, buğday, korunga, fiğ, patates, kuru fasulye vb) öz tüketim ve hayvansal yem ihtiyacı için üretilmektedir. Tarımsal ürünlerin pazara sunulan kısmı kayda değer düzeyde değildir. Hayvansal üretimdeki belli başlı ürünler, süt, kaşar peyniri, kırmızı et, bal ve kaz etidir.

İlin ekonomik yapısı ağırlıklı olarak hayvancılığa dayalı olduğu için imalat sanayiinde de ağırlıklı olarak süt işleme tesisleri bulunmaktadır. Ancak bu işletmelerde süt arzının yetersizliğinden ve dalgalı olmasından dolayı mevsimsel (Nisan-Eylül arası) üretim görülmektedir.

Ardahan'da 1 adet organize sanayi bölgesi (OSB) ve 1 adet küçük sanayi sitesi (KSS) bulunmaktadır. Ancak OSB'de henüz faaliyette bulunan işletme yoktur. Ardahan Merkez Küçük Sanayi Sitesi'nde 140 işyeri bulunmaktadır ve tüm işyerleri faaliyettedir. Bu sanayi sitesinde daha çok kendi bölgesine hizmet veren araç ve tarım makineleri tamirhaneleri, yedek parça satış noktaları, ahşap ve plastik doğrama atölyeleri gibi işyerleri bulunmaktadır.

Ardahan ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %72,98'i mikro, %27,02'si küçük ölçekli işletmelerdir. İlde orta ölçekli ve büyük ölçekli işletme yoktur.

Ardahan ilinde toplam 140 işyeri bulunan 1 adet sanayi sitesi faaliyettedir. Ardahan ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %63,28 ile gıda ürünleri imalatı, ikinci sırada %12,24 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı, üçüncü sırada ise %6,12 ile ağaç ve ağaç ürünleri imalatı sektörlerinin yer aldığı görülmektedir. Ardahan ilinde sanayi sektörünün istihdamında %64,31 ile gıda ürünleri imalatı, %13,85 ile elektrik üretimi ve dağıtımı, %8 ile diğer metalik olmayan ürünlerin imalatı sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır.

2012-2019 döneminde Ardahan'a sağlanan KOSGEB desteği sadece 5,2 milyon TL'dir. 2019 yılındaki TÜBİTAK desteği ise 224 bin TL düzeyindedir.

Dalgalı bir seyir izleyen il dış ticaretinde hiç ihracat ya da ithalat yapılmayan yıllar vardır. İl ihracatı ilk kez 2008 yılında 1 milyon doların üzerine çıkmış, 3,3 milyon dolarla 2010 yılında en yüksek değerini görmüştür. 500 bin doların altında seyreden il ithalatı en yüksek değerini 358 bin dolarla 2010 yılında görmüştür. Ardahan ilinin 2019 yılı ihracatı önceki yıla göre %43,9 artarak 1.892.626 dolar olmuştur. Türkiye genelinde 2019 yılı illerin ihracat performanslarına göre il %0,001 ihracat payı ile 76. sırada yer almaktadır. Ardahan ilinde TÜİK verilerine

göre 2019 yılında ithalat gerçekleşmemiştir. Ardahan ili ihracatı ağırlıklı olarak Gürcistan'a yöneliktir.

2001-2019 döneminde çeşitli sektörlerce tümü yerli sermayeli olmak üzere toplam sabit yatırım tutarı 355 milyon TL olan, 42 adet yatırım teşvik belgesi alınmıştır.

Ardahan ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Pelin Enerji Yatırım Üretim ve Ticaret A.Ş. Ardahan Şubesi*
- *Alibey Süt Sanayi ve Ticaret*
- *Alaşara Gıda Temizlik Dayanıklı Tüketim Petrol Ürünleri İthalat İhracat Sanayi Tic. Ltd. Şti.*
- *Şölen Pastanesi (Levent Bilgi)*
- *Uğurlu Peynircilik Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.*

Ardahan ili sanayi altyapısında önemli sorunlar bulunmaktadır. Özellikle il dışından yatırımcı çekilebilmesi için bu sorunların süratle çözüme kavuşturulması gerekmektedir.

1. *İlde Haziran 2012'de faaliyete geçen Organize Sanayi Bölgesi'nin ulaşım, içme ve kullanım suyu, doğalgaz, parsel düzenleme, çevre düzenleme, güvenlik duvarları, OSB nizamiyesi, idari tesisler gibi çok ciddi altyapı ve üstyapı problemleri bulunmaktadır.*
2. *Ardahan ilinin iklim şartları sanayi üretimini zorlaştırmaktadır. Kış aylarının çok uzun sürmesi ve sıcaklığın eksi değerlerde seyri sanayi üretimi açısından engel teşkil etmektedir.*
3. *Ardahan ilinin tüketici pazara uzak olması ve nüfus yoğunluğunun düşük olması sanayinin gelişmesinin önünde engel oluşturmaktadır.*
4. *Teknik eleman ve ara eleman sıkıntıları ciddi sorunlar oluşturmaktadır. Bu problemin çözülmesi için teknik liselerin sayılarının artırılması, Sanayi Odası, Meslek Odaları ile Halk Eğitim ve İŞKUR bünyesinde meslek edindirme kursları açılması gerekmektedir.*
5. *İl genelindeki işletmelerin yeterli sermaye birikimi yoktur ve sermayeyi birleştiren kooperatif ve kümelenme faaliyetlerine sıcak bakılmamaktadır. İşletmelerde bu durumdan kaynaklanan sorunlar gözlenmiştir.*
6. *Ardahan ili sınırları içinde sanayi ürününe dönüştürülebilecek hammadde yer almamaktadır, dolayısıyla kurulacak bir sanayi işletmesinde hammadde sıkıntısı yaşanabilmesi söz konusudur. Bunun önüne geçmek için Ardahan ilinde kurulacak işletmelerin Ardahan ili sınırları içinde temini müm-*

kün hammaddeleri tercih etmesi gerekmektedir veya büyük muhafaza/ depolama tesisleri inşa edilmelidir.

7. *İki adet sınır kapısı olmasına rağmen istenen düzeyde ithalat ve ihracat rakamlarına ulaşılamamıştır; bu kapsamda sınır kapılarının fiziki ortamlarının iyileştirilmesi, bağlantı yollarının tamamlanması ve tarımsal ithalat/ ihracat için gıda laboratuvarının kurulması gerekmektedir.*
8. *Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu hattının Kars ilinden Ardahan iline kadar uzatılması hem il hem de ülke ticaretinin gelişimine birikimli katkı sağlayacaktır. Bu hattın, aynı zamanda sosyokültürel mânâda ve hizmet açısından erişilebilirliği artıracağı ve marjinal anlamda istihdama katkı sağlayacağı gözlemlenmektedir.*
9. *İl genelinde hem geleneksel imalathanelerde hem de modern tesislerde hijyen ve piyasa koşullarına uygun peynir üretimi yapılmaktadır. Halihazırda özellikle Ar-Ge, inovasyon, markalaşma ve farklı pazarlama teknikleri için çeşitli kurumların çok büyük destekleri mevcut olup bu uygulamaları yapabilecek işletmeler için Ardahan büyük bir potansiyel sunmaktadır.*
10. *Ülkemizde gittikçe yaygınlaşan endemik bitki yetiştiriciliği için temiz doğası, ılık ve yağışlı yaz mevsimi ve bitki çeşitliliği ile Ardahan doğal bir yetişme alanıdır. İlde henüz çok fazla bilinmemesine rağmen Ardahan, endemik bitki yetiştiriciliği için gerekli olan üretim faktörlerinden birçoğunda uygun koşullar sunmaktadır.*
11. *İlde süt ürünleri sektörünün önemli bir atığı olan peynir altı suyunun değerlendirilmesi ve çevreye etkilerinin ortadan kaldırılması amacıyla Ardahan bölgesine hizmet verecek tesislerin kurulması gerekmektedir.*
12. *Tarım arazilerinin parçalanmasının önlenmesi, parçalı arazilerin toplulaştırılması, az topraklı ve topraksız çiftçilerin yeterli gelir elde edebilecekleri tarımsal aile işletmeleri kurabilecek şekilde planlanması gerekmektedir.*
13. *Ülkemizde karma yem üretim kapasitesinde yaşanan büyük artışların yanında bölgede hayvancılık faaliyetlerinde işletmelerin en önemli girdisini oluşturan yem kullanımının artması sektörde pazarı genişletmiştir. Hayvancılıkta verimliliğin artırılması için yüksek verimli ırkların kullanılmasının yanı sıra hayvanların besin gereksiniminin yeterli ve dengeli sağlanması gerekmektedir. Bu nedenle ilde karma yem üretim tesisi kazanç getirici bir yatırım olarak değerlendirilmektedir.*
14. *İlde tarıma elverişli alanlar toplam arazinin yaklaşık %17,4'ünü oluşturmaktadır. Tarım arazisi olarak kullanılan arazinin tamamına yakın bir kısmında tarla tarımı yapılmakta olup bu araziler yapıları gereği mekanizasyona uygundur. Tarımda makine kullanımının yaygınlaşması ve bu konudaki devlet desteklerinin yıllar içinde artış göstermesi sektörün cazip hale gelmesine*

katkı sağlamakla birlikte tarım makineleri imalatına yönelik yatırımların il ekonomisine ve istihdamına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

15. *Ardahan'da üretilen yem bitkilerinin tamamı il içinde tüketilmekte olup il dışından yoğun bir şekilde hazır yem, yem bitkisi ve saman da getirilmektedir. İlin iklim koşulları ve büyük tek parça arazilerin bulunmaması yem bitkisi yetiştiriciliği için olumsuz olsa da genel olarak ilde yem bitkileri yetiştiriciliği uygun bir yatırım alanı olarak öne çıkmaktadır.*
16. *Temel olarak Ardahan ilinin orman köylerinden ve Karadeniz Bölgesi'nden sağlanan hammadde ile Ardahan'da mobilya ürünleri imalatı yapılmaktadır. İnşaat sektörüne temel girdi sağlayan sektör Ardahan ve çevresinde pazar sorunu yaşamamaktadır. Yatırım maliyetini etkileyecek en büyük kalem uzun kış aylarında üretim yapılmasını sağlayacak büyük kapalı mekânların kurulmasıdır. İmalat sanayiine sağlanan özendirme önlemlerinden (özellikle de devlet desteklerinden) yararlanılarak yapılacak bir mobilya ürünleri üretimi yatırımı Ardahan için uygun yatırım alanı olarak değerlendirilebilir.*
17. *İlde yaşayanlara ve dışarıdan gelenlere yönelik sosyal altyapının geliştirilmesi ve kültürel faaliyetlerin sürekliliğinin sağlanması gerekmektedir. Nitelikli eğlence-dinlence tesislerinin yapılması, hizmet sunum standartlarının geliştirilmesi ve kültürel faaliyetlerin (sinema, tiyatro, konser, festival vb) sürekli olarak düzenlenmesi gerekmektedir.*

Bu çalışma kapsamında Ardahan iline ait girdi-çıktı tabloları üretilmiştir. Temel senaryoda kullanılan 2021 yılı girdi-çıktı tablosu en son 2017 yılında TÜİK tarafından yayınlanan Türkiye 2012 yılı girdi-çıktı tablosunun konum katsayısı yöntemiyle yerelleştirilmiş, RAS yöntemiyle 2021 yılına güncellenmiştir. 10 sektörlü olarak hesaplanan girdi-çıktı tabloları, TÜİK tarafından yıllık olarak üretilen 10 sektörlü il bazında GSYH veri serisiyle de uyumludur.

Hesaplanan girdi-çıktı tabloları ile il için resmi olarak yayınlanan GSYH ve fert başı GSYH göstergeleri on binde birin altında bir hata payı ile hem katma değer hem de harcama yöntemiyle elde edilebilmektedir. Bu da yönteminin tutarlılığını ve bu çalışma kapsamında uygulanan ex-ante etki analizinde kullanıma uygun olduğunu göstermektedir.

Ardahan'da program öncesi dönemde GSYH 666 milyon dolar iken ilde uygulanacak 62 milyon dolarlık program ile GSYH'nin 746 milyon dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 152 milyon dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %13 düzeyinde genişleme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır. Toplam ara malı tüketiminin de 567 milyon dolardan 640 milyon dolara yükselmesi beklenmektedir. Sektörler arası ilişkilerin daha da gelişeceği ve sektörler arası akımların 73 milyon dolar artacağı öngörülmektedir.

TABLO 63: ARDAHAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	85.815	18.095	7.487	8.230	80	43	2	1.593	20	25
P2	12.526	98.300	12.296	18.720	649	68	5	4.949	15	130
P3	3.851	34.948	81.869	15.118	667	109	14	5.333	31	70
P4	4.285	33.510	3.024	11.894	892	19	4	1.382	12	26
P5	20	307	571	298	2.079	1	0	466	0	4
P6	1.355	2.835	2.001	1.130	216	41	1	343	4	5
P7	404	2.675	9.838	997	113	30	7	1.549	4	12
P8	1.075	2.983	2.917	2.510	1.792	9	1	5.407	10	27
P9	1.327	9.378	13.636	11.631	688	196	5	6.138	5.281	82
P10	776	2.744	1.814	1.462	341	7	1	897	12	112
TOPLAM	**111.433**	**205.775**	**135.453**	**71.990**	**7.518**	**523**	**40**	**28.057**	**5.390**	**492**
C	41.335	87.653	19.186	101.330	12.480	14.385	22.915	6.692	7.000	13.280
G	0	14.613	6	5.083	1.933	0	0	652	128.303	7.373
I	5.767	51.590	13.044	34.497	3.070	10.923	27.694	10.069	13.529	6.555
X	1.775	2.127	161	769	15	236	0	215	50	2
AD	160.310	361.757	167.850	213.669	25.016	26.067	50.648	45.684	154.272	27.702
AS	160 310	361 757	167 850	213 669	25 016	26 067	50 648	45 684	154 272	27 702

TABLO 63'ÜN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
121.388	6.354	**127.742**	1.589	30.956	**32.545**	160.287	23	**160.310**
147.657	1.118	**148.775**	55.628	157.336	**212.963**	361.739	19	**361.757**
142.009	2.431	**144.440**	6.974	16.435	**23.410**	167.850	0	**167.850**
55.048	2.636	**57.684**	37.972	118.013	**155.984**	213.668	1	**213.669**
3.748	877	**4.625**	5.221	15.170	**20.391**	25.015	0	**25.016**
7.933	2.008	**9.941**	5.687	10.438	**16.125**	26.066	1	**26.067**
15.629	2.097	**17.726**	1.021	31.901	**32.922**	50.648	0	**50.648**
16.731	1.460	**18.191**	10.591	16.902	**27.493**	45.683	1	**45.684**
48.362	4.722	**53.084**	73.173	28.014	**101.187**	154.272	0	**154.272**
8.165	1.976	**10.141**	5.111	12.450	**17.561**	27.702	0	**27.702**
566.671	**25.678**	**592.349**	**202.967**	**437.614**	**640.581**	**1.232.930**	**45**	**1.232.975**
326.255	31.906	**358.160**			**HARCAMA**	**GELİR**		
157.964	354	**158.318**		**GSYH ($)**	**666.259**	**666.259**		
176.736	9.084	**185.820**		**Fert başı**	**7.018**	**7.018**		
5.349	25	**5.375**						
1.232.975	67.047	**1.300.022**						
1232 975								

TABLO 64: ARDAHAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU - ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	114.843	22.885	8.952	9.214	109	47	2	2.137	23	27
P2	15.053	111.630	13.203	18.820	796	67	5	5.962	16	126
P3	4.491	38.515	85.312	14.750	794	105	13	6.235	31	66
P4	4.933	36.452	3.111	11.454	1.047	18	3	1.595	11	24
P5	24	349	613	300	2.548	1	0	561	0	4
P6	1.531	3.028	2.021	1.069	250	38	1	389	4	4
P7	459	2.871	9.984	947	131	28	6	1.764	4	11
P8	1.308	3.430	3.171	2.555	2.225	9	1	6.596	11	27
P9	1.511	10.093	13.877	11.082	800	183	5	7.008	5.200	76
P10	879	2.939	1.837	1.386	394	6	1	1.019	12	103
TOPLAM	**145.031**	**232.190**	**142.082**	**71.577**	**9.093**	**503**	**38**	**33.265**	**5.313**	**467**
C	59.358	106.898	21.208	107.589	16.990	14.498	22.965	8.520	7.013	13.393
G	0	17.822	7	5.397	2.632	0	0	830	128.538	7.437
I	8.281	62.917	14.419	36.627	4.179	11.009	27.755	12.820	13.554	6.611
X	2.549	2.593	178	817	20	238	0	274	50	2
AD	215.219	422.421	177.893	222.007	32.913	26.248	50.759	55.708	154.467	27.910

TABLO 64'ÜN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
158.238	8.283	**166.521**	2.377	46.292	**48.669**	215.190	29	**215.219**
165.678	1.254	**166.932**	66.730	188.738	**255.468**	422.400	21	**422.421**
150.311	2.573	**152.884**	7.450	17.558	**25.008**	177.893	0	**177.893**
58.648	2.808	**61.456**	39.083	121.467	**160.550**	222.006	1	**222.007**
4.401	1.030	**5.431**	7.037	20.446	**27.482**	32.913	0	**32.913**
8.336	2.109	**10.445**	5.573	10.229	**15.802**	26.247	1	**26.248**
16.206	2.174	**18.381**	1.004	31.374	**32.378**	50.759	0	**50.759**
19.332	1.687	**21.019**	13.363	21.326	**34.689**	55.707	1	**55.708**
49.834	4.866	**54.700**	72.147	27.621	**99.767**	154.467	0	**154.467**
8.576	2.076	**10.652**	5.023	12.235	**17.258**	27.910	0	**27.910**
639.561	**28.860**	**668.420**	**219.786**	**497.285**	**717.071**	**1.385.491**	**54**	**1.385.545**
378.432	37.008	**415.440**			**HARCAMA**	**GELİR**		
162.661	365	**163.026**		**GSYH ($)**	**745.931**	**745.931**		
198.171	10.186	**208.357**		**Fert başı**	**7.858**	**7.858**		
6.720	32	**6.752**						
1.385.545	76.450	**1.461.996**						

TABLO 65: ARDAHAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	2,20721	0,45203	0,24172	0,17044	0,00572	0,00085	0,00005	0,04202	0,00037	0,00065	**3,121074**
P2	0,11932	1,44813	0,11367	0,09848	0,00508	0,00039	0,00003	0,02877	0,00011	0,00062	**1,814620**
P3	0,16524	0,66733	2,03040	0,24468	0,01510	0,00154	0,00018	0,08759	0,00047	0,00120	**3,213717**
P4	0,06982	0,26164	0,05590	1,08339	0,00637	0,00021	0,00003	0,01496	0,00010	0,00027	**1,492693**
P5	0,01028	0,04365	0,05649	0,02367	1,09221	0,00011	0,00002	0,02609	0,00003	0,00025	**1,252799**
P6	0,14490	0,24688	0,18630	0,08701	0,01205	1,00181	0,00007	0,02806	0,00025	0,00040	**1,707720**
P7	0,06010	0,22090	0,40890	0,07857	0,00738	0,00093	1,00018	0,05432	0,00020	0,00054	**1,832001**
P8	0,08461	0,18614	0,16811	0,09824	0,05064	0,00040	0,00005	1,14598	0,00033	0,00085	**1,735357**
P9	0,05152	0,18500	0,20703	0,11901	0,00941	0,00152	0,00006	0,05877	1,03552	0,00077	**1,668602**
P10	0,09143	0,22121	0,16090	0,09163	0,01714	0,00043	0,00007	0,04820	0,00051	1,00427	**1,635795**
İleri Bağlantı	**3,004421**	**3,932905**	**3,629424**	**2,095122**	**1,221088**	**1,008194**	**1,000744**	**1,534773**	**1,037900**	**1,009809**	

TABLO 66: ARDAHAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	2,27783	0,46902	0,23527	0,15952	0,00668	0,00080	0,00005	0,04672	0,00037	0,00061	**3,196857**
P2	0,13126	1,467	0,11205	0,09315	0,00596	0,00037	0,00003	0,03231	0,00011	0,00058	**1,843515**
P3	0,18085	0,69173	2,00469	0,22885	0,01752	0,00144	0,00017	0,09717	0,00046	0,00111	**3,224002**
P4	0,07722	0,27455	0,05561	1,07899	0,00738	0,00020	0,00003	0,01694	0,00010	0,00026	**1,511273**
P5	0,01143	0,04565	0,05548	0,02238	1,10473	0,00011	0,00002	0,02918	0,00004	0,00023	**1,269235**
P6	0,15866	0,25791	0,18221	0,08204	0,01387	1,00170	0,00006	0,03137	0,00025	0,00037	**1,728450**
P7	0,06597	0,22931	0,39968	0,07365	0,00866	0,00088	1,00017	0,06053	0,00020	0,00050	**1,839526**
P8	0,09255	0,19360	0,16417	0,09220	0,05785	0,00037	0,00005	1,16099	0,00033	0,00079	**1,762900**
P9	0,05679	0,19289	0,20310	0,11219	0,01104	0,00144	0,00005	0,06576	1,03532	0,00072	**1,679301**
P10	0,10037	0,23090	0,15753	0,08632	0,01977	0,00041	0,00007	0,05377	0,00051	1,00395	**1,653589**
İleri Bağlantı	**3,152941**	**4,053255**	**3,569794**	**2,029273**	**1,253458**	**1,007712**	**1,000695**	**1,594730**	**1,037676**	**1,009113**	

Geri bağlantı katsayıları bakımından en dikkat çekici değişim tarım sektöründe olacaktır. Tarım sektörü geri bağlantı katsayısı %2,43 oranında artacaktır. Sanayi sektöründe ise geri bağlantı katsayısı artışı %1,59 düzeyindedir.

TABLO 67: ARDAHAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	3,1211	3,1969	2,43%
Sanayi BCDE	1,8146	1,8435	1,59%
İnşaat F	3,2137	3,2240	0,32%
Hizmetler GHI	1,4927	1,5113	1,24%
Bilgi ve iletişim J	1,2528	1,2692	1,31%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,7077	1,7285	1,21%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,8320	1,8395	0,41%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,7354	1,7629	1,59%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,6686	1,6793	0,64%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,6358	1,6536	1,09%

Politika şoku ile ileri bağlantı katsayıları çarpıcı bir şekilde değişim göstermektedir. Tarım sektöründeki uyarma etkisi %4,94, sanayi sektöründeki %3,06, bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründeki %2,65 oranında artış gösterecektir. Bu durum 62,6 milyon dolarlık küçük bir politika şokunun bile il ekonomisinin yapısını önemli ölçüde değiştirebileceğini göstermektedir.

TABLO 68: ARDAHAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	3,0044	3,1529	4,94%
Sanayi BCDE	3,9329	4,0533	3,06%
İnşaat F	3,6294	3,5698	-1,64%
Hizmetler GHI	2,0951	2,0293	-3,14%
Bilgi ve iletişim J	1,2211	1,2535	2,65%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0082	1,0077	-0,05%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0007	1,0007	0,00%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5348	1,5947	3,91%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0379	1,0377	-0,02%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0098	1,0091	-0,07%

Aşağıdaki tablolarda il ekonomisindeki yapısal değişim arz ve talep hesapları üzerinden analiz edilmiş, analiz sonuçları sunulmuştur.

Arz hesaplarında ara girdi arzında önemli değişimler olduğu görülmektedir. Program öncesinde 121,4 milyon dolar olan tarımsal ara girdi arzı 158,2 milyon dolara yükselecektir. Tarım sektöründe ara girdi arzı %30,4 artış gösterecektir. Sanayi sektöründe ise ara girdi arzı 147,7 milyon dolardan 165,7 milyon dolara çıkacaktır. Sanayi sektöründe ara girdi arzı artışı %12,2 oranında ve 18 milyon dolar tutarında olacaktır. Toplam ara girdi arzı artışı %12,9 oranında ve 72,9 milyon dolar olarak gerçekleşecektir.

Ardahan ilinde işgücü ödemeleri 203 milyon dolardan 219,8 milyon dolar seviyesine yükselecektir. İşgücü ödemelerindeki net artış oranı %8,3, artış tutarı ise 16,8 milyon dolardır. İşgücü ödemelerinin en fazla artacağı sektör 11,1 milyon dolar ile sanayi sektörüdür. İşletme artığı ise 437,6 milyon dolardan 497,3 milyon dolara yükselecektir. Tarım sektöründeki işletme artığı oransal bakımdan %49,5 artmasına karşın değer olarak sadece 15,3 milyon dolar artacaktır. Sanayi sektöründeki işletme artığı ise %20 oranında ve 31,4 milyon dolar düzeyinde yükselecektir. Programın üretim kapasitesi ve ara girdi bakımından tarım sektörünü, katma değer hesapları bakımındansa sanayi sektörünü önemli ölçüde geliştireceği görülmektedir.

Talep hesaplarında ise hane halkı tüketimi 326,3 milyon dolardan 378,4 milyon dolara yükselmiştir. Programın hane halkı refahını %16 düzeyinde artıracağı hesaplanmıştır. Kamu harcamaları ise sadece %3 düzeyinde artacaktır. Yıllık yatırım talebindeki artış oranının %12,1 olacağı öngörülmektedir. Yatırım talebindeki net artış ise 21,4 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

Ardahan ilinde program öncesinde GSYH 666,3 milyon dolar iken politika şoku sonrasında 745,9 milyon dolara yükselecektir. Programın net GSYH etkisi 79,7 milyon dolardır. GSYH büyüme oranı %12 olarak hesaplanmıştır.

ŞEKİL 45: ARDAHAN - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



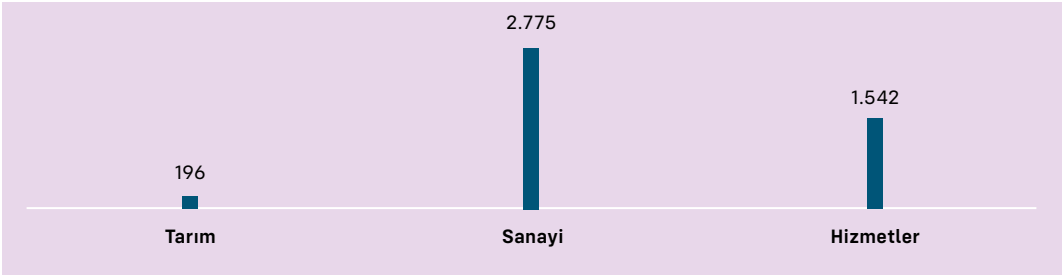
Bir bölgedeki veya ülkedeki en önemli kalkınma göstergesi olan fert başı GSYH bakımından ilin programın etkisiyle önemli ilerleme kaydedeceği görülmektedir. Program öncesi dönemde ilin GSYH'si 7.018 dolar iken program sonrasında 7.858 dolara yükselecektir.

ŞEKİL 46: ARDAHAN - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



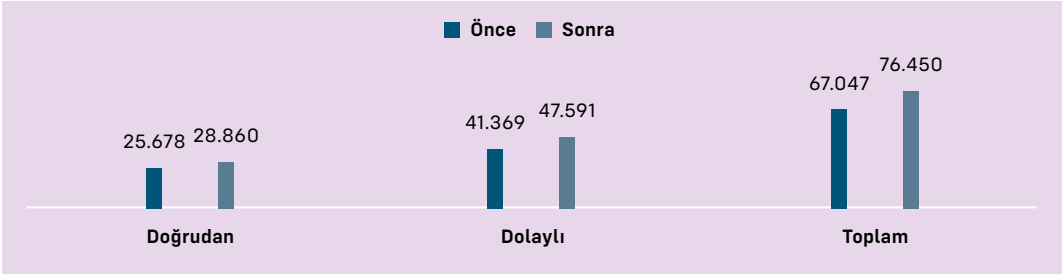
İldeki toplam istihdam artışının 4.513 olacağı hesaplanmıştır. İstihdam artışının yarısından fazlası 2.775 kişiyle sanayi sektörüne ait olacaktır. Hizmet sektöründe ise 1.542 olacaktır.

ŞEKİL 47: ARDAHAN - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



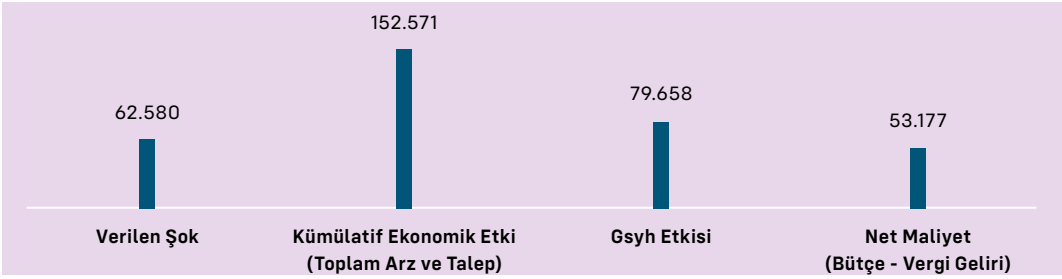
İldeki vergi gelirleri 67 milyon dolardan 76,5 milyon dolara yükselecektir. Programın vergi gelirlerine etkisi net 9,4 milyon dolardır. Doğrudan vergi gelirlerindeki artış 3,2 milyon dolar, dolaylı vergi gelirlerindeki artış ise 6,2 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 48: ARDAHAN - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Programın il ekonomisine net katkısı aşağıdaki şekilde özetlenmiştir. 62,6 milyon dolarlık programın kümülatif toplam arz ve toplam talebe etkisi 152,6 milyon dolar düzeyindedir. GSYH etkisi ise net 79,7 milyon dolardır. Vergi gelirleri çıkarıldıktan sonra programın net maliyetinin 53,2 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır.

ŞEKİL 49: ARDAHAN - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



VAN

14 çevre il arasında önemli yarı-merkez illerden biri de Van'dır. Hem nüfus potansiyeli hem de son yıllarda sanayi sektöründe kaydettiği gelişimle Van bölgede önemli bir ekonomik merkez olma yolunda ilerlemektedir. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın il düzeyinde İl Sanayi ve Teknoloji Müdürlüğü tarafından hazırlananı Van İli Sanayi Durum Raporu'nda il ekonomisi ve üretim kapasitesine ilişkin olarak sunulan bilgiler aşağıda özetlenmiştir.

Van ilinde sanayi daha çok şehrin ihtiyaçlarına yönelik bireysel yatırımlar şeklinde kendini göstermektedir. Van Organize Sanayi Bölgesi'nin 1., 2., 3. ve 4. etaplarının faaliyete geçmesinden sonra 5. etap için altyapı inşaatlarının başlaması bölgede üretime yönelik yatırımcı potansiyelinin arttığına dair belirgin bir göstergedir. 5. etabın 100 hektarlık kısmının tekstil sektörüne tahsis edilmesi nedeniyle sektördeki istihdam daha da artacaktır.

Organize Sanayi Bölgesi'ndeki yatırım yeri talebi ilin sanayi potansiyelinin göstergesidir. Bu potansiyel dinamizmin iyi analiz edilerek doğru yönlendirilmesi hem Van, hem bölgemiz, hem de en önemlisi ülkemiz için doğru bir adım olacaktır.

İlin sanayiinde sektörel olarak daha çok giyim eşyası, paketleme (hammaddeler il dışından sağlanmak suretiyle karışımları yapılan ve ambalajlanan ürünler), inşaat sektörü için üretim yapan fabrikalarda zemin ve duvar seramik yapıştırıcıları, derz dolgu malzemeleri, alçı bazlı ince ve kalın sıva kaplama malzemeleri, su ve sentetik bazlı duvar boyalarını sayabiliriz. Gıda üretimi alanında tüm ülkeye yönelik ciddi miktarlarda üretimler olmamasına rağmen yerel ölçekte bazı gıda ürünlerinin üretilmesi il ekonomisi için sevindirici ve umut vericidir. İl reçel ve helva fabrikalarının ürettiği ürünlerle fabrikasyon gıda üretimine iyi bir başlangıç yapmıştır. Ürün çeşitleri de günden güne geliştirilmektedir. Büyük olmamakla birlikte Van ve çevre iller için üretim yapan işletmeler bulunmaktadır.

Van ilinde 2 adet sicil almış OSB bulunmaktadır. OSB'lerden biri Van Merkez'de, diğeri ise Erciş'tedir. İlde faaliyette olan 7 Küçük Sanayi Sitesi bulunmakta-

dır. Bu sanayi sitelerindeki işletme sayısı ise 2.230'dur. Küçük sanayi sitesinde doluluk oranı %79'dur. Van ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %51,23'ü mikro, %39,34'ü küçük, %8,2'si orta ve %1,23'ü büyük ölçekli işletmelerdir. Van ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %27,46 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %17,21 ile metalik olmayan mineral ürünler, üçüncü sırada ise %13,52 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı sektörlerinin yer alığı görülmektedir. Van ilinde sanayi sektörünün istihdamında %32,89 ile giyim eşyaları, %30,24 ile gıda ürünleri, %16,13 ile metalik olmayan mineral ürünler sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. İldeki kayıtlı sanayi istihdamı sadece 5.634'tür. İldeki talebi karşılamaya yönelik çeşitli sektörlerce alınan teşvik belgesi dağılımına bakıldığında, 2001-2019 döneminde 4 adet yabancı sermayeli ve 449 adet yerli sermayeli olmak üzere 3,2 milyar TL tutarlı toplam 453 adet yatırım teşvik belgesi alınmıştır. Teşvik belgeleri çimento ve alçı ile sertleştirilmiş maddelerin imalatı ve giyim eşyası imalatı sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Van ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Erciş Şeker Fabrikası*
- *FB Tekstil İhracat ve Turizm A.Ş. Van Şubesi*
- *Jointdenim İnş. Tur. Gıda Oto San. Tic.*
- *Öner Hedef Tekstil İnş. Nakliyat Tarım ve Hayvancılık Sanayi Ticaret*
- *Aşkale Çimento Sanayi Ticaret Van Şubesi*

2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından ile verilen destek 79,3 milyon TL'dir. 2019 yılında TÜBİTAK tarafından verilen toplam destek ise 3,6 milyon TL'dir.

Artış eğiliminde olan il dış ticaretinde, 47,1 milyon dolarla ihracat, 135,1 milyon dolarla ithalat 2019 yılında en yüksek değerlerini görmüştür. Türkiye genelinde 2019 yılı illerin dış ticaret performanslarına göre Van %0,027 ihracat payı ile 62. sırada, %0,067 ithalat payı ile 35. sırada yer almaktadır. Van ili dış ticareti ağırlıklı olarak komşu ülkeler İran ve Irak'la yapılmaktadır. İhracatın %75'i bu iki ülkeye, %67'si ise bu iki ülkeden yapılmaktadır.

Van ili sanayi sektöründeki yatırımların dağılımına bakıldığında, yapı ve gıda sanayiinin öne çıkan sektörler arasında olduğu görülmektedir. Yatırımcıların dış pazarlara yönelik ürün üretmekten ve rekabetten ziyade genellikle yerel pazarın talebini karşılamayı tercih ettikleri gözlemlenmiştir. Özellikle de yapı sanayii sektöründeki firmaların, ildeki inşaat sektörünün durağan konuma geçmesinden dolayı önceki yıllarda kapasitelerinin üzerinde çalışırken bu yıl çok düşük kapasite ile çalıştıkları tespit edilmiştir. Bu durum, sektördeki istihdamın azalmasına ve işletmelerin makine ve teçhizatlarının atıl duruma düşmesine neden olmaktadır. Bu nedenle kâr marjı yüksek yatırımların tespit edilerek çeşitli toplantı ve etkinliklerle

girişimcilere duyurulmasıyla sanayicinin yanlış yatırım yapmasına engel olunacağı düşünülmektedir.

- *Gıda sektöründeki firmaların ise ilde bulunan hammaddeden ziyade dışarıdan temin edilen ara malı ile üretim yaptığı görülmüştür. TÜİK verilerine göre, Van ilinde küçükbaş hayvancılık kapasitesinin Türkiye'de en yüksek seviyede bulunmasına rağmen et, süt ve süt ürünleri sanayi tesislerinin verimli çalışmadığı ve bu sektöre yatırım talebinin de bulunmadığı gözlemlenmiştir. Orta ve uzun vadede il ekonomisinin daha yüksek seviyelere çıkarılması için yatırımcıların bu yönde bilgilendirilmesi ve bir farkındalığın oluşturulması gerekmektedir.*
- *İlde sanayi sektöründeki firmaların kapasite kullanım oranlarının düşük olduğu, bunun en önemli nedeninin de talep yetersizliği olduğu belirlenmiştir. Firmaların ürün yapısı incelendiğinde, büyük çoğunluğunun tüketim malı, çok azının da ara malı üretimine yöneldiği görülmektedir. Türkiye genelinde gerek imalat sanayii gerek tüketim malları grubu ve gerekse ara malı üretiminde kapasite kullanım oranının %70'in üzerinde olduğu dikkate alındığında, firmaların yarıdan fazlasının ülke ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla, özellikle kapasite kullanım oranı %25'in altında kalan firmaların geleceği, atıl varlıkların fazlalığı ve bu varlıklara bağlanan fonların geri kazanılamaması noktasında olumsuz bir görünüm arz etmektedir. Kapasite kullanım oranlarının artırılabilmesi, bu firmaların talebin sınırlı olduğu yerel pazardan ulusal pazara ve hatta uluslararası pazarlara yönelmesi ile mümkün görünmektedir. Bu yönelimin, ulusal ve uluslararası rekabet kriterlerini sağlayacak nitelikte ürün ve hizmet üretilmesi için Ar-Ge ve inovatif temelli ürünleri üretme çabaları gerektirdiği açıktır.*
- *Firmalara yapılan ziyaretler sonucunda önemli sorunlardan birinin de kalifiye çalışan sıkıntısı olduğu, özellikle çalışanların eğitim durumu değerlendirildiğinde, ildeki firma çalışanlarının yarısının ilkokul mezunu, diğer yarısınınsa lise ve üniversite mezunu olduğu görülmektedir. İŞKUR ve Halk Eğitim Merkezleri vasıtasıyla mesleki eğitimlerin verilmesi, ayrıca sanayi işletmelerinde işbaşı eğitimleri verilmesi suretiyle kalifiye personel ihtiyacının giderilebileceği düşünülmektedir. Ayrıca ildeki istihdam verilerine bakıldığında, kadın çalışan sayısının oldukça az olduğu, sadece tekstil ve gıda sektöründe kadın çalışana yer verildiği gözlemlenmiştir. Kadınların çalışabileceği sektörlerde kadın çalışanlara daha fazla istihdam sağlanması gerekmektedir.*
- *İlde sanayicilerin verimli çalışmalarını etkileyen faktörlerden biri de kaliteli enerji eksikliği nedeniyle makine ve teçhizatların zarar görmesi sonucu uğranılan maddi kayıplardır. Ülkemiz enerji bakımından dışa bağımlı bir ülke ko-*

numundadır. İlde yer alan HES'lerin (Hidro-Elektrik Santrali) tam kapasiteyle çalışamamalarından dolayı alternatif enerji üretim yoluna gidilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda Türkiye'de güneş enerjisi potansiyeli açısından en zengin iki bölgeden biri olan TRB2 Bölgesi içinde yer alan Van ili, güneş enerjisi potansiyeli ve kullanılabilir alan açısından zengin potansiyele sahiptir. Yenilenebilir enerji sektöründe yatırımlar yapılarak enerji sorununun çözüleceği düşüncesindeyiz.

- *İşletmelerin daha çok gıda ve yapı sanayii sektörüne yatırım yapmalarına karşılık en çok ihracat yapan sektörün tekstil sektörü olduğu görülmektedir. Bu da tekstil sektöründe yatırım yapan firmaların, bölgeye dair özel teşviklerin bulunması ve yerel talebi karşılamaktan ziyade dış pazarlara yönelik ürün üretmesi sebebiyle ilin ihracatında büyük pay almaktadır. Bu tür yatırımcıların ile getirilmesiyle ve doğru yatırımla ilin ihracat ve istihdam oranını yükseleceği düşünülmektedir. Ayrıca ilin jeopolitik konumuna bağlı olarak Irak, İran, Azerbaycan ve Nahçıvan gibi ülkelere ihracatın yoğun olarak yapıldığı görülmektedir. İldeki işletmecilerin doğru yatırımlar yapması ile Türki cumhuriyetlere ve diğer komşu ülkelere ihracatın artacağı düşünülmektedir.*
- *İlde faaliyet gösteren işletmelerin ihracat konusundaki bilgi eksikliği, özellikle de yurtdışındaki pazarları tanımama sorunu giderilmelidir. Bu konu sivil toplum örgütlerinin destekleri ile giderilebilir. Ayrıca iç ve dış ticaret ofislerinin kurulması veya Ticaret ve Sanayi Odası vb sivil toplum örgütlerinin bu noktada uzmanlaşmaya gitmesiyle de mümkün olacaktır. İhracatın miktarını doğrudan değil de dolaylı olarak etkileyen etkenlerden biri de lojistik faktörlerdir. Demiryolunun iyi kullanılması lojistik sorunları çözüme kavuşturabilir.*
- *Van Organize Sanayi Bölgesi'ndeki firmaların en çok yapı sektöründe faaliyet gösterdiği, bu nedenle OSB'de ihracata yönelik üretim yapan firma sayısının az olduğu gözlemlenmiştir. OSB'de daha verimli, kâr marjı yüksek ve inovatif üretim yapılabilmesi için yatırımcıların bu yönde yönlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.*
- *İlde kamu-üniversite-sanayi işbirliği çalışmalarında işbirliğinin tam olarak sağlanabilmesi için kamu tarafından sağlanan Ar-Ge ve yenilik destekleri hakkında tarafların bilgilendirilmesi, taraflar bir araya getirilerek işbirliğini geliştirmeye yönelik toplantılar yapılması, sanayinin ihtiyacı doğrultusunda ilgili öğretim üyelerinin sektör kuruluşlarına yönlendirilmesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi bünyesinde kurulmuş olan Teknokent biriminin daha aktif olarak faaliyet göstermesi gerektiği düşünülmektedir.*

Türkiye'de ilk kez bu çalışma kapsamında Van iline ait il bazında girdi-çıktı tabloları oluşturulmuştur. 2017 yılında TÜİK tarafından yayınlanan 2012 yılı Türkiye Girdi-Çıktı

Tablosu TÜİK yıllık ulusal hesaplar verileri dikkate alınarak 2021 yılına kadar üretilmiş, veri doğrulaması ise GSYH vb hesaplar ile çapraz kontroller yapılarak gerçekleştirilmiştir. TÜİK il bazında sektörel GSYH verileri ile konum katsayıları elde edilmiş, il bazında 2021 yılı girdi-çıktı tablosu hesaplanmıştır. RAS yöntemiyle bu tablonun arz ve talep hesaplarının dengesi sağlanmıştır.

Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi politika şoku öncesi en son yıla ait (2021) Van ili 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkinci tablo ise 494,1 milyon dolarlık politika şoku sonrasındaki ekonomik yapıyı ve sektörel ilişkileri ortaya koyan dengedeki girdi-çıktı tablosudur. Bu bölümde yapılan tüm etki analizleri bu iki tablodaki farklar ve leontief inverse matrisleri elde edilerek yapılmıştır.

Tabloların üretilmesinde RAS sonrası dengeye gelmesindeki hata payı on binde birden daha düşüktür. Ayrıca, tablolardaki hesaplar kullanılarak hem harcama hem de katma değer yöntemiyle il GSYH değerleri elde edilmiştir. İki yöntemle elde edilen GSYH değerlerinin birbirine eşit olması gerekmektedir. Bu durumu kanıtlamak üzere tablolarda sağ alt köşelerde harcama ve gelir yöntemiyle hesaplanmış GSYH verileri de sunulmuştur.

Sonraki tablolarda ise Leontief ters matrislerine yer verilmiştir. Leontief ters matrisi, bir ekonomik faaliyet kolunun üretimindeki bir artışın ekonomi üzerindeki ardışık etkilerini ölçen katsayıları (ekonomik çarpanları) gösterir. Başka bir deyişle, üretimdeki bir artışın gerçekleşmesi için başlangıçta daha yüksek ara tüketim talebi gerekiyorsa, ara tüketim yeni ara tüketim kullanılarak diğer dallar tarafından üretilmektedir. Bu durum bir ekonominin çeşitli faaliyet dalları arasında ortaya çıkan yayılma etkisi olarak da ifade edilmektedir. Leontief Ters Matrisi (veya Toplam Gereksinim Matrisi), girdi-çıktı analizinde merkezi bir matematiksel nesnedir. Matris, j sektöründen bir birim nihai talep y'yi karşılamak için üretilen sektör i'den elde edilen brüt çıktı miktarını temsil eder. Leontief ters (girdi-çıktı) tablosunun sütunları, bir birim çıktı tarafından üretilen diğer tüm üreticilerdeki hem doğrudan hem de dolaylı girdi gereksinimlerini göstermektedir. Üretim faktörlerinin (örneğin çalışanlar) nihai talebe tahsisi, Leontief tersi kullanılarak hesaplanır ve sektör çıktısının üretilmesinde yer alan toplam üretim çıktısını (yukarı akış dahil) verir. Bu denklemin tüm bileşenleri bir girdi-çıktı tablosundan türetilebilir. Ortaya çıkan lineer denklemler seti (Leontief miktar modeli veya talep çekme modeli), bir sektörün üretiminin ekonomi genelindeki çıktı ve bu çıktıyla bağlantılı çeşitli göstergeler üzerindeki etkisini analiz etmek için kullanılabilir. Sonuçlar, sektörün talebini karşılamanın ekonominin sektörleri üzerindeki etkilerini göstermekte ve sektör genelindeki doğrudan ve dolaylı etkilere ilişkin fikir vermektedir.

Ters matris tablolarından görüleceği üzere, özellikle tarım ve sanayi sektörlerinin il ekonomisindeki önemi politika şokunun etkisiyle ciddi şekilde artış göstermektedir. Bu yapısal değişim geri ve ileri bağlantı katsayılarındaki farklar ile ölçülebilmektedir. Politika şokunun etkisiyle il ekonomisinde tarım sektörünün yeniden yapılanabileceği ve sanayi sektörünün de hızlı bir büyüme sürecine girebileceği çıkarımı yapılabilir.

TABLO 69: VAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	251.549	68.012	23.482	32.310	330	179	7	6.132	84	103
P2	61.836	611.491	63.832	121.632	4.447	472	35	31.531	104	905
P3	13.231	151.313	295.805	68.372	3.184	529	66	23.649	149	339
P4	28.701	282.825	21.301	104.851	8.292	181	34	11.949	109	245
P5	94	1.818	2.821	1.844	13.555	9	2	2.824	2	28
P6	5.161	13.608	8.016	5.666	1.145	222	7	1.687	24	25
P7	2.687	22.432	68.843	8.734	1.046	278	66	13.309	41	110
P8	5.858	20.493	16.721	18.011	13.566	66	11	38.046	81	208
P9	8.151	72.590	88.085	94.039	5.869	1.690	45	48.667	45.796	711
P10	4.016	17.898	9.876	9.958	2.448	49	10	5.992	86	818
TOPLAM	**381.282**	**1.262.479**	**598.781**	**465.417**	**53.882**	**3.673**	**281**	**183.785**	**46.476**	**3.492**
C	171.200	457.475	83.562	552.399	71.759	83.782	134.081	35.773	40.925	77.548
G	0	107.862	37	39.189	15.720	0	0	4.927	1.060.826	60.894
I	23.884	269.257	56.812	188.058	17.651	63.618	162.044	53.827	79.096	38.277
X	3.902	11.777	359	6.654	74	866	0	1.366	330	9
AD	580.267	2.108.850	739.551	1.251.718	159.087	151.940	296.406	279.677	1.227.652	180.220

TABLO 69'UN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
382.186	20.004	**402.191**	8.390	163.417	**171.807**	573.998	6.269	**580.267**
896.286	6.786	**903.072**	311.529	881.122	**1.192.651**	2.095.724	13.127	**2.108.850**
556.636	9.528	**566.164**	51.618	121.645	**173.263**	739.427	124	**739.551**
458.487	21.953	**480.440**	187.481	582.672	**770.153**	1.250.593	1.125	**1.251.718**
22.996	5.382	**28.378**	33.437	97.154	**130.591**	158.969	118	**159.087**
35.560	8.998	**44.558**	37.753	69.297	**107.050**	151.608	332	**151.940**
117.544	15.770	**133.315**	5.059	158.032	**163.092**	296.406	0	**296.406**
113.060	9.863	**122.923**	60.117	95.943	**156.060**	278.983	694	**279.677**
365.640	35.702	**401.342**	597.539	228.763	**826.301**	1.227.643	9	**1.227.652**
51.153	12.380	**63.532**	33.956	82.716	**116.672**	180.204	16	**180.220**
2.999.548	**146.367**	**3.145.915**	**1.326.879**	**2.480.760**	**3.807.640**	**6.953.555**	**21.814**	**6.975.369**
1.708.504	167.081	**1.875.585**			**HARCAMA**	**GELİR**		
1.289.456	2.891	**1.292.347**		**GSYH ($)**	**3.954.007**	**3.954.007**		
952.523	48.959	**1.001.483**		**Fert başı**	**3.465**	**3.465**		
25.337	120	**25.458**						
6.975.369	365.419	**7.340.787**						

TABLO 70: VAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU - ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	406.035	95.197	30.374	38.629	498	207	8	9.219	104	117
P2	85.494	733.139	70.724	124.562	5.760	469	34	40.608	110	877
P3	17.394	172.508	311.652	66.581	3.921	499	62	28.961	149	312
P4	37.317	318.880	22.194	100.977	10.099	169	31	14.471	108	223
P5	129	2.172	3.115	1.882	17.496	8	2	3.625	2	27
P6	6.616	15.126	8.234	5.380	1.374	204	6	2.014	23	23
P7	3.419	24.748	70.189	8.230	1.247	254	59	15.772	40	98
P8	8.248	25.020	18.866	18.782	17.892	67	11	49.895	86	205
P9	10.512	81.186	91.041	89.836	7.091	1.566	41	58.467	44.898	643
P10	5.138	19.858	10.126	9.438	2.934	45	10	7.141	84	734
TOPLAM	**580.302**	**1.487.835**	**636.515**	**464.298**	**68.313**	**3.489**	**263**	**230.173**	**45.603**	**3.260**
C	310.300	602.053	96.022	604.915	105.554	84.864	135.026	49.374	41.116	78.693
G	0	141.950	43	42.915	23.123	0	0	6.800	1.065.795	61.793
I	43.289	354.352	65.283	205.937	25.964	64.440	163.186	74.291	79.466	38.842
X	4.710	12.836	385	6.973	79	876	0	1.499	331	10
AD	938.602	2.599.026	798.248	1.325.037	223.033	153.668	298.475	362.137	1.232.312	182.597

TABLO 70'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
580.388	30.379	**610.767**	15.545	302.770	**318.314**	929.081	9.521	**938.602**
1.061.777	8.039	**1.069.816**	395.378	1.118.281	**1.513.659**	2.583.475	15.551	**2.599.026**
602.039	10.305	**612.345**	55.344	130.425	**185.769**	798.113	135	**798.248**
504.469	24.154	**528.624**	193.573	601.603	**795.176**	1.323.799	1.238	**1.325.037**
28.457	6.660	**35.118**	48.077	139.692	**187.769**	222.887	146	**223.033**
39.001	9.869	**48.870**	36.831	67.603	**104.434**	153.304	364	**153.668**
124.056	16.644	**140.700**	4.894	152.881	**157.775**	298.475	0	**298.475**
139.072	12.133	**151.205**	80.926	129.152	**210.078**	361.283	854	**362.137**
385.281	37.619	**422.900**	585.318	224.084	**809.402**	1.232.302	9	**1.232.312**
55.508	13.434	**68.942**	33.073	80.565	**113.638**	182.580	17	**182.597**
3.520.050	**169.237**	**3.689.287**	**1.448.958**	**2.947.055**	**4.396.013**	**8.085.300**	**27.834**	**8.113.134**
2.107.917	206.141	**2.314.058**			**HARCAMA**	**GELİR**		
1.342.420	3.010	**1.345.429**		**GSYH ($)**	**4.565.250**	**4.565.250**		
1.115.049	57.313	**1.172.362**		**Fert başı**	**4.001**	**4.001**		
27.699	132	**27.830**						
8.113.134	435.832	**8.548.966**						

TABLO 71: VAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faal iyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,79781	0,39211	0,14929	0,15172	0,00576	0,00078	0,00005	0,03615	0,00035	0,00062	**2,534618**
P2	0,08535	1,48611	0,08729	0,10991	0,00637	0,00045	0,00004	0,03138	0,00013	0,00074	**1,807766**
P3	0, 09683	0 59037	1,71779	0,22221	0,01527	0,00144	0,00017	0,07784	0,00045	0,00117	**2,723557**
P4	0,06857	0 ,38982	0,05893	1,12784	0,01059	0,00032	0,00004	0,02248	0,00015	0,00045	**1,679191**
P5	0,00621	0,03929	0,03791	0,02230	1,09490	0,00011	0,00002	0,02492	0,00003	0,00025	**1,225946**
P6	0,07726	0,19506	0,10773	0,07035	0,01095	1,00 162	0,00006	0,02221	0,00022	0,00035	**1,485809**
P7	0,05023	0,27445	0,41519	0,09987	0,01115	0,00135	1,00027	0,07411	0,00028	0,00077	**1,927670**
P8	0,06307	0,20797	0,13661	0,11384	0,06402	0,00046	0,00006	1,16952	0,00041	0,00107	**1,757051**
P9	0,03309	0,17818	0,14516	0,11906	0,01051	0,00162	0,00006	0,05811	1,03882	0,00082	**1,585438**
P10	0,06013	0,21882	0,11509	0,09339	0,01928	0,00045	0,00008	0,04891	0,00057	1,00478	**1,561489**
İleri Bağlantı	**2,338553**	**3,972189**	**2,971001**	**2,130492**	**,248798**	**,008597**	**,000850**	**,565625**	**,041415**	**,011016**	

TABLO 72: VAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,91207	0,41544	0,14524	0,14062	0,00699	0,00072	0,00004	0,04187	0,00034	0,00056	**2,663887**
P2	0,10502	1,51929	0,08672	0,10358	0,00777	0,00042	0,00003	0,03687	0,00013	0,00068	**1,860518**
P3	0,11853	0 62575	1,69748	0,20618	0,01840	0,00134	0,00016	0,08989	0,00044	0,00106	**2,759221**
P4	0 ,08473	0 ,41824	0,05915	1,120)16	0,01265	0,00031	0,00004	0,02663	0,00015	0,00042	**1,722478**
P5	0,00785	0,04257	0,03763	0,02117	1,11129	0,00010	0,00002	0,02922	0,00004	0,00024	**1,250123**
P6	0,09487	0,21044	0,10616	0,06649	0,01308	1,00151	0,00006	0,02612	0,00022	0,00032	**1,519259**
P7	0,06189	0,29242	0,40543	0,09329	0,01367	0,00125	1,00025	0,08600	0,00028	0,00070	**1,955190**
P8	0,07697	0,22156	0,13354	0,10602	0,07510	0,00043	0,00006	1,193	0,00040	0,00097	**1,808195**
P9	0,04106	0,19116	0,14328	0,11192	0,01289	0,00152	0,00006	0,06801	1,03847	0,00076	**1,609114**
P10	0,07395	0,23487	0,11326	0,08773	0,02303	0,00042	0,00007	0,05695	0,00056	1,00433	**1,595172**
İleri Bağlantı	**2,576936**	**4,171728**	**2,927885**	**2,057164**	**1,294873**	**1,008016**	**1,000783**	**1,654687**	**1,041028**	**1,010055**	

Aşağıdaki tabloda Van ilinin 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu referans alınarak üretilmiş geri bağlantı katsayıları, temel senaryo ve politika şoku sonrası senaryo arasındaki değişimi gösterecek şekilde sunulmuştur. 494,1 milyon dolarlık politika şoku sayesinde il ekonomik yapısı ve ilişkilerinin üretim odaklı olarak güçlü bir dönüşüm sürecine girebileceği görülmektedir. Tarım sektörünün geri bağlantı katsayıları %5,1'lik ve sanayi sektörünün ise %2,92'lik bir artış göstereceği hesaplanmıştır.

TABLO 73: VAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,5346	2,6639	5,10%
Sanayi BCDE	1,8078	1,8605	2,92%
İnşaat F	2,7236	2,7592	1,31%
Hizmetler GHI	1,6792	1,7225	2,58%
Bilgi ve iletişim J	1,2259	1,2501	1,97%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,4858	1,5193	2,25%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,9277	1,9552	1,43%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,7571	1,8082	2,91%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,5854	1,6091	1,49%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,5615	1,5952	2,16%

Uyarma etkilerini ifade eden ileri bağlantı katsayılarına ilişkin değişim tablosu aşağıda verilmiştir. Politika şoku ile tarım sektöründe %10,19, sanayi sektörü katsayılarındaysa %5,02'lik bir artış olacağı hesaplanmıştır. İnşaat ve gayrimenkul sektörlerinin il ekonomisindeki uyarma etkilerinin azalacağı görülmektedir. GHI hizmetler sektöründe de %3,44'lük bir azalma görülmesi beklenmektedir. Bu durum düşük katma değerli sektörlerin il ekonomisindeki etkisinin azalması ve üretim ve katma değerli sektörlerin il ekonomisindeki ağırlığının artması şeklinde yorumlanabilir.

Ayrıca, bilgi ve iletişim sektörü ile mesleki, idari ve teknik destek faaliyetleri sektörlerinde de önemli düzeyde gelişme görüleceği beklenmektedir. Politika şoku ile il ekonomisinin refah üretme kapasitesini sağlayacak nitelikli iş üretme kapasitesinin artacağı değerlendirilmektedir. İldeki işgücü piyasası da önemli bir dönüşüm sürecine girecektir. Özellikle eğitimli genç nüfusun kent kimliği öne çıkan Van gibi ülkenin en doğusunda bulunan, en geniş coğrafyaya ve nüfusa sahip ilinde katma değerli hizmet sektörlerinin gelişmesiyle profesyonel mesleklerde istihdam edilebilirlikleri de artmış olacaktır.

TABLO 74: VAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU -
İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,3386	2,5769	10,19%
Sanayi BCDE	3,9722	4,1717	5,02%
İnşaat F	2,9710	2,9279	-1,45%
Hizmetler GHI	2,1305	2,0572	-3,44%
Bilgi ve iletişim J	1,2488	1,2949	3,69%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0086	1,0080	-0,06%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0008	1,0008	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5656	1,6547	5,69%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0414	1,0410	-0,04%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0110	1,0101	-0,10%

Girdi-çıktı tablolarından görüleceği üzere politika şoku ile birlikte ara girdi arzının %17,4'lük büyüme ile 3 milyar dolardan 3,52 milyar dolara yükseleceği hesaplanmıştır. 494,1 milyon dolarlık politika şokunun doğrudan 520 milyon dolarlık bir ara girdi arzı etkisi olacağı görülmektedir. Bu tutarın 198 milyon doları tarımsal üretim, 165,5 milyon doları ise sanayi sektörü kaynaklı olacaktır.

İşgücü ödemelerinde ise en fazla artış tutar cinsinden 83,4 milyon dolar ile sanayi sektöründe gerçekleşecektir. Tarım sektörü işgücü ödemelerindeki artışın %85,3 olarak hesaplanmasına karşın artış tutarının sadece 7,16 milyon dolar düzeyinde artacağı hesaplanmıştır. Tarım sektöründe 8,4 milyon dolarlık işgücü ödemelerinin 15,5 milyon dolara yükselmesi, tarımsal üretimdeki kurumsallaşma ve verimliliğin hızlı bir gelişim sürecine gireceği şeklinde de yorumlanabilir.

İşletme artığı hesabında ise en fazla artış sanayi sektöründe 237,16 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Toplam işletme artığının %18,8 artacağı hesaplanmıştır. Tarımsal işletme artığının 139,3 milyon dolar, toplam işletme artığınınsa 466,3 milyon dolar artacağı öngörülmektedir.

Talep hesaplarında ise hane halkı tüketimi politika şokunun etkisiyle 399,4 milyon dolar düzeyinde artış gösterecektir. Hane halkı harcamalarının artış oranı %23,4 olarak hesaplanmıştır. Yatırım talebi ise %17,1'lik artış ile 162,5 milyon dolar artacaktır. Yatırım artışında sanayi sektörünün payı 85,1 milyon dolar, tarım sektörünün ise 19,4 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

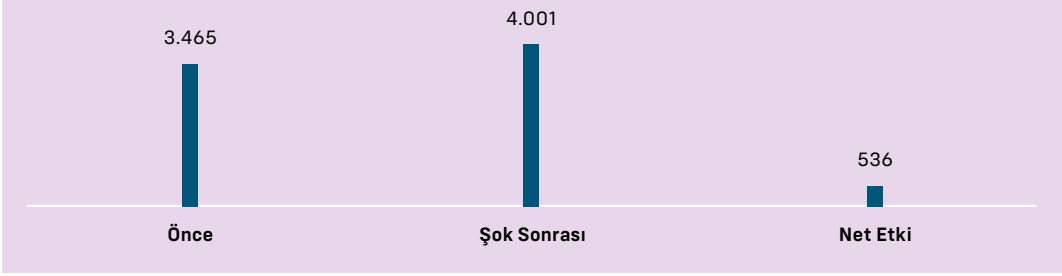
Van ili GSYH'sinin, program öncesi dönemde 3 milyar 954 milyon dolar düzeyinde iken, 494,1 milyon dolarlık programın uygulanması ile tarım ve sanayi sektöründeki hızlı büyüme sayesinde 4 milyar 565,3 milyon dolar seviyesine erişmesi beklenmektedir. Net GSYH artışının 611,2 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır.

ŞEKİL 50: VAN - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



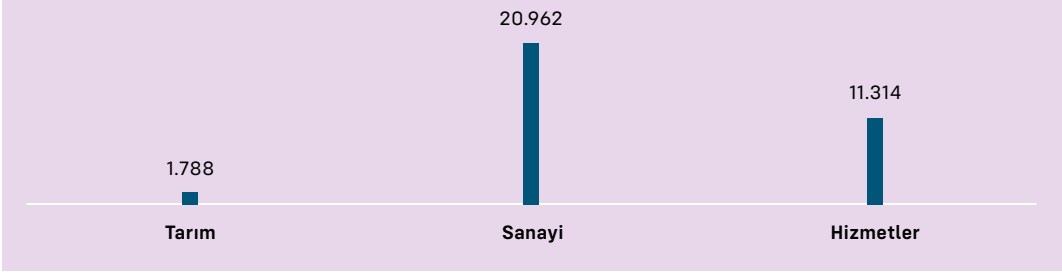
İlin fert başı GSYH'sinin ise 3.465 dolar düzeyinden 4.001 dolara yükseleceği öngörülmektedir. Fert başı GSYH'deki net artış 536 dolar tutarında ve %15,5 oranındadır. Fert başı 536 dolarlık artışın hane halkı gelirlerine doğrudan ve dolaylı etkisi ise %23,4 düzeyinde olacaktır. Hane halkı refahının yaklaşık 4'te 1 oranında artacağı çıkarımı yapılabilir.

ŞEKİL 51: VAN - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



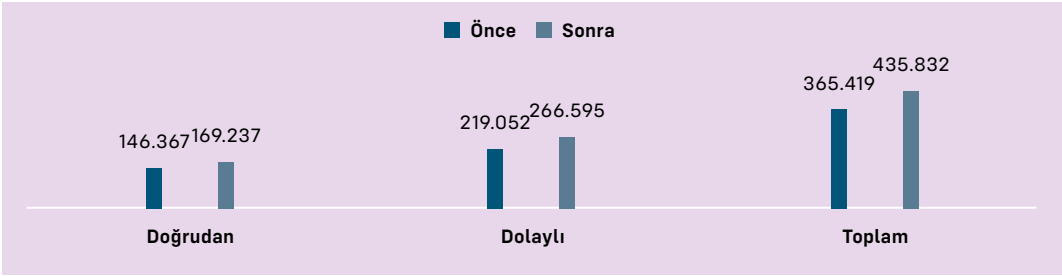
Yatırım şoku ile birlikte il istihdamında toplam 34.064 kişilik bir artış beklenmektedir. Bu artışın 20.962'si sanayi sektörüne ait olacaktır. Hizmet sektöründe beklenen artış 11.314, tarım sektöründe beklenen artışsa 788'dir. Mevcut durumda Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü'nün resmi verilerine göre 5.634 olan sanayi istihdamının dört katına çıkması ilin ekonomik ve sosyal kalkınması için önemli bir değişimi ifade etmektedir.

ŞEKİL 52: VAN - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



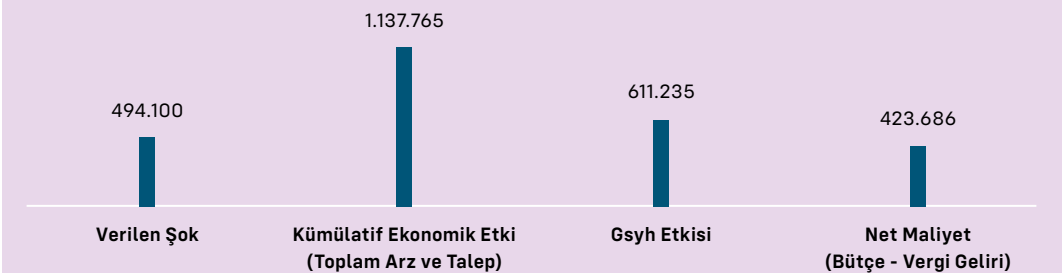
Program sayesinde ildeki vergi gelirlerinde de toplamda 70,4 milyon dolarlık artış beklenmektedir. Bu artışın 22,9 milyon doları dolaysız vergilerden, 47,5 milyon doları ise dolaylı vergiler kaynaklı olacaktır.

ŞEKİL 53: VAN - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Programın il ekonomisine net etkisi aşağıdaki şekilde özetlenmiştir. 494,1 milyon dolarlık kaynak ile oluşturulacak ilave toplam arz ve toplam talep 1 milyar 137,8 milyon dolar, ilave GSYH 611,2 milyon dolar düzeyindedir. Programın ile net maliyetinin ise, 70,4 milyon dolarlık vergi gelirleri artışı dikkate alınarak, 423,7 milyon dolar düzeyinde olacağı hesaplanmıştır.

ŞEKİL 54: VAN - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



MUŞ

14 çevre il arasında tarımsal üretim potansiyeli yüksek olan illerden biri de Muş'tur. Sosyoekonomik gelişmişlik endekslerinde son üç il arasında yer alan Muş, kronik kalkınma sorunu yaşayan illerimizden biridir. Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeli, sanayii ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Muş İl Sanayi Durum Raporu'nda yer alan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

İlin sanayii ağırlıklı olarak küçük ve mikro ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Sanayi Sicil Belgesi alan firma sayısı 188'dir; bu firmalarda 3.903 kişi istihdam edilmektedir. Büyük ölçekli sanayi kuruluşları olarak şeker fabrikası, çimento fabrikası ve hazır giyim imalatı yapan bir işletme; orta ölçekli işletmelerden tekstil atölyeleri, hazır beton santralleri ve gıda üretim tesisleri bulunmaktadır. Küçük ve mikro ölçekli olarak barit fabrikası, tarım makineleri imal eden işletmeler, mermer fabrikası, tekstil atölyeleri, plastik fabrikası ve muhtelif gıda ve

metal eşya imalatı yapan işletmeler faaliyet göstermektedir.

İlde bulunan 22 adet hazır giyim işletmesinde 1.811 kişi istihdam edilmekte ve hazır giyim sektöründe hatırı sayılır bir kümelenme oluşturmaktadır. Malazgirt ve Bulanık ilçelerinde faaliyet gösteren tarımsal makine ve alet üreten işletmeler, şehrin bölge illeri içinde önemli bir yer edinmesini sağlamaktadır. Sayıları 13 olan bu işletmelerin 5 tanesi Malazgirt ilçesinin girişinde, il özel idaresi imkânlarıyla kurulan TARMİSS'te (Tarım Makineleri İhtisas Sanayi Sitesi) faaliyet göstermektedir. 6 adet süt ürünleri işletmesi mevcut olup, peynir ve kaşar ürünlerinde piyasada rağbet gören kalitede üretim yapılmaktadır.

Sanayi sicil sistemine göre, Muş ilinde bulunan sanayi işletmelerinin çalışan sayısına veya ciroya göre, %60,10'u mikro, %30,32'si küçük, %7,98'i orta ve %1,60'ı büyük ölçekli işletmelerdir. Muş ilinde sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %22,34 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %13,29 ile mobilya, üçüncü sırada ise %11,70 ile giyim eşyaları sektörlerinin yer aldığı görülmektedir. Muş ilinde sanayi sektörünün istihdamında %46,40 ile giyim eşyaları, %15,47 ile metalik olmayan mineral ürünler, %15,19 ile gıda ürünleri sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. İmalat sanayii toplam istihdamı 3.903'tür. Muş ilinde toplam 601 işyerinin bulunduğu 5 adet sanayi sitesi faaliyettedir. 2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından ile sağlanan toplam destek tutarı 23,2 milyon TL'dir.

Muş ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Everest Mağazacılık Tekstil San. ve Ticaret*
- *Yurt Çimento Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi*
- *Alparslan-1 İşletme Müdürlüğü*
- *Delal Tekstil San ve Ticaret*
- *Muş Şeker Üretim Sanayi Anonim Şirketi*

İl dış ticaretinde çok yüksek oranlı dalgalanmalar görülmektedir. İhracat en yüksek değerini 2013 yılında 33,8 milyon dolarla görmüş, 2019 yılında önceki yıla göre %0,9 oranında artan ihracat 6,2 milyon dolar olmuştur. İl ithalatı ise en yüksek değerini 2016 yılında 5,1 milyon dolarla görmüştür. 2019 yılında önceki yıla göre %14,9 oranında artan ithalat 1,6 milyon dolar olmuştur. Muş ili ihracatı ağırlıklı olarak Antalya Serbest Bölgesi'ne yapılmıştır. Ayrıca Almanya ve Yunanistan'a da ihracat yapılmaktadır. İthalat ise ağırlıklı olarak Çin, Almanya ve Macaristan'dan yapılmıştır.

Dış ticarete konu olabilecek başlıca ürünler ise şunlardır:

- *Süt ve süt ürünleri*
- *Paketleme*

- *Bitkisel ürünler*
- *Dondurulmuş et ve balık ürünleri*
- *Barit madeni*

Muş üretim kapasitesine ilişkin sorunlar ve çözüm önerileri şu şekilde sıralanmaktadır:

1. *Muş Organize Sanayi Bölgesi il merkezinden 25 km uzaklıktadır. Yatırım teşviklerine rağmen istenen konuma ulaşılamamıştır. İldeki yatırımcılar sınırlı sermaye ile çalıştıkları için maliyeti en az 500 bin TL'yi bulan fabrika binalarını yapmaktan kaçınmaktadırlar. Bölge dışından gelen yatırımcılar ise riskli bir bölgede, deneme aşamasında bu boyutta yeni bir yatırıma sıcak bakmamaktadırlar. Yatırım teşvik sistemindeki yeni makine teçhizat kalemleri yerine, lokomotif görev üstlenebilecek sanayicilerin ikinci el donanımları ile birlikte taşınma masraflarının desteklenmesi sağlanmalı, gelişmiş illerde yoğunlaşan mevcut yatırımların kademeli olarak azgelişmiş illere kaydırılması yönünde politikalar geliştirilmelidir.*
2. *Hayvancılık sektöründe, et ve süt veriminin artırılmasına yönelik olarak, hayvan ırkının ıslahı ve süt veriminin yüksek olduğu noktalarda ortak süt sağım sistemleri kurulmalıdır. Bu şekilde sütün bir sanayi ürünü olduğu algısı oluşturularak entegre et ve süt tesisleriyle verim artırılmalıdır. Çiftçiler bilinçlendirilerek, pazar sıkıntısı çekilmeyecek ürünlerde, doğru üretim teknikleriyle Muş Ovası'ndan en üst düzeyde faydalanılmalıdır. Ayrıca, "mera et ve süt ürünleri" konusunda iyi bir tanıtım ve pazarlama stratejisiyle doğal gıda konseptinde farkındalık oluşturulabilir. Muş'a özgü ürünlerin coğrafi işaret ve tescilleri yapılarak etkin ve hesaplı bir tanıtım ve reklam stratejisiyle bilinirliliği sağlanmalı ve doğru bir pazarlamayla gıda sektörünün ilde beşeri sermaye birikimi oluşturması sağlanmalıdır.*
3. *Ülkemizde bölgeler arası gelişmişlik farkı ve ülkenin coğrafi yapısından dolayı iç pazarın batı bölgelerinde yoğunlaşmasıyla beraber Muş ilinin de bu bölgelere uzak oluşu ticari hayatı olumsuz etkilemektedir. Bunun için yeni pazarlara ulaşmak amacıyla bölgeye yakın olan ülkeler hedef alınarak ihracatı özendirecek çalışmalar yapılmalıdır. İldeki tüccar ve sanayicilerin ürünlerini yurtdışına pazarlamayı destekleyici unsurlar sağlanmalıdır. Kamu, ajans ve ticaret odalarının desteğiyle ildeki yatırımcıların ulusal ve uluslararası fuarlara katılımı sağlanmalıdır. Ayrıca iç pazara olan uzaklıktan dolayı nakliye maliyetlerinin düşürülmesi, bunun için de özellikle demiryolu ulaşım hizmetlerinin altyapı ve maliyet açısından geliştirilerek teşvik edilmesi gerekmektedir.*

4. *İmalat sektöründeki kalifiye eleman eksikliği yatırımcıların bölgeye gelmesinin önünde büyük engel teşkil etmektedir. Bunun için özellikle bölgede mesleki eğitim yaygınlaştırılmalı ve kalifiye eleman ihtiyacı doğru bir şekilde tespit edilerek mesleki eğitim müfredatı özel sektörün ihtiyacına uygun hale getirilmelidir. Aynı zamanda sanayicilerin de yatırım öncesi ve sonrasına yönelik bilgi ve tecrübe eksikliği giderilmelidir.*
5. *İşletme sermayesinin yetersizliği nedeniyle özellikle yeni girişimcilerin iş hayatına atılmasında ve mevcut girişimcilerin kapasite artırımında sorunlar yaşanmaktadır. Bölgeye yönelik ürün teşvik modeli geliştirilerek, yapılacak işe göre faizsiz kredi desteği sunulmalıdır. Ayrıca, ilin danışmanlık kapasitesi artırılarak proje hazırlama kültürü geliştirilmelidir.*
6. *Kırsal göçü önlemeye yönelik, geçimlik gelir getirici ve daha çok aile bünyesinde yapılabilecek mikro-girişimci yatırım kolları desteklenmelidir. İlde önemli bir yere sahip olan bağcılık, Muş lalesi, meyvecilik, deri ve yün gibi ürün kollarının sanayiye kazandırılması için uygun sanayi tesislerinin kurulması desteklenmelidir.*
7. *Bölgenin ağır iklimi ve coğrafi koşulları, imalat sektöründe yılın en az beş aylık bölümünde ciddi sorun olmaktadır. İklim şartlarının bu zorluğu özellikle yenilenebilir enerji projeleri, imalat için gerekli ısınma ve enerji desteğiyle hafifletilmelidir. Yine coğrafi şartlar nedeniyle ulaşımda yaşanan sorunları giderici yatırımlar artarak devam etmelidir.*
8. *Su, enerji ve ulaşım alanındaki altyapı eksiklikleri hızla giderilmelidir. Makul seviyenin üzerindeki elektrik kesintilerinden kaynaklanan kazanç kayıplarını telafi edecek düzenlemeler getirilmelidir. Ayrıca, Alparslan İl Barajı'nın yapımı ile tarım alanında sulama altyapısının daha modern hale getirilmesi yönündeki çalışmalar en kısa sürede tamamlanmalı ve tarla içi sulama sistemlerinin kullanılması için gerekli destek ve bilgilendirmeler yapılmalıdır.*
9. *Kamu-üniversite-sanayi işbirliğiyle Ar-Ge ve yenilikçi fikirlere yönelik teşvik mekanizmaları tanıtılarak bu yönde güçlü bir işbirliğine girilmelidir. Ayrıca, sanayiye girdi teşkil edecek yarı mamul ürünler ile ithalatta büyük paya sahip ara malı üretimi noktasında gerekli adımlar atılmalıdır. Mevcut sanayinin benzer sektörlerinin kümelenme mantığı çerçevesinde ortak sitelerde toplanması sağlanmalıdır.*

Bu çalışma kapsamında Muş için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkinci-

si ise önerilen program kapsamında 201 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Muş ilinde program öncesi dönemde GSYH 1,8 milyar dolar iken ilde uygulanacak 201 milyon dolarlık program ile GSYH'nin 2,03 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 443 milyon dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %14 düzeyinde genişleme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendini gösterecektir. Ara girdi arzı net 195,4 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 88,1 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 54,4 milyon dolar artış gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %13,4 oranında ve 49 tutarında artış gösterecektir. Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %22,4 oranında ve 175,3 tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 172,5 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 90,8 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 44 milyon dolar düzeyinde olacaktır. 201 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %13,2 oranında ve 443,8 milyon dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır.

Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (c) hesabındaki değişimin %17 oranında ve 981,4 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir. Nihai talep hesaplarında diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda (gayrisafi sermaye oluşumu - GFCF) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %12,9 oranında ve 59,2 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 75: MUŞ İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	192.081	39.560	16.217	19.406	190	102	4	3.686	49	60
P2	32.315	249.358	30.906	51.216	1.797	188	14	13.287	42	367
P3	9.271	82.738	192.047	38.603	1.725	283	36	13.362	81	184
P4	15.137	116.396	10.409	44.557	3.381	73	14	5.081	44	100
P5	25	382	705	401	2.825	2	0	614	0	6
P6	1.826	3.757	2.628	1.615	313	60	2	481	6	7
P7	1.415	9.219	33.593	3.706	426	112	27	5.652	17	45
P8	2.238	6.109	5.918	5.544	4.006	19	3	11.719	24	62
P9	3.731	25.927	37.356	34.682	2.077	591	16	17.962	16.244	252
P10	1.910	6.642	4.352	3.816	900	18	4	2.298	32	302
TOPLAM	**259.950**	**540.088**	**334.131**	**203.545**	**17.640**	**1.448**	**119**	**74.143**	**16.539**	**1.384**
C	102.920	214.600	46.542	267.568	33.349	38.482	62.452	17.341	19.065	36.145
G	0	39.808	16	14.935	5.748	0	0	1.879	388.803	22.330
I	14.358	126.307	31.643	91.091	8.203	29.221	75.477	26.092	36.846	17.841
X	32.735	49.118	2.933	27.366	152	2.200	0	3.612	1.258	36
AD	409.964	969.922	415.266	604.505	65.093	71.351	138.048	123.066	462.511	77.735

TABLO 75'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
271.354	14.203	**285.557**	4.225	82.302	**86.527**	372.084	37.880	**409.964**
379.491	2.873	**382.364**	143.175	404.954	**548.130**	930.494	39.429	**969.922**
338.331	5.791	**344.122**	20.977	49.434	**70.411**	414.533	733	**415.266**
195.192	9.346	**204.538**	96.554	300.081	**396.635**	601.173	3.332	**604.505**
4.961	1.161	**6.122**	15.054	43.742	**58.796**	64.918	175	**65.093**
10.696	2.707	**13.402**	20.223	37.119	**57.341**	70.744	607	**71.351**
54.212	7.273	**61.485**	2.375	74.188	**76.563**	138.048	0	**138.048**
35.642	3.109	**38.751**	31.971	51.023	**82.993**	121.745	1.322	**123.066**
138.838	13.556	**152.394**	224.243	85.850	**310.093**	462.487	24	**462.511**
20.272	4.906	**25.179**	15.283	37.230	**52.513**	77.692	43	**77.735**
1.448.988	**64.927**	**1.513.915**	**574.081**	**1.165.922**	**1.740.003**	**3.253.918**	**83.545**	**3.337.462**
838.464	81.996	**920.460**			**HARCAMA**	**GELİR**		
473.520	1.062	**474.581**		**GSYH ($)**	**1.804.929**	**1.804.929**		
457.079	23.494	**480.572**		**Fert başı**	**4.424**	**4.424**		
119.412	567	**119.979**						
3.337.462	172.046	**3.509.508**						

TABLO 76: MUŞ İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU - ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	261.034	51.236	19.649	21.992	273	113	4	5.103	57	65
P2	39.373	289.550	33.574	52.038	2.313	187	14	16.493	44	359
P3	10.833	92.138	200.076	37.617	2.129	269	34	15.907	81	173
P4	17.516	128.361	10.738	42.996	4.133	69	13	5.990	44	93
P5	30	436	751	399	3.567	2	0	748	0	6
P6	2.103	4.124	2.698	1.552	381	56	2	565	6	6
P7	1.610	9.996	34.076	3.516	512	104	25	6.551	16	41
P8	2.736	7.117	6.451	5.652	5.174	19	3	14.596	25	60
P9	4.284	28.375	38.246	33.213	2.519	553	15	21.014	16.023	233
P10	2.186	7.246	4.441	3.642	1.088	17	4	2.679	31	277
TOPLAM	**341.707**	**618.579**	**350.702**	**202.617**	**22.089**	**1.388**	**114**	**89.646**	**16.329**	**1.313**
C	150.705	267.047	51.689	285.408	46.770	38.753	62.810	22.583	19.145	36.564
G	0	49.537	18	15.930	8.061	0	0	2.447	390.444	22.589
I	21.024	157.176	35.142	97.164	11.504	29.426	75.909	33.980	37.002	18.047
X	47.934	61.122	3.258	29.191	214	2.216	0	4.704	1.263	36
AD	561.370	1.153.462	440.809	630.310	88.638	71.784	138.833	153.360	464.183	78.550

TABLO 76'NIN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
359.525	18.818	**378.343**	6.487	126.352	**132.839**	511.182	50.188	**561.370**
433.945	3.286	**437.231**	175.308	495.837	**671.144**	1.108.376	45.086	**1.153.462**
359.258	6.150	**365.408**	22.232	52.391	**74.623**	440.031	778	**440.809**
209.954	10.053	**220.007**	99.009	307.710	**406.719**	626.726	3.584	**630.310**
5.939	1.390	**7.329**	20.765	60.335	**81.100**	88.429	209	**88.638**
11.493	2.908	**14.401**	20.007	36.723	**56.730**	71.132	652	**71.784**
56.448	7.573	**64.022**	2.321	72.491	**74.811**	138.833	0	**138.833**
41.834	3.650	**45.484**	40.959	65.367	**106.325**	151.809	1.551	**153.360**
144.475	14.107	**158.582**	220.977	84.599	**305.576**	464.158	25	**464.183**
21.612	5.230	**26.842**	15.035	36.626	**51.662**	78.504	46	**78.550**
1.644.483	**73.165**	**1.717.648**	**623.099**	**1.338.432**	**1.961.531**	**3.679.179**	**102.121**	**3.781.300**
981.474	95.982	**1.077.456**			**HARCAMA**	**GELİR**		
489.027	1.096	**490.124**		**GSYH ($)**	**2.034.695**	**2.034.695**		
516.376	26.542	**542.918**		**Fert başı**	**4.987**	**4.987**		
149.939	713	**150.651**						
3.781.300	197.497	**3.978.797**						

TABLO 77: MUŞ İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,91694	0,33142	0,16811	0,13535	0,00417	0,00068	0,00004	0,03138	0,00030	0,00052	**2,588903**
P2	0,09807	1,41167	0,09660	0,09656	0,00469	0,00038	0,00003	0,02676	0,00011	0,00062	**1,735502**
P3	0,13245	0 59995	1,92121	0,23796	0,01374	0,00150	0,00018	0,08116	0,00047	0,00118	**2,989814**
P4	0,07522	0,31494	0,06158	1,10 852	0,00802	0,00026	0,00004	0,01811	0,00012	0,00035	**1,587156**
P5	0,00391	0,01895	0,02395	0,01124	1,04600	0,00005	0,00001	0,01219	0,00002	0,00012	**1,116443**
P6	0,06126	0,11315	0,08253	0,04303	0,00590	1,00094	0,00004	0,01320	0,00013	0,00020	**1,320372**
P7	0,06280	0,25783	0,48235	0,09876	0,00876	0,00123	1,00024	0,06800	0,00026	0,00070	**1,980923**
P8	0,05489	0,13252	0,11486	0,07634	0,03912	0,00030	0,00004	1,11304	0,00027	0,00068	**1,532070**
P9	0,04101	0,16517	0,17756	0,11604	0,00854	0,00151	0,00006	0,05492	1,03647	0,00076	**1,602027**
P10	0,06855	0,18276	0,12724	0,08208	0,01500	0,00039	0,00007	0,04172	0,00048	1,00407	**1,522355**
İleri Bağlantı	**2,515104**	**3,528355**	**3,255984**	**2,005876**	**1,153933**	**1,007246**	**1,000751**	**1,460472**	**1,038628**	**1,009217**	

TABLO 78: MUŞ İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,96863	0,34529	0,16245	0,12552	0,00502	0,00063	0,00004	0,03531	0,00029	0,00048	**2,643638**
P2	0,10820	1,43465	0,09525	0,09119	0,00571	0,00036	0,00003	0,03063	0,00011	0,00058	**1,766712**
P3	0,14506	0 62767	1,89651	0,22167	0,01654	0,00139	0,00017	0,09156	0,00046	0,00109	**3,002112**
P4	0,08343	0,33436	0,06130	1,10 262	0,00964	0,00025	0,00003	0,02090	0,00012	0,00033	**1,612995**
P5	0,00440	0,02020	0,02373	0,01069	1,05494	0,00005	0,00001	0,01402	0,00002	0,00011	**1,128160**
P6	0,06786	0,12063	0,08144	0,04086	0,00713	1,00089	0,00003	0,01517	0,00013	0,00019	**1,334322**
P7	0,06911	0,27064	0,47152	0,09237	0,01069	0,00115	1,00023	0,07721	0,00026	0,00065	**1,993829**
P8	0,06036	0,13969	0,11248	0,07171	0,04662	0,00028	0,00004	1,12 745	0,00026	0,00063	**1,559518**
P9	0,04542	0,17451	0,17474	0,10951	0,01045	0,00142	0,00005	0,06282	1,03621	0,00071	**1,615839**
P10	0,07564	0,19344	0,12491	0,07738	0,01804	0,00036	0,00006	0,04756	0,00048	1,00376	**1,541624**
İleri Bağlantı	**2,628085**	**3,661081**	**3,204328**	**1,943513**	**,184769**	**,006777**	**,000701**	**1,522628**	**,038336**		

Ekonomik yapıdaki değişim girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerinden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarında açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 2,588 iken politika şoku ile birlikte 2,643 düzeyine yükselmiştir.

Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %2,1 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %1,7 artarak 1,766 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektöründe üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine gireceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 79: MUŞ İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU -
GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,5889	2,6436	2,11%
Sanayi BCDE	1,7355	1,7667	1,80%
İnşaat F	2,9898	3,0021	0,41%
Hizmetler GHI	1,5872	1,6130	1,63%
Bilgi ve iletişim J	1,1164	1,1282	1,05%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,3204	1,3343	1,06%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,9809	1,9938	0,65%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5321	1,5595	1,79%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,6020	1,6158	0,86%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,5224	1,5416	1,27%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 201 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir.

Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 2,515 seviyesinden %4,4 artışla 2,628 seviyesine yükselecektir. Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %3,7 oranında gerçekleşecektir. Bu, katsayı değişimi sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 366 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 80: MUŞ İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU -
İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,5151	2,6281	4,49%
Sanayi BCDE	3,5284	3,6611	3,76%
İnşaat F	3,2560	3,2043	-1,59%
Hizmetler GHI	2,0059	1,9435	-3,11%
Bilgi ve iletişim J	1,1539	1,1848	2,67%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0072	1,0068	-0,05%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0008	1,0007	0,00%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,4605	1,5226	4,26%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0386	1,0383	-0,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0092	1,0085	-0,07%

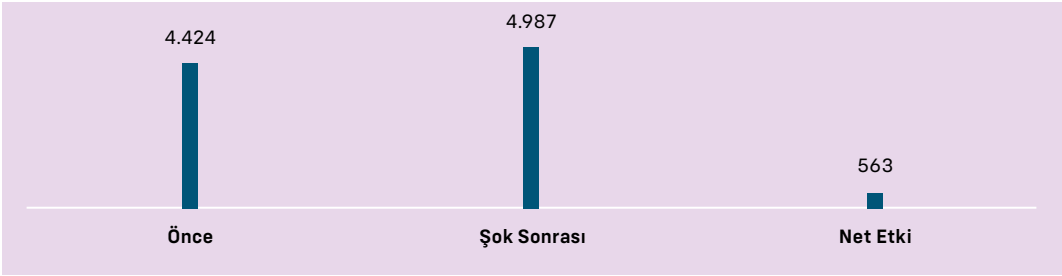
Program öncesinde bu çalışma kapsamında ilin girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan GSYH'si 1,8 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 201 milyon dolarlık kaynak ile il GSYH'sinin 2 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %12,7 oranında ve 229,8 tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 55: MUŞ - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



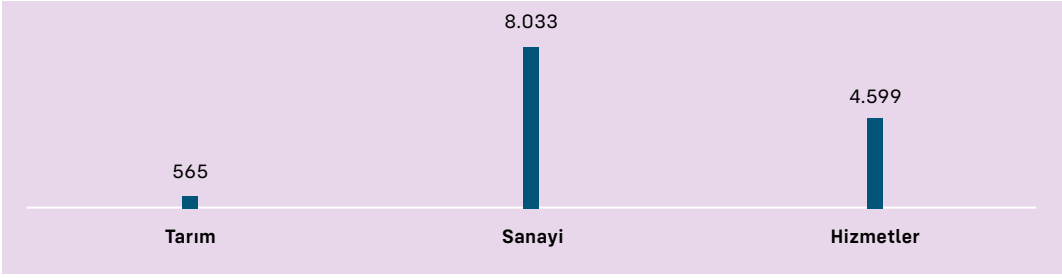
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına olan etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 4.423 dolardan 4.987 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında 563 dolarlık ilave artışın refah düzeyini önemli ölçüde artıracağı görülmektedir.

ŞEKİL 56: MUŞ - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



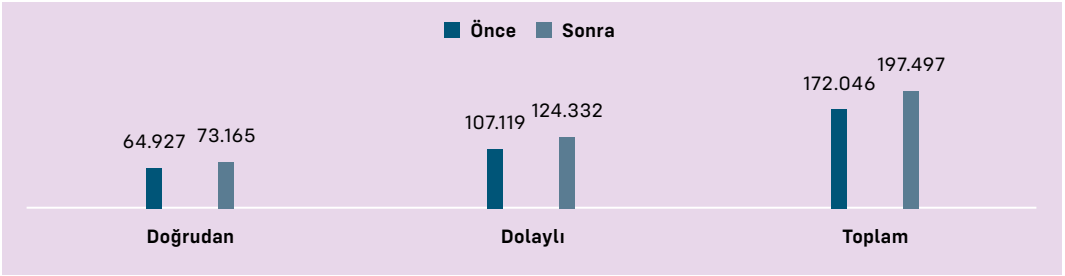
Programın uygulanmasıyla birlikte üretim yapısındaki dönüşüm ve tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 13.197 ilave istihdam artışı olması öngörülmektedir. İlave istihdam artışında sanayi sektörünün payı 8.033 kişi, hizmetler sektörünün payıysa 4.599 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 565 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 8.033 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

ŞEKİL 57: MUŞ - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



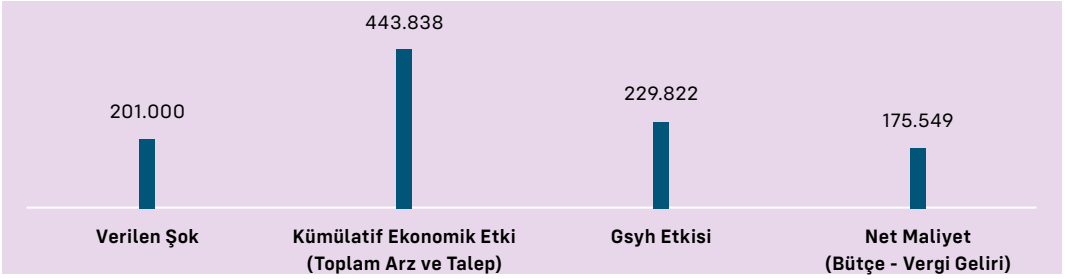
Programın etkisiyle ekonomik genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %13,2 büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %14,7 düzeyinde ve 25,4 milyon dolar tutarında olacaktır. Program öncesi dönemde ilde 172 milyon dolar gelir elde ediliyor iken, program etkisiyle vergi gelirleri 197,4 seviyesine yükselecektir. Vergi gelirlerindeki artışın %67,6'sı dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 58: MUŞ - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İl uygulanacak program ile 201 milyon dolarlık kaynak üretim, sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucunda da il toplam arz ve toplam talebinde 443,8 milyon dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 229,8 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerindeki artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 175,5 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 59: MUŞ - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



BİTLİS

Sosyoekonomik gelişmişlik endekslerinde son beş il arasında yer alan Bitlis, kronik kalkınma sorunu yaşayan illerimizden biridir. Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeli, sanayii ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Bitlis İl Sanayi Durum Raporu'nda yer alan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümü ile Yukarı Murat-Van bölümündeki Bitlis'in toprakları, doğudan Van ili ve Van Gölü, güneyden Siirt ve Batman, batıdan Muş, kuzeyden Ağrı ile çevrilidir.

Bitlis ilinin ekonomisi genel olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Başta buğday olmak üzere şeker pancarı, arpa, patates yetiştirilmektedir. Bal ve ceviz ilin kaliteli olarak ürettiği ürünlerdir. İlde taş işlemeciliği ön plana çıkmaktadır.

Silah endüstrisinin ara malı olan dipçikler ceviz ağaçlarından elde edilmektedir.

Sanayii gelişmemiş olan Bitlis ilinde, gıda ürünleri ve içecek imalatı, madencilik ve taş ocakçılığı ile bitkisel üretim sektörleri öne çıkmaktadır. Madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe, süsleme ve yapı taşları ocakçılığı alt sektörü ön plandadır. İlde metal eşya, dokuma-giyim, gıda, tütün ve orman ürünleri sanayiinde faaliyet gösteren küçük işletmeler de bulunmaktadır.

İldeki mobilya ve ahşap sanayii, genelde çok sayıda küçük ölçekli aile işletmesinden oluşmaktadır. Bu işletmeler düşük kapasite kullanım oranları ile verimsiz çalıştıklarından üretim maliyetleri yüksektir. Ancak mobilya sanayii son dönemlerde hızlı bir dönüşüm geçirerek eskiye oranla daha fazla bilgi ve sermaye yoğun bir sektör olma yolunda ilerlemektedir.

Bitlis ilinde son zamanlarda devlet desteklerinin getirdiği avantajlardan faydalanmak isteyen tekstil firmaları artış göstererek yaklaşık 1.900 kişiye istihdam sağlamıştır. İşletmeler merkezde ve ilçelerde dağınık bir şekilde faaliyetine devam etmektedir. İlde 2019 yılı sonu itibarıyla 16 tekstil işletmesi bulunmaktadır.

Bitlis'te bitkisel üretimde ön plana çıkan ürünler, patates, domates ve ceviz olarak gözükmektedir. İlde yetiştirilen patates tamamen iç tüketime yöneliktir. İl içinde patates tüketiminin fazla olması nedeniyle il dışından da patates getirilerek tüketiciye sunulmaktadır. İl içinde ceviz üretimi de önemli bir getiriye sahiptir. Özellikle Adilcevaz ilçesinde yetiştirilen ceviz, iç piyasada aranan bir üründür. Üretilen cevizin bir kısmı iç piyasada tüketilmekte, bir kısmı ise il dışına pazarlanmaktadır.

Et ve süt üretiminin yanında bal üretimi de yapılmaktadır. Özellikle Bitlis balı Türkiye'de yayla ve meralardaki bitki örtüsünden kaynaklanan özelliğinden dolayı ismen bilinmektedir. Bitlis'te üretilen balın tanıtım ve pazarlama imkânlarının artırılması, il genelinde arıcılık sektörünün gelişmesine katkı sağlayacaktır. İlde kaliteli bal üretimi, balda derecelendirme ve sertifikasyon işlemine geçilmesiyle birlikte artacaktır. Bu da bal pazarlamasını olumlu yönde etkileyecektir.

İl topraklarının %44'ünün çayır-mera alanlarıyla kaplı olması, kaba yem ihtiyacının karşılanması bakımından hayvan yetiştiriciliği için bir avantajdır. Süt verimi yıllık ortalama 1.700 kg/baştır. Kültür ırkı ineklerde yıllık 3.000 kg/baş, melezlerde 1.385 kg/baş ve yerli ırkta ise 716 kg/baştır. Et verimi büyükbaş hayvanda ortalama 185 kg ve küçükbaş hayvanda 18 kg'dir. Balda verim ortalama 18,65 kg/kovandır. Sığır popülasyonundaki genotip değişmeden dolayı birim başına düşen et ve süt verimlerinde artış gözlenmektedir. Özellikle Bitlis'in iklim ve mera koşullarına uygun olan melez ırkın yaygınlaşma eğiliminde olduğu görülmektedir.

Biri merkez ilçede, ikisi Ahlat'ta olmak üzere Tatvan ve Güroymak ilçelerinde toplam 5 adet küçük sanayi sitesi bulunmaktadır. Bitlis Organize Sanayi Böl-

gesi'nde 2017 yılında başlayan tahsis çalışmaları halen devam etmekte olup 55 parselin 49'u tahsis edilmiştir. 28 yatırımcı firmanın inşaatı devam etmektedir, 5 firma üretim faaliyetlerine başlamıştır. Sanayi Sicil Bilgi Sistemi'ne kayıtlı 86 işletmenin, çalışan sayısına göre %36,11'i mikro, %45,83'ü küçük, %18,06'sı orta ölçekli işletmelerdir. İlde büyük ölçekli işletme yoktur. Bitlis ilinde sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %30,56 ile metalik olmayan ürünlerin yer aldığı görülmektedir. Bu sektörü %18,06 ile giyim eşyaları ve yine %18,06 ile gıda ürünleri takip etmektedir. Bitlis ilinde sanayi sektörünün istihdamında %65,57 ile giyim eşyaları, %16,47 ile metalik olmayan mineral ürünler, %7,98 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. İlde sanayi sektöründe çalışan kişi sayısı 2.884'tür.

Bitlis ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Nur-Yapı Hırdavat Makina İnşaat Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.*
- *Aydar & Başar Tekstil Turizm Akaryakıt İnşaat Gıda İthalat İhracat San. ve Ticaret Ltd. Şti.*
- *DT Doğukan Tekstil Sanayi ve Tic. Ltd. Şti.*
- *Adabağ Yapı Sanayi A.Ş.*
- *Okay Deri Kürk Tekstil İnşaat Turizm Gıda Otomotiv Dış Ticaret Ltd. Şti.*

Bitlis ilinde bir adet sicil almış OSB bulunmaktadır. Toplam 55 sanayi parselinin bulunduğu Bitlis Organize Sanayi Bölgesi 207 hektar büyüklüğündedir. Tahsis edilmiş olan 49 parselin beşinde üretime geçilmiş olup 30 parselde inşaat devam etmektedir. Bitlis ilinde, toplam 538 işyerinin bulunduğu 5 adet küçük sanayi sitesi (KSS) faaliyettedir.

KOSGEB'in 2012-2019 döneminde ile sağladığı toplam destek tutarı sadece 15 milyon TL'dir. TÜBİTAK tarafından ile sağlanan destek tutarı ise 2019 yılında 560 bin TL'dir.

Bitlis ilinde, özellikle Ahlat ve Tatvan ilçeleri sınırlarında bulunan ponza ve perlit madeni yataklarının işlenmesinde ve katma değeri yüksek ürünlerin elde edilmesinde, seramik ve fayans işletmelerinin ilde yatırım yapmasında veya yatırım yapmak isteyen firmaları şehre yönlendirecek girişimlerde bulunulmasında ve destek unsurlarının hayata geçirilmesinde fayda vardır.

Sorun: ***OSB'nin Büyük Bölümünde Faaliyete Geçilmemiş Olması***

Çözüm: *Organize Sanayi Bölgesi'nin yer tahsis çalışmaları devam etmektedir. 49 firmaya yer tahsisi yapılmış olup 5 firma üretime başlamıştır. Bu sayının artması ve tahsisi gerçekleştirilen parsellerde bir an önce işletmelerin fabrikalarını kurarak üretime geçmesi bölgeye yeni bir canlılık getirecektir.*

Sorun: ***Üniversite-Sanayi İşbirliğinin Sağlanamaması***

Çözüm: *İlde üniversite açılmasının önemli olduğu bilinmekle birlikte üniversite-sanayi işbirliği henüz sağlanamamıştır. Üniversite-sanayi işbirliğinin sağlanabilmesi için üniversitelerin bağlayıcı bir protokolle çalışması gerekecektir.*

Sorun: ***Ar-Ge Bilgi Eksikliği***

Çözüm: *İldeki sanayi işletmelerinin Ar-Ge konusundaki bilgi eksikliği giderilmeli, işletmelerin ulusal ve uluslararası pazarlarda rekabet edebilmeleri için Ar-Ge faaliyetlerine hız kazandırılmalı ve bu konuda kurumlar arası işbirliği geliştirilmelidir.*

Sorun: ***Marka Bilinç Eksikliği***

Çözüm: *Şirketlerin rekabet gücünü artırmak için marka bir hedef haline getirilmeli ve tanıtım noktasında markalaşmanın önemli olduğu bilincine varılmalıdır.*

Sorun: ***Bitlis KSS'nin Gerek Altyapı Gerekse İşyeri Sayısı Olarak İhtiyaca Cevap Vermemesi***

Çözüm: *İvedilikle yeni bir arazi tespit edilerek hem Bitlis il merkezine hem de Tatvan ilçesine hitap eden yeni bir KSS kurulması gerekmektedir.*

Sorun: ***İlin Lokomotif Sektörü Olan Bims (Briket) İmalatçılarının Yer Problemi***

Çözüm: *Yoğun olarak Tatvan ilçesinde bir kooperatif çatısı altında faaliyet göstermekte olup mevcut faaliyet alanları yerleşim alanlarında kaldığından gerek Tatvan Belediyesi gerekse vatandaşlar tarafından rahatsız edilmektedirler. Bims üreticilerinin hammadde olarak kullandıkları ponzanın bilinçsiz kullanılmasının, bu maden üzerinde yeni malzemelerin üretilmemesinin ve tekel oluşturulmasının önüne geçilmesinin ancak kümelenme ile aşılacağı kanaatindeyiz.*

Sorun: ***Elektrik Dağıtım Şebekesi Yetersizliği***

Çözüm: *Elektrik kesintileri ve kayıplar az sayıdaki sanayi işletmesinin randımanlı bir şekilde çalışmasını engellemektedir. Elektrik dağıtım şebekesinin bölgenin coğrafi şartlarına ve ihtiyaca cevap verecek şekilde yenilenmesi gerekmektedir.*

Bu çalışma kapsamında Bitlis için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi ise önerilen program kapsamında 167,3 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Bitlis ilinde program öncesi dönemde GSYH 1,44 milyar dolar iken ilde uygulanacak 167 milyon dolarlık prog-

ramla GSYH'nin 1,65 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 381 milyon dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %16 düzeyinde genişleme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme, arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendisini gösterecektir. Ara girdi arzı net 173,9 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 76,1 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 46,6 milyon dolar artış gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %16 oranında ve 42,2 tutarında artış gösterecektir. Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %25 oranında ve 145,1 tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 157,4 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 82,3 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 43,9 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

167,3 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %15 oranında ve 381,8 milyon dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır. Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (c) hesabındaki değişimin %21,6 oranında ve 745 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir. Nihai talep hesaplarındaki diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda GFCF (gayrisafi sermaye oluşumu) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %15,8 oranında ve 53,5 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 81: BİTLİS İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	104.639	27.977	10.681	13.071	131	70	3	2.505	33	41
P2	20.247	187.364	21.628	36.651	1.312	139	10	9.594	31	266
P3	6.234	66.724	144.238	29.650	1.352	224	28	10.355	63	143
P4	8.894	82.016	6.830	29.902	2.315	50	9	3.441	30	68
P5	28	510	875	509	3.659	2	0	786	1	8
P6	1.942	4.791	3.121	1.962	388	75	2	590	8	9
P7	979	7.649	25.956	2.928	343	91	21	4.506	13	36
P8	1.552	5.080	4.583	4.390	3.238	16	3	9.365	19	49
P9	3.448	28.738	38.561	36.612	2.237	642	17	19.132	17.374	269
P10	1.592	6.639	4.051	3.633	874	17	4	2.207	31	291
TOPLAM	**149.554**	**417.487**	**260.524**	**159.307**	**15.849**	**1.327**	**97**	**62.481**	**17.602**	**1.179**
C	65.824	164.601	33.246	195.461	24.858	28.926	46.157	12.781	14.110	26.726
G	0	42.128	16	15.052	5.911	0	0	1.911	397.036	22.781
I	9.183	96.880	22.603	66.542	6.115	21.964	55.784	19.232	27.271	13.192
X	1.918	3.391	219	1.783	21	322	0	279	141	4
AD	226.480	724.488	316.608	438.146	52.753	52.540	102.038	96.685	456.161	63.882

TABLO 81'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
159.150	8.330	**167.480**	2.848	55.472	**58.320**	225.801	680	**226.480**
277.240	2.099	**279.339**	116.058	328.256	**444.315**	723.654	833	**724.488**
259.010	4.434	**263.443**	15.834	37.314	**53.148**	316.592	17	**316.608**
133.556	6.395	**139.951**	72.575	225.554	**298.129**	438.079	66	**438.146**
6.377	1.493	**7.870**	11.490	33.386	**44.876**	52.746	7	**52.753**
12.888	3.261	**16.149**	12.824	23.539	**36.363**	52.512	27	**52.540**
42.523	5.705	**48.228**	1.669	52.141	**53.810**	102.038	0	**102.038**
28.294	2.468	**30.763**	25.382	40.508	**65.891**	96.654	31	**96.685**
147.030	14.356	**161.386**	213.165	81.609	**294.774**	456.160	1	**456.161**
19.339	4.680	**24.019**	11.601	28.260	**39.861**	63.880	1	**63.882**
1.085.407	**53.222**	**1.138.629**	**483.447**	**906.040**	**1.389.487**	**2.528.116**	**1.664**	**2.529.780**
612.693	59.917	**672.610**			**HARCAMA**	**GELİR**		
484.836	1.087	**485.923**		**GSYH ($)**	**1.442.709**	**1.442.709**		
338.766	17.412	**356.179**		**Fert başı**	**4.134**	**4.134**		
8.079	38	**8.117**						
2.529.780	131.677	**2.661.457**						

TABLO 82: BİTLİS İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU – ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Toplam Ara Girdi Arzı
P1	162.969	38.793	13.791	15.627	198	82	3	3.723	41	47	**235.273**
P2	26.890	221.541	23.812	37.367	1.701	138	10	12.159	32	260	**323.911**
P3	7.903	75.305	151.584	28.853	1.673	213	26	12.527	63	134	**278.281**
P4	11.202	91.965	7.132	28.910	2.846	48	9	4.136	30	63	**146.341**
P5	37	599	957	516	4.717	2	0	991	1	7	**7.828**
P6	2.406	5.286	3.206	1.866	469	70	2	698	8	8	**14.018**
P7	1.204	8.374	26.463	2.765	412	84	20	5.288	13	33	**44.655**
P8	2.068	6.028	5.064	4.492	4.212	16	2	11.911	20	48	**33.863**
P9	4.293	31.853	39.799	34.991	2.719	600	16	22.731	17.071	247	**154.320**
P10	1.968	7.307	4.152	3.448	1.055	16	3	2.604	30	265	**20.848**
TOPLAM	**220.940**	**487.051**	**275.960**	**158.833**	**20.003**	**1.270**	**92**	**76.768**	**17.308**	**1.112**	**1.259.339**
C	113.144	212.381	37.720	211.675	35.941	29.296	46.510	17.084	14.190	27.133	**745.074**
G	0	54.356	18	16.301	8.547	0	0	2.554	399.287	23.128	**504.191**
I	15.784	125.001	25.645	72.062	8.841	22.245	56.209	25.706	27.426	13.392	**392.312**
X	3.297	4.376	248	1.931	30	326	0	374	142	4	**10.728**
AD	353.166	883.166	339.592	460.803	73.362	53.137	102.811	122.486	458.353	64.769	**2.911.644**

TABLO 82'NİN DEVAMI

Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
12.315	**247.588**	5.107	99.467	**104.573**	352.161	1.005	**353.166**
2.453	**326.364**	145.186	410.642	**555.828**	882.192	974	**883.166**
4.763	**283.045**	16.841	39.688	**56.529**	339.574	18	**339.592**
7.007	**153.348**	74.827	232.555	**307.382**	460.730	73	**460.803**
1.832	**9.660**	16.308	47.385	**63.693**	73.353	9	**73.362**
3.547	**17.565**	12.534	23.007	**35.542**	53.107	30	**53.137**
5.991	**50.646**	1.618	50.546	**52.165**	102.811	0	**102.811**
2.954	**36.817**	32.987	52.644	**85.631**	122.448	37	**122.486**
15.068	**169.388**	208.964	80.000	**288.964**	458.352	1	**458.353**
5.046	**25.894**	11.314	27.560	**38.874**	64.768	2	**64.769**
60.976	**1.320.315**	**525.687**	**1.063.495**	**1.589.181**	**2.909.496**	**2.148**	**2.911.644**
72.863	**817.937**			**HARCAMA**	**GELİR**		
1.130	**505.321**		**GSYH ($)**	**1.650.157**	**1.650.157**		
20.165	**412.477**		**Fert başı**	**4.728**	**4.728**		
51	**10.779**						
155.185	**3.066.829**						

TABLO 83: BİTLİS İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU – LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,89483	0,41498	0,19522	0,16152	0,00518	0,00083	0,00005	0,03790	0,00037	0,00063	**2,711513**
P2	0,0810	1,4131	0,08968	0,09212	0,00468	0,00038	0,00003	0,02587	0,00011	0,00060	**1,707577**
P3	0,11329	0,62359	1,89555	0,23569	0,01428	0,00154	0,00018	0,08156	0,00047	0,00119	**2,967345**
P4	0,05991	0,30480	0,05521	1,10000	0,00775	0,00025	0,00003	0,01692	0,00012	0,00033	**1,545300**
P5	0,00534	0,03145	0,03722	0,01789	1,07559	0,00009	0,00001	0,01979	0,00003	0,00020	**1,187601**
P6	0,08711	0,19478	0,13185	0,07058	0,01018	1,00160	0,00006	0,02196	0,00022	0,00033	**1,518667**
P7	0,05703	0,28386	0,49775	0,10356	0,00972	0,00134	1,00026	0,07292	0,00028	0,00075	**2,027467**
P8	0,04761	0,13901	0,11250	0,07667	0,04140	0,00031	0,00004	1,11534	0,00027	0,00070	**1,533848**
P9	0,03742	0,18270	0,18399	0,12340	0,00956	0,00167	0,00006	0,05937	1,03967	0,00083	**1,638664**
P10	0,06830	0,22048	0,14273	0,09451	0,01820	0,00046	0,00008	0,04883	0,00057	1,00477	**1,598935**
İleri Bağlantı	**2,451826**	**3,808750**	**3,341687**	**2,075944**	**1,196541**	**1,008461**	**1,000820**	**1,500454**	**1,042097**	**1,010337**	

TABLO 84: BİTLİS İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,99936	0,43807	0,19034	0,15024	0,00631	0,00078	0,00005	0,04348	0,00036	0,00058	**2,829575**
P2	0,09674	1,44073	0,08938	0,08729	0,00575	0,00036	0,00003	0,03018	0,00011	0,00056	**1,751124**
P3	0,13375	0,65612	1,87093	0,21862	0,01723	0,00143	0,00017	0,09301	0,00046	0,00110	**2,992818**
P4	0,07191	0,32684	0,05562	1,09462	0,00936	0,00024	0,00003	0,01991	0,00012	0,00031	**1,578949**
P5	0,00650	0,03383	0,03697	0,01699	1,08988	0,00008	0,00001	0,02302	0,00003	0,00019	**1,207504**
P6	0,10353	0,20895	0,13010	0,06680	0,01226	1,00150	0,00006	0,02553	0,00022	0,00031	**1,549249**
P7	0,06773	0,30009	0,48674	0,09661	0,01192	0,00126	1,00024	0,08369	0,00028	0,00069	**2,049243**
P8	0,05662	0,14842	0,11088	0,07208	0,04944	0,00030	0,00004	1,13164	0,00027	0,00065	**1,570342**
P9	0,04482	0,19480	0,18159	0,11613	0,01176	0,00157	0,00006	0,06874	1,03933	0,00077	**1,659572**
P10	0,08115	0,23510	0,14040	0,08882	0,02188	0,00043	0,00007	0,05625	0,00056	1,00439	**1,629053**
İleri Bağlantı	**2,662108**	**3,982944**	**3,292956**	**2,008203**	**,235795**	**,007942**	**,000762**	**,575433**	**,041733**	**,009555**	

Ekonomik yapıdaki değişim, girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerinden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarından açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 2,711 iken politika şoku ile birlikte 2,829 düzeyine yükselmiştir. Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %4,3 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %2,5 artarak 1,751 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektöründe üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine gireceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 85: BİTLİS İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,7115	2,8296	4,35%
Sanayi BCDE	1,7076	1,7511	2,55%
İnşaat F	2,9673	2,9928	0,86%
Hizmetler GHI	1,5453	1,5789	2,18%
Bilgi ve iletişim J	1,1876	1,2075	1,68%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,5187	1,5492	2,01%
Gayrimenkul faaliyetleri L	2,0275	2,0492	1,07%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5338	1,5703	2,38%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,6387	1,6596	1,28%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,5989	1,6291	1,88%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 167,2 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir.

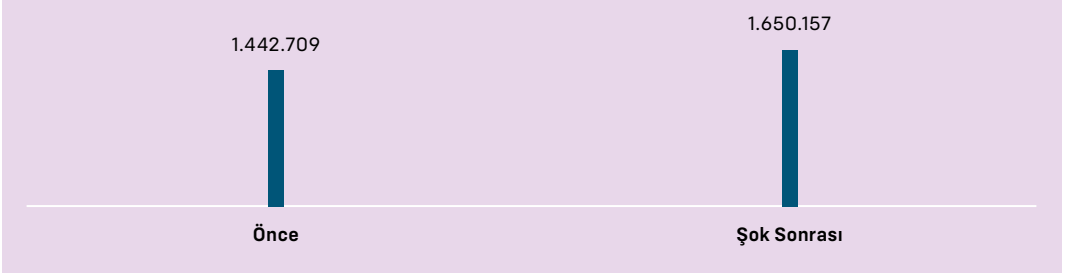
Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 2,451 seviyesinden %8,5 artışla 2,662 seviyesine yükselecektir. Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %4,5 oranında gerçekleşecektir. Bu, katsayı değişimi sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 398 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 86: BİTLİS İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,4518	2,6621	8,58%
Sanayi BCDE	3,8088	3,9829	4,57%
İnşaat F	3,3417	3,2930	-1,46%
Hizmetler GHI	2,0759	2,0082	-3,26%
Bilgi ve iletişim J	1,1965	1,2358	3,28%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0085	1,0079	-0,05%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0008	1,0008	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5005	1,5754	5,00%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0421	1,0417	-0,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0103	1,0096	-0,08%

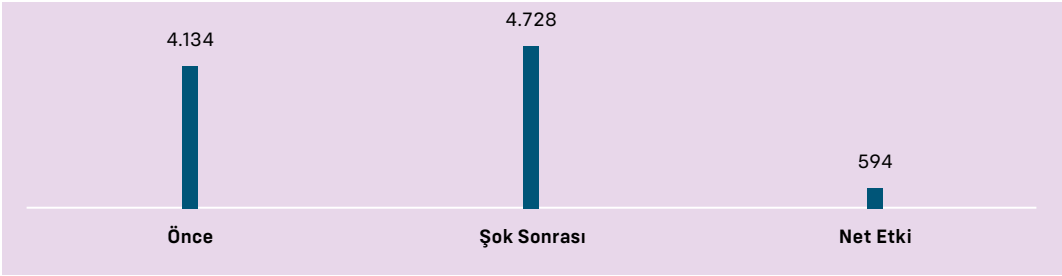
Program öncesinde bu çalışma kapsamında girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan ilin GSYH'si 1,44 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 167,2 milyon dolarlık kaynak ile il GSYH'sinin 1,65 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %14,3 oranında ve 207,4 tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 60: BİTLİS - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



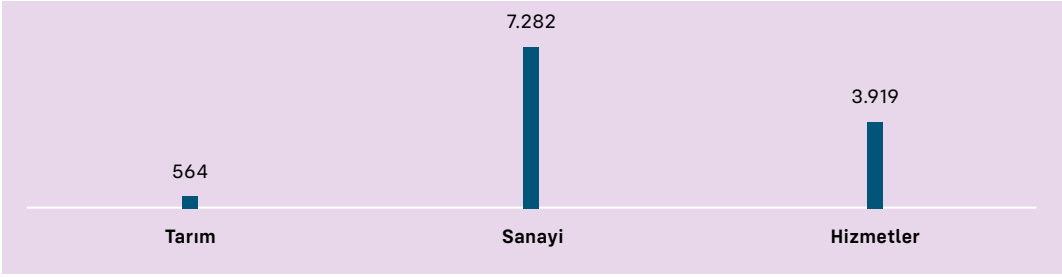
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına olan etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 4.133 dolardan 4.728 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında 594 dolarlık ilave artışın refah düzeyini önemli ölçüde artıracağı görülmektedir.

ŞEKİL 61: BİTLİS - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



Programın uygulanmasıyla birlikte üretim yapısında dönüşüm gerçekleşmesi, tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 11.765 ilave istihdam artışı olması öngörülmektedir. Bunda sanayi sektörünün payı 7.282 kişi, hizmetler sektörünün payı ise 3.919 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 564 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 7.282 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

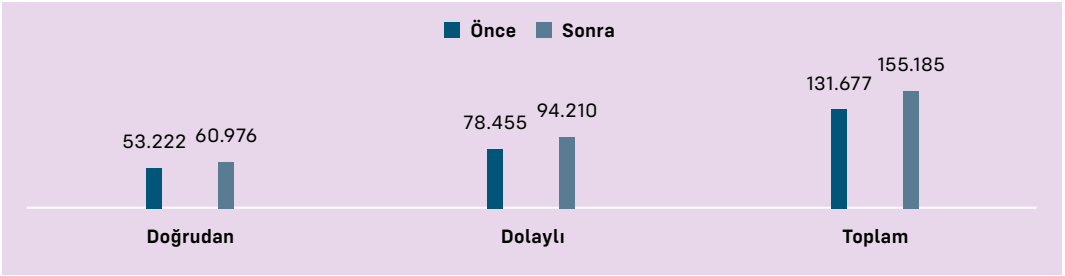
ŞEKİL 62: BİTLİS - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



Programın etkisiyle il ekonomisindeki genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %15 büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %17,8 düzeyinde ve 23,5 milyon dolar tutarında olacaktır. Program öncesi dönemde ilde 131,6 milyon dolar gelir elde ediliyor iken, program etkisiyle vergi gelirleri 155,1 seviyesine yükselecektir.

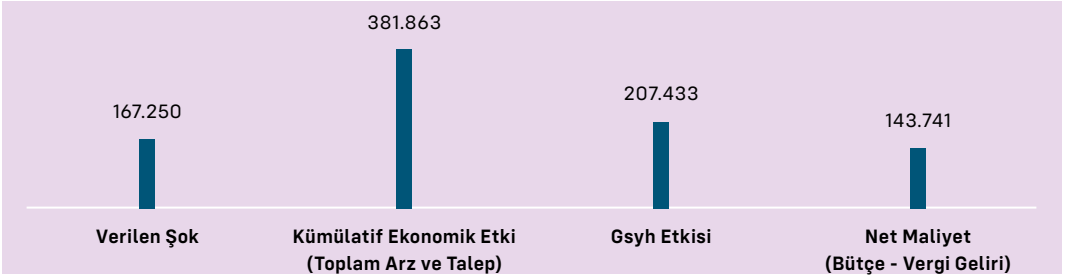
Vergi gelirlerindeki artışın %67'si dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 63: BİTLİS - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İlde uygulanacak programla 167,2 milyon dolarlık kaynak üretim, sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucunda ise il toplam arz ve toplam talebinde 381,8 milyon dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 207,4 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerindeki artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 143,7 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 64: BİTLİS - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



HAKKARİ

Ülkenin coğrafi olarak en uzak ili konumunda olan Hakkari, genç nüfusu ve tarımsal potansiyeli ile kronik kalkınma sorununu çözebilecek bir il konumundadır. Son yirmi yılda ulaştırma, enerji, eğitim ve sağlık altyapılarına yapılan yatırımlar sayesinde ilin ekonomik dönüşüm sürecinin de hızlandırılabileceği değerlendirilmektedir. Sosyoekonomik gelişmişlik endekslerinde son 4 il arasında yer alan Hakkari'de kronik kalkınma sorununun üretim kapasitesi artmaksızın, tarım ve sanayi yatırımları olmaksızın çözülmesi mümkün değildir. Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeli, sanayii ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Hakkari İl Sanayi Durum Raporu'nda ilin ekonomik potansiyeli, sorunları ve çözüm önerileri açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu raporda öne çıkan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

Hakkari ili, Türkiye topraklarının beşte birinin bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nin Hakkari bölümünde yer alır. İl doğudan Türkiye-İran sınırı ve güneyden Türkiye-Irak sınırı ile çevrelenmiştir. İki ayrı devletle sınırı olan ilin kuzeyinde Van ilinin Başkale ve Gürpınar ilçeleri, batısında Şırnak ilinin Beytüşşebap ve Uludere ilçeleri yer almaktadır. Genel karakteristiğini yüksek dağların belirlediği ilin denizden yüksekliği ortalama 2.000 metrenin üzerindedir. Güney Doğu Toroslar dağ silsilesinin etkisinde olan Hakkari'de irili ufaklı birçok yüksek dağ bulunmaktadır. İlin toplam alanının büyük bir bölümünü kaplayan dağlar, il alanının %87,6'sına tekabül etmektedir.

Hakkari ekonomisinin genel yapısına bakıldığında, tarımın, özellikle de hayvancılığın hâkim ekonomik faaliyet kolu olduğu görülmektedir. Hakkari, tarım sektöründe çalışanların en fazla, ancak tarımsal faaliyetlerin en az geliştiği illerden biridir. Faal nüfusun %90'ı tarımla (hayvancılık ve ormancılık) uğraşır. Ova ve vadiler verimli ise de iklimin çok sert ve arazinin engebeli oluşu, akarsuların derin vadilerden akması ve sulamaya elverişli olmaması sebebiyle geniş çapta tarla tarımı sınırlı alanlarda yapılmaktadır. Türkiye'nin rakımı en yüksek ovalarından biri Yüksekova ilçesindedir. Tarla tarımı sadece Yüksekova'nın Gever Ovası'nda yapılmaktadır. Yüksekova büyükbaş hayvancılık ve yem bitkileri yetiştiriciliği açısından da önemli bir potansiyele sahiptir. Arıcılığın önemli bir uğraş olduğu ilde 2019 yılında 1.111 arıcılık işletmesinde 5.215'i eski tip olmak üzere toplam 91.391 arı kovanı ile 1.087,9 ton bal üretilmiştir (TÜİK 2019). Arıcılık ilde gelişme göstermektedir.

Hakkari ilinde sanayileşmeye yönelik önemli bir gelişme kaydedilememiştir. Zira daha önceki yıllara ilişkin tespitlere göre çalışan nüfusun sadece %1,5'i sanayi sektöründe çalışmaktadır. Hizmet sektörünün payının geçmiş yıllarla kıyaslandığında hızla arttığı görülmektedir. İlde tarımdan ciddi bir kaçış ve hizmet sektöründe ciddi bir artış görülmektedir. Hakkari ekonomisinde tarım faaliyetinden sonra en önemli pay ticaretindir. Çevredeki kırsal alanlardan getirilerek şehirde satılan başlıca ürünler, tahıllar, sebze, fasulye, patates, elma, ceviz ve hayvansal ürünlerdir.

Hakkari, bulunduğu jeolojik ve coğrafi konum nedeniyle maden çeşitliliği ve rezervi yönünden zengin olduğu öngörülen bir ilimizdir. MTA'nın Hakkari ve yakın çevresinde yaptığı çalışmalar sonucunda, titan, krom, kurşun-çinko ve kükürt cevherleşmelerine yönelik bulgular ortaya çıkarılmıştır. MTA'nın yaptığı çalışmalarla, Çukurca ilçesinde 2 sahada kurşun-çinko zuhuru tespit edilmiştir. Bunlardan Üzümlü (Deştan) köyü mevkilerinde gözlenen kurşun-çinko yatağı geçmiş yıllarda işletilmiş olup, sahada eski işletmenin pasa ve cevher kalıntıları gözlenmektedir. Bu nedenle kurşun-çinko oluşumlarına yüzeyde cüruflar halinde rastlanmaktadır.

Sanayi sektöründe, süt işleme tesisi, atölye tipi el halıcılığı, temizlik malzemeleri üretim tesisi, PVC, alüminyum ve demir profil doğrama, plastik eşya üretim tesisi, çorap üretim tesisi, organik tarım ve hayvancılık, tahıl ürünleri imalatı, et ve et ürünleri üretimi, mobilya imalatı, inşaat yapı malzemeleri imalatı, özellikle iç piyasaya yönelik gıda ürünleri imalatı öne çıkmaktadır.

Hakkari ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %81,61'i mikro, %16,09'u küçük, %2,30'u orta ölçekli işletmelerdir. İlde büyük ölçekli işletme yoktur. Hakkari ilinde sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %33,33 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %12,64 ile ağaç ve mantar ürünleri, üçüncü sırada %10,34 ile mobilya ve dekorasyon ürünleri, dördüncü sırada %9,20 ile diğer madencilik ve taş ocaklığı, beşinci sırada yine %9,20 ile kauçuk ve plastik sektörlerinin yer aldığı görülmektedir. Hakkari ilinde sanayi sektörünün istihdamında %30,59 ile gıda ürünleri, %29,66 ile metal cevherleri, %10,56 ile metalik olmayan mineral ürünler sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. İldeki toplam sanayi istihdamı 644'tür.

Hakkari ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Çölemerik Madencilik İnşaat Taahhüt San. Tic. Ltd. Şti.*
- *Karakaya Madencilik San. ve Tic. Ltd. Şti.*
- *Meskan Ölmez Madencilik Hafriyat İnşaat Ltd. Şti.*
- *Seyitoğlu Madencilik İnşaat Beton Gıda San. ve Tic. Ltd. Şti.*
- *Baskın Kardeşler Süt Hayvan İnşaat San. Tic. Ltd. Şti.*

Hakkari ilinde yapımına yeni başlanacak OSB Yüksekova ilçesinde bulunmaktadır. OSB alanı 145 hektar büyüklüğündedir. Hakkari ilinde toplam 150 işyeri ve 3 adet sanayi sitesi faaliyettedir ve tamamı doludur. 2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından ilde verilen toplam destek tutarı sadece 5 milyon TL'dir. 2019 yılındaki TÜBİTAK destekleri de 450 bin TL düzeyindedir.

Tarım

- *Hakkari ilinde çayır mera alanlarının Türkiye ortalamasının çok üzerinde olması tarım ve hayvancılık alanında yapılacak muhtemel yatırımlar için önemli fırsatlar sunmaktadır.*
- *Bölgenin su kaynaklarının Türkiye ortalamasının üzerinde olması nedeniyle kültür balıkçılığında ciddi yatırım potansiyelleri mevcuttur.*
- *Bitki çeşitliliğinin fazla olması nedeniyle bal arıcılığı açısından ciddi yatırım potansiyeli taşımaktadır.*
- *Bölge seracılık açısından incelendiğinde, yüksek güneş alma potansiyeli*

ve belli alanlarında bulunan jeotermal kaynaklar nedeniyle örtü altı üretimi yatırım yapılabilecek hedef sektörlerden biri olmaktadır.

Madencilik

- *Hakkari ilinin başlıca madenleri krom, kurşun-çinko, titan, mermer, barit ve kükürttür. Bölgede faaliyet gösteren madencilik işletmeleri kurşun-çinko, krom ve mermer üzerinde yoğunlaşmıştır. Hakkari ili özellikle sahip olduğu kurşun-çinko maden rezervi ile büyük yatırım potansiyeli taşımaktadır.*

Enerji

- *Hakkari ili güneş enerjisi ve hidroelektrik enerji kaynakları açısından zengin yatırım potansiyeline sahiptir.*
- *Bölgede üretim, inşaat ve proje aşamasında çok sayıda HES projesi vardır. Hakkari ili başta Zap Suyu olmak üzere akımı yüksek birçok akarsu kaynağına sahiptir. Ayrıca yan akarsu kollarının yüksek oluşu mikro-HES yatırımları için büyük potansiyel barındırmaktadır.*
- *Türkiye Güneş Enerjisi Potansiyel Atlası'na (GEPA) göre Hakkari ili güneşlenme süresi bakımından Türkiye'de birinci sırada ve güneş enerjisi global radyasyon değeri sıralamasında ise sekizinci sıradadır.*
- *Hakkari ilinin gerçek rüzgâr enerjisi potansiyeli net olarak belirlenmemiş olmakla beraber, rüzgâr hızının yatırımlar için uygun olduğu alanlar vardır.*

Altyapı

- *İlde kurulacak OSB, yatırım yeri talebini karşılamak açısından önemlidir. İlin imalat sanayii yatırımlarını tetikleyecek öncelikli yatırımlarının başında gelmektedir.*
- *Yüksekova ilçesinde kurulması kararlaştırılan iç gümrük müdürlüğünün faaliyete geçmesi, Hakkari Üniversitesi'ne bağlı kampüs çalışmaları il ekonomisine katkı sağlayacak yatırımlardır.*
- *Şemdinli ilçesi Derecik Kara Hudut Kapısı ile Çukurca İlçesi Üzümlü Kara Hudut Kapısı'nın sınır ticaretine açık hale getirilmesi dış ticarete olumlu etkide bulunacaktır.*
- *Bunun yanında Esendere'den başlayıp Van iline kadar devam eden bölünmüş yol çalışmalarının ve Dilimli Barajı'nın tamamlanması da il açısından önem taşıyan yatırımlardır.*

Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Ulaşım

Bağlantı yolları olan Van-Şırnak bölünmüş yol çalışmalarının bir an önce yapılıp bitirilmesi ve ulaşıma açılması hususu ulaşımda yaşanan sorunları giderecektir.

Enerjide düşük voltaj ve sık sık yaşanan kesintiler

İle acilen alternatif bir enerji hattının getirilmesine, il merkezindeki yıpranmış enerji nakil hatlarının değiştirilmesine ve yeraltına alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Hammadde temininde sorunlar

Sanayi üretimine yönelik tesisler yetersiz olduğundan hammadde ihtiyaçları en yakın sanayi bölgesi olan Gaziantep ilinden sağlanmaktadır. İlde bu anlamda lojistik merkezleri kurulmalıdır.

Kalifiye elaman sorunu

İlde mesleki alanda eğitim veren kurumların açılması gerekmektedir. Bunun yanında özel sektör, devlet ve STK'ların işbirliğiyle mesleki kurslar düzenlenmelidir.

Kurumsallaşma problemi

İlde faaliyet gösteren işletmelerin kurumsal bir yapıya sahip olabilmesi için çalışmalar yapılmalı, gerekirse işletmeler bu noktada devlet kurumları tarafından desteklenmelidir.

Bu çalışma kapsamında Hakkari için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi ise önerilen program kapsamında 155,6 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Hakkari ilinde program öncesi dönemde GSYH 1,56 milyar dolar iken ilde uygulanacak 155,6 milyon dolarlık program ile GSYH'nin 1,73 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 317 milyon dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %12 düzeyinde genişleme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendisini gösterecektir. Ara girdi arzı net 130,5 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 43,5 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 36,1 milyon dolar artış

gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %12,7 oranında ve 33,1 tutarında artış gösterecektir. Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %23,7 oranında ve 123,8 tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 129,3 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 67,1 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 35,4 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

155,5 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %11,9 oranında ve 317,5 milyon dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır. Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (c) hesabındaki değişimin %18,4 oranında ve 675,7 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir. Nihai talep hesaplarında diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda GFCF (gayrisafi sermaye oluşumu) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %13,3 oranında ve 42,4 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 87: HAKKARİ İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	58.061	17.275	7.376	9.198	91	49	2	1.774	24	29
P2	15.673	146.608	18.926	32.683	1.155	122	9	8.612	28	240
P3	6.067	65.630	158.668	33.236	1.495	247	32	11.685	71	162
P4	6.337	59.064	5.501	24.541	1.875	41	8	2.843	25	57
P5	24	445	854	506	3.595	2	0	788	1	8
P6	1.200	2.993	2.180	1.397	273	53	2	423	6	6
P7	605	4.776	18.125	2.084	241	64	15	3.228	10	26
P8	2.321	7.679	7.749	7.564	5.505	27	4	16.241	34	86
P9	4.614	38.867	58.326	56.430	3.403	974	27	29.684	27.182	421
P10	1.096	4.621	3.153	2.881	684	14	3	1.762	25	234
TOPLAM	**95.997**	**347.958**	**280.860**	**170.520**	**18.316**	**1.591**	**102**	**77.039**	**27.405**	**1.268**
C	55.826	141.108	31.875	190.959	23.967	27.823	45.711	12.570	13.993	26.447
G	0	52.892	23	21.537	8.347	0	0	2.752	576.662	33.015
I	7.788	83.052	21.671	65.010	5.895	21.126	55.244	18.913	27.045	13.054
X	9.657	24.385	2.109	10.992	173	1.745	0	4.963	1.969	22
AD	169.268	649.394	336.537	459.018	56.698	52.286	101.057	116.237	647.074	73.806

TABLO 87'NİN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
93.878	4.914	**98.792**	2.316	45.106	**47.421**	146.213	23.055	**169.268**
224.055	1.696	**225.752**	100.110	283.149	**383.258**	609.010	40.384	**649.394**
277.292	4.747	**282.039**	15.912	37.499	**53.412**	335.450	1.087	**336.537**
100.291	4.802	**105.093**	85.485	265.679	**351.164**	456.256	2.761	**459.018**
6.224	1.457	**7.681**	12.446	36.162	**48.607**	56.288	410	**56.698**
8.531	2.159	**10.690**	14.319	26.283	**40.602**	51.292	994	**52.286**
29.173	3.914	**33.087**	2.109	65.862	**67.971**	101.057	0	**101.057**
47.210	4.119	**51.329**	23.561	37.601	**61.161**	112.490	3.747	**116.237**
219.927	21.474	**241.400**	293.305	112.289	**405.595**	646.995	79	**647.074**
14.473	3.503	**17.976**	16.233	39.543	**55.776**	73.751	54	**73.806**
1.021.054	**52.783**	**1.073.838**	**565.794**	**949.172**	**1.514.966**	**2.588.804**	**72.570**	**2.661.374**
570.278	55.770	**626.048**			**HARCAMA**	**GELİR**		
695.227	1.559	**696.786**		**GSYH ($)**	**1.567.750**	**1.567.750**		
318.800	16.386	**335.186**		**Fert başı**	**5.589**	**5.589**		
56.015	266	**56.281**						
2.661.374	126.764	**2.788.138**						

TABLO 88: HAKKARİ İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU – ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	90.414	23.724	9.428	11.018	134	58	2	2.547	29	33
P2	20.920	172.573	20.734	33.558	1.463	123	9	10.598	29	237
P3	7.701	73.468	165.310	32.453	1.802	238	30	13.675	71	152
P4	8.055	66.213	5.740	23.997	2.263	39	7	3.332	25	53
P5	32	519	926	514	4.510	2	0	960	1	7
P6	1.511	3.322	2.253	1.352	326	50	2	491	6	6
P7	758	5.282	18.657	2.010	287	61	14	3.732	10	24
P8	3.125	9.120	8.565	7.836	7.039	27	4	20.165	35	86
P9	5.792	43.032	60.102	54.499	4.057	928	25	34.360	26.804	391
P10	1.381	5.134	3.261	2.793	819	13	3	2.047	24	218
TOPLAM	**139.689**	**402.387**	**294.976**	**170.031**	**22.701**	**1.540**	**97**	**91.905**	**27.034**	**1.207**
C	93.958	178.305	35.472	203.720	33.238	28.125	45.996	16.066	14.088	26.746
G	0	66.834	25	22.976	11.576	0	0	3.518	580.561	33.388
I	13.108	104.945	24.117	69.354	8.176	21.356	55.588	24.174	27.228	13.201
X	16.254	30.812	2.347	11.726	240	1.764	0	6.344	1.982	22
AD	263.008	783.284	356.937	477.807	75.931	52.786	101.681	142.007	650.894	74.565

TABLO 88'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
137.388	7.191	**144.579**	4.136	80.554	**84.690**	229.268	33.740	**263.008**
260.244	1.970	**262.215**	123.855	350.308	**474.163**	736.377	46.906	**783.284**
294.901	5.048	**299.949**	16.633	39.198	**55.832**	355.781	1.156	**356.937**
109.725	5.254	**114.978**	87.589	272.218	**359.807**	474.786	3.021	**477.807**
7.472	1.749	**9.220**	16.955	49.264	**66.219**	75.440	492	**75.931**
9.317	2.358	**11.675**	14.116	25.910	**40.026**	51.701	1.085	**52.786**
30.835	4.137	**34.971**	2.069	64.641	**66.710**	101.681	0	**101.681**
56.003	4.886	**60.889**	29.536	47.137	**76.673**	137.562	4.445	**142.007**
229.990	22.457	**252.447**	288.077	110.288	**398.365**	650.812	82	**650.894**
15.692	3.798	**19.490**	16.012	39.005	**55.017**	74.506	59	**74.565**
1.151.567	**58.847**	**1.210.414**	**598.978**	**1.078.523**	**1.677.500**	**2.887.914**	**90.986**	**2.978.900**
675.714	66.081	**741.795**			**HARCAMA**	**GELİR**		
718.879	1.612	**720.491**		**GSYH ($)**	**1.736.347**	**1.736.347**		
361.248	18.568	**379.816**		**Fert başı**	**6.190**	**6.190**		
71.492	340	**71.831**						
2.978.900	145.447	**3.124.347**						

TABLO 89: HAKKARİ İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU – LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,53928	0,26284	0,14815	0,11995	0,00412	0,00062	0,00004	0,02975	0,00029	0,00047	**2,105500**
P2	0,05395	1,33609	0,08347	0,08468	0,00462	0,00034	0,00003	0,02533	0,00010	0,00057	**1,589188**
P3	0,08157	0,54971	1,94681	0,24353	0,01597	0,00160	0,00020	0,09014	0,00051	0,00126	**2,931304**
P4	0,03116	0,19367	0,03943	1,07364	0,00591	0,00017	0,00003	0,01279	0,00009	0,00024	**1,357130**
P5	0,00349	0,02453	0,03495	0,01657	1,06896	0,00008	0,00001	0,01923	0,00003	0,00019	**1,168040**
P6	0,04312	0,11224	0,09207	0,04749	0,00726	1,00112	0,00004	0,01586	0,00015	0,00023	**1,319571**
P7	0,02864	0,17285	0,36035	0,07417	0,00774	0,00096	1,00019	0,05538	0,00021	0,00055	**1,701057**
P8	0,04879	0,16751	0,16582	0,11040	0,06100	0,00045	0,00007	1,17412	0,00041	0,00105	**1,729610**
P9	0,02780	0,16350	0,20146	0,13235	0,01117	0,00179	0,00007	0,06784	1,04393	0,00091	**1,650821**
P10	0,03226	0,12330	0,09683	0,06245	0,01268	0,00030	0,00005	0,03473	0,00040	1,00331	**1,366298**
İleri Bağlantı	**1,890059**	**3,106244**	**3,169345**	**1,965221**	**1,199419**	**1,007428**	**1,000732**	**1,525169**	**1,046120**	**1,008782**	

TABLO 90: HAKKARİ İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,60729	0,27456	0,14261	0,11094	0,00486	0,00058	0,00003	0,03290	0,00028	0,00043	**2,174484**
P2	0,06544	1,35979	0,08329	0,08091	0,00557	0,00033	0,00003	0,02889	0,00010	0,00054	**1,624904**
P3	0,09799	0 58128	1,92334	0,22815	0,01889	0,00150	0,00018	0,10063	0,00050	0,00116	**2,953632**
P4	0,03832	0,21021	0,04012	1,07 088	0,00705	0,00017	0,00002	0,01485	0,00009	0,00023	**1,381936**
P5	0,00437	0,02675	0,03508	0,01602	1,08 075	0,00008	0,00001	0,02203	0,00003	0,00018	**1,185292**
P6	0,05248	0,12180	0,09177	0,04568	0,00862	1,00107	0,00004	0,01817	0,00015	0,00022	**1,340014**
P7	0,03496	0,18546	0,35677	0,07059	0,00938	0,00091	1,00018	0,06283	0,00021	0,00052	**1,721811**
P8	0,05866	0,17872	0,16287	0,10418	0,07076	0,00043	0,00006	1,19320	0,00040	0,00097	**1,770249**
P9	0,03410	0,17632	0,20030	0,12638	0,01351	0,00171	0,00007	0,07721	1,04354	0,00086	**1,673988**
P10	0,03942	0,13366	0,09663	0,05995	0,01509	0,00029	0,00005	0,03961	0,00039	1,00309	**1,388185**
İleri Bağlantı	**2,033035**	**3,248559**	**3,132781**	**1,913694**	**1 ,234476**	**1 ,007067**	**1 ,000684**	**1,590319**	**1 ,045688**	**1 ,008194**	

Ekonomik yapıdaki değişim, girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerinden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarından açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 2,105 iken politika şoku ile birlikte 2,174 düzeyine yükselmiştir. Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %3,2 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %2,2 artarak 1,624 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektörlerinde üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine gireceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 91: HAKKARİ İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,1055	2,1745	3,28%
Sanayi BCDE	1,5892	1,6249	2,25%
İnşaat F	2,9313	2,9536	0,76%
Hizmetler GHI	1,3571	1,3819	1,83%
Bilgi ve iletişim J	1,1680	1,1853	1,48%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,3196	1,3400	1,55%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,7011	1,7218	1,22%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,7296	1,7702	2,35%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,6508	1,6740	1,40%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,3663	1,3882	1,60%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 155,5 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir. Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 1,89 seviyesinden %7,5 artışla 2,033 seviyesine yükselecektir.

Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %4,5 oranında gerçekleşecektir. Bu katsayı değişimi, sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 324 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 92: HAKKARİ İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	1,8901	2,0330	7,56%
Sanayi BCDE	3,1062	3,2486	4,58%
İnşaat F	3,1693	3,1328	-1,15%
Hizmetler GHI	1,9652	1,9137	-2,62%
Bilgi ve iletişim J	1,1994	1,2345	2,92%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0074	1,0071	-0,04%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0007	1,0007	0,00%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5252	1,5903	4,27%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0461	1,0457	-0,04%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0088	1,0082	-0,06%

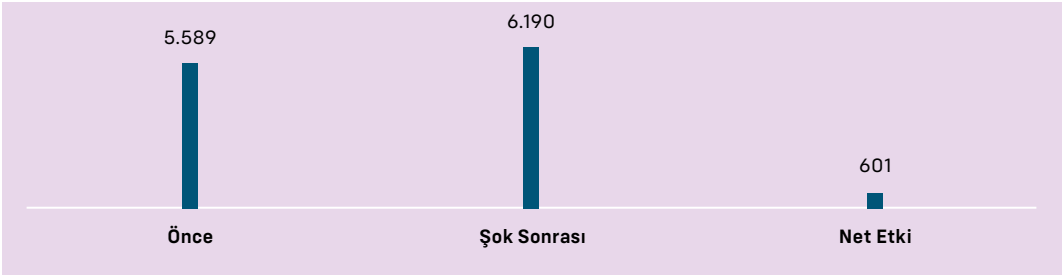
İlin program öncesinde bu çalışma kapsamında girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan GSYH'si 1,57 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 155,6 milyon dolarlık kaynakla il GSYH'sinin 1,74 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %10,7 oranında ve 168,5 milyon dolar tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 65: HAKKARİ - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



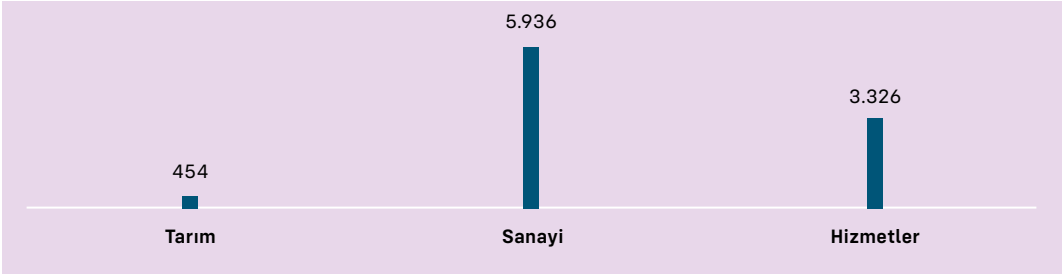
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına olan etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 5.588 dolardan 6.189 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında 601 dolarlık ilave artışın refah düzeyini önemli ölçüde artıracağı görülmektedir.

ŞEKİL 66: HAKKARİ - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



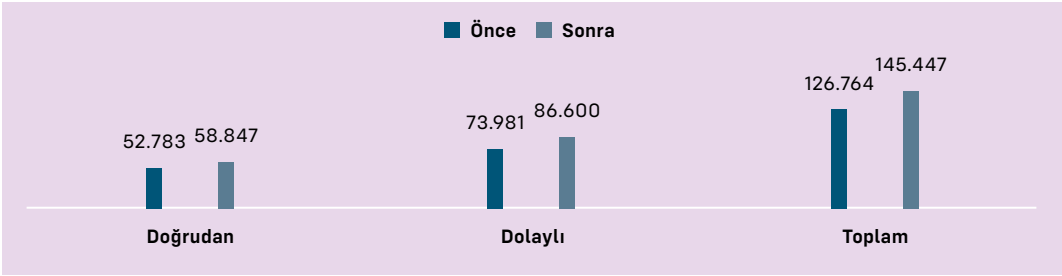
Program uygulanmasıyla birlikte üretim yapısında dönüşüm, tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 9.716 ilave istihdam artışı olması öngörülmektedir. Bunda sanayi sektörünün payı 5.936 kişi, hizmetler sektörünün payı ise 3.326 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 454 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 5.936 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

ŞEKİL 67: HAKKARİ - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



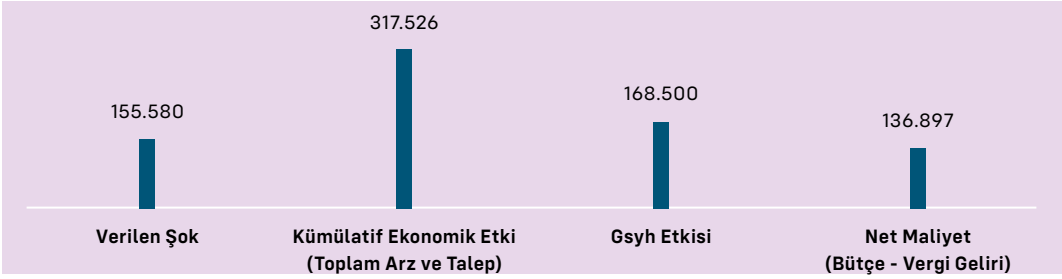
Programın etkisiyle ekonomik genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %11,9 büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %14,7 düzeyinde ve 18,6 milyon dolar tutarında olacaktır. Program öncesi dönemde ilde 126,7 milyon dolar gelir elde ediliyor iken, program etkisiyle vergi gelirleri 145,4 seviyesine yükselecektir. Vergi gelirlerindeki artışın %67,5'i dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 68: HAKKARİ - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İl uygulanacak program ile 155,5 milyon dolarlık kaynak üretim, sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucunda ise il toplam arz ve toplam talebinde 317,5 milyon dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 168,5 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerindeki artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 136,8 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 69: HAKKARİ - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



ŞANLIURFA

14 çevre il arasında nüfus, tarımsal ve sanayi üretim potansiyeli en yüksek olan il Şanlıurfa'dır. Sosyoekonomik gelişmişlik endekslerinde son 10 il arasında yer alan Şanlıurfa, üretim potansiyelini hane halkı refahına çeviremeyen, fert başı GSYH bakımından son sırada yer alan, kronik kalkınma sorunu yaşayan illerimizden biridir. Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeli, sanayii ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Şanlıurfa İl Sanayi Durum Raporu'nda yer alan hususlar aşağıda özetlenmiştir:

Şanlıurfa ili, 08.06.1992 tarih ve 92/3095 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile birinci derecede öncelikli iller listesine alınmış, 1992 yılında Organize Sanayi Bölgesi kurularak sanayi yatırımlarına başlanmıştır. 1995 yılında Şanlıurfa tü-

nellerinden Harran Ovası'na suyun verilmesi ile sulu tarıma geçilmiş ve pamuk üretiminde büyük ölçüde artış sağlanmıştır. Bütün bu gelişmeler, halk arasında tarımsal ürünlerin değerlendirilmesi ve ayrıca tarımdan elde edilen gelirin sanayi sektörüne kanalize edilmesi fikrini geliştirmiş, sonuç olarak tarıma dayalı sanayi kuruluşu sayısında artış sağlanmıştır.

Bugünse Şanlıurfa ilinde Sanayi Sicil Belgesi'ne sahip firma sayısı 1.117'dir. Merkezde biri Gıda İhtisas OSB olmak üzere 2, ayrıca Viranşehir, Birecik ve Siverek ilçelerinde olmak üzere toplam 5 (beş) adet organize sanayi bölgesi bulunmaktadır. Şanlıurfa ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %63,71'i mikro, %28,99'u küçük, %5,82'si orta ve %1,48'i büyük ölçekli işletmelerdir. Şanlıurfa ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %27,46 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %14,33 ile tekstil ürünleri, üçüncü sırada ise %12,69 ile metalik olamayan mineral ürünler sektörlerinin yer aldığı görülmektedir. Şanlıurfa ilinde sanayi sektörünün istihdamında %23,13 ile giyim eşyaları, %19,00 ile gıda ürünleri, %17,07 ile tekstil ürünleri sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. 2019 yılı itibarıyla ilde imalat sanayii sektöründe kayıtlı çalışan kişi sayısı 10.921'dir. Şanlıurfa ilinde toplam 1.446 işyerinin bulunduğu 4 adet sanayi sitesi faaliyettedir. %70 kredi desteği ile inşa edilmekte olan Şanlıurfa Ayakkabıcılar Küçük Sanayi Sitesi 46 işyeri içerecektir; 23.958.800 TL bedelle ihale edilmiş olan yapım işinin 2022 yılında bitirilmesi planlanmaktadır. 2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından ile 73 milyon TL destek sağlanmıştır.

Şanlıurfa ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Özak Tekstil Konfeksiyon Sanayi ve Ticaret (Şanlıurfa Şubesi)*
- *Flo Mağazacılık ve Pazarlama (Şanlıurfa Şubesi)*
- *Pinaldi Tekstil Konfeksiyon Sanayi ve Ticaret (Şanlıurfa Şubesi)*
- *Elektrik Üretim Anonim Şirketi-Atatürk HES İşletme*
- *Denpro Tekstil Sanayi ve Ticaret*

İlde iç talebi karşılamaya yönelik olarak, 2001-2019 döneminde çeşitli sektörlerce 31'i yabancı sermayeli, 1.254'ü yerli sermayeli olmak üzere, toplam sabit yatırım tutarı 6,95 milyar TL olan 1.285 adet yatırım teşvik belgesi alınmıştır. Yerli sermaye, toplam sermaye dağılımının %99,03'ünü oluşturmaktadır. Yabancı sermayeli yatırımlar, ağırlıklı olarak imalat sektöründe olmak üzere, hizmetler, tarım ve enerji sektörlerinde sıralanmaktadır. Yerli sermayeli yatırımlar ise, ağırlıklı olarak imalat sektöründe olmak üzere, hizmetler, enerji, tarım ve madencilik sektörlerinde sıralanmaktadır. 2001-2019 döneminde elektrik üretimi, iletimi ve dağıtımı, 229 teşvik belgesi ile, teşvik belgesi sayısına göre en çok yatırım yapı-

lan alt sektördür. İmalat sanayiinde yatırım yapılan alt sektörlerin başında, giyim eşyası imalatı, çimento ve alçı ile sertleştirilmiş maddelerin imalatı ve plastik ürünleri imalatı gelmektedir.

Sanayi Dönüşümünün Hızlandırılması

Şanlıurfa sanayiinde dönüşümün gerçekleşebilmesi için kamu, üniversite ve sanayi firmaları arasında etkin iletişim ve işbirliği tesis edilmelidir. Bu amaçla firma sahipleri, dönüşüm süreçleri, bu süreçlerde yapılması gerekenler ve sanayide dönüşümün işletmelerine sağlayacağı kazançlar hakkında bilgilendirilerek teknolojik ve mekânsal dönüşüm konularında yönlendirilmelidir. Sürdürülebilir sosyal ve ekonomik kalkınmayı sağlamak içinse kamu kesimi, özel kesim ve STK'lar arasındaki işbirliği geliştirilerek bölgede ortak kalkınma bilinci yükseltilmelidir. Katılımcı ve stratejik bir yaklaşımla bölgesel kalkınma planları hazırlanıp etkin bir şekilde uygulanarak yerel kapasite güçlendirilmeli ve üretkenlik artırılmalıdır.

Sanayide hedeflenen dönüşümü sağlayacak bir başka etken de aynı sektörde faaliyet gösteren firmaların bir araya getirilerek üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve daha verimli çalışmalarının sağlanması olacaktır. Bunun sağlanması için kümelenme çalışmaları teşvik edilerek firmalarda verimliliğin, rekabet gücünün ve yüksek katma değer üretme kapasitesinin artırılması için gerekli altyapının oluşturulması önem taşımaktadır.

Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Demiryolu bağlantısının olmamasının taşıma maliyetlerini yükseltmesi ve bu durumun rekabet edebilirliği azaltması

Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı ile ilgili diğer kurum ve kuruluşlar tarafından konu ile ilgili çalışmalar yürütülerek sonuçlandırılması gerekmektedir.

Kümelenme eksikliği, tekstilde entegre çalışmanın planlanmamış olması

Sanayicilerin bu konuda yönlendirilmesi ve bölgesel bazda teşviklerin sağlanması gerekmektedir.

Sanayinin katma değeri düşük ürünler üzerine yoğunlaşması

İlde faaliyette bulunan işletmelerin Ar-Ge konusunda bilinçlendirilmesi ve bu konuda teşvik edilmesi, ayrıca sanayicilerin bu konuda KOSGEB gibi kurum ve kuruluşlar tarafından eğitilmesi gerekmektedir.

Girişimciliğin gelişmemiş olması, birikmiş sermayenin sanayi yatırımına dönüştürülememesi

Bölgenin potansiyeline uygun yatırım alanlarında fizibilite çalışmalarının yapılmasına, bunların muhtemel girişimcilere ulaştırılmasına ve bu alanlara girişimcilerin yönlendirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

İşletmelerin pazar araştırması, dışa açılma konularındaki eksiklikleri

Dış ticaret merkezlerinin açılması, yatırımcıların e-ticarete yönlendirilmesi, bu konudaki eğitimlerin devam etmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Orta ve büyük ölçekli işletmelerin teşvik edilmesi

Büyük yatırımcıların önündeki engellerin kaldırılması, bürokratik işlemlerin azaltılması ve hızlandırılması fayda sağlayacaktır.

Şanlıurfa OSB'nin ilave elektrik ve su altyapısı yapım işlerinin ihaleleri yapılarak mevcut kapasitelerinin artırılması gerekmektedir.

Mevzuatta düzenleme yapılarak sanayi siteleri ile OSB işyerleri arasında bir büyüklüğe sahip sanayi parselleri oluşturulmalıdır.

Teşvik mevzuatında düzenleme yapılarak, rekabetçi piyasa koşullarını bozan bu düzenleme eski işletmeleri de kapsayacak şekilde genişletilmelidir.

Nitelikli işgücü ve ara elaman eksikliği

İlde faaliyet gösteren işletmelerde çalışacak nitelikli işgücünün yetersiz olması ve özellikle ara eleman temininde güçlük çekilmesi önemli bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada İl İstihdam Kurulu'nca belirlenecek ihtiyaca göre kurslar düzenlenerek bu sorun giderilmeye çalışılmakta ise de yeterli sonuç alınamamaktadır. Firmalar özelinde ihtiyaçlar belirlenerek iş garantili kursların açılmasının önemli bir fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Üniversite-sanayi ortak girişimli sertifika programları düzenlenmesinin desteklenmesi de yararlı olacaktır.

İşletmelerin kurumsallaşamaması

İlde faaliyet gösteren işletmelerin kurumsal bir yapıya sahip olabilmesi için sanayiciler bilinçlendirilerek teşvik edilmelidir.

Yatırımcıların banka kredilerine ve teşviklere kolay bir şekilde ulaşmasının sağlanması, farkındalık yaratılması ve doğru bir şekilde yönlendirilmeleri yararlı olacaktır.

Bu çalışma kapsamında Şanlıurfa için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi

ise önerilen program kapsamında 874,2 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Şanlıurfa'da program öncesi dönemde GSYH 6,78 milyar dolar iken ilde uygulanacak 874,2 milyon dolarlık program ile GSYH'nin 7,81 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 2 milyar 161 milyon dolarak artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %16,3 düzeyinde büyüme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendisini gösterecektir. Ara girdi arzı net 1 milyar 50,8 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 402 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 412,2 milyon dolar artış gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %17 oranında ve 212,6 tutarında artış gösterecektir.

Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %27 oranında ve 607,9 tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 777 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 365,8 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 225,4 milyon dolar düzeyinde olacaktır. 874,2 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %16,2 oranında ve 2161,1 milyon dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır.

Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (C) hesabındaki değişimin %21,5 oranında ve 727,9 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir. Nihai talep hesaplarında diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda GFCF (gayrisafi sermaye oluşumu) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %16,1 oranında ve 300,4 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 93: ŞANLIURFA İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	688.910	148.433	51.622	69.235	694	373	14	13.146	177	218
P2	180.850	1.588.720	167.054	310.277	11.142	1.175	86	80.475	261	2.270
P3	27.939	283.852	558.958	125.932	5.759	950	120	43.580	269	613
P4	53.918	471.993	35.807	171.805	13.343	290	54	19.589	175	395
P5	162	2.800	4.377	2.789	20.132	13	3	4.273	3	42
P6	9.202	21.552	12.788	8.812	1.748	337	10	2.625	36	39
P7	4.947	36.689	113.419	14.025	1.650	436	103	21.383	65	173
P8	11.478	35.668	29.317	30.779	22.768	110	18	65.050	135	349
P9	11.493	90.930	111.146	115.660	7.089	2.028	54	59.887	55.266	860
P10	9.714	38.461	21.378	21.011	5.073	101	22	12.648	179	1.698
TOPLAM	**998.614**	**2.719.098**	**1.105.866**	**870.323**	**89.397**	**5.811**	**484**	**322.657**	**56.566**	**6.656**
C	382.547	908.090	167.081	1.076.609	137.348	159.320	256.770	69.756	78.261	148.628
G	0	145.230	51	51.808	20.409	0	0	6.517	1.376.033	79.164
I	53.368	534.476	113.595	366.520	33.785	120.976	310.320	104.961	151.256	73.360
X	31.058	127.603	2.253	32.502	347	3.914	0	7.484	1.210	72
AD	1.465.586	4.434.497	1.388.846	2.397.762	281.286	290.020	567.574	511.374	1.663.327	307.880

TABLO 93'ÜN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
972.822	50.920	**1.023.742**	17.426	339.420	**356.846**	1.380.588	84.998	**1.465.586**
2.342.310	17.735	**2.360.045**	478.581	1.353.609	**1.832.190**	4.192.235	242.262	**4.434.497**
1.047.972	17.939	**1.065.910**	95.812	225.792	**321.604**	1.387.514	1.331	**1.388.846**
767.368	36.742	**804.110**	385.670	1.198.622	**1.584.291**	2.388.401	9.361	**2.397.762**
34.593	8.096	**42.690**	60.850	176.806	**237.656**	280.346	940	**281.286**
57.148	14.461	**71.610**	76.126	139.731	**215.857**	287.466	2.554	**290.020**
192.890	25.879	**218.769**	10.820	337.984	**348.805**	567.574	0	**567.574**
195.672	17.070	**212.743**	112.544	179.610	**292.154**	504.897	6.477	**511.374**
454.412	44.369	**498.781**	842.099	322.391	**1.164.490**	1.663.271	55	**1.663.327**
110.284	26.690	**136.974**	49.680	121.021	**170.700**	307.675	206	**307.880**
6.175.471	**259.902**	**6.435.374**	**2.129.608**	**4.394.985**	**6.524.593**	**12.959.967**	**348.185**	**13.308.152**
3.384.409	330.974	**3.715.383**			**HARCAMA**	**GELİR**		
1.679.210	3.765	**1.682.975**		**GSYH ($)**	**6.784.496**	**6.784.496**		
1.862.616	95.738	**1.958.354**		**Fert başı**	**3.332**	**3.332**		
206.444	981	**207.425**						
13.308.152	691.359	**13.999.511**						

TABLO 94: ŞANLIURFA İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU - ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	1.013.831	197.483	63.862	79.067	1.006	411	15	18.789	210	237
P2	238.316	1.892.697	185.052	317.288	14.467	1.158	85	102.993	277	2.208
P3	34.979	321.283	588.272	122.349	7.104	890	112	52.990	270	567
P4	66.412	525.596	37.076	164.218	16.195	267	50	23.433	173	359
P5	209	3.267	4.749	2.794	25.606	12	2	5.357	3	40
P6	11.189	23.691	13.070	8.314	2.094	306	9	3.100	35	35
P7	5.982	40.108	115.286	13.160	1.965	394	93	25.111	63	155
P8	15.227	42.778	32.693	31.686	29.762	109	18	83.811	144	342
P9	14.025	100.318	114.016	109.528	8.524	1.851	49	70.977	54.213	774
P10	11.674	41.789	21.597	19.595	6.008	91	20	14.763	173	1.507
TOPLAM	**1.411.845**	**3.189.011**	**1.175.674**	**867.999**	**112.730**	**5.490**	**454**	**401.324**	**55.561**	**6.224**
C	625.490	1.178.373	191.458	1.174.211	199.721	160.738	257.716	95.484	78.441	150.721
G	0	188.455	58	56.505	29.677	0	0	8.920	1.379.204	80.279
I	87.260	693.557	130.168	399.747	49.127	122.053	311.463	143.673	151.605	74.394
X	36.280	138.239	2.398	33.788	368	3.938	0	8.146	1.213	73
AD	2.160.876	5.387.635	1.499.756	2.532.251	391.623	292.219	569.633	657.547	1.666.025	311.691

TABLO 94'ÜN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
1.374.911	71.966	**1.446.876**	29.001	564.869	**593.870**	2.040.746	120.129	**2.160.876**
2.754.541	20.856	**2.775.397**	607.918	1.719.422	**2.327.340**	5.102.736	284.899	**5.387.635**
1.128.818	19.322	**1.148.140**	104.326	245.856	**350.182**	1.498.322	1.434	**1.499.756**
833.779	39.922	**873.701**	401.271	1.247.108	**1.648.379**	2.522.080	10.171	**2.532.251**
42.040	9.839	**51.880**	86.696	251.905	**338.601**	390.481	1.143	**391.623**
61.843	15.649	**77.493**	74.753	137.210	**211.963**	289.455	2.764	**292.219**
202.318	27.144	**229.462**	10.552	329.619	**340.171**	569.633	0	**569.633**
236.571	20.638	**257.209**	151.201	241.305	**392.507**	649.715	7.831	**657.547**
474.276	46.309	**520.585**	828.281	317.101	**1.145.382**	1.665.967	58	**1.666.025**
117.217	28.368	**145.585**	48.279	117.609	**165.888**	311.472	218	**311.691**
7.226.313	**300.014**	**7.526.327**	**2.342.279**	**5.172.003**	**7.514.282**	**15.040.609**	**428.647**	**15.469.256**
4.112.353	402.162	**4.514.515**			**HARCAMA**	**GELİR**		
1.743.098	3.908	**1.747.006**		**GSYH ($)**	**7.814.296**	**7.814.296**		
2.163.047	111.180	**2.274.227**		**Fert başı**	**3.838**	**3.838**		
224.444	1.067	**225.511**						
15.469.256	818.331	**16.287.587**						

TABLO 95: ŞANLIURFA İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,93106	0,39999	0,14634	0,14512	0,00528	0,00072	0,00004	0,03493	0,00032	0,00061	**2,664409**
P2	0,14128	1,66967	0,12173	0,14784	0,00806	0,00059	0,00005	0,04213	0,00017	0,00099	**2,132517**
P3	0,12960	0,65374	1,73657	0,23099	0,01484	0,00144	0,00017	0,07988	0,00044	0,00122	**2,848899**
P4	0,07955	0,37645	0,05873	1,11688	0,00905	0,00030	0,00004	0,02140	0,00014	0,00043	**1,662965**
P5	0,00699	0,03670	0,03334	0,01928	1,07847	0,00009	0,00001	0,02100	0,00003	0,00021	**1,196133**
P6	0,08074	0,17948	0,09361	0,06092	0,00873	1,00131	0,00005	0,01906	0,00018	0,00030	**1,444372**
P7	0,05680	0,25986	0,36294	0,08885	0,00907	0,00113	1,00022	0,06325	0,00024	0,00067	**1,843027**
P8	0,07542	0,21484	0,13351	0,10887	0,05742	0,00043	0,00006	1,157 '88	0,00038	0,00100	**1,749799**
P9	0,03946	0,17809	0,13751	0,10998	0,00909	0,00144	0,00005	0,05297	1,03443	0,00075	**1,563781**
P10	0,09680	0,30357	0,15142	0,12085	0,02309	0,00057	0,00010	0,06167	0,00069	1,00585	**1,764601**
İleri Bağlantı	**2,637704**	**4,272396**	**2,975695**	**2,149581**	**1,223097**	**1,008022**	**1,000801**	**1,554148**	**1,037010**	**1,012048**	

TABLO 96: ŞANLIURFA İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU – ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	2,02288	0,41722	0,14066	0,13275	0,00632	0,00066	0,00004	0,03964	0,00031	0,00055	**2,761017**
P2	0,16431	1,70346	0,11898	0,13708	0,00969	0,00054	0,00005	0,04839	0,00017	0,00090	**2,183566**
P3	0,15134	0,68814	1,71458	0,21334	0,01779	0,00132	0,00016	0,09126	0,00044	0,00111	**2,879474**
P4	0,09373	0,40065	0,05841	1,10 920	0,01079	0,00028	0,00004	0,02498	0,00014	0,00040	**1,698609**
P5	0,00835	0,03918	0,03279	0,01809	1,09174	0,00008	0,00001	0,02424	0,00003	0,00020	**1,214706**
P6	0,09454	0,19149	0,09169	0,05705	0,01039	1,00120	0,00005	0,02208	0,00018	0,00028	**1,468951**
P7	0,06659	0,27427	0,35322	0,08238	0,01104	0,00103	1,00020	0,07255	0,00024	0,00061	**1,862146**
P8	0,08760	0,22623	0,12958	0,10054	0,06715	0,00040	0,00005	1,17791	0,00037	0,00091	**1,790728**
P9	0,04650	0,18890	0,13479	0,10254	0,01105	0,00133	0,00005	0,06112	1,03414	0,00069	**1,581108**
P10	0,11281	0,32073	0,14728	0,11203	0,02731	0,00052	0,00009	0,07051	0,00068	1,00526	**1,797215**
İleri Bağlantı	**2,848652**	**4,450275**	**2,921967**	**2,065006**	**1,263274**	**1,007361**	**1,000732**	**1,632671**	**1,036676**	**1,010907**	

Ekonomik yapıdaki değişim, girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarından açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 2,664 iken politika şoku ile birlikte 2,761 düzeyine yükselmiştir. Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %3,6 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %2,3 artarak 2,183 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektöründe üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine gireceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 97: ŞANLIURFA İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,6644	2,7610	3,63%
Sanayi BCDE	2,1325	2,1836	2,39%
İnşaat F	2,8489	2,8795	1,07%
Hizmetler GHI	1,6630	1,6986	2,14%
Bilgi ve iletişim J	1,1961	1,2147	1,55%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,4444	1,4690	1,70%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,8430	1,8621	1,04%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,7498	1,7907	2,34%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,5638	1,5811	1,11%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,7646	1,7972	1,85%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 874,2 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir.

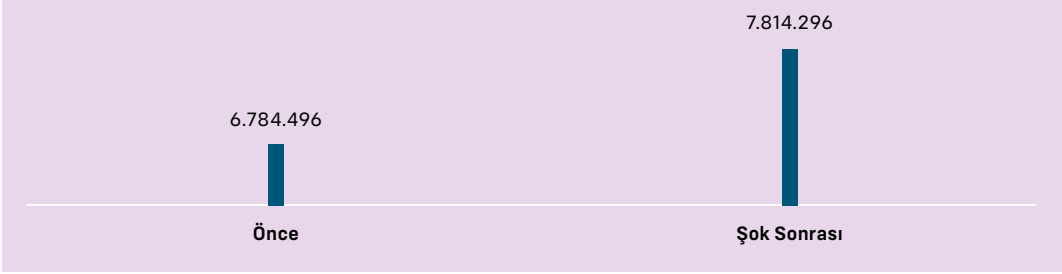
Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 2,637 seviyesinden %7,9 artışla 2,848 seviyesine yükselecektir. Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %4,1 oranında gerçekleşecektir. Bu, katsayı değişimi sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 445 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 98: ŞANLIURFA İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,6377	2,8487	8,00%
Sanayi BCDE	4,2724	4,4503	4,16%
İnşaat F	2,9757	2,9220	-1,81%
Hizmetler GHI	2,1496	2,0650	-3,93%
Bilgi ve iletişim J	1,2231	1,2633	3,28%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0080	1,0074	-0,07%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0008	1,0007	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5541	1,6327	5,05%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0370	1,0367	-0,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0120	1,0109	-0,11%

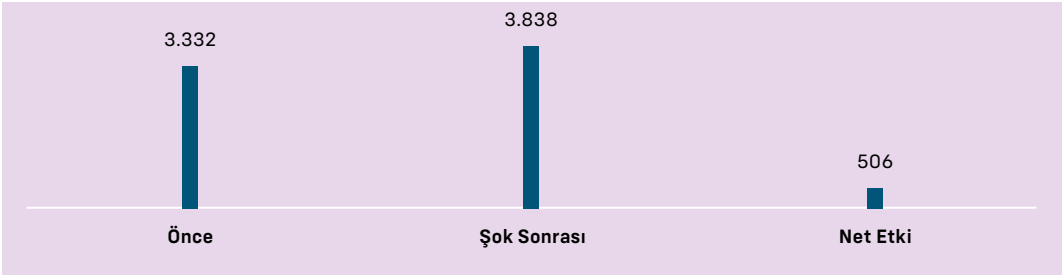
İlin program öncesinde bu çalışma kapsamında girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan GSYH'si 6,78 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 874,2 milyon dolarlık kaynak ile il GSYH'sinin 7,81 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %15,1 oranında ve 1 milyar 29,5 milyon dolar tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 70: ŞANLIURFA - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



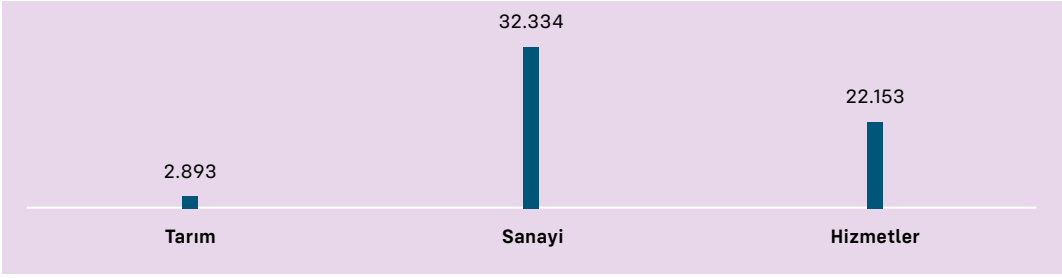
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına olan etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 3.332 dolardan 3.838 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında 505 dolarlık ilave artışın refah düzeyini önemli ölçüde artıracağı görülmektedir.

ŞEKİL 71: ŞANLIURFA - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



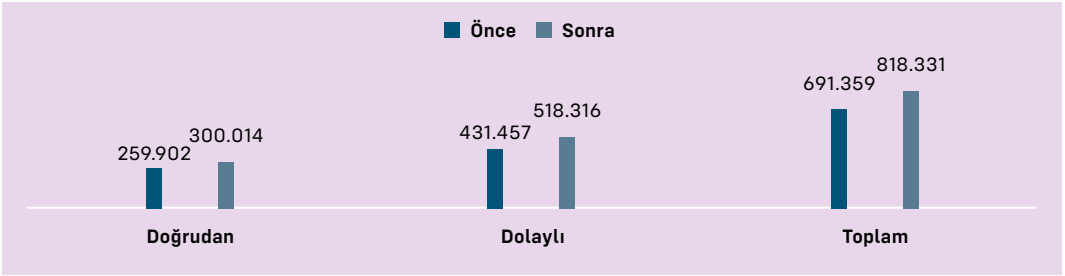
Programın uygulanmasıyla birlikte üretim yapısında dönüşüm gerçekleşmesi, tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 57.380 ilave istihdam artışı olması öngörülmektedir. Bunda sanayi sektörünün payı 32.334 kişi, hizmetler sektörünün payıysa 22.153 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 2.893 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 32.334 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

ŞEKİL 72: ŞANLIURFA - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



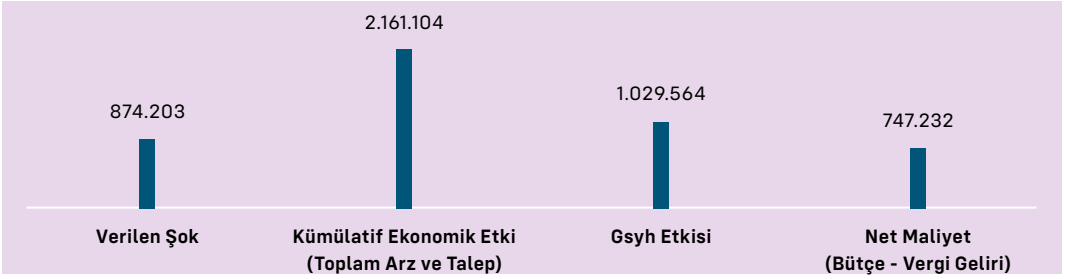
Programın etkisiyle ekonomik genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %16,2 büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %18,3 düzeyinde ve 126,9 milyon dolar tutarında olacaktır. Program öncesi dönemde ilde 691,3 milyon dolar gelir elde ediliyor iken, program etkisiyle vergi gelirleri 818,3 milyon seviyesine yükselecektir. Vergi gelirlerindeki artışın %68,4'ü dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 73: ŞANLIURFA - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İlde uygulanacak programla 874,2 milyon dolarlık kaynak, üretim, sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucundaysa il toplam arz ve toplam talebinde 2,16 milyar dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 1 milyar dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerindeki artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 747,2 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 74: ŞANLIURFA - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



DİYARBAKIR

Diyarbakır, 14 çevre arasında 7,6 milyar dolarlık ekonomisiyle en gelişmiş il konumundadır. Birinci Bölüm'deki analizlerden görüleceği üzere de sektörel çeşitliliği olan, bilgi ve iletişim teknolojileri konusunda diğer çevre illere göre önemli bir hizmet merkezi olma potansiyelini de barındıran bir ildir. Nüfus bakımından Türkiye'de 12'nci sırada yer almaktadır. Yüksek öğrenim mezunu nüfusu 170 bin, yüksek lisans ve doktora sahibi nüfusu ise 22 bin kişidir. Ancak, bu potansiyeline rağmen ildeki imalat sanayii istihdam sayısının 11 bin kişi düzeyinde olması özellikle insan kaynağı alanında atıl kapasiteye işaret etmektedir. 2017 yılına ait İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması'na (SEGE) göre Diyarbakır ili 68'inci sırada yer almaktadır. Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeli, sanayii ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Diyarbakır İl Sanayi Durum Raporu'nda yer alan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve bu bölgenin cazibe merkezi olan Diyarbakır'ın ticaret ve sanayi geçmişi tarım ve hayvancılığa ve bunlara dayalı sanayiye bağlı olmuştur. Fakat son yıllarda kırsaldan şehre doğru oluşan göçler, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan nüfusta azalmalara yol açmıştır. Tarımdan kopan işgücünün büyük oranda hizmetler sektörüne kaydığı görülmektedir. Hizmetler sektörü, Diyarbakır ekonomisinde en büyük paya sahiptir. Ancak Bereketli Hilal olarak anılan, verimli arazilerin bulunduğu bölgedeki kentte tarımsal ve hayvansal üretim kent ekonomisinde önemini korumaya devam etmektedir.

Diyarbakır sanayii ağırlıklı olarak kentin sahip olduğu hammadde kaynakları, tarımsal üretim ve insan kaynağına dayalı olarak gelişme göstermiştir. Sanayi sektöründeki yatırımların tekstil, metal ve makine, inşaat malzemeleri, mobilya, gıda, plastik ürünleri, taş ve toprağa dayalı sanayi, mermer ve taş ocakçılığı alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.

İlde Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi, Diyarbakır Tekstil İhtisas Organize Sanayi Bölgesi, Diyarbakır Karacadağ Organize Sanayi Bölgesi ve Tarıma Dayalı Besi İhtisas Organize Sanayi Bölgesi olmak üzere 4 adet organize sanayi bölgesi bulunmaktadır.

Diyarbakır ilinde toplam 1.757 işyerinin bulunduğu 7 adet sanayi sitesinde otomotiv, mobilya, metal alanlarında küçük üreticiler ve servis hizmeti sunan işletmeler faaliyet göstermektedir.

GSYH'nin sektörel dağılımına bakıldığında, tarım sektörünün %14,59, sanayi sektörünün %22,79, hizmetler sektörünün %62,62 payı olduğu görülmektedir. Sanayi Sicil Bilgi Sistemi'ne kayıtlı 579 işletme bulunmaktadır. Diyarbakır ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %43,05'i mikro, %46,01'i küçük, %9,79'u orta ve %0,91'i büyük ölçekli işletmelerdir. Diyarbakır ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %20,73 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %10,93 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı, üçüncü sırada %10,71 ile metalik olmayan mineral ürünler sektörlerinin yer aldığı görülmektedir. Diyarbakır ilinde sanayi sektörünün istihdamında %18,60 ile gıda ürünleri, %12,51 ile giyim eşyaları, %12,04 ile metalik olmayan mineral ürünler sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. Toplam sanayi istihdamı 10.827 düzeyindedir.

2001-2019 döneminde çeşitli sektörlerce 12'si yabancı, 1.140'ı yerli sermayeli olmak üzere, toplam sabit yatırım tutarı 6,32 milyar TL olan 1.152 adet yatırım teşvik belgesi alınmıştır. Yerli sermaye, toplam sermaye dağılımının %99,00'unu oluşturmaktadır. Yatırım tutarına göre en çok yatırım yapılan alt sektör, 715 milyon TL (8 teşvik belgesi) ile tekstil elyafının hazırlanması ve iplik haline getirilmesi-tekstil dokumacılığıdır. Teşvik belgesi sayısına göre en çok yatırım yapılan alt sektör, 116 teşvik belgesi (328 milyon TL) ile kürk hariç giyim eşyası imalatıdır.

Diyarbakır ilinde çalışan sayısına göre ilk 4 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Ünteks Boya Baskı Apre Tekstil San. İç ve Dış Ticaret A.Ş. (Diyarbakır Konfeksiyon)*
- *İskur Tekstil Enerji Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi*
- *İçkale Gıda İnş. Tem. Nak. Park ve Bahçe Sanayi Ticaret*
- *Sezai Ayas Se-Tex Tekstil Sanayi ve Ticaret Diyarbakır Şubesi*
- *2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından ile toplam 109,7 milyon TL tutarında destek sağlanmıştır. 2019 yılında TÜBİTAK tarafından sağlanan destek tutarı ise 700 bin TL'nin altındadır.*

Gıda ürünleri üretimi ildeki temel sektörlerden biridir. Sektörde tarımsal ürünlerin işlenmesi ve paketlenmesine yönelik yatırımların yanında, çikolata, kakao içeren şekerleme üretimi, süt ve süt ürünleri üretimi, yemeklik yağ üretimi, beyaz et kesim ve işlenmesi, un ve kepek üretimi yapan işletmelerin de gıda üretiminde önemli bir yeri vardır. Kente özgü Karacadağ pirinci, mercimek, bulgur gibi üretim potansiyeline sahip tarımsal ürünlerin işlenmesi ve paketlenmesi önemli yatırım alanlarıdır. Ayrıca kaynak sularının dolumu ve şişelenmesi de diğer bir yatırım alanıdır. Kente özgü Diyarbakır burma kadayıfı salt bir gıda ürünü değil, coğrafi işaret almış, kent turizminde ve tanıtımında önemi olan geleneksel bir üründür.

İnşaat malzemeleri sektörünün, il sanayiinde önemli yeri vardır; gelişmekte olan bölge Ortadoğu'da da önemli bir pazar payına sahiptir. İşletmeler, alçı, alçı plaka, yapı kimyasalları, bims, kilitli parke, karo, beton yapı elemanları, blok tuğla, su bazlı inşaat ürünleri, boya, PVC düz ve dekoratif panel, alüminyum panel, PVC profil, lambri, strafor, dış cephe kaplama ve ısı yalıtım ürünleri, EPS yalıtım ürünleri, vitrifiye, konteyner ve prefabrik yapı elemanları, hazır beton, cam temperleme ve prekast üretimi gibi çok farklı alanlarda üretim yapmaktadır.

Metal ürünleri üretimi, altyapı ve üstyapı inşaat malzemeleri üretiminde girdi olarak kullanımıyla birlikte, ilde büyüyen ve yeni yatırım taleplerinin de geliştiği üretim alanlarından biridir. İşletmeler, alaşımlı alüminyum döküm, biyet üretimi, alüminyum profil, metal işleme ve galvanizleme, trapez, PVC destek sacı, plazma kesim, çelik hasır, çelik konstrüksiyon, çit tel örgü, galvanizli tel, çelik boru, sondaj borusu, flanş, mobilya için metal üretimi, çelik jant, A2 sınıfı yanmaz kompozit panel üretimi gibi çok farklı üretim ve hizmet alanlarında kullanılacak metal ürünler üretmektedir.

Tekstil sektöründeki yatırımlarda, Diyarbakır Tekstil İhtisas Organize Sanayi Bölgesi'nin hızlandırıcı etkisiyle son iki yıldır büyük bir artış meydana gel-

miştir. Diyarbakır OSB'de inşaatı devam eden arıtma tesisinin 2021 yılında tamamlanması planlanmakta olup, arıtma tesisinin faaliyete geçmesiyle tekstil sektöründe entegre üretim tesislerinin artması beklenmektedir.

Mobilya sektöründe de yapı ve konut inşaatları için kapı imalatı, mutfak vb ahşap ürünlerin tasarımı ve imalatı, inşaat sektöründe iç pazardaki gelişmeler ve ihracat potansiyelinin gelişmesi ile birlikte artış göstermiştir.

Tarımsal üretimde kullanılan tarımsal sulama boruları, damlama yağmurlama sistemleri ve ek aksesuarların üretimi de talebi karşılamaya yönelik yatırımlar arasında gösterilebilir. Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası verilerine göre, yerel talebe göre gelişen sektörler olarak plastik, mobilya ve inşaat malzemeleri üretimi gösterilmektedir.

İhracata dönük madencilik sektörünün gelişmekte olması, maden rezervlerinin bulunması (demir, krom vb), dünyada talep gören nitelikte mermer rezervlerinin bulunması madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe yatırım yapmayı cazip kılmaktadır.

Bölgede verimli ve geniş tarım arazilerinin bulunması, tarım alanlarının önemli bir bölümünün sulama olanaklarının bulunması, bölgenin tarım arazilerinin büyük bir bölümünün toplulaştırma ve sulama projeleri kapsamında olması, tarımsal üretimde ürün çeşitliliği potansiyelinin yüksek olması tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile bu ürünlerin işlenmesini cazip kılmaktadır.

Genç nüfus oranının yüksek olması, ekonomisinin çeşitliliği ve Diyarbakır'ın geleneksel bölge merkezi konumunda olması, mesleki ve teknik eğitim kurumlarının bulunması, güçlü ulaşım bağlantıları ile ulusal ve uluslararası ağ içindeki erişilebilir konumu, organize çalışma alanlarının bulunması (OSB ve SS'ler), mevcut sermaye stoku, tarımsal sanayinin gelişme eğiliminde olması, maden rezervlerinin bulunması (demir, krom, mermer vb), dünyada talep gören nitelikte mermer rezervlerinin bulunması ve ihracata dönük madencilik sektörünün gelişmekte olması, verimli ve geniş tarım arazilerinin bulunması, tarım arazilerinin büyük bir bölümünün toplulaştırma ve sulama projeleri kapsamında bulunması ve önemli bir bölümünün sulama olanaklarına kavuşması, tarımsal üretimde ürün çeşitliliği potansiyelinin yüksek olması, tarıma dayalı sanayiye uygun üretimin yapılması (pamuk, sebze), Ziraat ve Veterinerlik fakülteleri bulunması, Ortadoğu pazarına yakın olması, bölgedeki illerin Kalkınmada Öncelikli İller kapsamında ve Cazibe Merkezleri olarak belirlenmiş olması, komşu ülkelerle sınır ötesi işbirliği alanında programların uygulanması, zengin tarihi, kültürel ve doğal mirası ile turizm sektörünün gelişme göstermesi, büyüyen dünya turizm endüstrisi ve özellikle yükselme eğiliminde olan kültür turizmi alanında yeni destinasyon olanakları ile Diyarbakır ili, tarım, hayvancılık, maden, enerji, giyim, gıda, elektrik-elektronik, turizm gibi sektörlerde yatırım yapılabilecek, bölgenin üretim ve hizmet

merkezi olma potansiyeline sahip bir ildir.

Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'na göre taş ve toprağa dayalı sanayi ile tekstil gibi sektörler, yereldeki hammadde ve işgücünün değerlendirilmesini sağlayacak, potansiyeli değerlendirmeye yönelik yatırımlardır.

Karacadağ Kalkınma Ajansı Genel Sekreterliği'nin hazırlamış olduğu Bölge Planı'na göre GAP'ın sulama projelerinin tamamlanmasıyla tarım ürünlerini işleyen gıda sektörü için büyük bir yatırım potansiyeli ortaya çıkacaktır. Ayrıca, Türkiye ortalamasının üzerinde bulunan güneşli gün sayısı ve güneş ışınlarının etkisi göz önünde bulundurulduğunda, güneş enerjisi santralı (GES) ve enerji üretimi ile güneş kolektörü üretim tesisi gibi alanlar da potansiyel yatırım alanları olarak gösterilebilir.

Bölgenin temel sektörlerine ek olarak, bölgeye yapılan yatırımlar doğrultusunda sulama alanlarının artması ile üretim ve ekonomide yaşanacak gelişmelerin aşağıda yer alan sektör ve ürünlere olan talebi artıracağı ve sektörlerin gelişme potansiyelini yükselteceği söylenebilir. Bölge potansiyelleri ve tüketim talepleri doğrultusunda aşağıdaki sektörlerde de tedarik zincirlerinin oluşturulması hedeflenmektedir:

- *Yapı malzemeleri ve kimyasalları imalatı*
- *Entegre et ve süt ürünleri üretimi*
- *Organik tarım*
- *Sulama altyapısı ve ekipmanları üretimi*
- *Tarım makineleri ve ekipmanları üretimi*

Diyarbakır'da yatırım yapmanın avantajları şu şekilde sıralanabilir:

- *Teşvik sisteminde 6. bölgede olması*
- *Cazibe Merkezleri Programı'nın uygulandığı iller arasında yer alması*
- *Ortadoğu ülkelerine komşu, körfez ülkelerine yakın olması*
- *GAP bölgesinde olması*
- *Kara, demiryolu ve havayolu ulaşımı kolaylığı*
- *Genç nüfusa sahip olması*
- *Güneş enerjisi potansiyeli*
- *Kentin sahip olduğu doğal kaynaklar*
- *Organik tarım ve hayvancılığın gelişme potansiyelinin olması*
- *Tarihi varlıkların zenginliği*
- *Kültür ve inanç turizmi potansiyeli*
- *Sanayi altyapısındaki olumlu gelişmeler*

Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Nitelikli İşgücü Eksikliği

Üniversite ile özel sektör arasındaki işbirliği, nitelikli işgücü bulma sorununun çözülmesinde önemli ölçüde katkı sunabilmektedir. Dicle Üniversitesi, Diyarbakır'da bulunan OSB'lerdeki firmalar ile daha etkin ve pro-aktif bir işbirliğine gitmelidir.

Sanayi üretim alanlarından birinde isim yapmış bir kentte bulunan bir üniversite, aynı sanayi kolunda eleman yetiştirme süreçlerine yatırım yapmalı, etkili staj süreçlerini devreye sokarak, öğrencilerle eğitimini aldıkları sanayi kolu arasında köprü oluşturmalıdır. Bu bölümlerden mezun gençler, eğitim gördükleri konularda çalışmaya, dolayısıyla mevcut sanayiye katkıda bulunmaya yönlendirilmelidir.

Üniversite mezunlarının kendi alanlarında çalışmaları teşvik edilmeli, mezun olmadan iş dünyasının talep ettiği nitelikleri üniversitede ve staj yaptıkları yerlerde edinmelidirler.

Diyarbakır'daki teknik ve mesleki eğitim kuruluşları, uzmanlık alanlarına göre sanayideki firmalar ile eşleştirilmeli, öğrencilere staj imkânı sağlayan firmalara vergi destekleri sağlanmalıdır.

Sanayi sitelerinde yer alan çıraklık okullarının atölye ve laboratuvar altyapıları geliştirilmeli, günümüz teknolojisine uygun ve piyasaya hazırlık amaçlı uygulamaları sağlayacak donanımla hizmete sunulmaları sağlanmalıdır.

Yenilikçi Ürün Tasarımı ve Üretimin Olmaması

Firmaların inovasyona dayalı üretim yapmaları teşvik edilmelidir.

İlde Dicle Teknokent'in etkin bir şekilde kullanılmasının sağlanması gerekmektedir.

İlde özel sektöre ait, bakanlıktan akredite faaliyet gösteren sadece bir Ar-Ge merkezi bulunmaktadır. Kentte bulunan diğer firmalar da Ar-Ge merkezi açmaları için teşvik edilmeli, bu konuda farkındalık oluşturulmalıdır.

Özellikle akademisyenlerin ve KOBİ'lerin, ürettikleri Ar-Ge ve yeniliğe ait fikri mülkiyet haklarının nasıl korunacağı konusunda bilgilendirilmeleri gerekmektedir.

Patent, lisans, faydalı model ve endüstriyel tasarım başvuru ve tescil sayıları artırılmalıdır.

Sermaye Yetersizliği ve Finansmana Erişimde Yaşanan Sorunlar

Diyarbakır Yatırım, Destek ve Tanıtım Stratejisi'nde, yatırımın önündeki en büyük engellerin başında yatırımcıların finansmana erişimde yaşadıkları sorunların

geldiği ifade edilmiştir. Fikir tepsisi yöntemiyle yapılan araştırmada, iş insanları kredi faiz oranlarının yüksek olmasının yanında krediler için bankaların talep ettiği teminat oranlarının da çok yüksek olmasının işletmeleri zor durumda bıraktığını ifade etmiştir.

Son zamanlarda kamu bankaları eliyle ekonomiye verilen destekler özellikle imalat sektörü için devam etmeli, kamu eliyle teminata yönelik kalıcı çözümler üretilmelidir. Bunun yanı sıra işletme sahiplerine finansal okuryazarlık ve finansal ekosistemin avantajları iyi anlatılmalı, bu konularda belirli periyotlarla eğitimler düzenlenmelidir.

İhracatta Geleneksel Yöntemlerin Kullanılması, Yeni Trendlerin Yaygın Olmaması

İlde bulunan işletmelerin genel olarak Ortadoğu pazarında yöneldikleri ülkelerde yaşanan karışıklıklar, iç piyasada yaşanan daralma ve işletmelerin daha farklı pazarlara yönelme ve pazar çeşitlendirmede yaşadıkları sorunlar, yatırımların sürdürülebilirliğini ve kapasite artışlarını olumsuz etkilemektedir.

İldeki firmaların hem pazarlarını çeşitlendirmeleri hem de ürün gamını farklı pazarlara göre çeşitlendirmeleri gerekmektedir. Firmaların AB ve ABD'ye ihracat yapacak seviyeye gelmeleri sağlanmalı, buralardaki ticari ataşeler ile ilişkiler geliştirilmelidir.

Ticaret Bakanlığı'nın ihracat desteklerinin etkin kullanılması sağlanmalıdır.

Pandemi süreci gibi olağanüstü durumlara hazırlıklı olunabilmesi, global pazarlara daha rahat erişilebilmesi ve dijital satış kanallarının daha aktif kullanılması için işletmeler yönlendirilmeli, kamu destekleri bu yönde verilmelidir.

2023 ihracat hedefleri doğrultusunda Diyarbakır'ın potansiyeline paralel olarak konumlanması için, ihracat hızını ülke ortalamasından çok daha fazla artırması gerekmektedir. Firmaların ihracat odaklı üretim modeline geçmeleri, üretim süreçlerinde ihracat kalitesini yakalamaları, ihracat departmanlarını güçlendirerek dış ticaret pazarlama kapasitelerini artırmaları ve mevcut pazarların yanı sıra yeni pazarlar bulmaları gerekmektedir.

Sanayicilerin dış pazarlama eğitimi almaları sağlanmalı ve ihracat teşvikleri konusunda yatırımcı bilinçlendirilmelidir.

İşletmelerin Genellikle Aile Şirketi Olması ve Kurumsallaşamamış Olması

İşletmelerin faaliyetlerini kişilerin varlığına bağımlı olmadan sürdürebilmelerini ve geliştirebilmelerini sağlayan bir yapı oluşturulmalıdır. İşletmelerin bir sistem haline gelmesi sağlanmalıdır. Şirketin kuralları, standartları, prosedürleri, kendisine özgü değerleri, iş yapma yöntemleri, çalışma biçimleri olmalı ve kişilerden bağımsız kalmalı, yetki ve sorumlulukları dağıtılmalı, profesyonel bir yönetime

geçilmeli, aile ve iş ilişkileri birbirinden ayrılmalıdır.

Kurumsallaşmanın şirketin tamamen profesyonellere terk edilmesi, kontrolün elden çıkartılması olmadığı bilinmelidir. Kurumsallaşma konusunda teşvik edici adımlar atılmalı ve bu konuda şirketlere eğitim verilmelidir.

İlin Yatırım Çekme ve Tanıtım Alanında Yeterli Performansı Gösterememesi

İstanbul Sanayi Odası (İSO) tarafından yapılan çalışma sonucunda, 2019 yılı verilerine göre belirlenen Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu arasında ilden herhangi bir sanayi kuruluşu bulunmamaktadır.

Türkiye'nin önde gelen ve yan sanayi oluşturabilme kapasitesi olan büyük sanayi kuruluşlarının ilde yatırım yapması sağlanarak kaliteli yatırımların önü açılmalıdır. Türkiye'nin önde gelen ve yan sanayi oluşturabilme kapasitesi olan büyük sanayi kuruluşları ziyaret edilerek ilde yatırım yapılması sağlanmalıdır.

Dijital satış, pazarlama ve reklam kanallarının daha aktif kullanılması sağlanmalıdır.

Profesyonel Danışmanlık Gereksinimi

Profesyonel danışman sayısının az olması, danışmanlık konusunda bir standardın olmaması, danışmanlık adı altında faaliyet yürüten kişi ve kurumların yeterli donanıma sahip olmaması, danışmanlık denince akla sadece "devlet destekleri için yazılan projeler"in gelmesi, danışmanlık hizmetleri konusunda arz ve talebin niteliğinin zayıf olması bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Danışmanlık hizmetlerinde akreditasyon sisteminin oluşturulması, danışmanlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, danışmanlık hizmetlerinde arzın ve talebin niteliği konusunda çalışmalar ve bilgilendirmeler yapılması, firmaların yönetim danışmanı tutmasının desteklenmesi gerekmektedir. Firmalara, danışmanlık hizmetlerinin iş süreçlerini hızlandıracağı ve kalitesini artırılabileceği anlatılmalı ve iyi uygulama örnekleriyle gösterilmelidir.

Üniversitelerin bilgiyi sanayiye aktarma konusunda işletmelere danışmanlık hizmeti verebilmesi sağlanmalı, OSB ve SS'lerde ortak danışmanlık ve rehberlik birimleri oluşturulmalıdır.

Üniversite-Sanayi İşbirliği Eksikliği

İlde üniversite-sanayi işbirliğinin yeterince sağlanamaması ve Teknoloji Geliştirme Bölgesi'nin etkin olmaması bilimsel çalışmalardan elde edilen bilgilerin ticarileşmesini engellemekte veya bilimsel çalışma konularının il sanayiinin ana sorunlarından uzak olmasına neden olmaktadır.

Üniversitelerdeki mevcut bilgi birikimi ve yetişmiş insan gücü ile sanayinin mevcut tecrübesi ve finansal gücü bir sistem dahilinde birleştirilmeli ve üniver-

sitelerdeki bilimsel potansiyelin sanayiye aktarılıp ekonomik değere dönüşmesi sağlanmalıdır.

Sanayi kuruluşlarına ait laboratuvarların üniversite araştırmacılarının kullanımına açılması ve/veya üniversiteye ait laboratuvarların sanayi kuruluşlarının kullanımına açılması yararlı olacaktır.

Sanayi Altyapısına İlişkin Sorunlar

Bölgedeki yatırımların artması için yatırımcılara uygun ve kaliteli sanayi alanları hazırlanmalıdır.

Organize sanayi bölgelerinde bakanlık desteğiyle devam eden altyapı işlemlerinin ivedi bir şekilde tamamlanması gerekmektedir.

Şehir merkezinde kalan küçük ölçekli sanayi işletmelerinin düzenli sanayi sitesi alanlarına taşınması sağlanmalı, mesleki eğitim olanaklarının bulunduğu modern sanayi siteleri oluşturulmalıdır.

Lojistik Merkez ve Ulaşım

İlde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve Kalkınma Ajansı öncülüğünde projesi yürütülen Lojistik Merkez ivedi bir şekilde kent ekonomisinin hizmetine sunularak üretim ekosistemi güçlendirilmelidir.

Diyarbakır ilini limanlara ve sınır kapılarına bağlayacak şekilde demiryolu hattı yapılmalıdır.

Enerji Altyapısının Zayıflığı

Bölgedeki enerji nakil hatlarının artan sanayi ihtiyacını karşılayamaması başta olmak üzere farklı nedenlerden dolayı elektrik altyapısı istenen seviyede değildir. İlgili kurumlar enerji altyapısını, gelecekte ihtiyaç duyulacak enerji ihtiyacını da göz önünde bulundurarak revize etmeli, bu alanda yatırımlar artırılmalıdır.

Devlet Destekleri ve Teşvikler

"Milli Teknoloji, Güçlü Sanayi Hamlesi Yolunda Sanayimizin Geleceği: Sorunlar ve Çözüm Önerileri TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Toplantı Raporu"nda, devlet desteklerindeki mükerrerlik, karmaşıklık ve etki analizinin yetersiz olması, devlet desteklerindeki inceleme, değerlendirme ve karar süreçlerinin uzunluğu, destek sunan bazı kamu kurumlarındaki personel niceliğinin yetersizliği, uzman/uzman yardımcısı gibi pozisyonlardaki personel haricinde destek personelinin bulunmaması veya azlığı ve desteklerde istenen bilgi-belge çokluğu ve kriterlerin ağır olması öne çıkan sorunlar olarak ifade edilmiştir. Bu noktada çözüm önerisi olarak devlet desteklerinin bakanlıklar bazında gözden geçirilmesi, verilen desteklerin etki analizinin cari yıl bitiminden hemen sonra yapılması,

verilen destek miktar/tutarı ile mevcut personel sayısının oransal dengesinin sağlanması gerektiği belirtilmiştir.

Bu çalışma kapsamında Diyarbakır için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi ise önerilen program kapsamında 842,4 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Diyarbakır'da program öncesi dönemde GSYH 7,63 milyar dolar iken ilde uygulanacak 842,4 milyon dolarlık program ile GSYH'sinin 8,69 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 2,1 milyar dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %14,1 düzeyinde büyüme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme, arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendisini gösterecektir. Ara girdi arzı net 983,4 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 317,7 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 406 milyon dolar artış gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %14,1 oranında ve 216,2 milyon dolar tutarında artış gösterecektir. Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %23,3 oranında ve 710,3 milyon dolar tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 808,7 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 380,7 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 243,3 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

842,4 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %14 oranında ve 267,3 milyon dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır. Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (C) hesabındaki değişimin %19,1 oranında ve 644,4 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir. Nihai talep hesaplarındaki diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda GFCF (gayrisafi sermaye oluşumu) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %14,1 oranında ve 266,2 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 99: DİYARBAKIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	504.685	141.204	51.820	66.032	669	364	13	12.568	172	211
P2	175.994	1.833.279	203.413	358.956	13.026	1.390	102	93.321	307	2.664
P3	30.000	361.408	750.978	160.750	7.428	1.240	155	55.761	349	794
P4	47.724	495.384	39.657	180.781	14.188	312	58	20.661	187	421
P5	359	7.346	12.116	7.336	53.511	34	7	11.266	8	112
P6	11.078	30.765	19.263	12.611	2.528	493	15	3.766	52	56
P7	5.015	44.104	143.871	16.903	2.009	537	127	25.831	79	212
P8	10.200	37.583	32.596	32.514	24.305	119	19	68.880	145	374
P9	12.589	118.101	152.328	150.605	9.328	2.700	72	78.165	73.165	1.136
P10	7.480	35.118	20.597	19.233	4.693	94	20	11.605	166	1.577
TOPLAM	**805.123**	**3.104.293**	**1.426.639**	**1.005.720**	**131.684**	**7.283**	**587**	**381.823**	**74.631**	**7.558**
C	323.480	910.528	176.780	1.082.263	139.524	163.798	262.107	70.288	79.985	151.584
G	0	178.473	66	63.830	25.410	0	0	8.048	1.723.636	98.953
I	45.128	535.911	120.189	368.444	34.320	124.377	316.770	105.761	154.589	74.820
X	43.541	253.095	5.934	60.519	2.117	11.696	0	13.155	3.035	110
AD	1.217.271	4.982.300	1.729.608	2.580.777	333.055	307.154	579.464	579.075	2.035.876	333.024

TABLO 99'UN DEVAMI

Toplam Arz Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Arz Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
777.736	40.708	**818.445**	18.564	361.577	**380.141**	1.198.585	18.686	**1.217.271**
2.682.451	20.310	**2.702.762**	575.749	1.628.438	**2.204.188**	4.906.950	75.350	**4.982.300**
1.368.864	23.431	**1.392.295**	100.328	236.435	**336.763**	1.729.058	550	**1.729.608**
799.373	38.274	**837.647**	423.671	1.316.725	**1.740.396**	2.578.044	2.733	**2.580.777**
92.096	21.555	**113.651**	55.946	162.558	**218.504**	332.155	900	**333.055**
80.626	20.403	**101.029**	72.272	132.657	**204.929**	305.958	1.197	**307.154**
238.688	32.024	**270.712**	9.578	299.174	**308.752**	579.464	0	**579.464**
206.734	18.035	**224.770**	135.798	216.722	**352.520**	577.289	1.785	**579.075**
598.189	58.408	**656.597**	997.409	381.850	**1.379.258**	2.035.855	22	**2.035.877**
100.584	24.343	**124.927**	60.549	147.499	**208.048**	332.975	49	**333.024**
6.945.342	**297.492**	**7.242.834**	**2.449.864**	**4.883.635**	**7.333.499**	**14.576.333**	**101.272**	**14.677.605**
3.360.338	328.620	**3.688.958**			**HARCAMA**	**GELİR**		
2.098.414	4.705	**2.103.119**		**GSYH ($)**	**7.630.991**	**7.630.991**		
1.880.308	96.647	**1.976.955**		**Fert başı**	**4.406**	**4.406**		
393.202	1.868	**395.070**						
14.677.605	729.332	**15.406.936**						

TABLO 100: DİYARBAKIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU - ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	751.585	184.513	64.078	75.927	948	406	15	17.537	203	230
P2	232.903	2.128.762	223.516	366.777	16.412	1.376	100	115.720	323	2.578
P3	38.029	401.992	790.455	157.338	8.965	1.176	146	66.235	351	736
P4	59.664	543.426	41.167	174.507	16.888	291	54	24.204	186	385
P5	485	8.721	13.613	7.664	68.935	34	7	14.284	8	111
P6	13.592	33.121	19.624	11.947	2.953	452	13	4.329	51	50
P7	6.125	47.260	145.887	15.938	2.336	491	115	29.559	77	189
P8	13.520	43.711	35.875	33.276	30.672	118	19	85.551	153	363
P9	15.566	128.136	156.396	143.786	10.981	2.497	66	90.566	71.818	1.027
P10	9.174	37.792	20.976	18.214	5.480	87	18	13.337	162	1.415
TOPLAM	**1.140.642**	**3.557.435**	**1.511.586**	**1.005.372**	**164.571**	**6.928**	**553**	**461.323**	**73.332**	**7.084**
C	529.381	1.144.577	200.531	1.174.512	201.435	165.339	262.984	92.681	80.124	153.189
G	0	224.348	74	69.270	36.685	0	0	10.611	1.726.627	100.001
I	73.852	673.666	136.337	399.849	49.549	125.546	317.830	139.455	154.857	75.612
X	71.255	318.152	6.731	65.678	3.057	11.806	0	17.346	3.040	111
AD	1.815.131	5.918.179	1.855.260	2.714.682	455.297	309.620	581.368	721.416	2.037.980	335.997

TABLO 100'ÜN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
1.095.440	57.338	**1.152.778**	31.060	604.974	**636.034**	1.788.812	26.319	**1.815.131**
3.088.466	23.385	**3.111.851**	710.372	2.009.201	**2.719.572**	5.831.423	86.755	**5.918.179**
1.465.423	25.084	**1.490.507**	108.491	255.673	**364.164**	1.854.671	589	**1.855.260**
860.773	41.214	**901.987**	440.554	1.369.197	**1.809.752**	2.711.739	2.943	**2.714.682**
113.864	26.650	**140.514**	80.313	233.357	**313.670**	454.184	1.113	**455.297**
86.132	21.796	**107.928**	70.680	129.733	**200.413**	308.341	1.279	**309.620**
247.977	33.270	**281.247**	9.310	290.811	**300.121**	581.368	0	**581.368**
243.258	21.222	**264.480**	175.212	279.624	**454.835**	719.315	2.101	**721.416**
620.839	60.619	**681.458**	980.951	375.549	**1.356.500**	2.037.958	23	**2.037.980**
106.654	25.812	**132.466**	59.220	144.260	**203.480**	335.946	52	**335.997**
7.928.826	**336.389**	**8.265.215**	**2.666.162**	**5.692.379**	**8.358.541**	**16.623.756**	**121.172**	**16.744.928**
4.004.754	391.640	**4.396.394**			**HARCAMA**	**GELİR**		
2.167.618	4.860	**2.172.477**		**GSYH ($)**	**8.694.930**	**8.694.930**		
2.146.554	110.332	**2.256.886**		**Fert başı**	**5.020**	**5.020**		
497.176	2.363	**499.539**						
16.744.928	845.583	**17.590.511**						

TABLO 101: DİYARBAKIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,74523	0,42804	0,17075	0,15455	0,00626	0,00079	0,00005	0,03750	0,00034	0,00066	**2,544164**
P2	0,11322	1,70194	0,14081	0,15555	0,00936	0,00064	0,00005	0,04450	0,00018	0,00106	**2,167322**
P3	0,10865	0,71635	1,84437	0,25204	0,01779	0,00161	0,00019	0,08707	0,00049	0,00136	**3,029909**
P4	0,06045	0,37410	0,06475	1,11590	0,00994	0,00031	0,00004	0,02158	0,00014	0,00044	**1,647647**
P5	0,01376	0,09469	0,09131	0,04875	1,19512	0,00024	0,00004	0,05187	0,00007	0,00054	**1,496387**
P6	0,08452	0,25003	0,14136	0,08464	0,01328	1,00182	0,00007	0,02673	0,00025	0,00043	**1,603128**
P7	0,05507	0,33206	0,47889	0,11328	0,01229	0,00141	1,00027	0,07741	0,00030	0,00085	**2,071832**
P8	0,05476	0,20837	0,14030	0,10422	0,05954	0,00043	0,00006	1,14851	0,00036	0,00097	**1,717516**
P9	0,03348	0,19872	0,16400	0,12010	0,01083	0,00159	0,00006	0,05739	1,03735	0,00083	**1,624345**
P10	0,06380	0,26504	0,14350	0,10482	0,02183	0,00051	0,00008	0,05321	0,00060	1,00504	**1,658428**
İleri Bağlantı	**2,332926**	**4,569324**	**3,380038**	**2,253845**	**1,356242**	**1,009349**	**1,000919**	**1,605763**	**1,040084**	**1,012186**	

TABLO 102: DİYARBAKIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU – ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,83721	0,44433	0,16640	0,14405	0,00734	0,00074	0,00004	0,04199	0,00034	0,00061	**2,643042**
P2	0,13426	1,73019	0,13871	0,14612	0,01099	0,00060	0,00005	0,05015	0,00018	0,00097	**2,212222**
P3	0,12898	0,74482	1,82418	0,23540	0,02079	0,00149	0,00018	0,09747	0,00049	0,00124	**3,055031**
P4	0,07236	0,39289	0,06467	1,10 940	0,01157	0,00029	0,00004	0,02463	0,00014	0,00041	**1,676398**
P5	0,01648	0,09875	0,08936	0,04573	1,21957	0,00022	0,00003	0,05806	0,00007	0,00050	**1,528774**
P6	0,10027	0,26229	0,13873	0,07980	0,01538	1,00169	0,00006	0,03021	0,00025	0,00040	**1,629091**
P7	0,06545	0,34530	0,46767	0,10591	0,01451	0,00131	1,00025	0,08673	0,00030	0,00078	**2,088203**
P8	0,06490	0,21749	0,13752	0,09766	0,06832	0,00040	0,00005	1,16476	0,00036	0,00089	**1,752350**
P9	0,04000	0,20775	0,16132	0,11294	0,01279	0,00149	0,00006	0,06471	1,03711	0,00076	**1,638931**
P10	0,07582	0,27728	0,14083	0,09850	0,02531	0,00048	0,00008	0,05979	0,00059	1,00458	**1,683253**
İleri Bağlantı	**2,535729**	**4,721086**	**3,329383**	**2,175508**	**1,406579**	**1,008718**	**1,000849**	**1,678497**	**1,039815**	**1,011132**	

Ekonomik yapıdaki değişim, girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerinden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarından açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 2,544 iken politika şoku ile birlikte 2,643 düzeyine yükselmiştir. Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %3,8 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %2 artarak 2,212 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektöründe üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine gireceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 103: DİYARBAKIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,5442	2,6430	3,89%
Sanayi BCDE	2,1673	2,2122	2,07%
İnşaat F	3,0299	3,0550	0,83%
Hizmetler GHI	1,6476	1,6764	1,74%
Bilgi ve iletişim J	1,4964	1,5288	2,16%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,6031	1,6291	1,62%
Gayrimenkul faaliyetleri L	2,0718	2,0882	0,79%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,7175	1,7523	2,03%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,6243	1,6389	0,90%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,6584	1,6833	1,50%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 842,4 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir.

Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 2,332 seviyesinden %8,6 artışla 2,535 seviyesine yükselecektir. Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %3,3 oranında gerçekleşecektir. Bu, katsayı değişimi sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 472 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 104: DİYARBAKIR İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,3329	2,5357	8,69%
Sanayi BCDE	4,5693	4,7211	3,32%
İnşaat F	3,3800	3,3294	-1,50%
Hizmetler GHI	2,2538	2,1755	-3,48%
Bilgi ve iletişim J	1,3562	1,4066	3,71%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0093	1,0087	-0,06%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0009	1,0008	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,6058	1,6785	4,53%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0401	1,0398	-0,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0122	1,0111	-0,10%

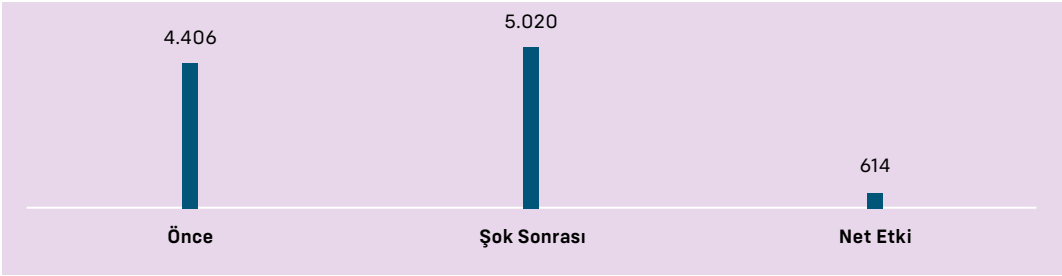
İlin program öncesinde bu çalışma kapsamında girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan GSYH'si 7,6 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 842,4 milyon dolarlık kaynak ile il GSYH'sinin 8,69 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %13,9 oranında ve 1,06 milyar dolar tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 75: DİYARBAKIR - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



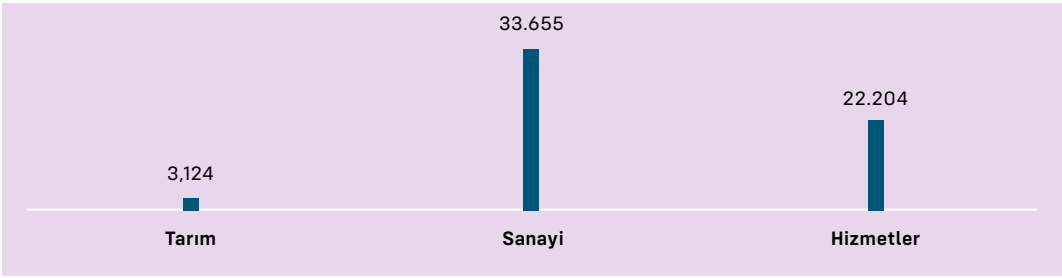
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 4.405 dolardan 5.020 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında, 614 dolarlık ilave artışın iç talebi geliştirmesiyle refah düzeyini de önemli ölçüde artıracağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 76: DİYARBAKIR - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



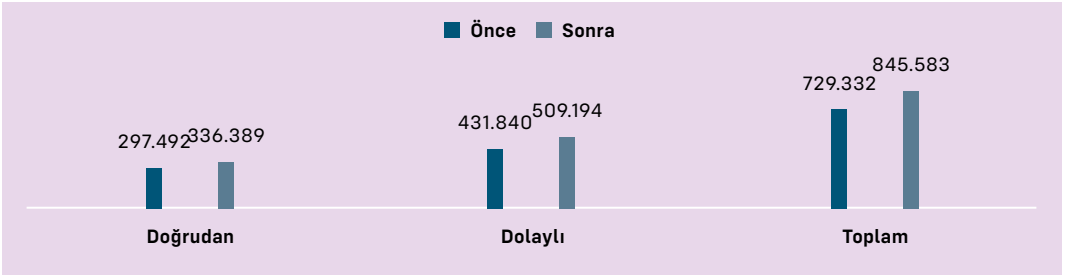
Programın uygulanmasıyla birlikte üretim yapısında dönüşüm gerçekleşeceği, tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 58.983 ilave istihdam artışı sağlanacağı öngörülmektedir. Bunda sanayi sektörünün payı 33.655, hizmetler sektörünün payıysa 22.204 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 3.124 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 33.655 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

ŞEKİL 77: DİYARBAKIR - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



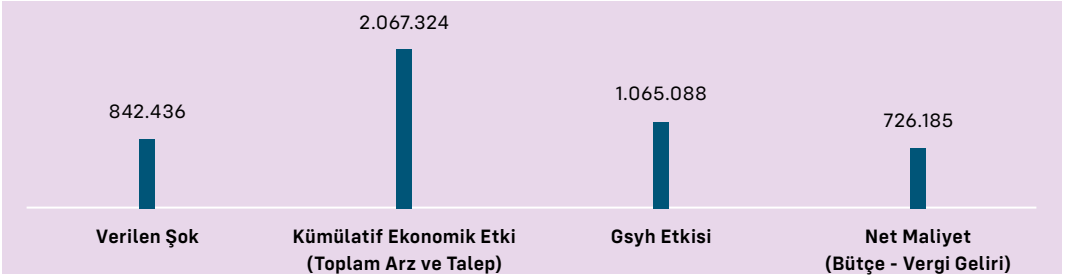
Programın etkisiyle ekonomik genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %14 büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %15,9 düzeyinde ve 116,2 milyon dolar tutarında olacaktır. Program öncesi dönemde ilde 729,3 milyon dolar gelir elde ediliyor iken program etkisiyle vergi gelirleri 845,5 milyon dolar seviyesinde yükselecektir. Vergi gelirlerindeki artışın %66,5'i dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 78: DİYARBAKIR - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İlde uygulanacak programla 842,4 milyon dolarlık kaynak üretim, sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucundaysa il toplam arz ve toplam talebinde 267,3 milyon dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 1,06 milyar dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerindeki artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 726,1 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 79: DİYARBAKIR - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



MARDİN

Birinci Bölüm'de il düzeyindeki GSYH'nin sektörel büyüme analizlerinde Mardin ilinin 14 çevre il arasında sanayileşme yolunda parlayan yıldız olduğu ifade edilmiştir. İldeki sanayi gelişimi organize sanayi bölgeleri odaklı olarak ilerlemektedir. Sosyoekonomik gelişmişlik endekslerinde son 7 il arasında yer alan Mardin kronik kalkınma sorununu tarımda re-organizasyon, sanayileşme ve turizmle aşma potansiyeline sahip bir ilimizdir. Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeline, sanayiine ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Mardin İl Sanayi Durum Raporu'nda ve Mardin Yatırım Destek Ofisi tarafından sunulan bilgiler aşağıda özetlenmiştir.

Mardin'de üç adet Organize Sanayi Bölgesi bulunmaktadır. Mardin 1. Organize Sanayi Bölgesi 1976 yılında Mardin Valiliği ve Mardin Sanayici ve İş Adam-

ları Derneği ortaklığında kurulmuştur. Kuruluşu eski olmasına rağmen sanayi işletmelerinin bölgede faaliyete başlaması 1990'lı yılları bulmuştur. Bölge, havalimanına 5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bölge içindeki altyapı eksikleri Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve Dicle Kalkınma Ajansı destekleriyle tamamlanmış olup alanda %100 doluluk oranıyla faaliyet devam etmektedir.

Mardin 2. Organize Sanayi Bölgesi için altyapı çalışmaları Ağustos 2017 itibarıyla başlatılmıştır. Altyapı çalışmalarıysa halen devam etmektedir. OSB içi elektrik tesisatının kurulmasının ardından yapılacak yol çalışmaları sonrasında bölgenin sanayi kapasitesini geliştirmek amacıyla faaliyete geçecektir. Organize Sanayi Bölgesi'nin enerji gereksiniminin müstakil bir dağıtım hattından karşılanmasına yönelik altyapı projesi, T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı kapsamında gerçekleştirilmektedir. Sanayi Bölgesi tamamlandığında 1.040 dönüm alanda 72 fabrika yer alabilecektir. Yaklaşık 10 bin kişinin istihdamına imkân tanıması öngörülen yeni organize sanayide açılması planlanan OSB Meslek ve Teknik Anadolu Lisesi nitelikli personelin yetişmesine imkân tanıyacaktır. Midyat Organize Sanayi Bölgesi 2021 yılında kurulmuştur. Toplam alanı 840 dönüm olan OSB'nin imar ve planlama çalışmaları devam etmektedir.

Mardin 1. OSB bünyesinde faaliyet gösteren 146 firmanın sektörel dağılımına bakıldığında en fazla göze çarpan, 78 fabrika ile üretime devam eden gıda ürünleri imalatı sektörüdür. Bunu 45 firma ile diğer imalatlar (çocuk bezi, yem, organik gübre, balık yemi, yalıtımlı briket, PVC kapı-pencere vb) takip eder. Üretime devam eden 8 tekstil ürünleri imalatı firması, 4 kimyasal ürünler imalatı firması ve 4 kauçuk ve plastik ürün imalatı firması mevcuttur.

Mardin ilinde Merkez, Kızıltepe, Midyat ve Nusaybin'de toplam 601 işyerine ev sahipliği yapan 4 adet KSS bulunmaktadır. Mardin Merkez KSS, Dicle Bölgesi'nin en eski KSS'si olmakla beraber en yüksek işyeri sayısı Kızıltepe KSS'ye aittir. Kızıltepe, Nusaybin ve Midyat KSS'ler %100 doluluk oranıyla faaliyet göstermektedir. KSS'lere ek olarak Kızıltepe ilçesinde iki adet Sanayi Sitesi bulunmaktadır. 1. Sanayi Sitesi 2005 yılında bitirilmiş ve faaliyete geçmiştir. 2. Sanayi Sitesi'nin inşaatı devam etmektedir. Ömerli, Yeşilli ve Dargeçit ilçelerinde küçük sanayi siteleri bulunsa da arazi onayıyla alakalı çeşitli problemler gündemdedir. Artuklu ilçesinde Marangozlar ve Mobilyacılar Sanayi Sitesi'nin kurulmasına yönelik somut adımlar atılmıştır. Derik ilçesinde Yeşil Derik Sanayi Sitesi Kooperatifi kurulmuş olup hazine arazisi talep edilmiştir. Mazıdağı ilçesinde küçük sanayi sitesi kurma çalışmaları devam etmektedir.

Mardin ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %61,29'u mikro, %29,75'i küçük, %7,17'si orta ve %1,43'ü büyük ölçekli işletmelerdir. Mardin ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sıralarda

%48,39'la gıda ürünleri imalatı, %8,96'yla metalik olmayan mineral ürünler imalatı ve %7,53 ile giyim eşyaları imalatının olduğu görülmektedir. 2019 yılı itibarıyla imalat sanayii sektöründe toplam 5.202 kişi istihdam edilmektedir. Mardin ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Eti Bakır Mazıdağı Şubesi*
- *Nujen Tekstil Gıda İnş. Ltd. Şti. (Nusaybin Şubesi)*
- *Azunlar Tekstil*
- *Aslankaya Tekstil Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.*
- *Mardin Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş.*

TRC3 Bölgesi girişimcilik istatistiklerine bakıldığında en çok girişimcilik sayısına Mardin'de ulaşıldığı görülmektedir, Mardin'i sırasıyla Batman, Şırnak ve Siirt takip etmektedir. TÜİK istatistiklerine göre Mardin'de 2017 yılında girişimci sayısı 20.692 kişi iken 2019 yılında 22.055 kişi olmuştur.

2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından Mardin'e sağlanan toplam destek tutarı 100,3 milyon TL'dir. Ancak TÜBİTAK tarafından 2019 yılında sağlanan destek tutarı sadece 330 bin TL düzeyindedir. Mardin, potansiyeline rağmen bilim, teknoloji, araştırma ve yenilikçilik altyapısı bakımından ihmal edilmiş bir ilimizdir. Mardin'de ileri teknoloji alanında faaliyet gösterecek işletmelerin konumlanacağı bir teknoloji geliştirme bölgesi henüz kurulmamıştır.

İlde bulunan önemli sanayi sektörlerinden bazıları gıda, çimento, polietilen boru, çelik boru, kireç, gaz beton, LPG dolum, pamuk yağı, boya, fosfat, transformatör, radyatör, tekstil ve enerjidir.

İstanbul Sanayi Odası tarafından açıklanan 2019 yılı "Türkiye'nin İlk 500 Büyük Sanayi Kuruluşu» ve «İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" sıralamalarında ilden herhangi bir sanayi firması yer almamaktadır. Türkiye İhracatçılar Meclisi tarafından yayınlanan 2019 yılı "Türkiye'nin İlk 1.000 İhracatçı Firması" sıralamasındaysa ilden 5 ihracatçı firma yer almaktadır.

2013 yılına kadar artış eğiliminde olan ve 1074,7 milyon dolarla en yüksek değerini gören il ihracatı bu yıldan sonra azalma eğilimine girmiştir. 2019 yılında önceki yıla göre %9,1 oranında azalan ihracat 791,1 milyon dolara gerilemiştir. Dalgalı bir seyir izleyen il ithalatı ise 2017 yılından sonra yıllık ortalama %50'den fazla artarak 2019 yılında 414,8 milyon dolarla en yüksek değerine ulaşmıştır. Türkiye genelinde 2019 yılı illerin dış ticaret performanslarına göre Mardin %0,46 ihracat payıyla 21. sırada, %0,20 ithalat payıyla 26. sırada yer almaktadır. Mardin ilinden yapılan ihracatın önemli bir kısmı Ortadoğu ülkelerine yapılmakta olup bu ülkelere yapılan ihracatın en büyük kısmı (2019 yılı-%88,75) Irak'a yapılmaktadır. Irak'ı takiben İran, Suriye, Almanya ve Suudi Arabistan gelmektedir. Yapılan

ihracatın büyük çoğunluğu gıda, giyim eşyası ile tarım ve hayvancılık ürünleridir. Mardin iline yapılan ithalatta en büyük pay (2019 yılı-%61,19) Rusya Federasyonu'na aittir; bu ülkeyi Ukrayna, ABD ve Kazakistan takip etmektedir. Yapılan ithalatın büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılık ürünleri ile kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleridir.

En Önemli Sorunlar:

- *İşletmelerin finansman konusunda sorun yaşaması*
- *Bölgenin zengin yerel kaynaklarının Ar-Ge ve yenilikçilikle harekete geçirilememesi*
- *Üretimde bilgi ve teknolojinin yeterince kullanılamaması*
- *Yetişmiş teknik ve ara eleman temininde güçlüklerle karşılaşılması*
- *Nusaybin Sınır Kapısı'nın transit taşımacılığa açılamaması*
- *Pazarlama, tanıtım, markalaşma ve inovasyon stratejilerinin eksikliği*
- *Enerji girdi maliyetlerinin yüksek olması*
- *Elektrik arzında yaşanan dalgalanma ve kesintilerden dolayı yaşanan sorunlar*

Çözüm Önerileri:

- *Düşük faizli kredi kullandırılması*
- *Ar-Ge ve yenilikçilik çalışmaları için üniversite-sanayi işbirliği kapsamında bilgilendirme çalışmalarının yapılması*
- *Mardin Artuklu Üniversitesi'nde teknik bölümler (mühendislikler) açılmasının sağlanması*
- *İşkur ve sivil toplum örgütleriyle istihdam garantili mesleki eğitimlerin düzenlenmesi*
- *Suriye'de istikrarın sağlanması*
- *Firmalara pazarlama, tanıtım, markalaşma ve inovasyon konularında bilgilendirme yapılması*
- *Güneş enerjisinden daha çok yararlanmalarının sağlanması ve enerji desteği sağlanması*
- *Sanayi bölgelerine verilen elektriklerin kesilmemesi için ve voltaj dalgalanmalarının önlenmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınması*

Bu çalışma kapsamında Mardin için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkin-

cisi ise önerilen program kapsamında 466 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Mardin'de program öncesi dönemde GSYH 4,57 milyar dolar iken ilde uygulanacak 466 milyon dolarlık programla GSYH'nin 5,11 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin ise 1,04 milyar dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %11,4 düzeyinde büyüme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme, arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendisini gösterecektir. Ara girdi arzı net 457,1 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 138,6 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 214,5 milyon dolar artış gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %10,8 oranında ve 111 milyon dolar tutarında artış gösterecektir.

Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %16,5 oranında ve 455,7 milyon dolar tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 408,3 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 183,1 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 129,6 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

466 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %11,3 oranında ve 1,04 milyar dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır. Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (C) hesabındaki değişimin %14,2 oranında ve 276,7 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir.

Nihai talep hesaplarındaki diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda GFCF (gayrisafi sermaye oluşumu) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %10,4 oranında ve 113,6 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 105: MARDİN İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	270.266	79.446	25.565	37.729	382	206	8	6.817	99	121
P2	122.757	1.347.814	131.133	268.007	9.726	1.026	76	66.144	230	1.995
P3	12.362	156.971	286.009	70.905	3.277	541	69	23.349	154	351
P4	45.807	501.180	35.181	185.741	14.578	316	60	20.152	193	434
P5	43	933	1.350	947	6.906	4	1	1.380	1	15
P6	3.384	9.905	5.438	4.123	827	159	5	1.169	17	18
P7	2.195	20.348	58.204	7.920	941	249	60	11.489	37	100
P8	3.675	14.272	10.854	12.539	9.374	45	7	25.217	56	145
P9	5.094	50.369	56.966	65.230	4.040	1.156	31	32.139	31.823	493
P10	2.659	13.156	6.766	7.317	1.785	36	8	4.191	64	602
TOPLAM	**468.241**	**2.194.394**	**617.465**	**660.459**	**51.836**	**3.738**	**324**	**192.047**	**32.675**	**4.274**
C	178.199	528.696	90.007	638.188	82.277	95.470	155.325	39.346	47.364	89.660
G	0	74.780	24	27.161	10.813	0	0	3.251	736.531	42.236
I	24.860	311.175	61.194	217.264	20.239	72.493	187.718	59.203	91.542	44.255
X	72.328	635.034	6.285	260.502	665	10.282	0	14.164	4.230	116
AD	743.628	3.744.079	774.975	1.803.573	165.830	181.983	343.368	308.011	912.343	180.541

TABLO 105'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
420.638	22.017	**442.655**	12.423	241.965	**254.388**	697.043	46.585	**743.628**
1.948.908	14.756	**1.963.664**	390.942	1.105.733	**1.496.674**	3.460.339	283.740	**3.744.079**
553.987	9.483	**563.470**	62.751	147.880	**210.631**	774.101	874	**774.975**
803.641	38.479	**842.120**	229.752	714.044	**943.796**	1.785.916	17.657	**1.803.573**
11.581	2.711	**14.292**	38.692	112.423	**151.114**	165.406	424	**165.830**
25.045	6.338	**31.383**	52.555	96.466	**149.021**	180.404	1.579	**181.983**
101.543	13.624	**115.166**	7.079	221.122	**228.201**	343.368	0	**343.368**
76.185	6.646	**82.831**	85.632	136.662	**222.294**	305.126	2.885	**308.011**
247.341	24.151	**271.492**	463.398	177.408	**640.806**	912.297	46	**912.343**
36.584	8.854	**45.437**	39.297	95.729	**135.026**	180.463	78	**180.541**
4.225.453	**147.058**	**4.372.511**	**1.382.521**	**3.049.432**	**4.431.953**	**8.804.464**	**353.868**	**9.158.331**
1.944.533	190.163	**2.134.697**			**HARCAMA**	**GELİR**		
894.795	2.006	**896.801**		**GSYH ($)**	**4.579.010**	**4.579.010**		
1.089.944	56.023	**1.145.966**		**Fert başı**	**5.357**	**5.357**		
1.003.606	4.769	**1.008.375**						
9.158.331	400.019	**9.558.350**						

TABLO 106: MARDİN İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU – ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	379.080	97.565	30.232	42.247	537	223	8	9.166	113	129
P2	155.941	1.499.102	140.444	271.792	12.384	1.006	75	80.552	239	1.932
P3	15.255	169.609	297.577	69.855	4.053	515	66	27.623	156	330
P4	55.612	532.736	36.009	180.018	17.741	297	56	23.454	192	402
P5	54	1.021	1.422	944	8.648	4	1	1.653	1	14
P6	4.098	10.503	5.552	3.986	1.003	149	5	1.357	17	17
P7	2.643	21.446	59.069	7.610	1.136	231	56	13.259	37	91
P8	4.675	15.897	11.641	12.734	11.953	44	7	30.754	59	140
P9	6.158	53.317	58.065	62.957	4.896	1.079	29	37.249	31.435	455
P10	3.212	13.919	6.893	7.059	2.163	33	7	4.855	63	554
TOPLAM	**626.728**	**2.415.114**	**646.905**	**659.202**	**64.515**	**3.580**	**310**	**229.923**	**32.311**	**4.064**
C	268.197	622.403	99.562	677.936	112.829	96.051	155.834	50.469	47.489	90.467
G	0	88.034	27	28.852	14.828	0	0	4.170	738.464	42.616
I	37.415	366.329	67.690	230.796	27.754	72.934	188.333	75.940	91.783	44.653
X	108.856	747.589	6.952	276.726	912	10.345	0	18.168	4.242	117
AD	1.041.195	4.239.470	821.135	1.873.512	220.838	182.910	344.476	378.670	914.287	181.918

TABLO 106'NIN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
559.301	29.275	**588.576**	19.078	371.599	**390.678**	979.253	61.942	**1.041.195**
2.163.467	16.381	**2.179.848**	455.713	1.288.931	**1.744.644**	3.924.492	314.978	**4.239.470**
585.039	10.014	**595.054**	67.079	158.080	**225.159**	820.213	923	**821.135**
846.515	40.532	**887.047**	235.611	732.255	**967.866**	1.854.913	18.599	**1.873.512**
13.763	3.221	**16.984**	52.066	151.284	**203.350**	220.334	504	**220.838**
26.687	6.753	**33.441**	52.120	95.667	**147.786**	181.227	1.683	**182.910**
105.577	14.165	**119.742**	6.972	217.763	**224.735**	344.476	0	**344.476**
87.905	7.669	**95.574**	107.772	171.995	**279.767**	375.341	3.329	**378.670**
255.639	24.961	**280.600**	458.216	175.424	**633.640**	914.240	47	**914.287**
38.757	9.380	**48.137**	38.911	94.787	**133.698**	181.835	82	**181.918**
4.682.651	**162.351**	**4.845.001**	**1.493.538**	**3.457.785**	**4.951.323**	**9.796.325**	**402.086**	**10.198.411**
2.221.236	217.223	**2.438.459**			**HARCAMA**	**GELİR**		
916.990	2.056	**919.046**		**GSYH ($)**	**5.113.674**	**5.113.674**		
1.203.627	61.866	**1.265.492**		**Fert başı**	**5.983**	**5.983**		
1.173.907	5.578	**1.179.486**						
10.198.411	449.074	**10.647.485**						

TABLO 107: MARDİN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU – LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,59828	0,36220	0,11302	0,13221	0,00436	0,00065	0,00004	0,02832	0,00029	0,00055	**2,239915**
P2	0,09608	1,68109	0,10564	0,15224	0,00760	0,00059	0,00005	0,03873	0,00017	0,00102	**2,083222**
P3	0,08411	0,63526	1,63603	0,22570	0,01312	0,00139	0,00017	0,06968	0,00043	0,00119	**2,667075**
P4	0,07729	0,54686	0,07261	1,17164	0,01263	0,00043	0,00006	0,02808	0,00020	0,00064	**1,910435**
P5	0,00246	0,01986	0,01563	0,01045	1,04401	0,00005	0,00001	0,01052	0,00001	0,00012	**1,103108**
P6	0,03947	0,13075	0,05901	0,04459	0,00615	1,00097	0,00004	0,01246	0,00013	0,00022	**1,293797**
P7	0,03309	0,22715	0,28861	0,07761	0,00708	0,00102	1,00021	0,05166	0,00021	0,00059	**1,687223**
P8	0,03239	0,13899	0,07341	0,07043	0,03612	0,00027	0,00004	1,09579	0,00024	0,00065	**1,448339**
P9	0,02718	0,18531	0,12080	0,11359	0,00837	0,00148	0,00006	0,04905	1,03620	0,00077	**1,542818**
P10	0,03774	0,17792	0,07580	0,07101	0,01283	0,00033	0,00006	0,03266	0,00041	1,00351	**1,412282**
İleri Bağlantı	**2,028093**	**4,105400**	**2,560562**	**2,069475**	**1,152268**	**1,007194**	**1,000720**	**1,416945**	**1,038295**	**1,009262**	

TABLO 108: MARDİN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,66656	0,36709	0,10947	0,12382	0,00519	0,00060	0,00004	0,03160	0,00028	0,00051	**2,305161**
P2	0,11182	1,69536	0,10341	0,14386	0,00912	0,00056	0,00005	0,04359	0,00017	0,00094	**2,108857**
P3	0,09797	0,64868	1,62199	0,21300	0,01575	0,00130	0,00016	0,07831	0,00042	0,00109	**2,678672**
P4	0,09031	0,56058	0,07152	1,162 56	0,01506	0,00041	0,00005	0,03177	0,00019	0,00059	**1,9330**
P5	0,00290	0,02043	0,01541	0,00997	1,05235	0,00004	0,00001	0,01193	0,00001	0,00011	**1,113164**
P6	0,04633	0,13499	0,05809	0,04256	0,00739	1,00091	0,00003	0,01415	0,00013	0,00021	**1,304791**
P7	0,03865	0,23221	0,28268	0,07336	0,00860	0,00095	1,00020	0,05827	0,00021	0,00055	**1,695676**
P8	0,03772	0,14190	0,07179	0,06657	0,04296	0,00026	0,00004	1,10708	0,00024	0,00060	**1,469151**
P9	0,03173	0,18937	0,11863	0,10778	0,01015	0,00139	0,00005	0,05548	1,03598	0,00072	**1,551270**
P10	0,04418	0,18275	0,07442	0,06745	0,01539	0,00031	0,00005	0,03690	0,00041	1,00324	**1,425111**
İleri Bağlantı	**2,168170**	**4,173348**	**2,527423**	**2,010 926**	**1,181959**	**1,006723**	**1,000673**	**1,469075**	**1,038050**	**1,008554**	

Ekonomik yapıdaki değişim, girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerinden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarından açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 2,239 iken politika şoku ile birlikte 2,305 düzeyine yükselmiştir.

Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %2,9 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %1,2 artarak 2,108 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektöründe üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine gireceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 109: MARDİN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,2399	2,3052	2,91%
Sanayi BCDE	2,0832	2,1089	1,23%
İnşaat F	2,6671	2,6787	0,43%
Hizmetler GHI	1,9104	1,9330	1,18%
Bilgi ve iletişim J	1,1031	1,1132	0,91%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,2938	1,3048	0,85%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,6872	1,6957	0,50%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,4483	1,4692	1,44%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,5428	1,5513	0,55%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,4123	1,4251	0,91%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 466 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir. Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 2,028 seviyesinden %6,9 artışla 2,168 seviyesine yükselecektir.

Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %1,6 oranında gerçekleşecektir. Bu, katsayı değişimi sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 417 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 110: MARDİN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,0281	2,1682	6,91%
Sanayi BCDE	4,1054	4,1733	1,66%
İnşaat F	2,5606	2,5274	-1,29%
Hizmetler GHI	2,0695	2,0109	-2,83%
Bilgi ve iletişim J	1,1523	1,1820	2,58%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0072	1,0067	-0,05%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0007	1,0007	0,00%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,4169	1,4691	3,68%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0383	1,0381	-0,02%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0093	1,0086	-0,07%

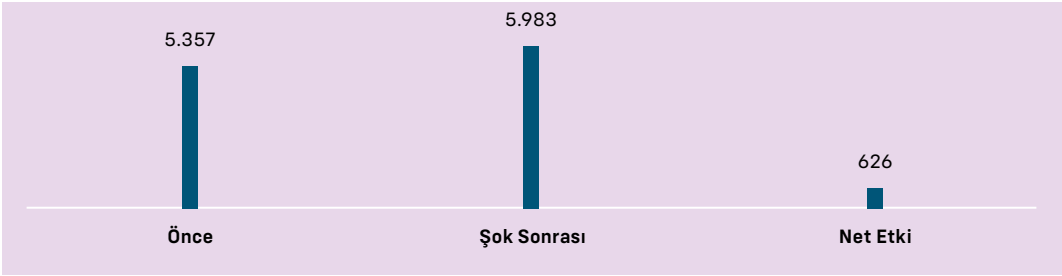
İlin program öncesinde bu çalışma kapsamında girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan GSYH'si 4,58 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 466 milyon dolarlık kaynak ile il GSYH'sinin 5,11 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %11,7 oranında ve 537,9 milyon dolar tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 80: MARDİN - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



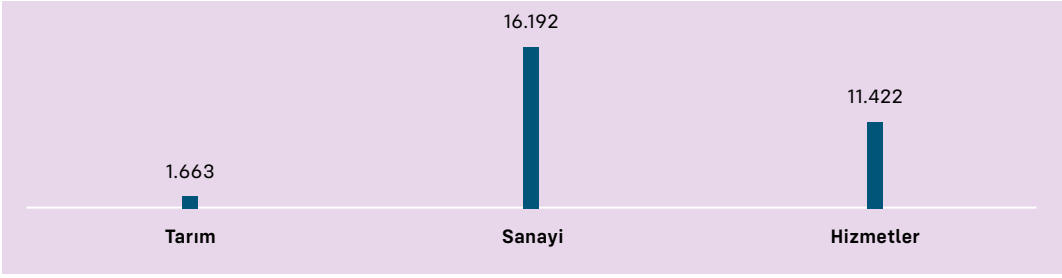
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına olan etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 5.357 dolardan 5.983 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında 625 dolarlık ilave artışın refah düzeyini önemli ölçüde artıracağı görülmektedir.

ŞEKİL 81: MARDİN - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



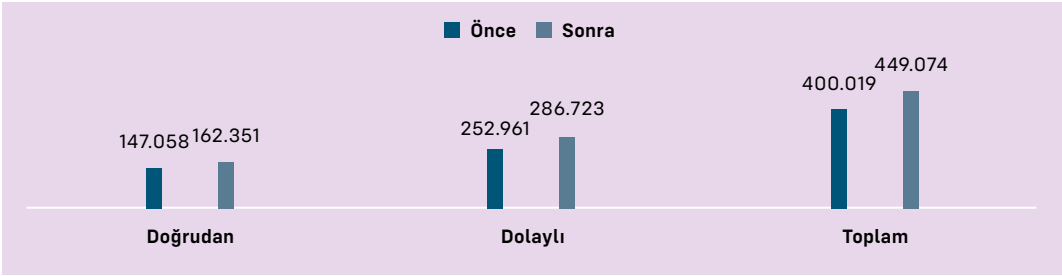
Programın uygulanmasıyla birlikte üretim yapısında dönüşüm gerçekleşeceği, tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 29.277 ilave istihdam artışı olacağı öngörülmektedir. Bunda sanayi sektörünün payı 16.192, hizmetler sektörünün payıysa 11.422 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 1.663 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 16.192 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

ŞEKİL 82: MARDİN - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



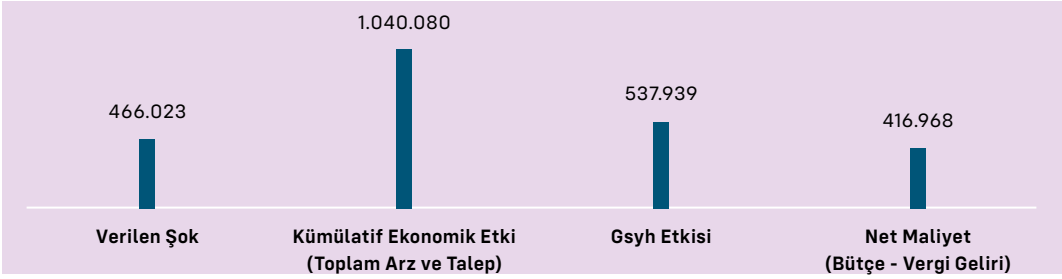
Programın etkisiyle ekonomik genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %11,3 büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %12,2 düzeyinde ve 49 milyon dolar tutarında olacaktır. Program öncesi dönemde ilde 400 milyon dolar gelir elde ediliyor iken program etkisiyle vergi gelirleri 449 milyon dolar seviyesinde yükselecektir. Vergi gelirlerindeki artışın %68,8'i dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 83: MARDİN - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İl, uygulanacak programla 466 milyon dolarlık kaynak üretimiyle sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucunda da il toplam arz ve toplam talebinde 1,04 milyar dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 537,9 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerinde gerçekleşecek artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 416,9 milyon dolar düzeyinde olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 84: MARDİN - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



BATMAN

Batman, 14 çevre il arasında sanayileşme potansiyeli en yüksek (il nüfusuna göre) il olarak öne çıkmaktadır. Sanayi kapasite raporu sayısında Şanlıurfa ve Diyarbakır'ın ardından 3. sırada yer almasına karşın 17.804 kişilik imalat sanayii istihdamı ile Diyarbakır ve Van'ın önünde yer almaktadır. Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeli, sanayii ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Batman İl Sanayi Durum Raporu'nda yer alan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sanayi işletmelerinin illere göre dağılımı incelendiğinde, sanayi işletmesi sayısının en fazla olduğu il %54,3 ile Gaziantep'tir. Batman ise %3,8 ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi illeri arasında 6. sırada yer almaktadır. İlde kimya, petrol, kauçuk, plastik, gıda, tekstil, inşaat ürünleri,

deri, maden ve taş-toprağa dayalı sanayi sektörlerinde faaliyet gösteren firmalar bulunmaktadır.

Batman genel olarak üretimi tarım ve hayvancılık sektörüne dayalı, kırsal niteliği yüksek, ekonomisi geleneksel yapısını koruyan bir ildir. Batman'da tahıllardan buğday, arpa, mısır, sanayi bitkilerinden pamuk, yem bitkilerinden yonca, baklagillerden mercimek ve nohut, meyvelerden Antep fıstığı, badem, ceviz, üzüm, çilek, nar, elma, kayısı, karpuz ve kavun, sebzelerden de domates ve salatalık yetiştirilmektedir.

Batman'da sanayi sektörü yeterince gelişmemiş, bu itibarla il birinci derece kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınarak burada yapılacak yatırımlar için yatırımcılara çeşitli kolaylık ve teşvikler sağlanmıştır. Uygulanan bu tedbirler sonucu ildeki sanayi kuruluşlarında bariz bir değişiklik gözlenmiş, sanayi, tarım, tekstil ve gıda sektörlerinde çeşitli yatırımlar yapılarak bunların bir kısmı faaliyete girmiştir. Özellikle son yıllarda tekstil ve giyim sektöründe yapılan yatırımlarla bu sektörlerin ilin ekonomisindeki payı çok artmıştır.

Batman ilinin teşvik kapsamında olması sebebiyle OSB'de ve diğer bölgelerde yatırımlar artmış, ticaret potansiyeli genişlemiştir. İlin sanayi sitesinde faaliyet gösteren tamir, yedek parça ve mobilya atölyeleri ticari hayata katkı sağlamaktadır. Batman'da ticaret genel olarak küçük esnaf ve işletmelerden meydana gelmekte olup özellikle tekstil-giyim, tarımsal ve hayvansal ürünler, gıda maddeleri, ev elektroniği gibi tüketim mallarından oluşmaktadır. İlde yapılan ticari faaliyetlerde sektörlerin gelişme potansiyeli ve teşviklerden çok mesleki eğitim/deneyim ve pazar büyüklüğü gibi etkenler rol oynamaktadır.

Batman ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %28,21'i mikro, %38,83'ü küçük, %29,67'si orta ve %3,30'u büyük ölçekli işletmelerdir. Batman ilinde sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %28,94 ile giyim eşyaları, ikinci sırada %15,38 ile gıda ürünleri, üçüncü sırada ise %14,65 ile metalik olmayan mineral ürünler sektörlerinin yer aldığı görülmektedir. Batman ilinde sanayi sektörünün istihdamında %66,50 ile giyim eşyaları, %10,60 ile metalik olmayan mineral ürünler, %4,98 ile tekstil ürünleri sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. İldeki toplam imalat sanayii istihdamı 15.380'dir.

Batman ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Trikotek Tekstil Sanayi T.A.Ş.*
- *Tüpraş Türkiye Petrolleri Rafinerileri Batman Rafineri Müdürlüğü A.Ş.*
- *Gamateks Tekstil Sanayi ve T.A.Ş.*
- *Uniteks Tekstil Gıda Sanayi T.A.Ş.-Batman Şubesi*
- *Baran Grup Tekstil Turizm İnşaat Pet. Tar. San. Tic. Ltd. Şti.*

Batman ilinde bir adet sicil almış OSB ile biri yapım aşamasında olan dört adet küçük sanayi sitesi bulunmaktadır. 1991 yılında yatırım programına alınan Batman Organize Sanayi Bölgesi 3.797 dönüm büyüklüğünde olup 126 adet sanayi parseli ile sanayicilerin hizmetindedir. Faaliyette olan tesislerde toplam 5.700 kişi istihdam edilmektedir. İlde ikisi küçük sanayi sitesi ve biri Marangoz ve Kaynakçılar Sitesi olmak üzere üç adet faal sanayi sitesi mevcuttur. Batman ilinde faaliyette olan ve toplam 377 dönüm üzerine kurulu bulunan KSS'lerde 545 işyeri mevcuttur ve bu işyerlerinde 1.730 kişi istihdam edilmektedir. Doluluğu %100'e ulaşan Batman Merkez Sanayi Sitesi'ne III. Kısım ilave edilecektir. İmarı biten proje ile 59 dekar alanda 161 işyeri yapılacaktır. Öz sermaye ile yapılması planlanan proje ruhsat aşamasındadır.

2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından ile sağlanan kaynak 46,7 milyon TL'dir. 2019 yılında TÜBİTAK tarafından ile sağlanan toplam destekse 470 bin TL düzeyindedir. Teşvik Uygulama ve Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü'nce Batman'da 2010-2019 tarihleri arasında toplam 678 adet, 2019 yılı içindeyse 109 adet yatırım teşvik belgesi verilmiştir. Bu belgelerin %78'i imalat sanayiine ilişkindir. Toplam tutarı 2,5 milyar TL'yi bulan bu teşvik yatırımlarıyla 56.187 kişinin istihdam edilmesi öngörülmektedir.

Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Ar-Ge Eksikliği: *Bölgenin ulusal ve küresel ölçekte rekabet gücünü ve buna bağlı olarak da ihracat hacmini artırmak üzere, bölgede faaliyet gösteren sektörlerin teknoloji kullanımının, Ar-Ge ve yenilikçilik çalışmalarının özendirilmesi yoluyla üretim kapasitesi ve verimliliğinin artırılması; üretim, yönetim ve hizmet kalitesinin uluslararası standartlara çıkarılması hedeflenmelidir. Batman ilinde kurulan Batman Üniversitesi Teknoloji Geliştirme Bölgesi'nin altyapı çalışmaları devam etmektedir. İlde Teknoloji Geliştirme Bölgesi oluşturulması Ar-Ge çalışmalarına katkı sağlayacaktır. Batman Üniversitesi'nin yeni kurulmuş olması ve akademik anlamda yetersiz olması Ar-Ge ve üniversite-sanayi işbirliği konusunda yapılabilecek çalışmaları geciktirmekte, bu da bilgiye ve teknolojiye dayalı bir rekabetçiliğin sağlanmasını engellemektedir.*

Finansman Eksikliği: *İşletmelerin finansmana erişimde yaşadığı güçlükler Batman'daki önemli sorunlardan biridir. Batman ilinin mevduat büyüklüğü itibarıyla 26 Düzey-2 bölgesi içinde 25. sırada yer alması, Batman'da sermaye birikiminin yeterli düzeyde olmadığını ve kazanılan gelirin büyük kısmının il dışında tasarruf edildiğini göstermektedir. Toplumdaki sosyal denge eşitsizliklerini önlemeye yönelik araçlar olan teşvikler Batman'daki altyapı ve işgücü imkânlarının kısıtlılığı*

ve güvensizlik sebebiyle Batman'a yatırım çekmekte yetersiz kalmaktadır. Yapılan katılımlı toplantılarda, bölge illerindeki işletme sahipleri bankaların bölgeyi yüksek riskli kategoride görmesi sebebiyle kredi teminat şartlarını diğer bölgelere göre yüksek tuttuğundan şikâyet etmektedir.

Kümelenme Sorunu: *Kümelenme, ilişkili sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin, üniversite ve sivil toplum kuruluşlarından destek alarak ihtisaslaşmaya gitmeleri ve ulusal/uluslararası rekabetçiliklerini artırmaları amacıyla ortak hedefte ve aynı coğrafi mekânda yoğunlaşmalarıdır. Sektörel ve bölgesel kümeler içinde uzmanlaşmış mal ve hizmet üreticileri, uzmanlaşmış girdi üreticileri ve servis sağlayıcıları, finansman kuruluşları, pazarlama kuruluşları, uzmanlaşmış altyapı sağlayıcıları, eğitim, bilgi, araştırma ve teknik destek sağlayıcıları, ilgili sivil toplum örgütleri ve kamu kurumlarının yer aldığı merkezlerin varlığı bölgenin küresel ölçekte rekabet gücünün artırılmasında büyük önem arz etmektedir. Bu kapsamda bölgede kümelenme kesişim oluşturabilecek şekilde yürütülecektir.*

Yerel Markalaşmanın Sağlanamaması: *Markalaşma, üretim kalitesi, yönetim ve pazarlama süreçleri, finansman temini, insan kaynakları ve müşteri ilişkilerinde sürdürülebilirliğin temini ile sağlanabilmektedir. Tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde son tüketiciye yönelik ürün sunan firmalar teşvik edilerek bölgede markalaşma stratejileri hakkında eğitimler verilerek markalaşmaya yönelik faaliyetler desteklenecektir.*

Ortaklık Kültürü: *Ölçek ekonomisinde rekabetçiliğin güçlenebilmesi için bölgede iç ve dış girişimciliğin geliştirilmesi ve ortak iş yapma kültürünün yerleştirilmesi gerekmektedir. Bu vesileyle girişimciliğe yönelik hibe programlarından da yararlanma oranları artacaktır.*

İhracata Yönelik İşbirliğinin Güçlendirilmesi: *Rekabetçiliğin güçlendirilmesi amacı temel olarak ihracat hacminin artırılmasını içerdiğinden, dış ticareti artırmaya yönelik olarak, bölgede tesis edilen işbirliği ağları aracılığıyla ihracat kapasitesini güçlendirmeye yönelik faaliyetler düzenlenmelidir. İşletmelere yönelik olarak gümrük mevzuatı, kotalar, sözleşme aşamaları, para transferi, AB ilişkileri konularında bilgilendirmeler yapılmalıdır. İşbirliği ağları aynı zamanda uygun yatırım alanları ve analizlerin girişimcilere duyurulması işlevini üstlenmelidir.*

Ulusal-Uluslararası Desteklerden Faydalanmak için Farkındalığın Artırılması: *Etkili proje tasarlamak ve hayata geçirmek, belirli bir alandaki gereksinimi sunmanın küresel ölçekteki dilidir. Bu doğrultuda proje hazırlama ve yazma eğitim-*

leri verilmeli ve özellikle yönetişim kavramı ve pratikleri konusunda faydalanıcıların bilinçlendirilmesine yönelik faaliyetler yürütülmelidir.

Enerji Maliyetlerinin Düşürülmesi: *Enerji verimliliğini sağlayan yöntemler konusunda gerekli işbirlikleri geliştirilerek ve koordinasyon sağlanarak enerji tüketicilerinin bilinçlendirilmesi sağlanmalıdır. Bölgede yer alan enerji yoğun sektörlerde enerji verimliliğini sağlayıcı faaliyetler desteklenmelidir.*

Enerji Kalitesi Problemleri: *Özellikle elektrik enerjisindeki problemler nedeniyle işletmelerde üretime ara verilmek zorunda kalınması ve sık sık meydana gelen elektrik kesintileri önlenmelidir.*

Pazar Yetersizliği: *Irak'a yapılan ihracatı Batman ilinde üretilen malların ihracatı ve bölgede yer alan nakliyeci ve komisyoncu firmaların aracılık yaptığı malların ihracatı olarak iki kısımda incelemek gerekmektedir. Batman'da üretilen mallar genel anlamda inşaat malzemesi (mermer, alçı, yalıtım, tuğla vb) ve işlenmiş gıda gibi düşük teknolojili sektör ürünlerinden oluşmaktadır. Batman'da yer alan nakliyeci ve komisyoncu firmaların aracılık yaptığı mallar ise çoğunlukla İstanbul, Kocaeli, Ankara gibi merkezlerden gelen teknoloji yoğun ürünler, yaş sebze-meyve, inşaat malzemeleri ve demir-çelik sektörü ürünleri gibi mallardan oluşmaktadır. Bu mallar Irak'a Mersin-Habur hattında çalışan lojistik firmaları tarafından taşınmaktadır. 2015 yılı sonunda Habur Sınır Kapısı'nın uzun süre kapalı kalması nedeniyle özellikle gıda sektöründe çalışan bölge firmalarının Irak'a yapılan ihracatı olumsuz etkilenmiştir.*

İlin Sanayiinin İyileştirilmesi İçin Çözüm Önerileri:

- *İşletmelerde enerji verimliliği uygulamaları yaygınlaştırılmalıdır.*
- *Bölge sanayiinde kümelenme potansiyeli değerlendirilmeli, yan sanayi geliştirilmeli ve katma değeri yüksek ürünlerin üretimi artırılmalıdır.*
- *İşletmelerin tanıtım, markalaşma ve pazarlama kapasitesi geliştirilmeli, şirketlerin rekabet gücünün artırılması için markalaşma bir hedef haline getirilmeli ve tanıtım noktasında markalaşmanın önemli olduğunun bilincine varılmalıdır.*
- *Sanayideki ihtiyaca binaen nitelikli vasıflı personel eksikliğini çözmeye yönelik olarak Organize Sanayi Bölgesi'nde Meslek Yüksekokulu kurulması ve en çok talep edilen sektörlere yönelik bölümler açılması ilin sanayiine ve sanayicilerine ciddi katkı sağlayacaktır.*

Bu çalışma kapsamında Batman için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi ise önerilen program kapsamında 287,7 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Batman'da program öncesi dönemde GSYH 2,62 milyar dolar iken ilde uygulanacak 287,7 milyon dolarlık programla GSYH'nin 2,98 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebinse 761 milyon dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %14,1 düzeyinde büyüme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendisini gösterecektir. Ara girdi arzı net 395,1 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 89,5 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 220,4 milyon dolar artış gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %14,3 oranında ve 71,7 milyon dolar tutarında artış gösterecektir. Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %23,1 oranında ve 41,1 milyon dolar tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 277,4 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 116,1 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 92,1 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

287,7 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %14 oranında ve 761,1 milyon dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır. Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (C) hesabındaki değişimin %19,4 oranında ve 237 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir. Nihai talep hesaplarındaki diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda GFCF (gayrisafi sermaye oluşumu) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %14,6 oranında ve 100,3 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 111: BATMAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	134.561	44.006	13.952	19.160	194	104	4	3.657	49	60
P2	79.666	997.680	95.637	181.881	6.608	692	51	47.415	153	1.329
P3	8.331	120.662	216.612	49.970	2.312	379	47	17.381	106	243
P4	15.639	195.162	13.498	66.312	5.210	112	21	7.599	67	152
P5	36	874	1.245	813	5.934	4	1	1.251	1	12
P6	2.216	7.397	4.001	2.823	567	108	3	845	11	12
P7	1.364	14.423	40.647	5.146	612	161	38	7.887	24	64
P8	3.600	15.946	11.948	12.844	9.612	46	7	27.285	56	145
P9	3.682	41.532	46.280	49.312	3.058	869	23	25.664	23.533	366
P10	2.654	14.980	7.591	7.639	1.866	37	8	4.622	65	617
TOPLAM	**251.748**	**1.452.663**	**451.410**	**395.901**	**35.973**	**2.511**	**203**	**143.607**	**24.066**	**3.000**
C	104.535	353.751	59.336	391.491	50.529	58.211	93.171	25.495	28.422	53.968
G	0	63.898	20	21.278	8.480	0	0	2.690	564.409	32.466
I	14.583	208.208	40.341	133.279	12.429	44.201	112.602	38.362	54.931	26.638
X	2.676	47.543	413	5.950	46	586	0	1.454	258	12
AD	373.543	2.126.063	551.521	947.897	107.457	105.509	205.975	211.608	672.086	116.084

TABLO 111'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
215.748	11.293	**227.040**	7.050	137.320	**144.370**	371.410	2.132	**373.543**
1.411.111	10.684	**1.421.795**	177.094	500.890	**677.985**	2.099.780	26.283	**2.126.063**
416.044	7.122	**423.166**	38.218	90.066	**128.285**	551.450	71	**551.521**
303.773	14.545	**318.318**	153.139	475.941	**629.080**	947.398	499	**947.897**
10.169	2.380	**12.550**	24.291	70.580	**94.871**	107.421	37	**107.457**
17.985	4.551	**22.536**	29.223	53.639	**82.862**	105.398	111	**105.509**
70.365	9.441	**79.805**	3.914	122.256	**126.170**	205.975	0	**205.975**
81.491	7.109	**88.600**	47.244	75.398	**122.642**	211.242	366	**211.608**
194.318	18.973	**213.292**	331.774	127.017	**458.790**	672.082	3	**672.086**
40.077	9.699	**49.777**	19.295	47.003	**66.297**	116.074	10	**116.084**
2.761.081	**95.797**	**2.856.878**	**831.243**	**1.700.110**	**2.531.353**	**5.388.231**	**29.513**	**5.417.744**
1.218.909	119.202	**1.338.111**			**HARCAMA**	**GELİR**		
693.241	1.554	**694.795**		**GSYH ($)**	**2.627.150**	**2.627.150**		
685.575	35.238	**720.813**		**Fert başı**	**4.195**	**4.195**		
58.938	280	**59.218**						
5.417.744	252.071	**5.669.815**						

TABLO 112: BATMAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU – ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	204.376	56.640	16.994	21.782	272	113	4	5.017	57	64
P2	109.366	1.160.650	105.290	186.887	8.358	680	49	58.803	161	1.286
P3	10.933	134.192	227.977	49.084	2.795	356	44	20.607	107	225
P4	20.222	213.854	13.997	64.179	6.208	104	19	8.877	67	139
P5	47	990	1.335	813	7.307	4	1	1.511	1	12
P6	2.836	8.024	4.108	2.705	668	99	3	977	11	11
P7	1.731	15.505	41.353	4.887	716	146	34	9.038	23	57
P8	4.947	18.572	13.170	13.213	12.173	45	7	33.878	59	141
P9	4.709	45.004	47.458	47.195	3.603	795	21	29.645	23.067	330
P10	3.352	16.034	7.689	7.222	2.172	33	7	5.274	63	549
TOPLAM	**362.519**	**1.669.464**	**479.370**	**397.965**	**44.272**	**2.374**	**190**	**173.627**	**23.617**	**2.812**
C	175.398	445.703	67.715	428.207	70.101	58.664	93.400	33.638	28.462	54.619
G	0	80.507	23	23.273	11.765	0	0	3.549	565.208	32.857
I	24.469	262.328	46.038	145.778	17.243	44.545	112.879	50.614	55.009	26.959
X	3.150	51.443	438	6.192	49	589	0	1.574	258	13
AD	565.536	2.509.445	593.584	1.001.416	143.429	106.173	206.469	263.003	672.553	117.259

TABLO 112'NİN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
305.320	15.981	**321.301**	11.780	229.438	**241.217**	562.519	3.018	**565.536**
1.631.529	12.353	**1.643.882**	218.153	617.021	**835.174**	2.479.056	30.388	**2.509.445**
446.321	7.640	**453.961**	41.574	97.974	**139.547**	593.508	76	**593.584**
327.665	15.689	**343.354**	160.063	497.461	**657.524**	1.000.878	538	**1.001.416**
12.018	2.813	**14.831**	32.915	95.639	**128.555**	143.386	43	**143.429**
19.443	4.920	**24.363**	28.809	52.880	**81.689**	106.052	120	**106.173**
73.490	9.860	**83.349**	3.819	119.300	**123.119**	206.469	0	**206.469**
96.206	8.393	**104.599**	60.854	97.117	**157.971**	262.570	433	**263.003**
201.826	19.707	**221.532**	326.152	124.865	**451.017**	672.549	4	**672.553**
42.394	10.260	**52.654**	18.799	45.795	**64.595**	117.249	11	**117.259**
3.156.211	**107.615**	**3.263.827**	**902.920**	**1.977.489**	**2.880.409**	**6.144.236**	**34.631**	**6.178.866**
1.455.906	142.378	**1.598.284**			**HARCAMA**	**GELİR**		
717.182	1.608	**718.789**		**GSYH ($)**	**2.988.024**	**2.988.024**		
785.863	40.393	**826.256**		**Fert başı**	**4.771**	**4.771**		
63.705	303	**64.008**						
6.178.866	292.297	**6.471.163**						

TABLO 113: BATMAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,59915	0,47611	0,14080	0,14824	0,00572	0,00072	0,00004	0,03675	0,00030	0,00067	**2,408483**
P2	0,13341	2,08051	0,17387	0,22005	0,01205	0,00088	0,00007	0,06333	0,00024	0,00149	**2,685896**
P3	0,09972	0,84918	1,73075	0,25829	0,01631	0,00155	0,00018	0,08818	0,00047	0,00142	**3,046044**
P4	0,05994	0,48477	0,06887	1,13167	0,00979	0,00036	0,00004	0,02616	0,00015	0,00055	**1,782297**
P5	0,00408	0,03588	0,02503	0,01565	1,05955	0,00007	0,00001	0,01619	0,00002	0,00017	**1,156659**
P6	0,04883	0,20377	0,08398	0,05974	0,00801	1,00118	0,00005	0,01869	0,00016	0,00031	**1,424739**
P7	0,04325	0,33973	0,36186	0,10034	0,00974	0,00118	1,00023	0,06735	0,00025	0,00076	**1,924679**
P8	0,05370	0,28042	0,13628	0,11851	0,05817	0,00047	0,00006	1,16268	0,00039	0,00107	**1,811763**
P9	0,03154	0,24516	0,14639	0,12433	0,01003	0,00156	0,00006	0,05869	1,03636	0,00085	**1,654986**
P10	0,06683	0,38078	0,15012	0,12889	0,02287	0,00060	0,00010	0,06343	0,00068	1,00572	**1,820022**
İleri Bağlantı	**2,140437**	**5,376310**	**3,017943**	**2,305726**	**1,212234**	**1,008562**	**1,000844**	**1,601473**	**1,039023**	**1,013016**	

TABLO 114: BATMAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU – ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,69530	0,49495	0,13764	0,13892	0,00677	0,00067	0,00004	0,04123	0,00030	0,00061	**2,516433**
P2	0,16331	2,11753	0,17057	0,20633	0,01418	0,00081	0,00007	0,07097	0,00024	0,00135	**2,745370**
P3	0,12284	0,88253	1,71309	0,24209	0,01921	0,00142	0,00016	0,09866	0,00046	0,00130	**3,081756**
P4	0,07436	0,50821	0,06871	1,12458	0,01149	0,00034	0,00004	0,02978	0,00015	0,00051	**1,818158**
P5	0,00512	0,03774	0,02471	0,01485	1,06874	0,00007	0,00001	0,01825	0,00002	0,00016	**1,169662**
P6	0,06034	0,21448	0,08279	0,05674	0,00939	1,00109	0,00004	0,02118	0,00016	0,00029	**1,446490**
P7	0,05340	0,35364	0,35372	0,09428	0,01159	0,00109	1,00021	0,07547	0,00025	0,00069	**1,944336**
P8	0,06580	0,29134	0,13299	0,11090	0,06697	0,00043	0,00006	1,17947	0,00038	0,00098	**1,849314**
P9	0,03909	0,25611	0,14397	0,11720	0,01193	0,00144	0,00005	0,06606	1,03608	0,00078	**1,672724**
P10	0,08217	0,39690	0,14692	0,12112	0,02662	0,00055	0,00009	0,07093	0,00067	1,00517	**1,851129**
İleri Bağlantı	**2,361725**	**5,553414**	**2,975112**	**2,227014**	**1,246877**	**1,007916**	**1,000774**	**1,671986**	**1,038720**	**1,011836**	

Ekonomik yapıdaki değişim girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerinden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarından açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 2,408 iken politika şoku ile birlikte 2,516 düzeyine yükselmiştir. Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %4,4 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %2,2 artarak 2,745 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektöründe üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine girileceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 115: BATMAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,4085	2,5164	4,48%
Sanayi BCDE	2,6859	2,7454	2,21%
İnşaat F	3,0460	3,0818	1,17%
Hizmetler GHI	1,7823	1,8182	2,01%
Bilgi ve iletişim J	1,1567	1,1697	1,12%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,4247	1,4465	1,53%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,9247	1,9443	1,02%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,8118	1,8493	2,07%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,6550	1,6727	1,07%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,8200	1,8511	1,71%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 287,7 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir.

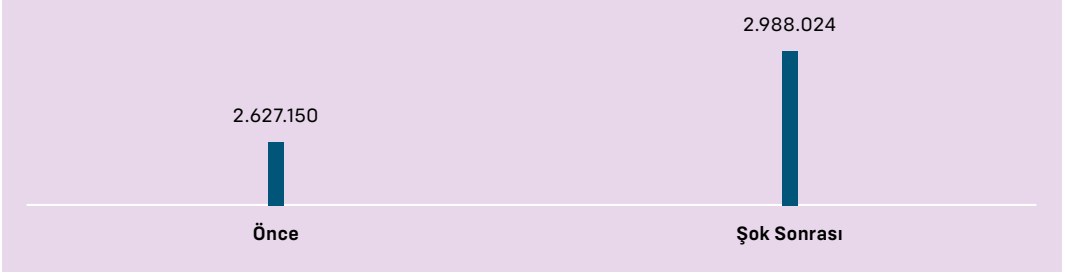
Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 2,14 seviyesinden %10,3 artışla 2,361 seviyesine yükselecektir. Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %3,2 oranında gerçekleşecektir. Bu, katsayı değişimi sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 555 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 116: BATMAN İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,1404	2,3617	10,34%
Sanayi BCDE	5,3763	5,5534	3,29%
İnşaat F	3,0179	2,9751	-1,42%
Hizmetler GHI	2,3057	2,2270	-3,41%
Bilgi ve iletişim J	1,2122	1,2469	2,86%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0086	1,0079	-0,06%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0008	1,0008	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,6015	1,6720	4,40%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0390	1,0387	-0,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0130	1,0118	-0,12%

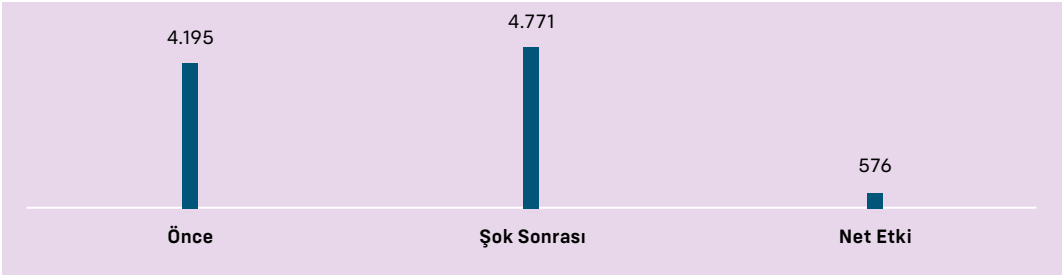
İlin program öncesinde bu çalışma kapsamında girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan GSYH'si 2,6 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 287,7 milyon dolarlık kaynakla il GSYH'sinin 2,6 milyar dolardan 3 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %13,7 oranında ve 361 milyon dolar tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 85: BATMAN - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



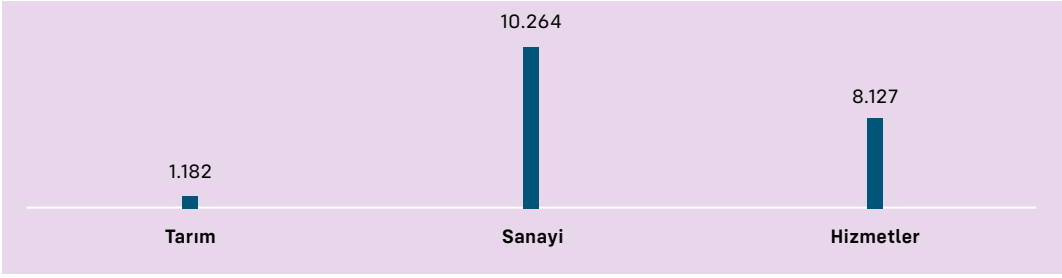
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına olan etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 4.194 dolardan 4.770 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında 576 dolarlık ilave artışın refah düzeyini önemli ölçüde artıracağı görülmektedir.

ŞEKİL 86: BATMAN - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



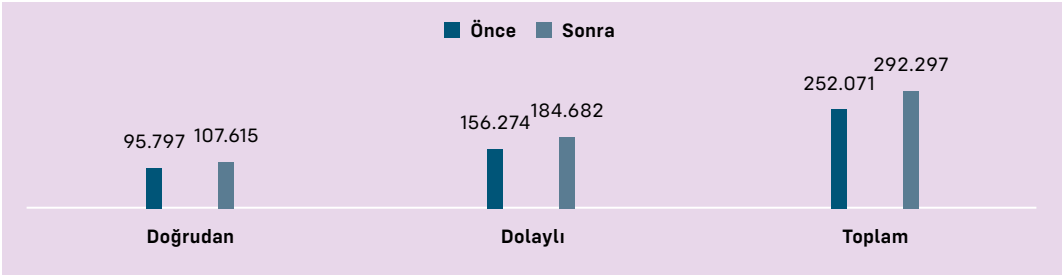
Programın uygulanmasıyla birlikte üretim yapısında dönüşüm gerçekleşeceği, tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 19.573 ilave istihdam artışı olacağı öngörülmektedir. Bunda sanayi sektörünün payı 10.264, hizmetler sektörünün payıysa 8.127 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 1.182 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 10.264 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

ŞEKİL 87: BATMAN - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



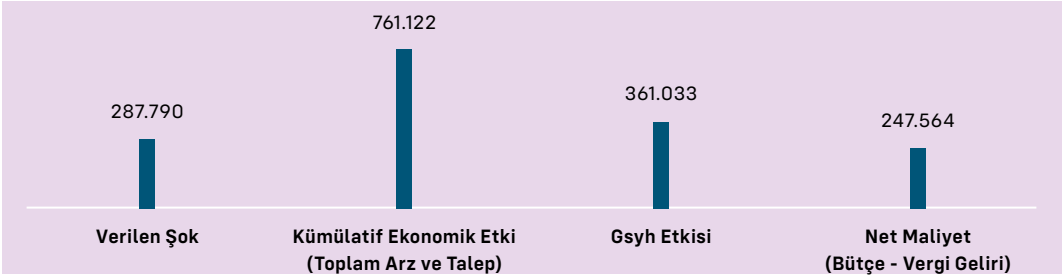
Programın etkisiyle ekonomik genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %14 büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %15,9 düzeyinde ve 40,2 milyon dolar tutarında olacaktır. Program öncesi dönemde ilde 252 milyon dolar gelir elde ediliyor iken, program etkisiyle vergi gelirleri 292,2 milyon dolar seviyesinde yükselecektir. Vergi gelirlerindeki artışın %70,6'sı dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 88: BATMAN - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İl, uygulanacak programla 287,7 milyon dolarlık kaynak üretim, sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucundaysa il toplam arz ve toplam talebinde 761,1 milyon dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 361 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerindeki artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 247,5 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 89: BATMAN - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



ŞIRNAK

2021 yılı nüfusu 546 bin düzeyinde olan Şırnak'ın sosyal yapısında genç nüfusun ağırlığı dikkat çekicidir. İl nüfusunun %65'i 25 yaşın altındadır. Geçtiğimiz yirmi yılda hazırlanan sosyoekonomik gelişmişlik endekslerinde son üç il arasında, 2020 yılında açıklanan SEGE sıralamasındaysa son sırada yer alan Şırnak kronik kalkınma sorunu yaşayan illerimizin başında gelmektedir. Şırnak merkezin aynı zamanda kentleşme problemi de bulunmaktadır. Kent içindeki yerleşim birimleri ve hizmet merkezleri arasında ulaşım sorunludur. Bu durum kentin ekonomisinin gelişmesini engellemektedir. İl merkezinin ilçelerle de ulaşım sorunları bulunmaktadır.

Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeli, sanayii ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Şırnak İl Sanayi Durum Raporu'nda yer alan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

Şırnak ilinde toplam istihdamın %20'si tarım sektöründe, %18'i sanayi ve inşaat sektöründe, %62'si ise hizmetler sektöründedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Şırnak ilinde çalışanların sektörel dağılımı sırasıyla hizmet, tarım, inşaat ve sanayi şeklindedir. Sanayi sektöründe kömür madeni işletmesi ağırlıklı olmak üzere enerji üretimi, un fabrikası, çırçır fabrikası, hazır beton santralleri ve ekmek yapan fırınlar bulunmaktadır. Son yıllarda plastik boru imalatı ve yapı kimyasalları üretimi yapan işletmeler de faaliyete geçmiştir. Şırnak Merkez ve Cizre ilçesinde organize sanayi bölgeleri (OSB) kurulmuştur. Aynı zamanda bu iki yerde küçük sanayi siteleri de (KSS) hizmete girmiştir. OSB ve KSS ile ilgili bilgiler aşağıda belirtilmiştir. Silopi ve İdil ilçelerinde de küçük sanayi sitelerinin kurulumu için gerekli çalışmalar başlatılmıştır.

Kömür ocaklarının işletilmesi, bir ekonomik faaliyet olarak Şırnak'ta en önemli iş koludur. Bir sınır şehri olan Şırnak'ta her türlü tüketim malının alışverişi yapılmakla birlikte, tarımsal ve hayvansal ürünler, inşaat malzemeleri ve ev araç gereçlerinin ticareti ilk sırada yer almaktadır. Ancak sınır komşusu ülkelerle yaşanan sorunlar neticesinde sınır ticareti durma noktasına gelmiştir.

Şırnak ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %46,15'i mikro, %46,15'i küçük, %5,77'si orta ve %1,92'si büyük ölçekli işletmelerdir. Şırnak ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %23,08 ile metalik olmayan mineral ürünler, ikinci sırada %21,15 ile gıda ürünleri, üçüncü sırada ise %13,46 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı sektörlerinin yer aldığı görülmektedir. Şırnak ilinde sanayi sektörünün istihdamında %66,67 ile metalik olmayan mineral ürünler, %7,76 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı, %6,67 ile gıda ürünleri sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. İldeki toplam imalat sanayii istihdamı 1.470'tir.

Şırnak ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Silopi Elektrik Üretim*
- *Standart Teknoloji A.Ş.*
- *Şahinler İnş. Mad. San. ve Tic. A.Ş.*
- *Limçağ Turizm ve Otelcilik Hazır Beton İnş. Nak. Gıda Pet. San.ve Dış. Tic.*
- *Şehri Nuh Otelcilik Sanayi ve Ticaret A.Ş.*

Şırnak ilinde 2 adet sicil almış OSB bulunmaktadır. Şırnak ilinde toplam 248 işyeri bulunan 3 adet sanayi sitesi faaliyettedir. İlde gelişme potansiyeli en büyük ilçe Cizre'dir. Cizre'de OSB kurulması planlama aşamasında ve 2 KSS ise faaliyettedir.

2012-2019 döneminde Şırnak'a sağlanan toplam KOSGEB desteği 10,7 milyon TL'dir. 2019 yılı itibarıyla sağlanan TÜBİTAK desteğiyse 260 bin TL düzeyindedir.

Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Yatırım ortamının iyileştirilmesi: *Şehre yeni yatırımların çekilebilmesi için öncelikle altyapının uygun hale getirilmesi gerekmektedir.*

Ulaşım ve lojistik problemleri: *İl merkezinde yatırım yapacak bir firmanın yaşayacağı en büyük sorunların başında ulaşım gelmektedir. Şırnak-Cizre, Şırnak-Van ve Şırnak-Siirt yolları lojistik anlamda elverişli değildir.*

Irak'a sınır olan ve Habur Sınır Kapısı ile lojistik önemi artan Şırnak, transit ticaretin geçiş yolu üzerinde olmasından dolayı ticari faaliyetlerde önemli bir avantaja sahiptir. Sınır kapısına yakın mesafede kurulan Cizre Organize Sanayi Bölgesi ile sanayi ve ticaret faaliyetlerinin büyük oranda artacağı öngörülmektedir.

Özellikle Habur Sınır Kapısı'nın daha fazla işler hale getirilmesi sağlanmalıdır. Giriş-çıkışların karşılıklı olarak kolaylaştırılmasının ticari hayatın yanı sıra sosyal hayatı da canlandıracağı, işsizliğin azalacağı, göçün önleneceği ve daha huzurlu bir ortamın sağlanacağı kanaatindeyiz.

Özel destek ve teşviklerin uygulanması: *Sanayinin gelişimi için temel yatırımlar yapılmadan ilde sanayiden söz etmek mümkün olmayacaktır. Bu kapsamda lokomotif olabilecek büyük sanayi kuruluşlarıyla yapılacak ortak çalışmalar ile Şırnak ili özelinde yapılabilecek sanayi yatırımları hayata geçirilmelidir. Sanayinin gelişimi için Şırnak iline özel teşvik uygulamaları olmalıdır.*

Eğitim ortamının ve düzeyinin iyileştirilmesi ve mesleki eğitime ağırlık verilerek yetişmiş eleman sorununun çözülmesi gerekmektedir.

Şehre bağlı yerleşim yerlerinde olanaklar kısıtlı, şartların eğitime elverişlilik düzeyi düşüktür. Genç nüfus oranı çok fazla olmakla birlikte yetişmiş eleman yok denecek kadar azdır. Mevcut firmalar dahi yetişmiş ve tecrübeli eleman bulmakta sorunlar yaşamaktadır. İlde bulunan gençlere yönelik olarak, kalifiye eleman yetiştirmeye dayalı mesleki eğitim çalışmaları yapılmalıdır.

İstihdam yoğun sektörlerin bölgeye çekilmesi: *İlde işsizlik oranlarının fazla olması sebebiyle en az maliyetle en fazla istihdamın gerçekleştirilebileceği sektörlerde yatırımcıların şehre yatırım yapmalarının önündeki engellerin ortadan kaldırılması, yatırımların önünün açılması planlanmaktadır.*

Bölgenin kaynaklarını değerlendirmeye yönelik çalışmalar yapılması: *İl zengin doğal kaynak rezervlerine sahiptir. Bu maden yataklarının çıkarılıp işlenmesi için koşullar sağlanmalıdır.*

İlde tarım alanları diğer alt bölge illerine nazaran daha küçüktür. Ancak tarım ve hayvancılık konusunda da sanayileşmeye yönelik olarak yapılacak teşvik ve desteklerle beraber tarımda gerekli yatırımlar gerçekleştirilmelidir.

Dış Kaynaklı Güvenlik Riskleri: *İldeki yatırım ortamını ve gelişmeyi olumsuz yönde etkileyen en büyük faktör dış kaynaklı güvenlik risklerinin devam etmesidir. İlde sınai ve teknolojik anlamda ilerleme kaydedilmesi için öncelikle güven ve huzur ortamının sağlanması gerekmektedir. Yerli yatırımcılar dahi güvenlik probleminden dolayı Şırnak'ta yatırım gerçekleştirmek istememektedirler.*

Bu çalışma kapsamında Şırnak için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi ise önerilen program kapsamında 284,7 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Şırnak'ta program öncesi dönemde GSYH 2,71 milyar dolar iken ilde uygulanacak 284,7 milyon dolarlık programla GSYH'nin 3,01 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 555 milyon dolar artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %12,2 düzeyinde büyüme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendisini gösterecektir. Ara girdi arzı net 239,9 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 64,6 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 79,9 milyon dolar artış gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %13,4 oranında ve 59,5 milyon dolar tutarında artış gösterecektir. Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %16,8 oranında ve 293,4 milyon dolar tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 232,5 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 119,8 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 75,7 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

284,7 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %12,1 oranında ve 555,3 milyon dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır. Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (C) hesabındaki değişimin %19,1 oranında ve 155,2 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir. Nihai talep hesaplarındaki diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda GFCF (gayrisafi sermaye oluşumu) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %14 oranında ve 64,3 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 117: ŞIRNAK İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	86.324	34.010	12.498	17.260	174	94	3	3.201	45	55
P2	29.760	347.416	38.600	73.822	2.662	282	21	18.703	63	546
P3	6.298	85.023	176.912	41.040	1.884	312	40	13.873	89	202
P4	24.765	288.088	23.094	114.093	8.898	194	36	12.707	118	265
P5	20	456	754	495	3.585	2	0	740	1	8
P6	1.494	4.650	2.916	2.069	412	80	2	602	9	9
P7	688	6.782	22.153	2.821	333	88	21	4.201	13	35
P8	1.986	8.203	7.124	7.702	5.721	28	5	15.900	35	88
P9	3.589	37.738	48.741	52.226	3.214	923	25	26.415	25.439	392
P10	1.225	6.446	3.786	3.832	929	19	4	2.253	33	313
TOPLAM	**156.150**	**818.813**	**336.578**	**315.358**	**27.811**	**2.021**	**157**	**98.595**	**25.845**	**1.913**
C	67.222	212.051	41.226	273.529	35.040	40.799	65.986	17.312	20.269	38.155
G	0	51.594	19	20.025	7.921	0	0	2.460	542.180	30.918
I	9.378	124.807	28.029	93.120	8.619	30.980	79.747	26.049	39.174	18.833
X	74.633	309.917	12.629	405.147	1.041	15.489	0	24.357	11.406	197
AD	307.383	1.517.183	418.481	1.107.178	80.433	89.288	145.890	168.773	638.873	90.015

TABLO 117'NİN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
153.665	8.043	**161.708**	6.430	125.247	**131.677**	293.385	13.997	**307.383**
511.875	3.876	**515.751**	251.049	710.062	**961.111**	1.476.861	40.322	**1.517.183**
325.673	5.575	**331.248**	25.836	60.886	**86.722**	417.970	511	**418.481**
472.258	22.612	**494.870**	147.110	457.203	**604.313**	1.099.183	7.996	**1.107.179**
6.060	1.418	**7.478**	18.630	54.131	**72.761**	80.240	193	**80.433**
12.243	3.098	**15.341**	25.835	47.420	**73.255**	88.595	693	**89.288**
37.135	4.982	**42.117**	3.219	100.554	**103.774**	145.890	0	**145.890**
46.791	4.082	**50.873**	44.861	71.595	**116.456**	167.329	1.445	**168.773**
198.702	19.401	**218.103**	304.253	116.481	**420.734**	638.838	36	**638.873**
18.840	4.560	**23.399**	19.376	47.201	**66.577**	89.977	38	**90.015**
1.783.240	**77.647**	**1.860.887**	**846.600**	**1.790.780**	**2.637.380**	**4.498.267**	**65.231**	**4.563.498**
811.588	79.368	**890.956**			**HARCAMA**	**GELİR**		
655.119	1.469	**656.587**		**GSYH ($)**	**2.715.026**	**2.715.027**		
458.735	23.579	**482.314**		**Fert başı**	**5.049**	**5.049**		
854.816	4.062	**858.879**						
4.563.498	186.125	**4.749.623**						

TABLO 118: ŞIRNAK İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU – ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	135.395	43.833	14.889	19.255	257	101	4	4.465	51	58
P2	42.255	405.333	41.627	74.554	3.566	275	20	23.613	65	524
P3	8.631	95.749	184.154	40.007	2.437	294	37	16.907	88	187
P4	33.535	320.554	23.752	109.889	11.369	180	34	15.300	115	243
P5	29	537	821	504	4.848	2	0	943	1	7
P6	2.048	5.239	3.036	2.017	533	75	2	734	8	8
P7	938	7.598	22.942	2.736	429	83	20	5.093	13	32
P8	2.875	9.755	7.831	7.927	7.811	28	4	20.460	36	86
P9	4.894	42.277	50.472	50.645	4.135	864	23	32.023	24.971	361
P10	1.671	7.226	3.923	3.717	1.196	17	4	2.733	33	289
TOPLAM	**232.271**	**938.102**	**353.446**	**311.252**	**36.580**	**1.918**	**148**	**122.270**	**25.381**	**1.796**
C	118.696	266.406	46.701	292.879	51.912	41.226	66.431	23.442	20.422	38.703
G	0	64.819	22	21.442	11.735	0	0	3.332	546.282	31.362
I	16.559	156.799	31.751	99.707	12.769	31.304	80.285	35.272	39.470	19.103
X	93.329	340.105	13.568	424.428	1.104	15.632	0	27.004	11.491	199
AD	460.855	1.766.231	445.489	1.149.708	114.101	90.080	146.864	211.321	643.046	91.163

TABLO 118'İN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
218.308	11.427	**229.735**	10.315	200.919	**211.234**	440.969	19.886	**460.855**
591.831	4.481	**596.312**	293.414	829.885	**1.123.299**	1.719.611	46.620	**1.766.231**
348.490	5.965	**354.456**	26.957	63.528	**90.486**	444.942	547	**445.489**
514.971	24.657	**539.628**	146.392	454.970	**601.361**	1.140.989	8.719	**1.149.708**
7.693	1.800	**9.493**	26.721	77.641	**104.362**	113.855	246	**114.101**
13.701	3.467	**17.169**	25.440	46.696	**72.136**	89.305	775	**90.080**
39.884	5.351	**45.235**	3.153	98.477	**101.630**	146.864	0	**146.864**
56.813	4.956	**61.769**	56.935	90.863	**147.798**	209.567	1.754	**211.321**
210.664	20.570	**231.234**	297.774	114.000	**411.774**	643.008	38	**643.046**
20.807	5.036	**25.843**	18.998	46.280	**65.278**	91.121	42	**91.163**
2.023.163	**87.710**	**2.110.874**	**906.098**	**2.023.259**	**2.929.357**	**5.040.230**	**78.627**	**5.118.858**
966.818	94.549	**1.061.366**			**HARCAMA**	**GELİR**		
678.993	1.522	**680.515**		**GSYH ($)**	**3.017.067**	**3.017.067**		
523.020	26.883	**549.903**		**Fert başı**	**5.610**	**5.610**		
926.863	4.404	**931.267**						
5.118.858	215.069	**5.333.926**						

TABLO 119: ŞIRNAK İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,40451	0,27370	0,11727	0,11699	0,00379	0,00059	0,00004	0,02572	0,00027	0,00045	**1,943325**
P2	0,04126	1,35067	0,06728	0,08443	0,00434	0,00033	0,00003	0,02246	0,00009	0,00056	**1,571445**
P3	0,06099	0 56036	1,77584	0,23251	0,01413	0,00150	0,00019	0,07648	0,00047	0,00117	**2,723644**
P4	0,04878	0,41350	0,06515	1,14881	0,01159	0,00035	0,00005	0,02327	0,00017	0,00048	**1,712150**
P5	0,00177	0,01746	0,01917	0,01094	1,04728	0,00005	0,00001	0,01174	0,00002	0,00012	**1,108560**
P6	0,02899	0,10385	0,06576	0,04118	0,00614	1,00098	0,00004	0,01220	0,00013	0,00019	**1,259454**
P7	0,01952	0,16090	0,27740	0,06425	0,00616	0,00087	1,00018	0,04526	0,00018	0,00048	**1,575200**
P8	0,02586	0,12378	0,09200	0,07525	0,04073	0,00030	0,00004	1,11076	0,00028	0,00070	**1,469678**
P9	0,02094	0,17010	0,15570	0,12556	0,00966	0,00169	0,00006	0,05752	1,04 154	0,00084	**1,583625**
P10	0,02749	0,14550	0,08677	0,06861	0,01333	0,00033	0,00006	0,03423	0,00043	1,00362	**1,380365**
İleri Bağlantı	**1,680109**	**3,319803**	**2,722341**	**1,968523**	**1, 157134**	**1, 006989**	**1, 000688**	**1,419652**	**1, 043588**	**1, 008621**	

TABLO 120: ŞIRNAK İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,50011	0,29295	0,11395	0,10997	0,00484	0,00055	0,00003	0,03002	0,00026	0,00041	**2,053090**
P2	0,05559	1,38159	0,06733	0,08139	0,00562	0,00032	0,00003	0,02683	0,00009	0,00052	**1,619308**
P3	0,08060	0,59658	1,75043	0,21750	0,01781	0,00138	0,00017	0,08854	0,00045	0,00107	**2,754515**
P4	0,06530	0,44726	0,06526	1,14154	0,01457	0,00033	0,00005	0,02776	0,00017	0,00045	**1,762686**
P5	0,00247	0,01937	0,01931	0,01069	1,05991	0,00005	0,00001	0,01413	0,00002	0,00012	**1,126067**
P6	0,03927	0,11501	0,06578	0,04010	0,00786	1,00092	0,00003	0,01469	0,00013	0,00018	**1,283989**
P7	0,02640	0,17503	0,27437	0,06148	0,00805	0,00081	1,00016	0,05365	0,00018	0,00045	**1,600585**
P8	0,03467	0,13474	0,09090	0,07192	0,05119	0,00028	0,00004	1,12915	0,00027	0,00065	**1,513797**
P9	0,02832	0,18512	0,15437	0,12034	0,01254	0,00159	0,00006	0,06829	1,04090	0,00079	**1,612318**
P10	0,03712	0,15956	0,08626	0,06610	0,01700	0,00031	0,00005	0,04067	0,00042	1,00334	**1,410840**
İleri Bağlantı	**1,869842**	**3,507226**	**2,687974**	**1,921023**	**1,199387**	**1,006526**	**1,000636**	**1,493712**	**1,042903**	**1,007967**	

Ekonomik yapıdaki değişim, girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerinden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarından açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 1,943 iken politika şoku ile birlikte 2,053 düzeyine yükselmiştir.

Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %5,6 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %3 artarak 1,619 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektöründe üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine gireceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 121: ŞIRNAK İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	1,9433	2,0531	5,65%
Sanayi BCDE	1,5714	1,6193	3,05%
İnşaat F	2,7236	2,7545	1,13%
Hizmetler GHI	1,7122	1,7627	2,95%
Bilgi ve iletişim J	1,1086	1,1261	1,58%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,2595	1,2840	1,95%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,5752	1,6006	1,61%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,4697	1,5138	3,00%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,5836	1,6123	1,81%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,3804	1,4108	2,21%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 284,7 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir. Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 1,68 seviyesinden %11,2 artışla 1,869 seviyesine yükselecektir.

Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %5,6 oranında gerçekleşecektir. Bu, katsayı değişimi sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 350 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 122: ŞIRNAK İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	1,6801	1,8698	11,29%
Sanayi BCDE	3,3198	3,5072	5,65%
İnşaat F	2,7223	2,6880	-1,26%
Hizmetler GHI	1,9685	1,9210	-2,41%
Bilgi ve iletişim J	1,1571	1,1994	3,65%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0070	1,0065	-0,05%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0007	1,0006	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,4197	1,4937	5,22%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0436	1,0429	-0,07%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0086	1,0080	-0,06%

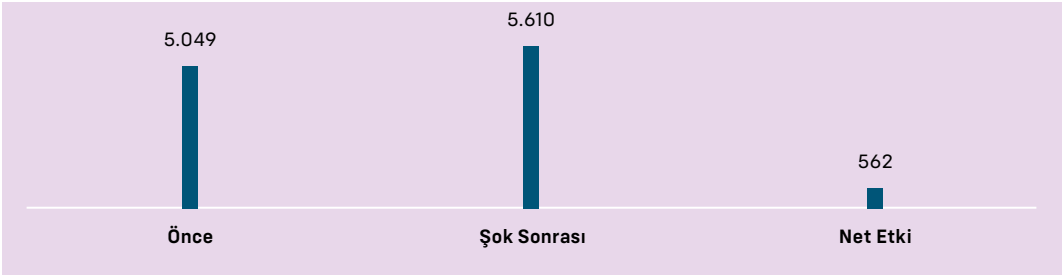
İlin program öncesinde bu çalışma kapsamında girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan GSYH'si 2,7 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 284,7 milyon dolarlık kaynak ile il GSYH'sinin 3 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %11,3 oranında ve 307 milyon dolar tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 90: ŞIRNAK - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



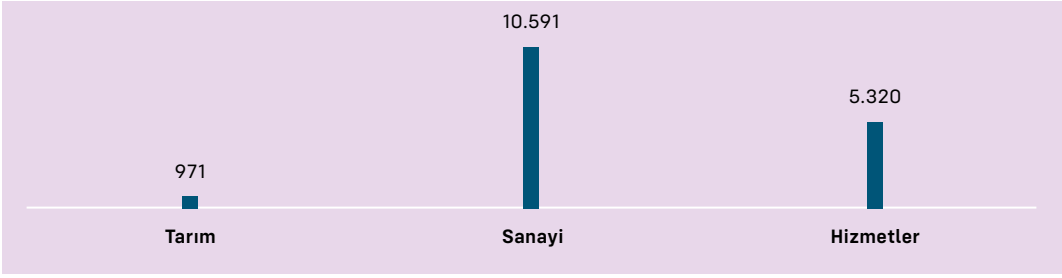
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına olan etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 5.048 dolardan 5.610 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında 561 dolarlık ilave artışın refah düzeyini önemli ölçüde artıracağı görülmektedir.

ŞEKİL 91: ŞIRNAK - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



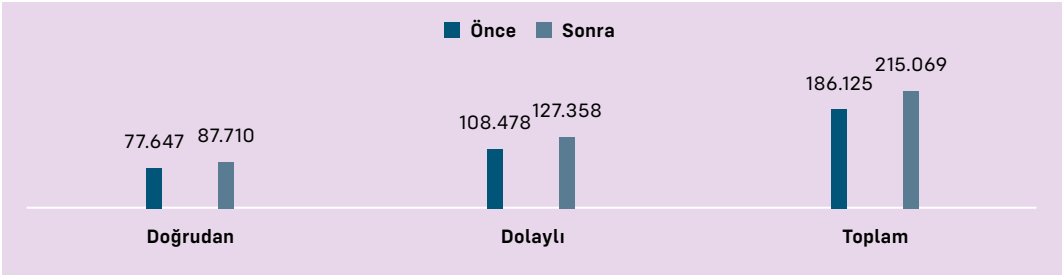
Programın uygulanmasıyla birlikte üretim yapısında dönüşüm gerçekleşeceği, tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 16.882 ilave istihdam artışı sağlanacağı öngörülmektedir. Bunda sanayi sektörünün payı 10.591, hizmetler sektörünün payıysa 5.320 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 971 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 10.591 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

ŞEKİL 92: ŞIRNAK - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



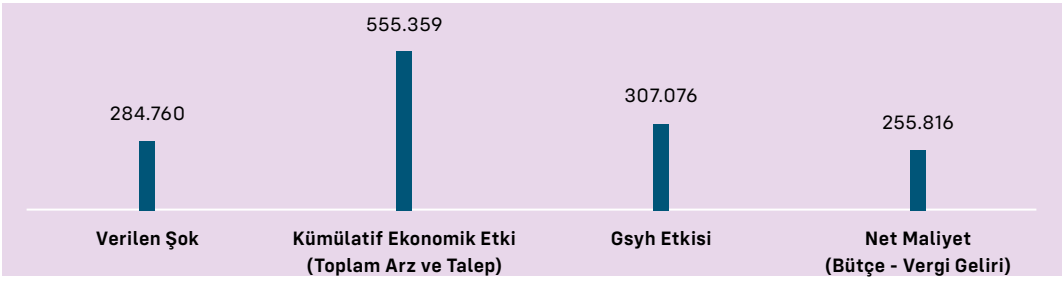
Programın etkisiyle ekonomik genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %12,1 büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %15,5 düzeyinde ve 28,9 milyon dolar tutarında olacaktır. Program öncesi dönemde ilde 186,1 milyon dolar gelir elde ediliyor iken, program etkisiyle vergi gelirleri 215 milyon dolar seviyesinde yükselecektir. Vergi gelirlerindeki artışın %65,2'si dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 93: ŞIRNAK - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İlde uygulanacak program ile 284,7 milyon dolarlık kaynak üretim sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucunda ise il toplam arz ve toplam talebinde 555,3 milyon dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 307 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerindeki artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 255,8 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 94: ŞIRNAK - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



SİİRT

Sosyoekonomik gelişmişlik endekslerinde son 6 il arasında yer alan Siirt kronik kalkınma sorunu yaşayan illerimizden biridir. TOBB tarafından yayınlanan 2021 yılı Sanayi Kapasite Raporu İstatistikleri'ne göre ilde kapasite raporu alan 54 işletme ve 1.805 imalat sanayii istihdamı bulunmaktadır. Kapasite raporu sayısına göre öne çıkan sektörler şunlardır:

- *Süsleme ve yapı taşları ile kireç taşı, alçı taşı, tebeşir ve kayağantaşı (arduvaz-kayraktaşı) ocakçılığı*
- *Diğer yiyecek hizmeti faaliyetleri*
- *Çakıl ve kum ocaklarının faaliyetleri; kil ve kaolin çıkarımı*
- *Hazır beton imalatı*

- *Başka yerde sınıflandırılmamış meyve ve sebzelerin işlenmesi ve saklanması*

Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü tarafından ilin üretim potansiyeli, sanayii ve ekonomik durumuna ilişkin olarak hazırlanan Siirt İl Sanayi Durum Raporu'nda yer alan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

Siirt ekonomisi ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayalı olup sanayi yatırımlarında ilerleme kaydedilmeye çalışılmaktadır. Kurtalan ilçesinde bulunan çimento fabrikası ile Şirvan ilçesinde bulunan bakır cevheri üretimi ve konsantresi işletmesi dışında kalan tesisler küçük ve orta ölçekli sanayi tesisleri olup bu tesisler taş ve toprağa dayalı tesisler, beton üretimi, hazır giyim, gıda ve metal imalat sektörleri olarak dağılım göstermektedir. Siirt'te faaliyette bulunan 86 adet sanayi tesisinde 2.538 kişi istihdam edilmektedir. 2006 yılında tamamlanan Organize Sanayi Bölgesi 70 hektar büyüklüğünde ve 73 parselden ibaret olup bugüne kadar 19 parselin tahsisi yapılmıştır. İl merkezinde bulunan 128 işyeri kapasiteli küçük sanayi sitesinde doluluk oranı %100'dür.

Siirt ilinde bulunan sanayi işletmelerinin, çalışan sayısına göre %60,76'sı mikro, %27,85'i küçük, %8,86'sı orta ve %2,53'ü büyük ölçekli işletmelerdir. Siirt ilindeki sanayi işletmelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde, ilk sırada %22,78 ile gıda ürünleri, ikinci sırada %17,72 ile metalik olmayan mineral ürünler, üçüncü sırada ise %13,92 ile diğer madencilik ve taş ocakçılığı sektörlerinin yer aldığı görülmektedir. Siirt ilinde sanayi sektörünün istihdamında %41,06 ile metalik olmayan mineral ürünler, %18,36 ile metal cevherleri, %7,60 ile gıda ürünleri sektörleri ilk üç sırada yer almaktadır. Siirt ilinde 128 işyeri bulunan 1 adet sanayi sitesi hizmete sunulmuştur. Siirt Sanayi Sitesi'nde boş işyeri yoktur, doluluk oranı %100'dür. 2001-2019 döneminde elektrik üretimi, iletimi ve dağıtımı, 19 teşvik belgesi ile teşvik belgesi sayısına göre en çok yatırım yapılan alt sektördür. İmalat sanayiinde yatırım yapılan alt sektörlerin başında çimento ve alçı ile sertleştirilmiş maddelerin imalatı gelmektedir.

Siirt ilinde çalışan sayısına göre ilk 5 büyük işletme aşağıda sıralanmıştır:

- *Limak İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş. (Çetin HES)*
- *Cengiz İnşaat Sanayi ve Ticaret A.Ş.*
- *Limak Çimento Sanayi ve Ticaret*
- *New Garden Tekstil İnşaat Petrol Nakliyat Temizlik Tarım Hay. Gıda Tur. Enerji Ltd. Şti.*
- *Limak Hidroelektrik Santral Yatırımları Aydınlar Şubesi*

2012-2019 döneminde KOSGEB tarafından ile sağlanan destek 17,6 milyon

TL düzeyindedir. 2019 yılında TÜBİTAK tarafından sağlanan destek tutarı ise 550 bin TL'dir.

Potansiyeli Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar

Tarım ve Tarımsal Sanayi

- *Un, irmik (makarna imalatı ile entegre irmik yatırımları hariç), yem (balık unu, balık yağı, balık yemi ve entegre hayvancılık üretimi içindeki yem üretimi hariç), nişasta ve nişasta bazlı şeker*
- *Dışarıya yemek hizmeti sunan işletmeler (hazır yemek)*
- *Küp şeker*
- *5 dekarın altındaki seracılık yatırımları*
- *Bitkisel üretim*
- *Bölgesel yatırımlar kapsamında teşvik edilecek entegre hayvancılık yatırımları ve şartlı desteklenecek hayvancılık yatırımları dışındaki hayvancılık yatırımları*
- *5 ton/gün ve altında üretim kapasitesine sahip süt işleme yatırımları*

İmalat ve Madencilik Yatırımları

- *Tuğla ve kiremit üretimine yönelik modernizasyon cinsi dışındaki yatırımlar*
- *Kamu kurum ve kuruluşları ile yapılanlar da dahil olmak üzere rödovanslı madencilik yatırımları*
- *Kütlü pamuk işleme yatırımları*
- *Sentetik elyaf ve sentetik iplik üretimine yönelik komple yeni, tevsi ve entegrasyon cinsindeki yatırımlar*
- *İplik ve dokuma*

Sorunlar ve Çözüm Önerileri

- *İlde bulunan sanayiciler ucuz kredi bulmak ve Siirt'te bulunan mal varlığını kullanılacak krediye karşılık olarak ipotek göstermek konularında sorun yaşamaktadır*
- *KOSGEB tarafından sağlanan kredi faiz desteği, imalat sanayiinde faaliyet gösteren yatırımcılara belirli limitler dahilinde, istendiğinde müracaat edilebilecek şekilde açık tutulmalıdır*
- *Kamu ve özel sektörlerde ortak çalışma, projelerin hazırlaması ve uygulanması için gerekli çalışmaları yürütecek kalifiye eleman eksikliği vardır*
- *Sanayicilerin sorunlarını paylaşabilecekleri ve çözüm bulabilecekleri Ar-Ge ve inovasyon merkezlerinin yokluğu, sorunlarının çözümü konusunda yeterli desteği bulamamalarına neden olmaktadır*

- *Siirt ili jeopolitik konumundan dolayı kapalı kutu olarak lanse edilmektedir. Bu da yatırım yapacak sanayicilerin pazar bulmasında sorunlara neden olmaktadır. Siirt ilinin ulaşım altyapısının güçlendirilmesi halinde komşuları İran, Irak ve Suriye'de bulunan sınır kapılarına ulaşılması mümkün hale gelecektir*
- *Kurtalan ilçesine kadar gelen demiryolu ağının Siirt merkezde bulunan Organize Sanayi Bölgesi'ne kadar uzatılması sanayicilerin pazarlama ve nakliye giderlerini azaltacaktır*

Bu çalışma kapsamında Siirt için Türkiye'de ilk kez il bazında 10 sektörlü girdi-çıktı tablosu oluşturulmuş, ilin ekonomik yapısı, arz ve talep hesapları arasındaki yapısal ilişkiler analitik bir çerçevede ortaya konmuştur. Aşağıdaki iki girdi-çıktı tablosundan birincisi ilin 2021 yılı sonu itibarıyla 10 sektörlü girdi-çıktı tablosudur. İkincisi ise önerilen program kapsamında 168,5 milyon dolarlık arz şokunun il ekonomisinde oluşturacağı yapısal değişimi gösteren girdi-çıktı tablosudur. Siirt'te program öncesi dönemde il GSYH'si 1,58 milyar dolar iken ilde uygulanacak 168,5 milyon dolarlık programla GSYH'nin 1,79 milyar dolara yükselmesi öngörülmektedir. Toplam arz (AS) ve toplam talebin (AD) ise 396 milyon dolarak artması beklenmektedir. Hesaplanan bu %13,3 düzeyinde büyüme ilin ekonomik yapısında da önemli değişimlere neden olacaktır.

İl ekonomisindeki büyüme arz ve talep hesaplarının alt kırılımlarında da kendisini gösterecektir. Ara girdi arzı net 184,9 milyon dolar artış gösterecektir. Tarım sektörü ara girdi arzı 61,4 milyon dolar, sanayi sektörü ara girdi arzı ise 69,2 milyon dolar artış gösterecektir. Üretim sektörlerindeki üretim ve kapasite artışı ile işgücü ödemeleri de %13,3 oranında ve 41,8 milyon dolar tutarında artış gösterecektir. Sanayi sektörü işgücü ödemeleri artışı %22,6 oranında ve 27,1 milyon dolar tutarında olacaktır. İşletme artığı hesabındaki toplam artışın 156,6 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışta sanayi sektörünün payı 76,6 milyon dolar, tarım sektörünün payıysa 45,3 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

168,5 milyon dolarlık programın uygulanmasıyla il ekonomisindeki toplam talebin %13,2 oranında ve 396,7 milyon dolar tutarında artacağı hesaplanmıştır. Nihai talep hesaplarında en fazla ağırlığa sahip hesap olan hane halkı harcamaları (c) hesabındaki değişimin %18,5 oranında ve 121,9 milyon dolar tutarında olacağı hesaplanmıştır. Bu artış hane halkı refahının önemli ölçüde artacağını göstermektedir. Nihai talep hesaplarındaki diğer önemli hesap ise yatırım talebi hesabıdır. Ulusal hesaplarda GFCF (gayrisafi sermaye oluşumu) olarak ifade edilen bu hesaptaki değişimin %13,7 oranında ve 50,4 milyon dolar tutarında olması öngörülmektedir.

TABLO 123: SİİRT İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU

İL 2021 I-O TABLOSU: BASELINE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST
P1	93.235	27.719	11.576	13.208	132	71	3	2.541	34	41
P2	30.296	311.086	39.277	62.067	2.224	235	17	16.313	52	451
P3	7.114	84.478	199.748	38.288	1.747	289	36	13.427	81	185
P4	9.360	95.773	8.724	35.614	2.760	60	11	4.115	36	81
P5	24	494	928	503	3.622	2	0	781	1	8
P6	1.487	4.070	2.900	1.700	336	65	2	513	7	7
P7	793	6.871	25.503	2.683	315	83	20	4.145	12	33
P8	1.904	6.915	6.825	6.096	4.499	22	4	13.056	27	69
P9	3.160	29.225	42.893	37.975	2.322	665	18	19.926	18.094	281
P10	1.490	6.895	4.601	3.848	927	18	4	2.347	33	309
TOPLAM	**148.863**	**573.526**	**342.976**	**201.982**	**18.883**	**1.510**	**114**	**77.164**	**18.377**	**1.466**
C	63.179	175.298	38.728	212.315	27.023	31.382	50.339	13.940	15.390	29.137
G	0	42.946	18	15.651	6.151	0	0	1.995	414.515	23.774
I	8.814	103.175	26.330	72.280	6.647	23.829	60.837	20.975	29.744	14.382
X	11.798	50.165	2.390	15.187	145	1.831	0	3.008	1.061	29
AD	232.654	945.110	410.442	517.416	58.850	58.552	111.290	117.082	479.086	68.787

TABLO 123'ÜN DEVAMI

Toplam Ara Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Ara Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
148.561	7.776	**156.337**	3.377	65.771	**69.148**	225.484	7.169	**232.654**
462.017	3.498	**465.516**	119.750	338.697	**458.447**	923.963	21.147	**945.110**
345.394	5.912	**351.306**	17.524	41.298	**58.822**	410.128	313	**410.442**
156.535	7.495	**164.030**	85.790	266.625	**352.415**	516.445	971	**517.416**
6.363	1.489	**7.852**	13.035	37.876	**50.911**	58.763	87	**58.850**
11.088	2.806	**13.894**	15.656	28.737	**44.393**	58.286	265	**58.552**
40.458	5.428	**45.886**	2.029	63.375	**65.404**	111.290	0	**111.290**
39.416	3.439	**42.854**	28.371	45.278	**73.649**	116.504	578	**117.082**
154.559	15.091	**169.650**	223.760	85.665	**309.425**	479.076	11	**479.086**
20.471	4.954	**25.426**	12.614	30.729	**43.343**	68.769	18	**68.787**
1.384.861	**57.889**	**1.442.749**	**521.907**	**1.004.051**	**1.525.957**	**2.968.707**	**30.561**	**2.999.268**
656.730	64.224	**720.954**			**HARCAMA**	**GELİR**		
505.050	1.132	**506.182**		**GSYH ($)**	**1.583.846**	**1.583.846**		
367.014	18.864	**385.878**		**Fert başı**	**4.785**	**4.785**		
85.613	407	**86.020**						
2.999.268	142.516	**3.141.784**						

TABLO 124: SİİRT İLİ 10 SEKTÖRLÜ GİRDİ-ÇIKTI TABLOSU – ŞOK SONRASI

ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Finans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN
P1	139.652	36.608	14.439	15.391	192	80	3	46	40	3.578
P2	39.874	360.996	43.049	63.549	2.846	233	17	441	55	20.182
P3	8.971	93.931	209.771	37.563	2.142	275	34	173	82	15.917
P4	11.677	105.346	9.064	34.564	3.348	56	10	75	36	4.825
P5	32	565	1.001	507	4.566	2	0	7	1	952
P6	1.835	4.430	2.981	1.632	404	60	2	7	7	595
P7	971	7.418	26.006	2.556	375	77	18	30	12	4.771
P8	2.509	8.036	7.490	6.250	5.765	22	3	67	28	16.174
P9	3.896	31.771	44.041	36.426	2.784	619	16	257	17.780	23.094
P10	1.827	7.454	4.699	3.671	1.105	17	4	281	32	2.706
TOPLAM	**211.243**	**656.554**	**362.541**	**202.108**	**23.527**	**1.443**	**108**	**1.385**	**18.073**	**92.795**
C	103.069	219.466	43.622	229.326	37.938	31.661	50.550	29.493	15.443	18.136
G	0	53.767	20	16.905	8.636	0	0	24.064	415.947	2.595
I	14.379	129.172	29.658	78.071	9.332	24.041	61.093	14.557	29.847	27.288
X	19.247	62.805	2.692	16.404	203	1.848	0	29	1.064	3.913
AD	347.937	1.121.764	438.533	542.814	79.636	58.992	111.751	69.527	480.374	144.728

TABLO 124'ÜN DEVAMI

Toplam Arz Girdi Arzı	Ürün Üzerindeki Net Vergiler	Net Arz Girdi Arzı	L- İşgücü Ödemeleri	2.g İşletme artığı, gayrisafi / Karma gelir, gayrisafi	B1.g Gayrisafi katma değer (temel fiyatlarla)	P.1 Toplam üretim (temel fiyatlarla)	P.7 İthalat (cif)	AS
210.031	10.993	**221.025**	5.703	111.074	**116.777**	337.802	10.136	**347.937**
531.241	4.022	**535.263**	146.847	415.338	**562.185**	1.097.448	24.316	**1.121.764**
368.859	6.314	**375.173**	18.777	44.249	**63.026**	438.199	335	**438.533**
169.001	8.092	**177.093**	88.774	275.899	**364.673**	541.766	1.049	**542.814**
7.633	1.787	**9.420**	17.951	52.160	**70.111**	79.531	105	**79.636**
11.953	3.025	**14.978**	15.422	28.307	**43.728**	58.706	286	**58.992**
42.234	5.666	**47.900**	1.981	61.870	**63.851**	111.751	0	**111.751**
46.345	4.043	**50.388**	36.080	57.580	**93.660**	144.048	680	**144.728**
160.685	15.689	**176.374**	219.829	84.160	**303.988**	480.363	11	**480.374**
21.795	5.275	**27.070**	12.351	30.087	**42.438**	69.508	19	**69.527**
1.569.778	**64.907**	**1.634.684**	**563.713**	**1.160.725**	**1.724.437**	**3.359.122**	**36.936**	**3.396.057**
778.703	76.152	**854.855**			**HARCAMA**	**GELİR**		
521.934	1.170	**523.104**		**GSYH ($)**	**1.789.344**	**1.789.344**		
417.438	21.456	**438.894**		**Fert başı**	**5.406**	**5.406**		
108.205	514	**108.719**						
3.396.057	164.199	**3.560.257**						

TABLO 125: SİİRT İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU – LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ÖNCE	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,70267	0,41303	0,20834	0,15609	0,00548	0,00080	0,00005	0,03816	0,00034	0,00064	**2,525603**
P2	0,09473	1,59379	0,14751	0,13528	0,00710	0,00055	0,00005	0,03892	0,00016	0,00089	**2,018979**
P3	0,10859	0,72723	2,03786	0,26761	0,01650	0,00170	0,00020	0,09324	0,00052	0,00139	**3,254859**
P4	0,05433	0,33984	0,07187	1,10964	0,00834	0,00028	0,00004	0,02000	0,00013	0,00039	**1,604867**
P5	0,00461	0,03238	0,03850	0,01724	1,06668	0,00008	0,00001	0,01820	0,00003	0,00018	**1,177920**
P6	0,05730	0,16921	0,12032	0,05987	0,00826	1,00126	0,00005	0,01898	0,00018	0,00029	**1,435724**
P7	0,04604	0,28335	0,48539	0,10125	0,00929	0,00120	1,00023	0,06697	0,00026	0,00072	**1,994708**
P8	0,04803	0,18279	0,15340	0,09530	0,04829	0,00039	0,00005	1,13692	0,00033	0,00086	**1,666368**
P9	0,03448	0,20800	0,21343	0,13031	0,01019	0,00168	0,00007	0,06235	1,03934	0,00087	**1,700723**
P10	0,05867	0,24428	0,16630	0,10093	0,01851	0,00049	0,00008	0,05139	0,00057	1,00477	**1,645993**
İleri Bağlantı	**2,209458**	**4,193894**	**3,642927**	**2,173531**	**1,198657**	**1,008446**	**1,000832**	**1,545129**	**1,041849**	**1,011020**	

TABLO 126: SİİRT İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - ŞOK SONRASI LEONTİEF TERS MATRİSİ

(I-A)-1 - ŞOK SONRASI	Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	Sanayi BCDE	İnşaat F	Hizmetler GHI	Bilgi ve iletişim J	Fi nans ve sigorta faaliyetleri K	Gayrimenkul faaliyetleri L	Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	Diğer hizmet faaliyetleri RST	Geri Bağlantı
P1	1,78891	0,42957	0,20283	0,14591	0,00657	0,00074	0,00005	0,04278	0,00034	0,00059	**2,618286**
P2	0,11251	1,62108	0,14573	0,12795	0,00855	0,00052	0,00004	0,04410	0,00016	0,00083	**2,061484**
P3	0,12854	0,75669	2,01209	U 0,25037	0,01969	0,00158	0,00019	0,10438	0,00051	0,00128	**3,275322**
P4	0,06515	0,35889	0,07200	1,10 418	0,00996	0,00027	0,00004	0,02294	0,00013	0,00037	**1,633927**
P5	0,00558	0,03423	0,03810	0,01641	1,07 834	0,00008	0,00001	0,02065	0,00003	0,00017	**1,193605**
P6	0,06830	0,17902	0,11878	0,05698	0,00984	1,00119	0,00005	0,02160	0,00017	0,00028	**1,456218**
P7	0,05476	0,29591	0,47543	0,09514	0,01123	0,00112	1,00021	0,07539	0,00026	0,00067	**2,010114**
P8	0,05691	0,19140	0,15034	0,08966	0,05678	0,00037	0,00005	1,15247	0,00032	0,00079	**1,699087**
P9	0,04122	0,21838	0,21024	0,12318	0,01234	0,00158	0,00006	0,07057	1,03905	0,00081	**1,717434**
P10	0,06976	0,25662	0,16339	0,09532	0,02199	0,00046	0,00008	0,05793	0,00057	1,00437	**1,670480**
İleri Bağlantı	**2,391639**	**4,341787**	**3,588917**	**2,105104**	**1,235300**	**1,007914**	**1,000771**	**1,612821**	**1,041540**	**1,010163**	

Ekonomik yapıdaki değişim, girdi-çıktı tablolarından üretilen Leontief ters matrislerinden elde edilen geri ve ileri bağlantı katsayılarından açık bir şekilde görülebilmektedir. İlin tarımsal geri bağlantı katsayısı 2,525 iken politika şoku ile birlikte 2,618 düzeyine yükselmiştir. Tarımsal geri bağlantı katsayısındaki artış oranı %3,6 seviyesindedir. Sanayi sektörüne ait geri bağlantı katsayısı ise %2,1 artarak 2,061 olarak gerçekleşecektir. İlde tarım ve sanayi sektöründe üretimin yeniden organize olacağı ve hızlı bir gelişme sürecine gireceği görülmektedir. Geri bağlantı katsayılarının artışından en fazla kırsal nüfusun etkileneceği değerlendirilmektedir.

TABLO 127: SİİRT İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU - GERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (BESLEME ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,5256	2,6183	3,67%
Sanayi BCDE	2,0190	2,0615	2,11%
İnşaat F	3,2549	3,2753	0,63%
Hizmetler GHI	1,6049	1,6339	1,81%
Bilgi ve iletişim J	1,1779	1,1936	1,33%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,4357	1,4562	1,43%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,9947	2,0101	0,77%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,6664	1,6991	1,96%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,7007	1,7174	0,98%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,6460	1,6705	1,49%

İleri bağlantı katsayıları bir sektördeki değişimin diğer sektörler üzerindeki uyarma etkisini ifade etmektedir. İlde uygulanacak 168,5 milyon dolarlık politika şoku ile ileri bağlantı katsayılarının ciddi bir değişim sürecine gireceği görülmektedir. Tarım sektöründeki ileri bağlantı katsayısı 2,209 seviyesinden %8,2 artışla 2,391 seviyesine yükselecektir. Sanayi sektöründeki ileri bağlantı katsayısındaki değişim de %3,5 oranında gerçekleşecektir. Bu, katsayı değişimi sonrasında sanayi sektöründe yapılacak 100 birimlik yatırımın 434 birimlik ileri bağlantı etkisi olacağı anlamına gelmektedir.

TABLO 128: SİİRT İLİ 10 SEKTÖRLÜ I-O TABLOSU -
İLERİ BAĞLANTI KATSAYILARI DEĞİŞİMİ (UYARMA ETKİSİ)

	Önce	Şok Sonrası	Değişim (%)
Tarım, ormancılık ve balıkçılık A	2,2095	2,3916	8,25%
Sanayi BCDE	4,1939	4,3418	3,53%
İnşaat F	3,6429	3,5889	-1,48%
Hizmetler GHI	2,1735	2,1051	-3,15%
Bilgi ve iletişim J	1,1987	1,2353	3,06%
Finans ve sigorta faaliyetleri K	1,0084	1,0079	-0,05%
Gayrimenkul faaliyetleri L	1,0008	1,0008	-0,01%
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri MN	1,5451	1,6128	4,38%
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri OPQ	1,0418	1,0415	-0,03%
Diğer hizmet faaliyetleri RST	1,0110	1,0102	-0,08%

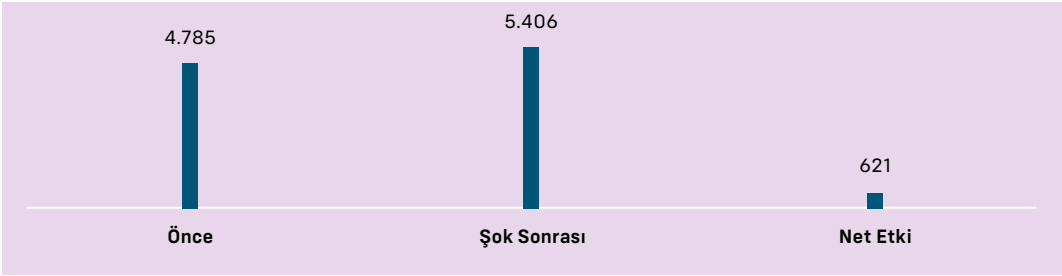
İlin program öncesinde bu çalışma kapsamında girdi-çıktı tablosu ile hesaplanan GSYH'si 1,5 milyar dolardır. Program kapsamında mobilize edilecek 168,5 milyon dolarlık kaynak ile il GSYH'sinin 1,7 milyar dolara erişmesi beklenmektedir. İlave GSYH artışının %12,9 oranında ve 205,7 milyon dolar tutarında olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 95: SİİRT - İL GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM (BİN $)



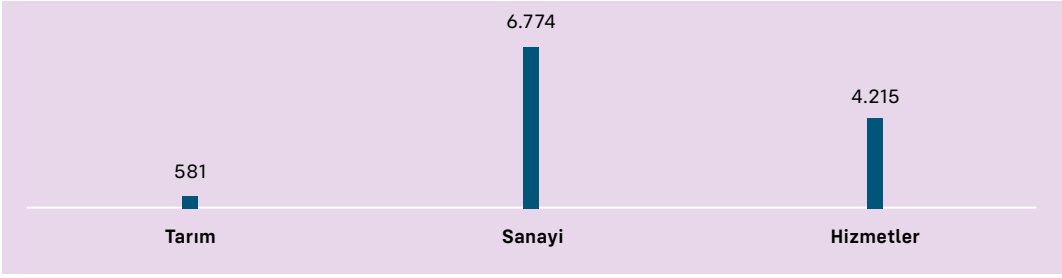
İldeki ekonomik dönüşümün hane halkı refahına olan etkisini gösteren en önemli gösterge ise fert başı GSYH'dir. İlde fert başı GSYH'nin 4.785 dolardan 5.405 dolara yükselmesi beklenmektedir. Çevre illerde hane halkı nüfusunun Türkiye ortalamasından yüksek olması hususu da dikkate alındığında 620 dolarlık ilave artışın refah düzeyini önemli ölçüde artıracağı görülmektedir.

ŞEKİL 96: SİİRT - İL FERT BAŞI GSYH'SİNDEKİ DEĞİŞİM ($)



Programın uygulanmasıyla birlikte üretim yapısında dönüşüm gerçekleşeceği, tarım ve sanayi üretim kapasitesindeki artışla birlikte toplam 11.570 ilave istihdam artışı olacağı öngörülmektedir. Bunda sanayi sektörünün payı 6.774, hizmetler sektörünün payıysa 4.215 kişidir. Tarım sektöründeki istihdam artışı 581 olarak öngörülmektedir. Sanayi sektöründe 6.774 kişilik artış il işgücü piyasasında da ciddi bir dönüşümü ifade etmektedir. Düzenli gelire sahip olan sanayi istihdamının artması hane halkı gelirlerini de önemli ölçüde artıracaktır.

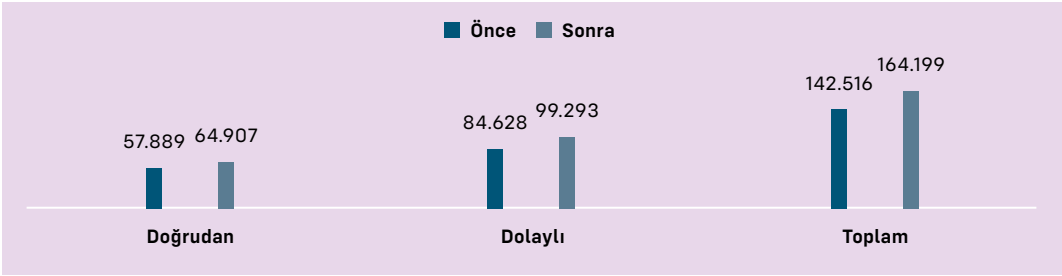
ŞEKİL 97: SİİRT - İL İSTİHDAMINA KATKISI (KİŞİ)



Programın etkisiyle ekonomik genişleme sayesinde hem üretim hem de tüketim hesaplarında büyüme yaşanacaktır. Toplam arz ve toplam talebin %13,2 oranında büyümesi dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerini de artıracaktır. Vergilerdeki toplam artış %15,2 düzeyinde ve 21,6 milyon dolar tutarında olacaktır.

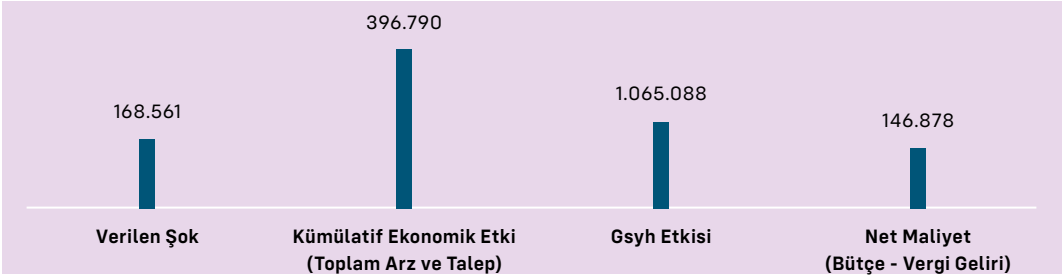
Program öncesi dönemde ilde 142,5 milyon dolar gelir elde ediliyor iken, program etkisiyle vergi gelirleri 164,1 milyon dolar seviyesinde yükselecektir. Vergi gelirlerindeki artışın %67,6'sı dolaylı vergi gelirlerindeki artıştan kaynaklanacaktır. Vergi gelirlerindeki artışın il ekonomisinde kayıtlı ekonomiye geçiş sürecini hızlandıracağı ve kurumsallığı geliştireceği değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 98: SİİRT - İL VERGİ GELİRLERİNE KATKISI (BİN $)



Aşağıdaki şekilde programın net etkilerine ilişkin özet sonuçlar verilmektedir. İlde uygulanacak programla 168,5 milyon dolarlık kaynak üretim, sanayileşme ve beceri geliştirme odaklı olarak mobilize edilecek, bunun sonucunda ise il toplam arz ve toplam talebinde 396,7 milyon dolarlık büyüme gerçekleşecektir. GSYH artışı ise net 205,7 milyon dolar düzeyinde olacaktır. Program etkisiyle toplam vergi gelirlerindeki artış da dikkate alındığında, programın il için maliyeti net 146,8 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 99: SİİRT - İL EKONOMİSİNE NET KATKISI (BİN $)



5

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

BÖLGESEL gelişme bağlamında, Solow modeline göre teknolojik gelişme dışsal olduğu için tüm bölgelerde eşit oranda büyüme hızı olacaktır. Bu nedenle teknolojik gelişme bölgeler arası farkların oluşmasında bir etken değildir. Bu farkların sebebi sahip oldukları içsel faktörler olan sermaye stoğu ve işgücü sayısıdır. İşgücü ve sermaye çekmekte sorun yaşayan bölgeler ile faktör zengin bölgeler arasındaki makas açıldıkça, faktörlerin kâr oranı yüksek olan bölgelere doğru kayması ve ücretler ile sermaye kârlılığı düzeyi bölgeler arasında eşit düzeye gelene kadar bu "mutlak yakınsama" sürecinin devam etmesi öngörülmektedir. Mutlak yakınsamaya göre geri kalmışlık bu tür bölgeler için sermaye kârlılığı bakımından üstünlük ifade etmektedir. Yani yoksul bölgeler daha hızlı bir büyüme sürecine girecektir. Model varsayımlarından biri veya birkaçının geçerli olmaması durumunda, şartlı yakınsama (conditional convergence) durumu söz konusudur. Buna göre, her bölge "steady-state" (durağan durum) olarak ifade edilen kendi limitine kadar büyüme sürecini sürdürecek, bölgeler arası farklar asla kapanmayacaktır. Çünkü gelişmiş ülkeler sermayeyi, teknolojiyi, insan kaynağını daha başarılı kullandığı için aradaki fark neoklasik anlayışın öngördüğü şekilde kapanmamakta, hatta giderek açılmaktadır. Bu süreç Dünya Bankası (1993:105) tarafından "gelişmiş ülkeler için zenginliğin", "azgelişmiş ülkeler için fakirliğin kısır döngüsü" olarak ifade edilmektedir. Barro ve Sala-i Martin (1991, 1992), neoklasik modeli test ederek yaptıkları çalışmalarında bölgelerde sektörel komposizyonun, yani üretim yapısının büyüme ve gelişme için önemli olduğu bulgusunu ortaya koymuştur. Filiztekin'e (2009) göre "bir bölgedeki nüfusun sahip olduğu yetenekler ve teknolojik gelişmeyi algılama ve uyarlama kapasitesi, bölgeler arası farklılaşmayı açıklamakta kullanılmaktadır."

İktisat yazınında gelişmiş ve azgelişmiş bölgeler arasında yakınsamanın olmadığı bulgusunu ortaya koyan çalışmaların artması, büyümenin açıklanmasında farklı teorilerin geliştirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Romer (1986,1990) ve Lucas'ın (1988) öncülüğünü yaptığı ve "Yeni Büyüme Modeli" olarak da adlandırılan, teknolojinin, insan kaynaklarının, Ar-Ge ve yeniliğin "içsel" bir faktör olarak ele alındığı "İçsel Büyüme Modeli"nde, uzun dönemde gelişmiş ülkeler veya bölgeler ile geri kalmış ülke veya bölgeler arasındaki farkın sadece sermaye birikimi ve işgücü sayısına bağlı olmadığı, teknolojik gelişmenin de belirleyici olduğu ileri sürülmekte, sermayenin uzun dönemdeki getirisi sadece azalan (DRS) oranda değil, artan (IRS) oranda da olabilmektedir.

İçsel büyüme teorisi neoklasik iktisadın bir uzantısı olmakla birlikte, teorinin bölgeler arasında uzun dönemde yakınsama olacağı varsayımını kabul etmemektedir. Bölgelerin kendilerine özgü şartları ve özellikleri ile faktör verimlilikleri yakınsamanın gerçekleşmesini engelleyebilmektedir. Gelişmiş bölgelerin, nitelikli insan sermayesi, finansman imkânları ve yenilikçiliğe açık ortamları ile diğer bölgelere olan üstünlüklerinin devam etme olasılığı oldukça yüksektir. Bu nedenle geri kalmış bölgelerde sıçrama etkisi oluşturacak politikalarla devletin ekonomiye müdahalesi kaçınılmazdır.

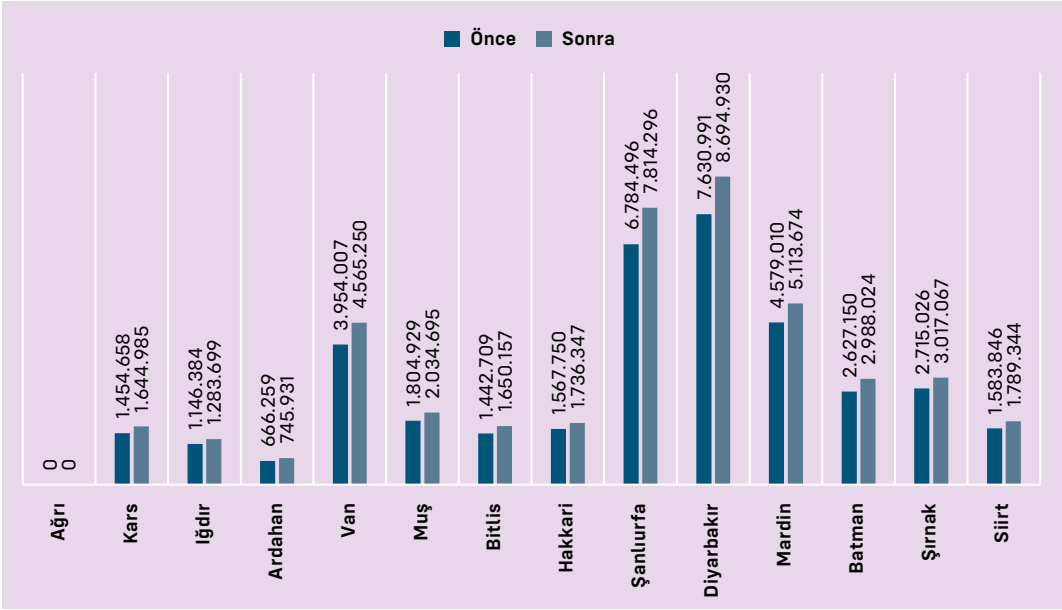
Bölgesel gelişme politikaları, üretim kapasitesini artırmanın yanı sıra, özellikle yerel tarım ve imalat sanayii sektörlerine bilginin yatay olarak difüzyonunu sağlayacak biçimde oluşturulmalıdır.

Bu çalışma kapsamında 4,5 milyar dolarlık bir kamu müdahalesinin 14 çevre il ekonomisi üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. 14 il için hazırlanan girdi-çıktı tablolarına dayalı etki analizinin karşılaştırmalı sonuçları aşağıda verilmiştir.

GSYH ETKİSİ

14 ilde gerçekleşmesi öngörülen GSYH değişimleri aşağıdaki şekilde sunulmuştur. 14 ilin tümünde %10,8 ile %15,5 arasında değişen net GSYH büyümesi olacağı tahmin edilmektedir. En fazla GSYH artışı 1 milyar 64 milyon dolar ile Diyarbakır'da, ikinci en büyük artış da 1 milyar 30 milyon dolar ile Şanlıurfa'da olacaktır. En düşük GSYH büyümesi ise 79,6 milyon dolar ile Ardahan'da gerçekleşecektir. Program öncesi dönemde 14 çevre ilin toplam GSYH'si 39,7 milyar dolar iken, programın etkisiyle bu tutar 45 milyar dolara yükselecektir. Programın 14 çevre ilin GSYH'lerine etkisi 5,4 milyar düzeyinde olacaktır. Program için öngörülen kaynağın programın tamamlanması sonrasında kendisini amorti edeceği de önemli bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Program sayesinde ekonominin büyümesiyle vergi gelirlerinde ortaya çıkacak net 600 milyon dolarlık artış da değerlendirildiğinde, programın ilave 6 milyar dolarlık GSYH büyümesini sağlayacağı hesaplanmıştır.

ŞEKİL 100: 14 ÇEVRE İLİN GSYH DEĞİŞİMLERİ (BİN $)

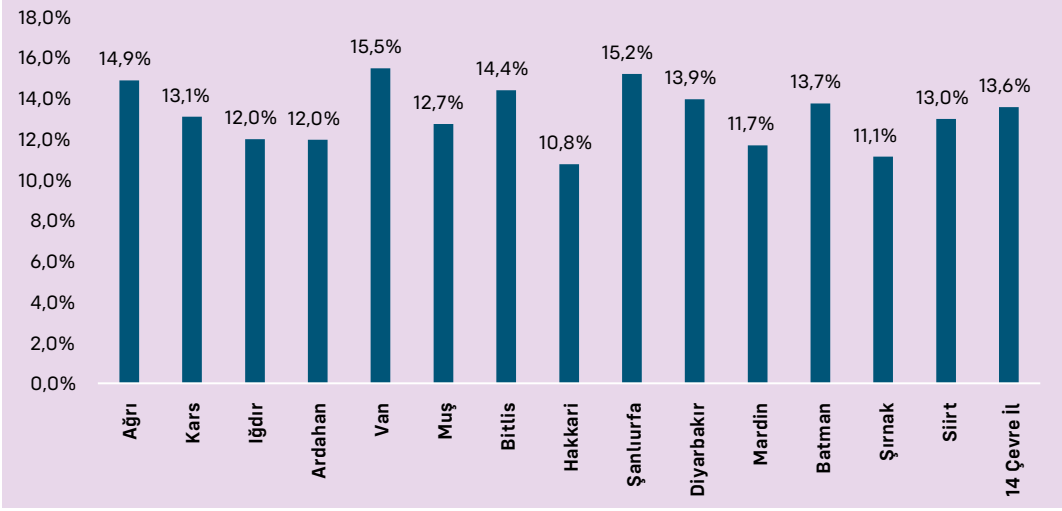


ŞEKİL 101: 14 ÇEVRE İLİN GSYH ARTIŞLARI (X BİN $)



Büyüme oranı bakımından GSYH'de en fazla artış %15,5 ile Van'da olacaktır. 14 çevre il için ortalama GSYH büyüme oranı %13,6'dır. Diğer illerdeki büyüme oranları, sırasıyla Ağrı'da %14,9, Kars'ta %13,1, Iğdır ve Ardahan'da %12, Muş'ta %12,7, Bitlis'te %14,4, Şanlıurfa'da %15,2, Diyarbakır'da %13,9, Mardin'de %11,7, Batman'da %13,7, Şırnak'ta %11,1 ve Siirt'te %13 düzeyindedir.

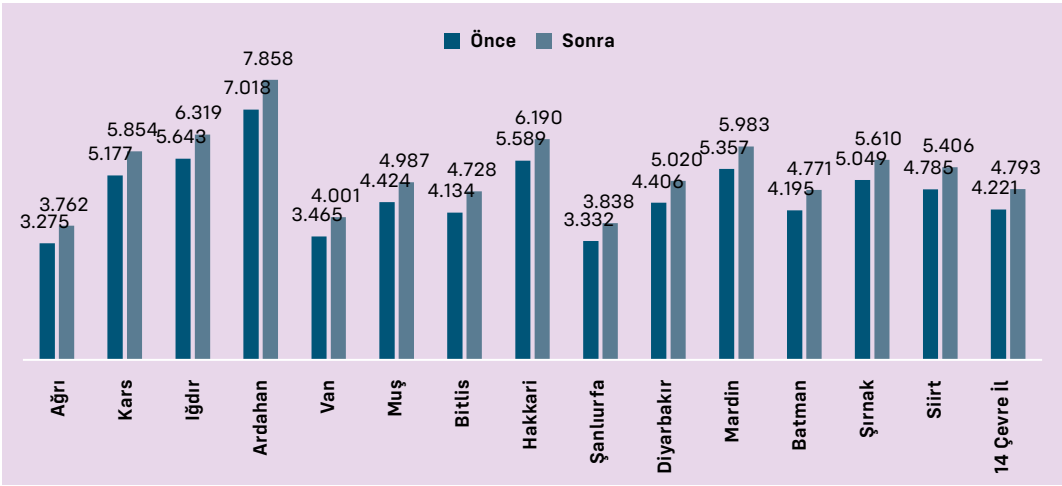
ŞEKİL 102: 14 ÇEVRE İLİN GSYH BÜYÜME ORANLARI (%)



FERT BAŞI GSYH ETKİSİ

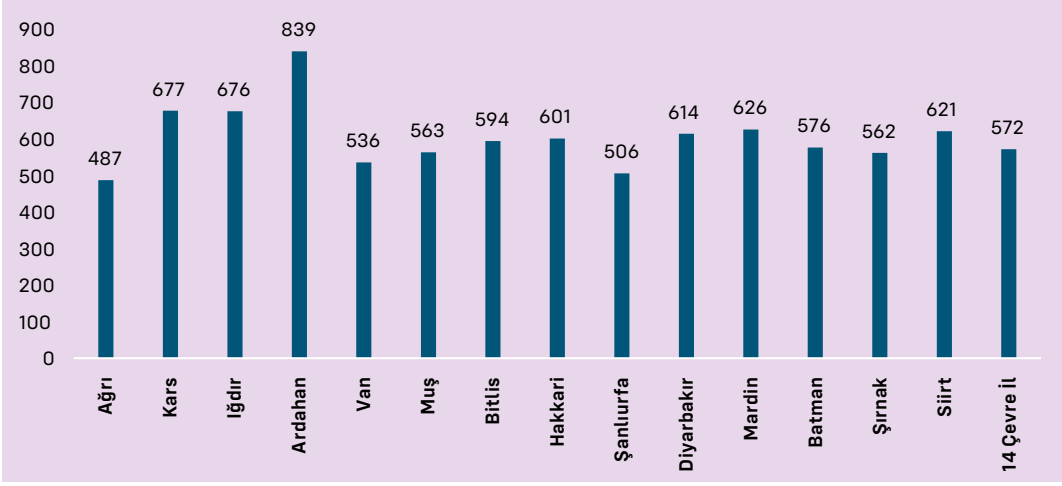
4,5 milyar dolarlık programın hane halklarına etkisini gösteren önemli göstergelerden biri fert başına GSYH değeridir. Aşağıdaki şekilde kapsama dahil olan illerin hem il bazında hem de ortalama olarak fert başı GSYH değerleri verilmiştir. 14 çevre ilde program sayesinde ortalama fert başı GSYH 4.221 dolardan 4.793 dolara yükselecektir.

ŞEKİL 103: 14 ÇEVRE İLİN FERT BAŞI GSYH DEĞİŞİMİ ($)



Net fert başı GSYH değişiminde ilk sıradaki il Ardahan'dır. Ardahan'da net fert başı GSYH değişimi 839 dolar iken, program ile en düşük fert başı GSYH artışı 487 dolar ile Ağrı'da gerçekleşecektir. Nüfus bakımından önde gelen illerde ise Şanlıurfa'da 506 dolar, Diyarbakır'da 614 dolar, Van'da 536 dolar ve Mardin'de 626 dolarlık fert başı GSYH artışı olacaktır. 14 çevre ilin GSYH artış ortalaması ise 572 dolar düzeyindedir.

ŞEKİL 104: 14 ÇEVRE İLİN NET FERT BAŞI GSYH DEĞİŞİMİ ($)



İSTİHDAM ETKİSİ

Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yıllık olarak yayınlanan işgücü araştırmaları sonucuna göre Türkiye'de yıllık ortalama işgücü ücretleri 2020 yılında 43.118 TL iken 2021 yılında 47.886 TL'ye yükselmiştir. İşgücü ücretleri cinsiyete ve eğitim yılına göre önemli farklılıklar göstermektedir. 2021 yılında kadınlarda ortalama yıllık ücret geliri 40.116 TL iken bu gelir erkeklerde kadınlardan %26,3 daha fazla ve 50.768 TL düzeyindedir. Eğitim durumuna göreyse 2021 yılında ortalama ücretler 35.444 TL, lise ve dengi okul mezunlarında 47.326 TL ve yüksek öğrenim mezunlarında ise 68.229 TL olarak ifade edilmektedir.

Program etki analizi çalışmasında para birimi cari yıl ABD doları referans alındığından işgücü ödemelerinin ortalama birim işgücü ücretine bölünmesinde dolar bazında işgücü ücretleri referans alınacaktır. İl bazında işgücü gelir artışlarının birim işgücü ortalama gelirine bölünmesiyle istihdam artışları tahmin edilmiştir.

2021 yılında lise-altı eğitimlilerde kadınlar için birim ortalama ücret 2.636 dolar, erkeklerde ise 4.233 dolardır. Lise ve dengi okul mezunları için bu değerler sırasıyla kadınlarda 3.714 dolar ve erkeklerde 5.677 dolardır. 14 çevre ilin işgücü ortalama eğitim düzeyinin lise ve dengi okul ile lise altı olması dikkate alındığında, birim işgücü ücreti 4 bin dolar olarak referans alınmıştır. Bu tutar yaklaşık olarak asgari ücrete karşılık gelmektedir. Bu nedenle bölge için kullanılmasının gerçekçi olduğu düşünülmektedir.

TABLO 129: EĞİTİM DURUMUNA GÖRE TÜRKİYE'DE YILLIK ORTALAMA İŞGÜCÜ ÜCRETLERİ (TL VE $)

	2020	2021	2021 - Kadın	2021 - Erkek
Türkiye Yıllık Ortalama Ücret - TL	43.118	47.886	40.116	50.678
Lise Altı Eğitimliler - TL	32.838	35.344	23.672	38.058
Lise ve Dengi Okul - TL	41.855	47.326	33.359	50.988
Yükseköğretim - TL	63.085	68.229	56.814	75.360
Türkiye Yıllık Ortalama Ücret - $	6.126	5.332	4.467	5.643
Lise Altı Eğitimliler - $	4.666	3.935	2.636	4.238
Lise ve Dengi Okul - $	5.947	5.270	3.714	5.677
Yükseköğretim - $	8.963	7.597	6.326	8.391
Ortalama - $ (Lise ve Lise Altı)	5.306	4.603	3.175	4.958

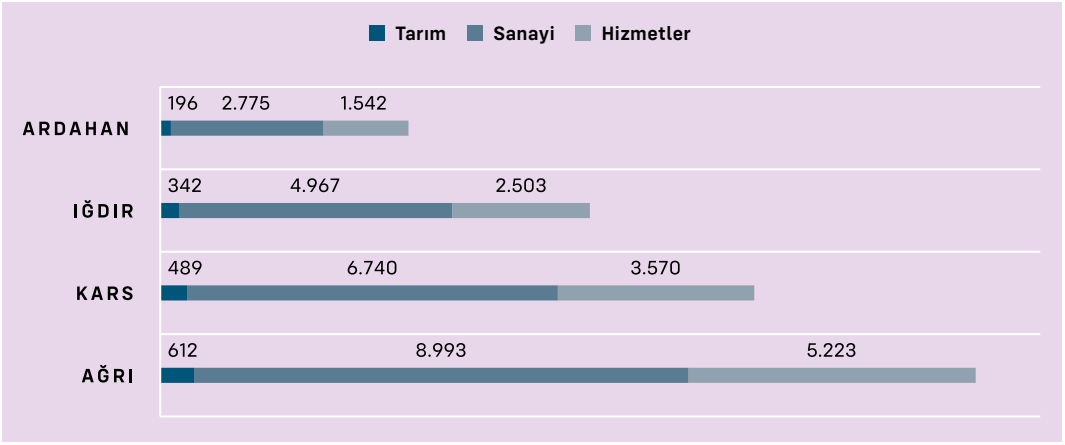
Not: 2020 ve 2021 yılı dolar/TL kuru için TÜİK ulusal hesaplarında kullanılan kur referans alınmıştır.

Programın istihdam etkisine ilişkin sonuçlar Düzey-2 bölgeleri ve il bazında olmak üzere aşağıdaki şekillerde gösterilmiştir. Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinden

oluşan TRA2 bölgesinde en fazla istihdam artışı Ağrı ilindedir. Programın uygulanması sonucunda Ağrı'da 612'si tarım, 8.993'ü sanayi, 5.223'ü sanayi olmak üzere toplam 14.828 ilave istihdam oluşturulacağı hesaplanmıştır.

Kars'ta 6.740'ı sanayi olmak üzere 10.799 istihdam, Iğdır'da 4.967'si sanayi olmak üzere 7.812 istihdam ve Ardahan'da 2.775'i sanayi olmak üzere toplam 4.513 ilave istihdam imkânı sunulmuş olacaktır. TRA2 bölgesinde toplam sanayi istihdamı 23.475, hizmet sektörü istihdamı 12.838 ve tarım istihdamı da 1.639 kişi artacaktır.

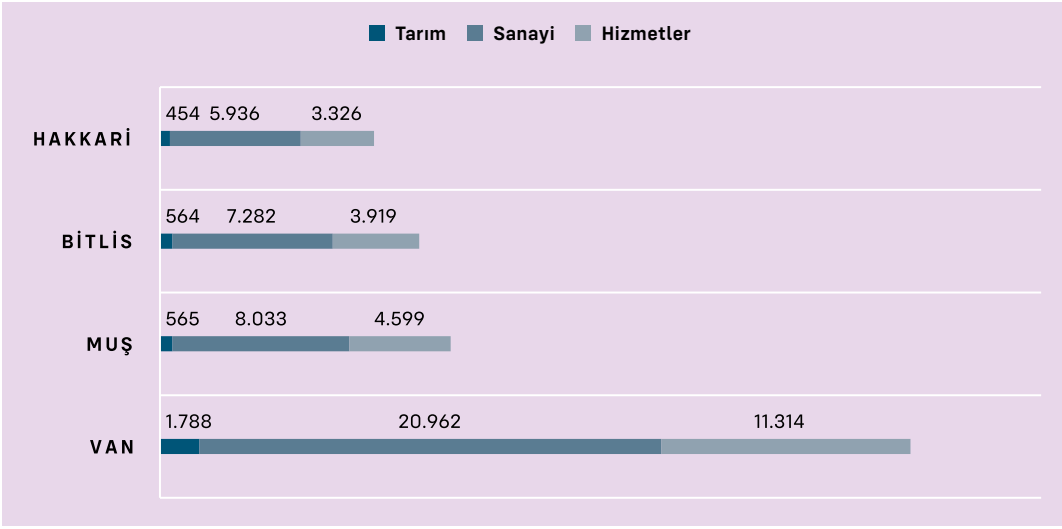
ŞEKİL 105: TRA2 BÖLGESİ SEKTÖREL İSTİHDAM ARTIŞI (KİŞİ)



TRB2 bölgesinin merkez ili Van'da 494 milyon dolarlık politika şokuna karşılık 34.064 ilave istihdam oluşacaktır. Bu sayının 20.962'si sanayi sektörüne, 1.788'i tarıma ve 11.314'ü de hizmet sektörüne aittir. Sanayileşme konusunda bugüne kadar ciddi mesafe kaydedemeyen Hakkari'de ise tam olarak sanayiye dayalı bir ekonomik dönüşüm yaşanacaktır.

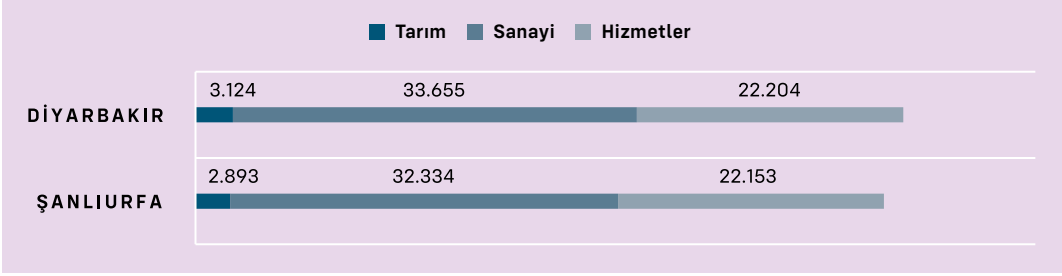
İlin sanayi istihdamının mevcut durumdaki 644'ten 9,2 katına, yani 5.936'ya yükselmesi öngörülmektedir. Hakkari'de toplam istihdam artışı 9.716 olacaktır. Muş'ta 8.033'ü sanayi olmak üzere toplam 13.197, Bitlis'te ise 7.282 sanayi istihdamına karşılık toplamda 11.765 ilave istihdam oluşması mümkündür.

ŞEKİL 106: TRA2 BÖLGESİ SEKTÖREL İSTİHDAM ARTIŞI (KİŞİ)



14 il arasında en fazla nüfusa sahip iki il olan Şanlıurfa ve Diyarbakır'da, öngörülen kaynağın 1,7 milyar doları bulmasının da etkisiyle çarpıcı bir sanayi ekonomisine dönüşüm sürecinin başlaması beklenmektedir. GAP'ın merkezi konumundaki Şanlıurfa ve Silvan Projesi'nin merkezi konumundaki Diyarbakır için bu dönüşüm sürecinin mümkün ve gerekli olduğu değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 107: TRC2 BÖLGESİ SEKTÖREL İSTİHDAM ARTIŞI (KİŞİ)



Tarımsal üretim genişlemesinin sanayi sektörüyle desteklenmesi sayesinde bölge yoksulluk değil, hem bölgesi hem de Türkiye için refah üreten bir ekonomik yapıya evrilecektir. Politika şoku ile Şanlıurfa'ya tahsis edilen kaynağın 874,2, Diyarbakır'a tahsis edilen kaynağın ise 842 milyon dolar olması öngörülmektedir.

Şanlıurfa'ya tahsis edilen kaynağın 32 milyon dolar daha fazla olmasına rağmen Diyarbakır'ın mevcut üretim yapısı nedeniyle tahsis edilen kaynağa karşılık istihdam oluşturma potansiyelinin yüksek olması beklenen bir durumdur. Bu durum her iki il için hesaplanan Toplam Faktör Verimliliği değerleriyle de desteklenmektedir.

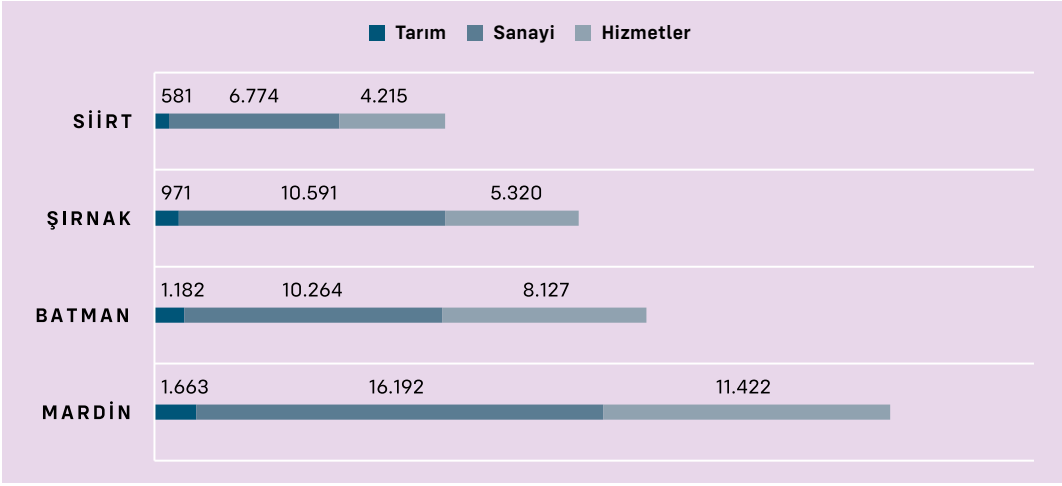
Şanlıurfa için 2004-2020 dönemi için hesaplanan toplam faktör verimliliği 1,66 iken Diyarbakır için bu değer 1,85'tir.

Sonuç olarak Şanlıurfa'da 57.380 ilave istihdam, Diyarbakır'da ise 58.983 ilave istihdam oluşturulması mümkündür. Her iki ilde 1,7 milyar dolar kaynağa karşılık 116.363 istihdam oluşturulması beklenmektedir. Her iki ildeki sanayi istihdamı artışı ise 66.989'u bulacaktır. Sanayinin gelişmesi ile her iki ilde de üretim yapısı önemli ölçüde değişecek, tamamlayıcı sektör olarak hizmet sektöründe 44.357 kişilik ilave istihdam oluşacaktır.

Her iki ilin de bu sanayileşme dönüşümüne hazır olduğu değerlendirilmektedir. Geçtiğimiz yirmi yılda özellikle tarım, ulaştırma, enerji, eğitim ve sağlık alanlarında bu illere önemli düzeylerde yatırımlar yapılmıştır. Genç ve eğitimli işgücünün sanayileşme sürecinde önemli bir parametre olduğu değerlendirilmektedir.

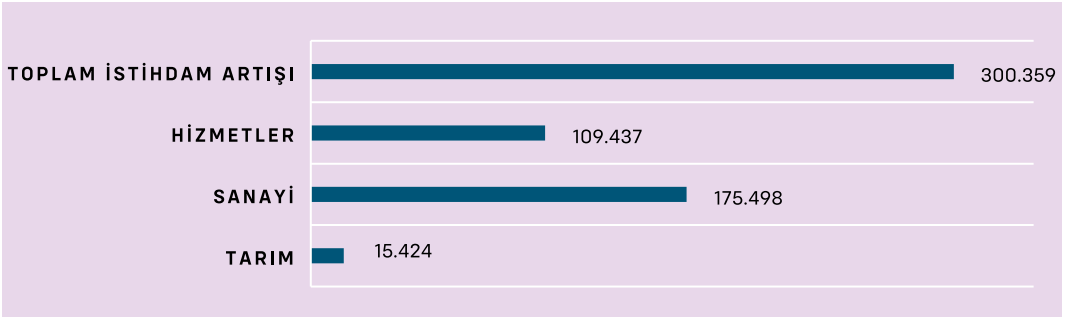
Öngörülen politika şoku ile TRC3 bölgesinde 1,2 milyar dolarlık kaynağın sanayileşme ve teknolojik dönüşüm odaklı olarak harekete geçirilmesi öngörülmektedir. Bu kaynakla bölgede toplam 77.302 kişilik ilave istihdam oluşturulması mümkündür. Oluşturulacak istihdamın 43.821'i sanayi sektöründe, 29.084'ü hizmet sektöründe, 4.397'si ise tarım sektöründe gerçekleşecektir. Halihazırda sanayileşme yolunda önemli ilerlemeler kaydeden Mardin'de 16.192 kişilik ilave sanayi istihdamının muhafazakâr bir tahmin olduğu değerlendirilebilir. İlave istihdam artışı Batman'da 19.573, Şırnak'ta 16.882 ve Siirt'te 11.570 kişi düzeyinde olacaktır. Şırnak'ta yapılacak doğru sanayi yatırımlarıyla hem sınır il olma konumu avantaja çevrilebilecek hem de genç nüfus avantajına sahip olan ilin yeni bir sanayi odağı olma süreci başlayabilecektir.

ŞEKİL 108: TRC3 BÖLGESİ SEKTÖREL İSTİHDAM ARTIŞI (KİŞİ)



Program sayesinde 14 çevre ilde 4,5 milyar dolarlık kaynak ile toplam 300 bin kişilik ilave istihdam oluşturulması mümkün görünmektedir. Hızlı sanayileşme süreci ile 175.498 sanayi istihdamı, 109.437 hizmet sektörü ve 15.424 orta ve büyük ölçekli tarımsal işletme istihdamı sağlanabilecektir.

ŞEKİL 109: 14 ÇEVRE İL TOPLAM SEKTÖREL İSTİHDAM ARTIŞI (KİŞİ)

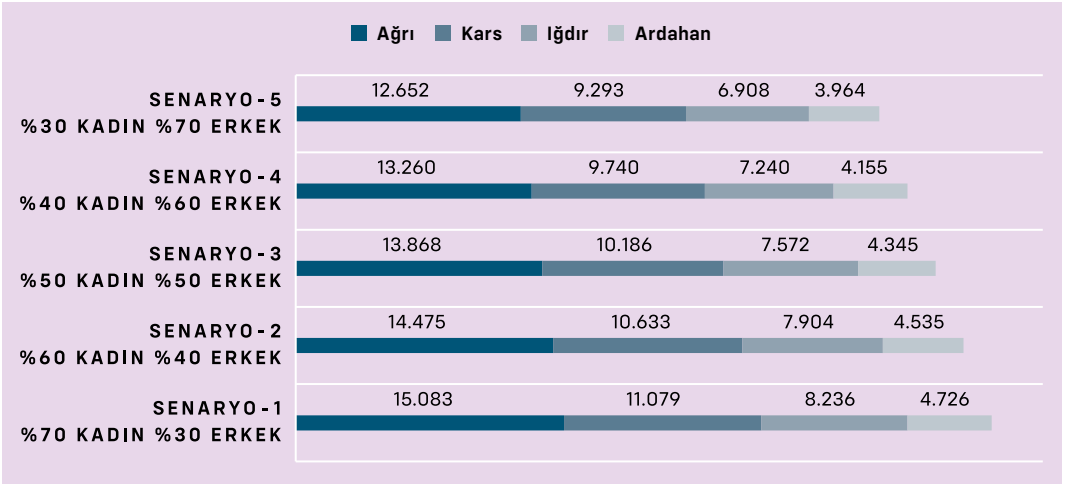


KADIN İSTİHDAMI ODAKLI PROGRAM ÖNCELİĞİ SENARYO ANALİZLERİ

Tekstil, hazır giyim ve gıda sanayii gibi bazı sektörlerde kadın istihdamı daha yüksek olabilmektedir. Teknoloji düzeyi nispeten düşük olmakla birlikte bu sektörler istihdam yoğun sektörler olarak ifade edilmektedir. Bölgenin ekonomik kalkınma odaklı yapısal dönüşümünde kadınların işgücüne katılması sosyal kalkınmayı da hızlandırıcı etkide bulunacaktır. Çalışma kapsamında kadın ve erkek işgücünün ortalama yıllık ücret geliri verilerine dayalı olarak Kadın İstihdamı Senaryo Analizi de gerçekleştirilmiştir. Kadın istihdamı odaklı bu analizde bölgede yapılacak yeni yatırımlarda kadın istihdamına %30, %40, %50, %60, %70 öncelik verilmesi durumunda ortaya çıkacak ilave toplam istihdamlar yeniden hesaplanmıştır.

TRA2 bölgesinde %30 kadın istihdamının öngörüldüğü senaryo ile %70 kadın istihdamının öngörüldüğü senaryo arasında yaklaşık 6.307 kişilik ilave artış görülmektedir. Bölgede en düşük senaryoda 32.817 kişilik ilave istihdam öngörülürken, kadın istihdamının en yüksek olacağı iyimser senaryoda 39.124 ilave istihdam olacağı hesaplanmıştır.

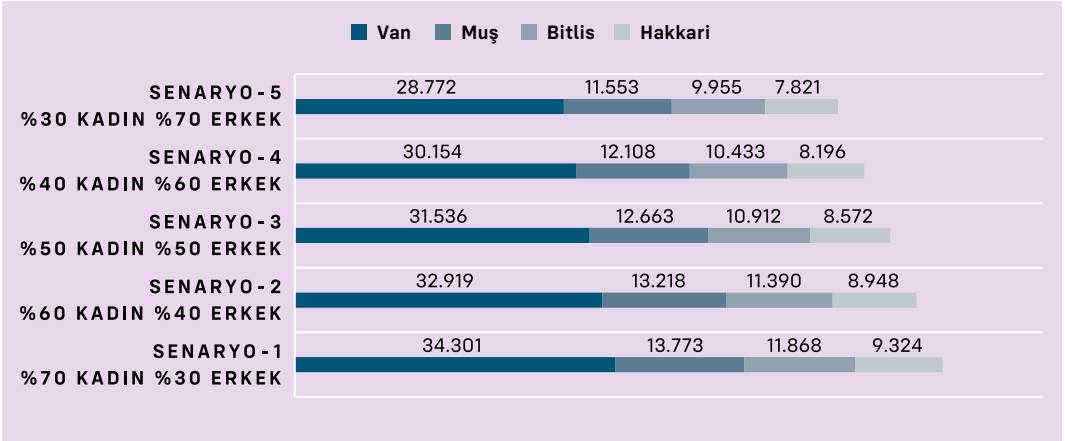
ŞEKİL 110: TRA2 BÖLGESİ KADIN İSTİHDAMI SENARYO ANALİZİ



TRB2 bölgesinde 14 ilin yarı-merkez illerinden Van'ın da etkisiyle kadın istihdamı ağırlıklı senaryoda ilave istihdam artışı yüksek seviyededir. En iyi senaryoda TRB2 bölgesinde 69.266 kişilik ilave istihdam sağlanırken, en düşük senaryoda 58.100 ilave istihdam olacağı hesaplanmıştır.

En düşük senaryo ile kadın istihdamına yönelik en iyi senaryo arasındaki fark, ilave 11.166 kişidir. Program sayesinde bölgede en düşük istihdam artışının gerçekleşeceğinin öngörüldüğü Hakkari'de bile asgari 7.821, azami 9.324 kişilik ilave istihdam artışı olması beklenmektedir. Van'da ise asgari 28.772, azami 34.302 kişi ilave istihdam olacağı hesaplanmıştır.

ŞEKİL 111: TRB2 BÖLGESİ KADIN İSTİHDAMI SENARYO ANALİZİ

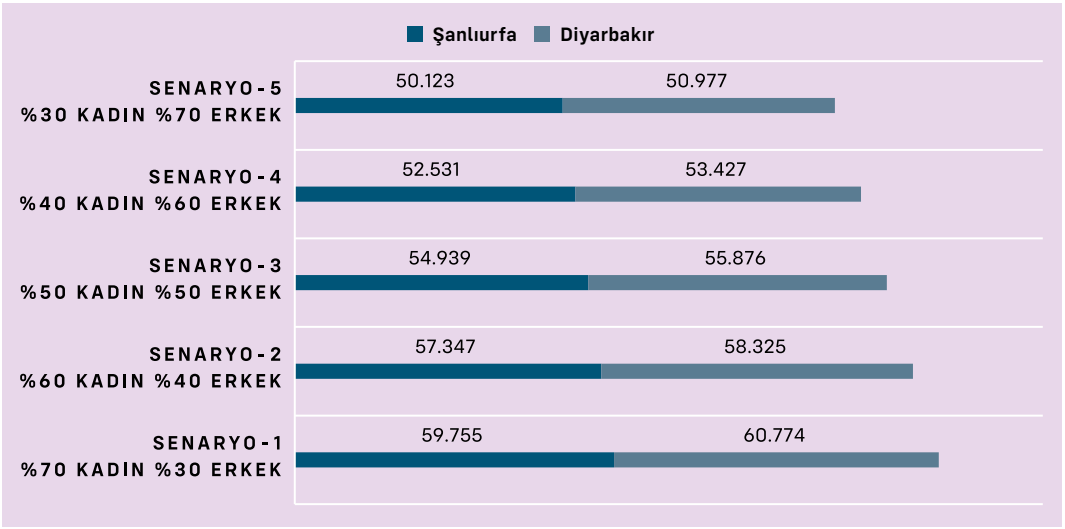


14 çevre il arasında nüfus ve GSYH bakımından en büyük iki ilden oluşan TRC2 bölgesindeyse düşük senaryoda 101.100, en iyi senaryoda ise 120.530 ilave istihdam olacağı tahmin edilmektedir. Her iki il için senaryolara göre istihdam artışı dengeli ve birbirine yakın düzeylerde olacaktır. Toplam 1,7 milyar dolarlık politika şoku ile 100 ile

120 bin arasında ilave istihdam oluşturulması her iki ilin merkez il olma yolundaki gelişim sürecini de hızlandıracaktır.

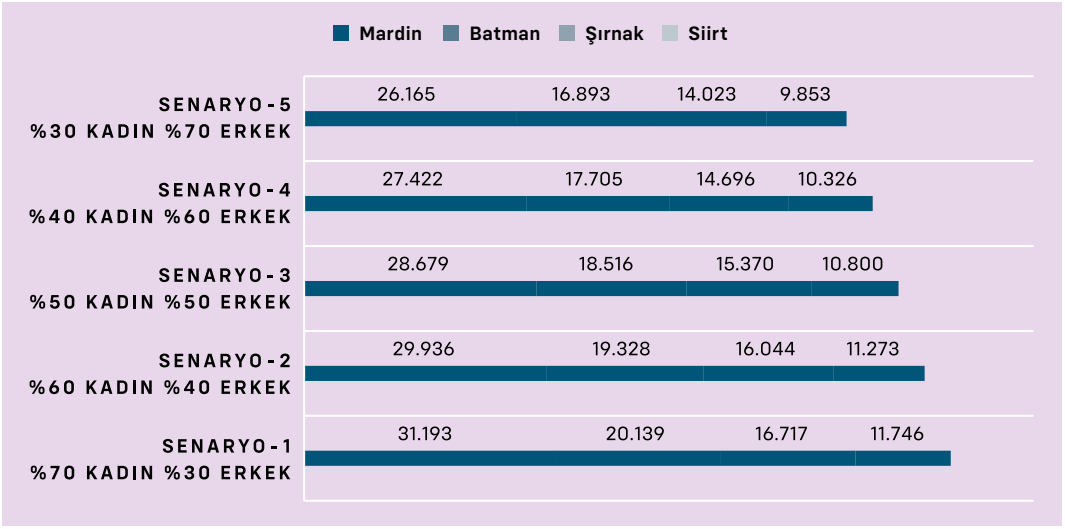
Düzenli gelire sahip 100 bin ile 120 bin hane halkının ortaya çıkması her iki il içinde iç talebi hızlı bir şekilde geliştirecek, ekonomik ve sosyal kalkınma süreci de hızlanacaktır. Birikimli nedensellik sürecinin bu iki il arasındaki ekonomik ilişkileri de kapsayacak şekilde pozitif yönlü olarak ivmeleneceği tahmin edilmektedir.

ŞEKİL 112: TRC2 BÖLGESİ KADIN İSTİHDAMI SENARYO ANALİZİ



Batman'ın öne çıktığı görülmektedir. Mardin'de senaryo analizine göre istihdam artışı 31.193 ile 26.165 arasında değişecektir. En iyi senaryoya göre bölgedeki istihdam artışı tahmini 79.796 iken, en düşük senaryoya göre 66.933'tür. İstihdam konusunda en düşük artış Siirt ilinde görülecektir. Siirt'te bile istihdam artışının 9.853 ile 11.746 arasında değişeceği öngörülmektedir. Bu sayı Batman'da 16.893 ile 20.139 arasında, Şırnak'ta ise 14.023 ile 16.717 arasında değişecektir.

ŞEKİL 113: TRC3 BÖLGESİ KADIN İSTİHDAMI SENARYO ANALİZİ



4,5 milyar TL'lik kaynak ile sağlanabilecek istihdam artışı kadın istihdamı odaklı program öncelikleri belirlendiğinde ve bu önceliğe göre senaryo analizleri yapıldığında 14 çevre ilde istihdam artışının en düşük senaryoda 258.951, en iyi senaryoda ise 308.716 olarak hesaplanmıştır.

GAYRİSAFİ KATMA DEĞER HESAPLARI

Bölgesel veya il bazında Gayrisafi Katma Değer, bir bölgede yerleşik ekonomik birimlerin belli bir dönemde bu bölgedeki ekonomik faaliyetleri sonucunda ürettikleri mal ve hizmetlerin (çıktı) değerinden, bu üretimde bulunabilmek için kullandıkları mal ve hizmetlerin (ara tüketim) değerinin çıkarılması sonucunda elde edilen değerdir. Üretim faktörleri ve toplam arz arasındaki ilişkiselliği açıklamak amacıyla kullanılan ulusal hesaplar göstergesidir. Gayrisafi Katma Değer temelde işgücü ödemeleri ve işletme artığı değişkenleri göstergelerinden oluşmaktadır.

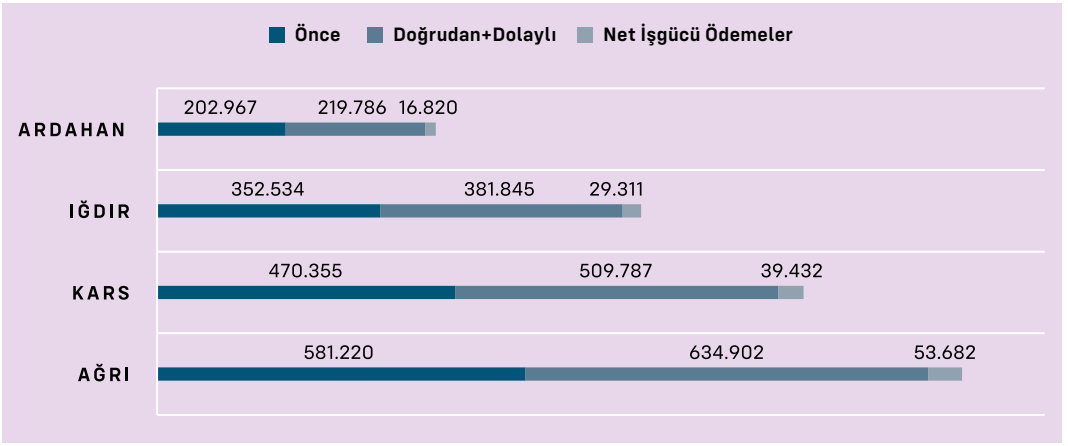
Bu bölümde 4,5 milyar dolarlık politika şokunun düzey-2 bölgeleri gruplamasıyla 14 çevre ilde işgücü ödemelerine ve faaliyet gösteren işletmelerin işletme artığına hangi düzeyde etkide bulunduğuna ilişkin hesaplamalara yer verilmiştir.

İŞGÜCÜ ÖDEMELERİ (L)

İşgücü ödemeleri bakımından TRA2 Düzey-2 bölgesinde en fazla artış Ağrı ilinde meydana gelmiştir. Temel senaryoda Ağrı ilinde 581,2 milyon dolarlık işgücü ödemesi gerçekleşirken, program sayesinde bu değer 634,9 milyon dolara erişmektedir. Ağrı ili için net artış 53,6 milyon dolar düzeyindedir. Ağrı ilinde uygulanan 228 milyon dolarlık politika şokunun işgücü ödemelerine ve hane halklarına doğrudan etkisi 39,4 milyon

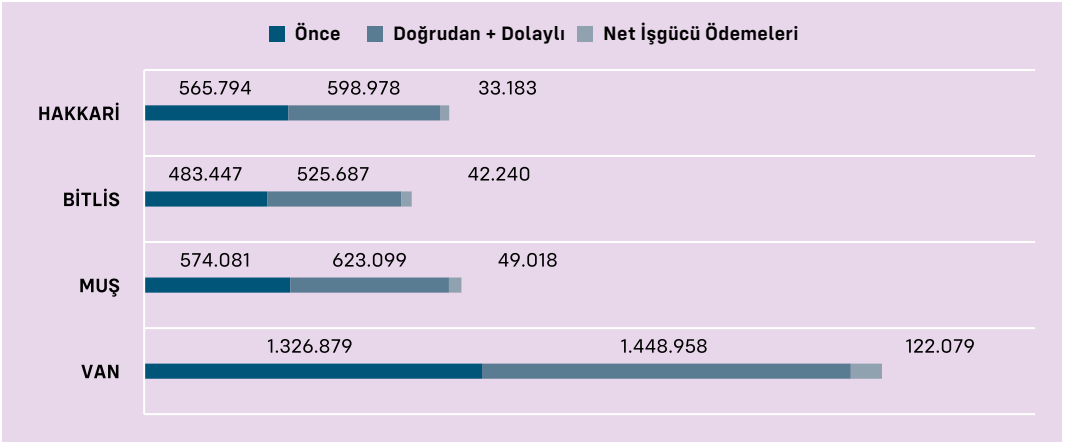
dolardır. Kars ilinde 470,3 milyon dolarlık işgücü ödemesi 509,8 milyon dolara, Iğdır'da 352,5 milyon dolarlık işgücü ödemesi 381,8 milyon dolara, Ardahan'da ise 203 milyon dolardan 219,8 milyon dolara yükselmektedir. TRA2 bölgesinin tümünde toplamda 139,2 milyon dolarlık işgücü ödemesi artışı gerçekleşecektir.

ŞEKİL 114: TRA2 BÖLGESİNDE İŞGÜCÜ ÖDEMELERİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



Van, Muş, Bitlis ve Hakkari illerinde oluşan TRB2 bölgesinde toplam işgücü ödemeleri 2,95 milyar dolardan 3,2 milyar dolara yükselmektedir. Bölgenin merkez ili Van'da bu değer 1,32 milyar dolardan 1,45 milyar dolara çıkacaktır. Van ili için net işgücü ödemeleri artışı 122 milyon dolar olarak hesaplanmıştır. İşgücü ödemeleri Muş'ta 574 milyon dolardan 623 milyon dolara, Bitlis'te 483,4 milyon dolardan 525,7 milyon dolara, Hakkari'de ise 565,8 milyon dolardan 599 milyon dolara yükselecektir. Bölge için kullanılacak kaynağın 1 milyar dolar olduğu dikkate alındığında, bu kaynağın %12'si kadar ilave işgücü ödemesi artışı olacağı öngörülmektedir.

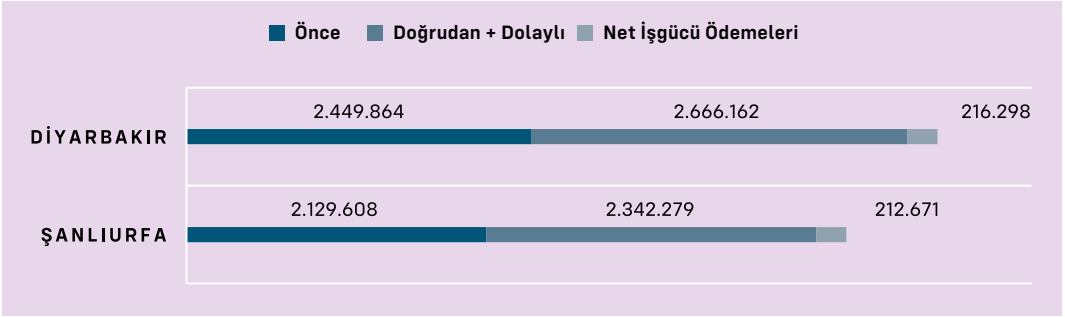
ŞEKİL 115: TRB2 BÖLGESİNDE İŞGÜCÜ ÖDEMELERİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



TRC2 bölgesi için öngörülen program kaynağı 1,7 milyar dolardır. Programın et-

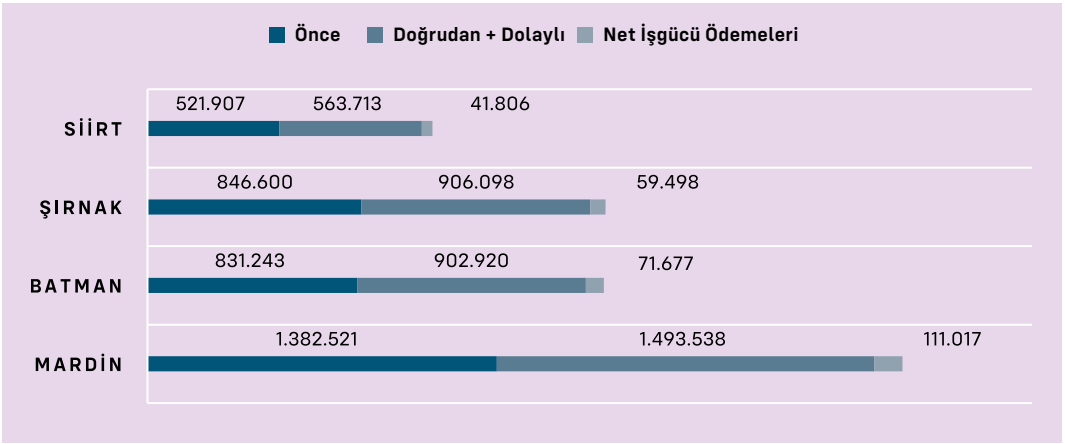
kisiyle bölgedeki toplam işgücü ödemeleri 4,6 milyar dolardan 5 milyar dolara yükselecektir. TRC2 bölgesinde program kaynağının işgücü ödemelerine net etkisi 429 milyon dolar ve %25 seviyesinde olacaktır.

ŞEKİL 116: TRC2 BÖLGESİNDE İŞGÜCÜ ÖDEMELERİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



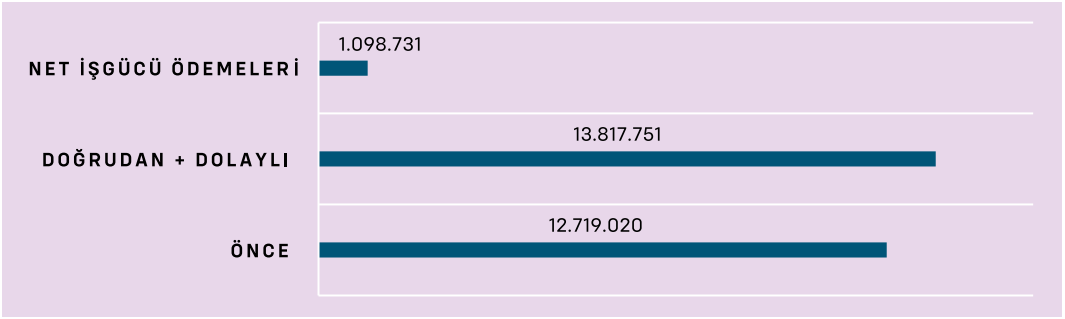
TRC3 bölgesinde 1,2 milyar dolarlık kaynak kullanılması öngörülmektedir. Bu kaynak ile toplam işgücü ödemelerinin 3,6 milyar dolardan 3,87 milyar dolara yükseleceği ve net etkinin de 284 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Programın işgücüne etkisinin en yüksek olduğu il 111 milyon dolar ile Van'dır. Bu değer Batman'da 71,7 milyon dolar, Şırnak'ta 59,5 milyon dolar ve Siirt'te de 41,8 milyon dolardır.

ŞEKİL 117: TRC3 BÖLGESİNDE İŞGÜCÜ ÖDEMELERİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



14 çevre ilin toplamında toplam işgücü ödemeleri 12,7 milyar dolardan 13,8 milyar dolara yükselecektir. İşgücü ödemelerindeki net artış 1,1 milyar dolar düzeyindedir. İşgücü ödemeleri net artışının toplam program kaynağına oranı %22,2'dir.

ŞEKİL 118: 14 ÇEVRE İLDE İŞGÜCÜ ÖDEMELERİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



14 çevre ilde işgücü ödemelerindeki yüzde değişim oranları aşağıdaki şekilde verilmiştir. İşgücü ödemelerindeki net artış oranı bakımından ilk sıradaki il %10'luk oranla Şanlıurfa'dır. Şanlıurfa'yı %9,2 ile Ağrı ve Van, %8,8'le Diyarbakır takip etmektedir. Nüfusu yüksek olan illerde işgücü ödemelerindeki bu artışın, bu illerden Batı illerine olan göç hızını kısmen de olsa yavaşlatabileceği değerlendirilmektedir. İşgücü ödemesinde artış hızı düşük olan il ise Hakkari'dir. Hakkari'yi %7 ile Şırnak izlemektedir.

ŞEKİL 119: 14 ÇEVRE İLDE İŞGÜCÜ ÖDEMELERİNDEKİ DEĞİŞİM (%)



İŞLETME ARTIĞI (K)

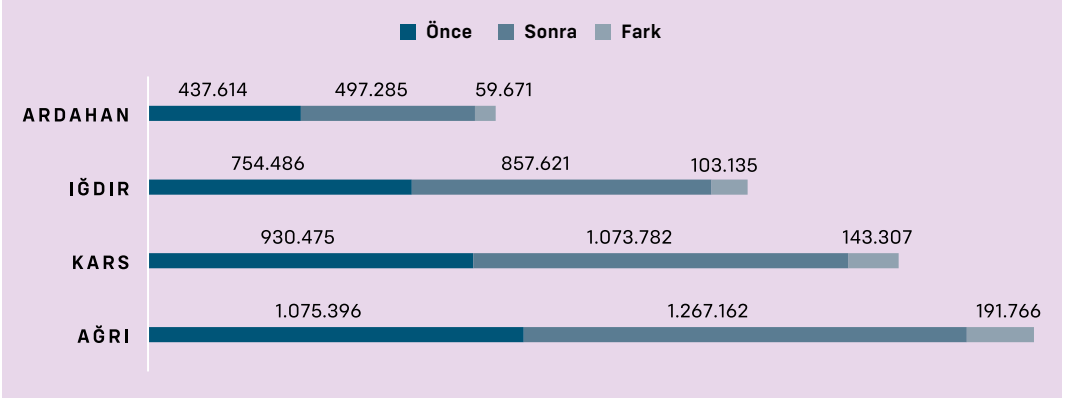
Ulusal hesaplar sisteminde "işletme artığı", net katma değerden çalışanlara yapılan ödemeler ve üretim üzerindeki vergilerin çıkarılması ve sübvansiyonların eklenmesiyle elde edilir. Katma değer içinde sermayenin payını ifade etmektedir. Bu etki analizi kapsamında işletme artığının, TÜİK'in de benimsediği şekilde, karma geliri de içerdiği varsayılmaktadır. Ancak bazı ülkeler karma gelirle işletme artığını ayrı ayrı olarak yayınlamaktadır. Özetle, işletme artığı (şirketleşmiş veya şirketleşememiş) işletmelerin bir yıl içindeki sermaye getirisi olarak da kabul edilebilir.

Özel sektörün ekonomideki payının artırılması yerel ekonomilerin piyasa eko-

nomisine geçiş sürecini hızlandırmakta, rekabetçiliklerini artırmaktadır. Bu nedenle devlet tarafından uygulanan teşvik ve destek programlarında özel kesim odaklı bir strateji benimsenmesi ve uzun dönemde geri kalmış bölgelerde sermaye birikimini teşvik edecek şekilde getirisinin artırılması temel hedeflerden biri olmuştur (Ekinci, Koca, & Yüce, 2019). Bölgede uygulanması öngörülen 4,5 milyar dolarlık programın istihdam etkisinin yüksek olmasının yanı sıra bölgede yatırım yapacak ve üretici olarak faaliyet gösterecek girişimciler için de cazip fırsatlar sunacağı aşağıdaki tablolarda görülmektedir. Gayrisafi katma değer içindeki işletme artığındaki artış bu durumu ortaya koymaktadır.

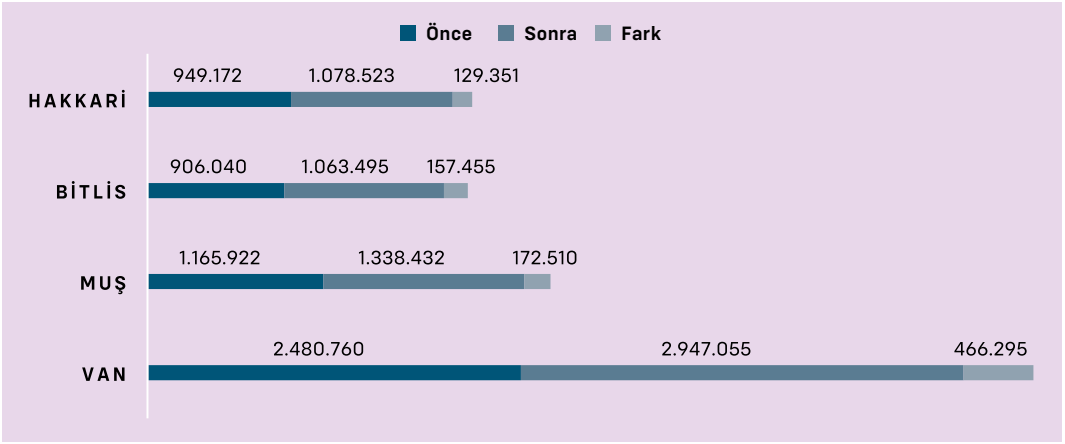
Aşağıdaki şekilde TRA2 bölgesinde il bazında işletme artığı hesabındaki değişim ortaya konmuştur. Program öncesi durumda TRA2 bölgesinden yıllık olarak elde edilen toplam işletme artığı 3,2 milyar dolar düzeyinde iken 498 milyon dolarlık artışla toplam 3,7 milyar dolara erişecektir. Bölgedeki işletme artığı artış oranı %15,5 olarak hesaplanmıştır. Aynı dönemde işgücü gelirlerinin bölgede %8,6 artması ile karşılaştırıldığında girişimcilerin katma değerden daha fazla pay alacakları çıkarımı yapılabilir. İl bazındaysa işletme artığının en fazla büyüyeceği il Ağrı'dır. Ağrı'daki işletme artığı hesabında %17,8'lik büyüme ve 191,8 milyon dolarlık artış beklenmektedir. Kars ilinde beklenen artış tutarı 143,3 milyon dolar, Iğdır'da 103,1 milyon dolar, Ardahan'daysa 59,7 milyon dolardır.

ŞEKİL 120: TRA2 BÖLGESİNDE İŞLETME ARTIĞI HESABINDAKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



Van, Muş, Bitlis ve Hakkari illerinden oluşan TRB2 bölgesindeyse işletme artığı program öncesinde 5,5 milyar dolar düzeyindeyken programın etkisiyle 6,43 milyar dolara erişecektir. Bölgenin işletme artığı büyüme oranının %16,8, artış tutarınınsa 925,6 milyon dolar olacağı hesaplanmıştır. Bu artışın yarısından fazlası Van ilinde gerçekleşecektir. Van ilindeki 466 milyon dolarlık işletme artığı büyümesi, ilin bölgesinde merkez il olma konumunu güçlendirecektir. Muş'ta 172,5 milyon dolar, Bitlis'te 157,5 milyon dolar, Hakkari'de ise 129,4 milyon dolar tutarında işletme artığı büyümesi gerçekleşecektir.

ŞEKİL 121: TRB2 BÖLGESİNDE İŞLETME ARTIĞI HESABINDAKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



14 çevre ilin merkezi konumundaki Diyarbakır ve Şanlıurfa illerine ev sahipliği yapan TRC2 bölgesinde işletme artığı artışı 1,59 milyar doları bulacaktır. Program öncesinde 9,3 milyar dolar olan TRC2 bölgesi işletme artığı, 1,72 milyar dolarlık politika şoku sonrasında 10,86 milyar dolar seviyesine yükselecektir. 4 Düzey-2 bölgesi içinde en fazla işletme artığı artışının %17,1'lik oranla TRC2 bölgesinde gerçekleşeceği hesaplanmıştır. Şanlıurfa'da 777 milyon dolar, Diyarbakır'daysa, Şanlıurfa'ya göre daha düşük kaynak kullanımına karşılık, ilave 808 milyon dolarlık işletme artığı oluşacağı hesaplanmıştır. Bu durumun nedeni Diyarbakır ekonomisinin toplam faktör verimliliğinin daha yüksek olmasıdır.

TRC3 bölgesinde diğer Düzey-2 bölgelere göre daha yüksek oranda işletme artığının elde edilmesine ilişkin olarak Myrdal'ın (1957:13) "birikimli nedensellik" yaklaşımının öne çıktığı değerlendirilmektedir. Ekonomik aktiviteler, sektörel çeşitlilik ve nüfus bakımından daha büyük olan bölgelerde ilave yatırımlarla sermayenin getirisi daha yüksek oranda olacaktır.

Burada iki tür dinamik devreye girmektedir. Birincisi üretim birimi olarak işletmeler, diğeriyse hem üretim faktörü hem de tüketici olarak işgücü/nüfustur. Üretim kapasitesindeki artışla iç pazarın genişlemesi ve gelişmesi süreci hızlanacaktır. Hane halkı gelirlerine dayalı iç tüketim talebi, mevcut işletmelerin veya yeni işletmelerin yatırım talebini artırıcı etkide bulunacaktır.

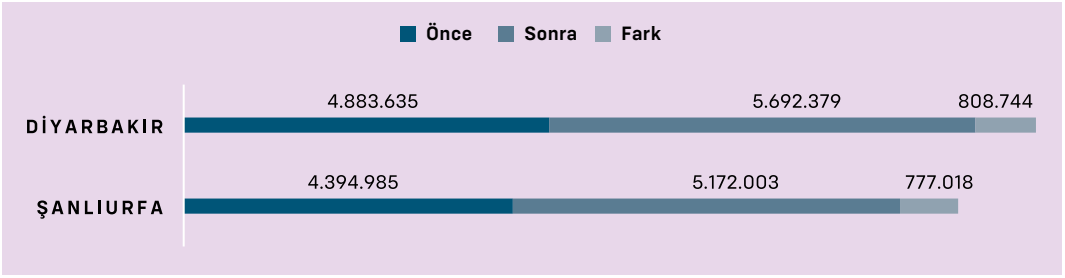
İmalat sanayiinin yoğunlaştığı bölgede pazar genişlemesi beklenen bir durumdur. Yoğunlaşmadan kaynaklanan daha düşük taşıma maliyetleri, ulaştırma ve lojistik faaliyetleri neticesinde daha fazla işletmenin yerel piyasaya dahil olması, mal ve hizmet çeşitliliğinin artması, yeni iş kollarıyla istihdam imkânlarının ortaya çıkması beklenmektedir. Tüketiciler de rekabet piyasasının gelişmesiyle daha düşük ücretlerle mal ve hizmetlere erişebilecektir. Hızlı yatırım döneminin üretim yapısındaki değişim ve katma değerli ve verimli üretime yönelimle birlikte hizmet sektörlerinde, özellikle bilgiye dayalı sektörlerde, yeni iş imkânları oluşması ve yerel işgücü ücretlerinde artış

beklenmektedir.

Bu nedenle Diyarbakır-Şanlıurfa hattı da, Doğu Marmara'da, Adana-Mersin hattında, İzmir-Manisa hattında olduğu gibi kent ekonomileri ve sanayi hattı olarak kabul edilmeli, yapılacak planlamalarda bu husus dikkate alınmalıdır. 14 çevre ili içeren bölgenin ekonomik kalbi Diyarbakır-Şanlıurfa olacak şekilde Diyarbakır-Batman-Mardin, Ağrı-Van, Diyarbakır-Bitlis-Van, Ağrı-Van, Ağrı-Kars-Ardahan demiryolu ve lojistik hatlarının oluşturulmasına ilişkin yatırım projeleri oluşturulmalıdır.

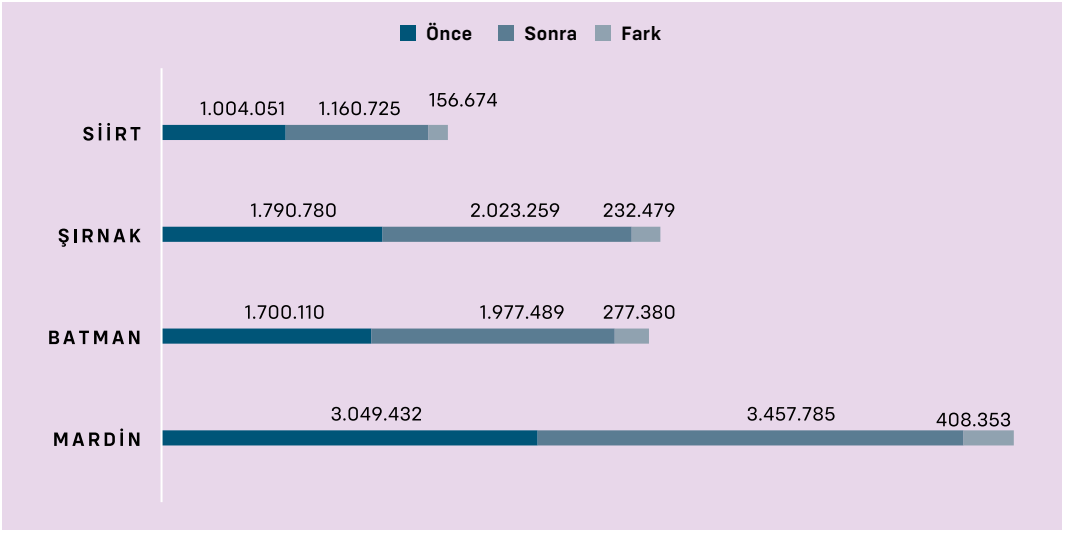
Bu hatlarda lojistik amaçlı demiryolu projelerinin bölgenin kronik kalkınma sorununu kökten çözeceği değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımın batı illerindeki hızlı tren projelerinden daha acil, daha kritik ekonomik ve sosyal etkilere sahip olacağı değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 122: TRC2 BÖLGESİNDE İŞLETME ARTIĞI HESABINDAKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



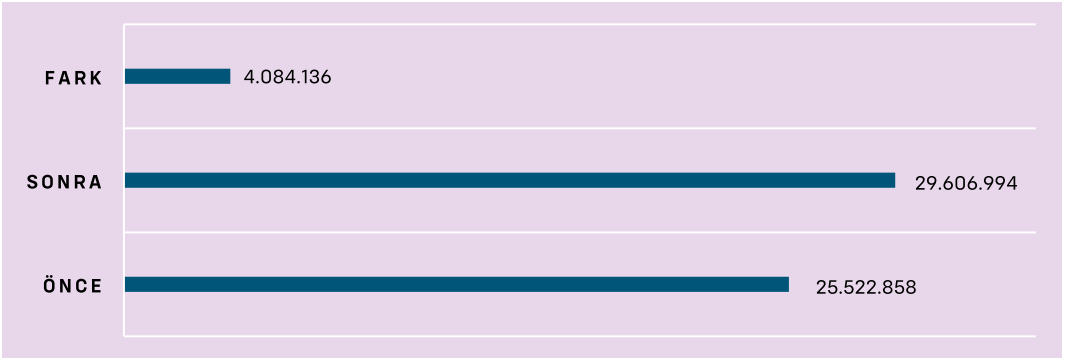
Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerinden oluşan TRC3 bölgesinde program öncesinde işletme artığı 7,54 milyar dolar düzeyindeyken program etkisiyle bu tutar 8,62 milyar dolar düzeyine yükselecektir. TRC3 bölgesi için toplam işletme artığı artışı 1,07 milyar dolar düzeyinde gerçekleşecektir. Bölgenin merkez ili Mardin'de 408,3 milyon dolar, Batman'da 277,4 milyon dolar, Şırnak'ta 232,5 milyon dolar ve Siirt'te 156,7 milyon dolar işletme artığı artışı gerçekleşeceği hesaplanmıştır.

ŞEKİL 123: TRC3 BÖLGESİNDE İŞLETME ARTIĞI HESABINDAKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



14 çevre ilde toplam işletme artığı artışının 4 milyar 84 milyon dolar düzeyinde olacağı hesaplanmıştır. Program öncesi dönemde 25,5 milyar dolar düzeyinde olan işletme artığı, program etkisiyle 29,6 milyar dolar düzeyine erişecektir. 4,5 milyar dolarlık program ile 4 milyar 84 milyon dolarlık ilave işletme artığı elde edilmesi bölgenin özel sektör yatırımlarıyla kalkınması bakımından önemli bir göstergedir.

ŞEKİL 124: 14 ÇEVRE İLDE İŞLETME ARTIĞI HESABINDAKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



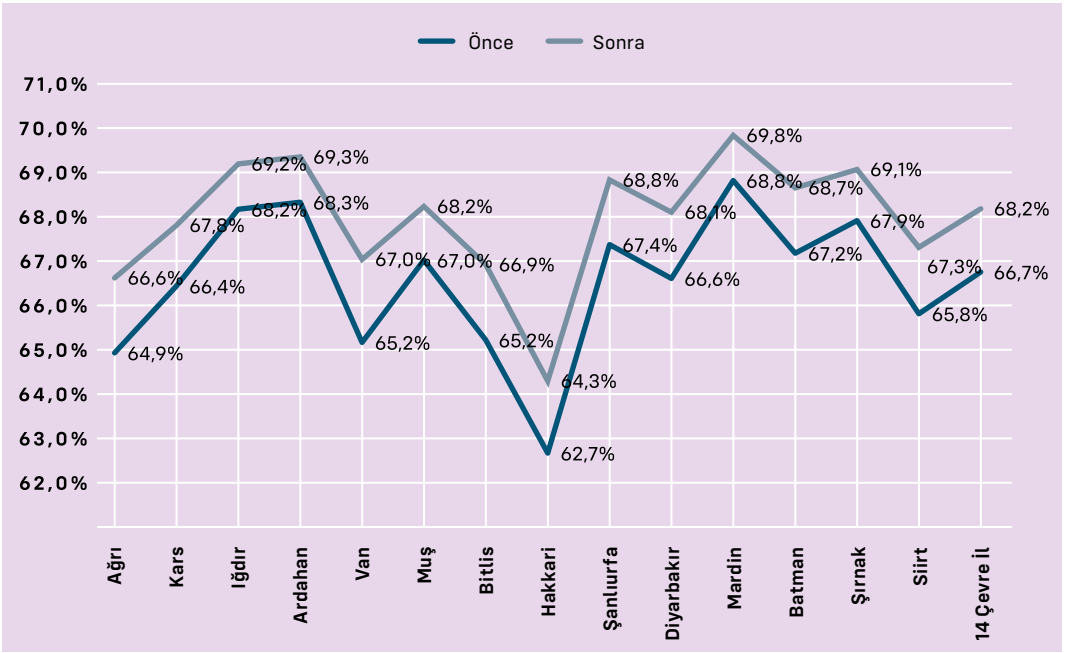
14 çevre ilin işletme artığına ilişkin büyüme oranları aşağıdaki şekilde verilmiştir. En fazla işletme artığı artışı elde edecek illerin Van, Ağrı, Bitlis, Şanlıurfa ve Diyarbakır olduğu görülmektedir. Nüfus potansiyeli ile işletme artığı artış oranı arasında Myrdal'ın birikimli nedensellik yaklaşımına göre pozitif ve anlamlı bir ilişki olması beklenmektedir. Bitlis burada düşük nüfusuna rağmen yüksek işletme artışı büyümesi elde etmesi bakımından aykırı (outlier) olarak görünmektedir. Bu durumun nedeninin, ilin düşük nüfus potansiyeline rağmen diğer küçük çevre illere göre daha yüksek sayıda kapasite raporu almış sanayi işletmesine ve sanayi istihdamına sahip olması hususu olduğu değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 125: 14 ÇEVRE İLDE İŞLETME ARTIĞI HESABINDAKİ DEĞİŞİM (% ARTIŞ)



4,5 milyar dolarlık program ile 14 çevre ilde işletme artığının il gayrisafi katma değeri içindeki pay değişimi aşağıdaki grafikte sunulmuştur. Nüfus ve işletme artığı büyüme potansiyeli arasındaki ilişkiselliği, grafikte sunulan verilerin büyük ölçüde açıkladığı değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 126: 14 ÇEVRE İLDE İŞLETME ARTIĞININ GAYRİSAFİ KATMA DEĞER İÇİNDEKİ PAY DEĞİŞİMİ (%)



Birikimli nedensellik süreci kümülatif dinamik bir süreç yaratıyor gibi görünse de bu her zaman böyle devam edeceği anlamına gelmemektedir. Birikimli nedensellik yaklaşımında hedef bölgedeki artan emek arzının ücretleri aşağı çekme eğiliminde olma hususu da dikkate alınmalıdır. 14 çevre il arasında emek transferi, işgücü piyasalarını ve hane halkı tüketimine dayalı iç piyasaları da farklı şekillerde etkileyecektir.

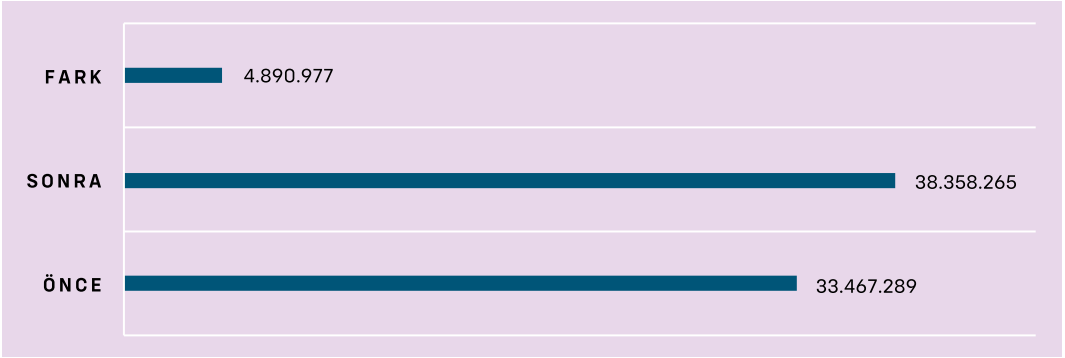
Dolayısıyla nominal ücretler üzerindeki nihai etkiyi tahmin etmek zorlaşmaktadır. Aynı şekilde, özellikle kent ekonomilerine evrilen büyük illerde zamanla ürün pazarında artan rekabet, uzun dönemde sermaye kârlılığını düşüreceği için bölgeyi firmalar için daha az çekici hale getirmeye başlayacaktır. Tüm bu etkilerin birleşimi aslında firmaların ve çalışanların mekânsal olarak dağılmasıyla sonuçlanan bir "kartopu erimesi"ne yol açabilir (Fujita ve Thisse, 2009: 113).

ARA MALI TALEBİ (INT.D)

Ara malı, başka bir ürün veya hizmet ortaya konabilmesi için üretim sektörleri arasında ticareti yapılan mallardır. Ekonomistler GSYH'yi hesaplarken, ara mallarla birlikte katma değer yaklaşımını kullanarak iki defa sayılmasının önüne geçmektedirler. Bu nedenle ara malları GSYH hesaplanırken dikkate alınmamaktadır. Ara mallar üretim süreci için hayati öneme sahiptir, bu nedenle üretici malları olarak da tanımlanmaktadırlar. Sektörler bu malları yeni ürünler ortaya koymak, ilave özellikler ekleyerek yeni bir ürüne dönüştürmek için üretim süreçlerinde ara girdi olarak kullanmaktadır. Ara malı talebinin artışı, bir bölgenin üretim kapasitesinin arttığının, sanayi ekonomisine evrildiğinin ve sektörel çeşitliliğin arttığının, üretimin yeniden organize olduğunun kanıtı olabilmektedir.

14 çevre ilde program öncesi dönemde 33,47 milyar dolar seviyesinde olan ara malı talebi, 4,5 milyar dolarlık politika şoku sonrasında 38,36 milyar dolar seviyesine yükselecektir. Ara malı talebindeki artış 4,9 milyar doları bulacaktır. Ara malı talebindeki artış oranı tüm çevre iller için %14,9 düzeyinde gerçekleşecektir. Bölge ekonomisinin sanayi ekonomisine dönüşüm sürecinin daha önce hiçbir dönemde olmadığı kadar hızlanacağı değerlendirilmektedir.

ŞEKİL 127: 14 ÇEVRE İLDE ARA MALI TALEBİ HESABINDAKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



Programın etkisiyle 14 çevre il arasında ara malı talebi artan ilin %18,2 artış oranıyla Ağrı olması dikkat çekicidir. Ağrı'yı %17,4 ile Van ve %17 ile Şanlıurfa takip edecektir.

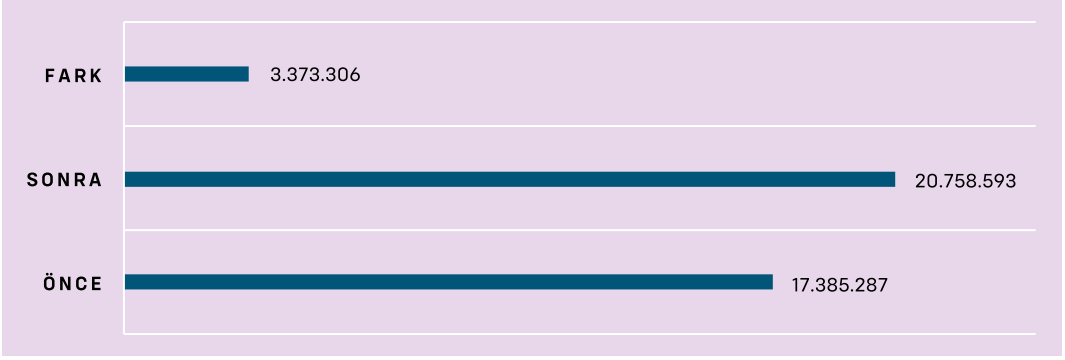
ŞEKİL 128: 14 ÇEVRE İLDE ARA MALI TALEBİ HESABINDAKİ DEĞİŞİM (% ARTIŞ)



HANE HALKI TALEBİ

14 çevre ilde üretim kapasitesi, yatırım talebi ve istihdam artışı ile birlikte hane halkı gelirlerinin de artması beklenmektedir. Program öncesi dönemde 17,4 milyar dolar seviyesindeki hane halkı harcamalarının program sonrası dönemde 20,8 milyar dolar düzeyine erişeceği hesaplanmıştır.

ŞEKİL 129: 14 ÇEVRE İLDE HANE HALKI HESABINDAKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



Hane halkı refahına ilişkin bir gösterge olan hane halkı harcamaları hesabında 14 il için ortalama değişim oranı %19,4'tür. En fazla artışın %23,4 ile Van ve %22,6 ile Ağrı'da olması öngörülürken, en düşük artışın %14,2 ile Mardin'de olması beklenmektedir.

ŞEKİL 130: 14 ÇEVRE İLDE HANE HALKI HESABINDAKİ DEĞİŞİM (% ARTIŞ)



YATIRIM TALEBİ

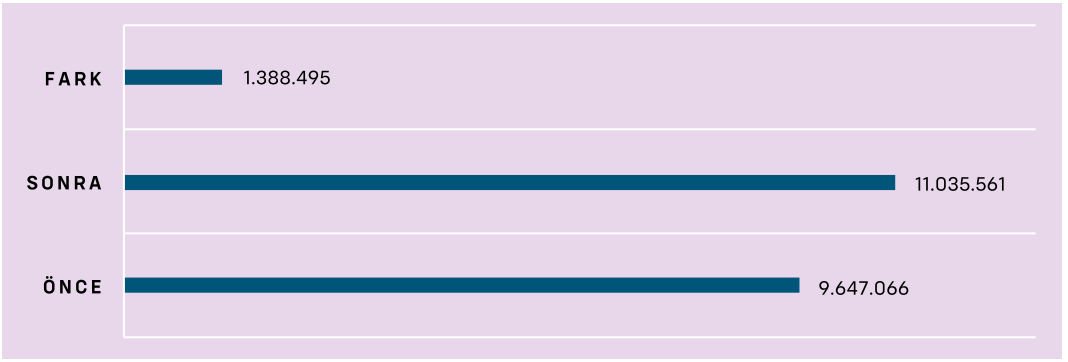
Makro düzeydeki ulusal politikaların yerel düzeydeki etkilerini azamileştirecek şekilde tasarlanan mezo düzeydeki politikaların amacı, geride kalan bölgelerin kalkınma sürecinin teşvik edilmesidir. Geride kalan bölgelerde kalkınmayı tetiklemek, hızlandırmak ve sürdürülebilir kılmak amacıyla kamu tarafından uygulanan kamu politikaları teşvik ve destek mekanizmaları ile hayata geçirilmektedir. Geride kalan bölgeler için yatırım teşviklerinin temel amaçları, bölgenin üretim kapasitesini ve sektörel çeşitliliği artırmak, bölgedeki atıl işgücünün istihdam edilebilirliğini sağlamak, üretim yapısının teknoloji düzeyini yükseltmek, bölgede girişim sayısını artırmak, geride kalan bölgelerde üretim faktörlerini çoğaltmak, kaynakları harekete geçirmek, yatırımların hacmini ve sürdürülebilirliğini sağlamaktır.

Yatırım teşvikleri sadece belirli bir sektör özelinde olabileceği gibi birçok sektörü de kapsayabilmektedir. Teşvik programlarının genel destek sistemlerinden temel farkı ise seçiciliktir. Bu program düzeyindeki seçicilik, mezo düzey olarak ifade edilebilecek sektörel ve bölgesel zincirler ve değer zinciri geliştirmek maksadıyla da uygulanabilmektedir.

Program kapsamında kullanılacak 4,5 milyar dolarlık kaynağın, il bazında kalkınma sürecini tetikleyecek ve hızlandıracak öncelikli alanlara yönlendirilmesiyle, seçilen çevre illerde kent ekonomilerinin ve sanayileşmenin desteklenmesi, tarımda katma değerli ve verimli üretimin gerçekleştirilmesi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin desteklenmesiyle üretim sektörlerinde teknoloji düzeyinin artırılması ve bu üç alan için gerekli niteliklere sahip insan kaynakları yetiştirilerek istihdam edilebilirliğin artırılması için kullanılması öngörülmektedir. Kaynakların doğru kullanılmasıyla illerde

üretim kapasitesi artırılarak kalkınma sürecinin desteklenmesi yeni yatırımların da yolunu açacaktır. Çünkü işletme artığı hesabında oluşan artık değerin yeni yatırımlara dönüşmesi mümkün hale gelecektir. Artan iç talep ve yerel ekonomilerdeki büyüme de bu sürecin sürdürülebilirliğini sağlayacaktır.

ŞEKİL 131: 14 ÇEVRE İL YATIRIM TALEBİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



Uygulanması önerilen programın belki de en önemli etkisi yatırım talebinin uyarılması olacaktır. Program öncesi dönemde 14 çevre ildeki yıllık yatırım talebi 9,65 milyar dolar düzeyindeyken program şokuyla birlikte yatırım talebinin 11,04 milyar dolara yükselmesi beklenmektedir. Yatırım talebindeki artışın 1 milyar 388 milyon dolar düzeyinde olacağı hesaplanmıştır. İl bazında ise en fazla yatırım talebi artışının %17,1 ile Van'da olması beklenmektedir. Van'ı %16,8'lik oranla Ağrı ve %16,1'lik oranla Şanlıurfa takip etmektedir. 14 çevre ilde yatırım talebindeki ortalama artış oranınınsa %14,4 düzeyinde olacağı öngörülmektedir.

ŞEKİL 132: 14 ÇEVRE İL YATIRIM TALEBİNDEKİ DEĞİŞİM (% ARTIŞ)

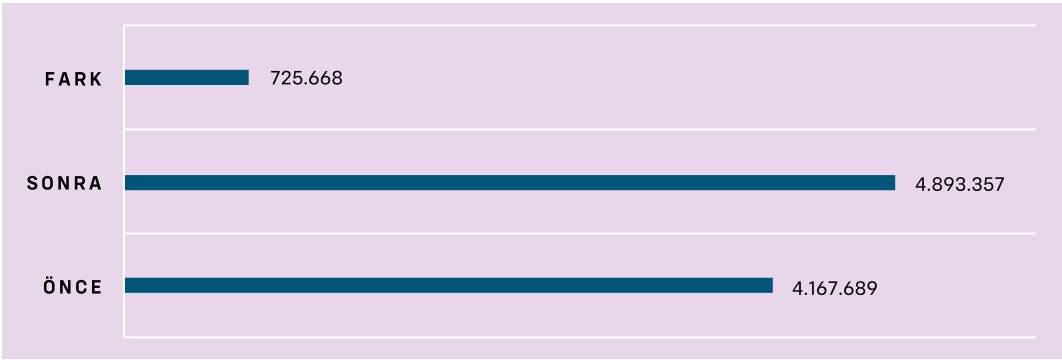


DIŞ TİCARET GELİŞİMİ

Dış ticaret hacmindeki genişleme, bir bölgenin veya ülkenin bölge dışındaki farklı ekonomik coğrafyalarla ticari dışa açıklığının artışı olarak ifade edilebilir. Bir bölgenin veya ülkenin yerel mal ve hizmet piyasasının başka bölge ve ülkelerin mal ve hizmet piyasalarıyla ticari ilişkilerinin artışı sadece ekonomik ve parasal bir hacim genişlemesi olarak algılanmamalıdır. Dış açıklığın artması, yerel piyasanın küresel mal ve hizmet piyasalarıyla entegrasyon sürecinin hızlanmasını, üretim yapısının küresel piyasalar için üretim yapılabilecek şekilde reorganize olmasını ve yerel işgücünün yeteneklerinin yeni rekabet şartlarına göre gelişim sürecine girmesini de beraberinde getirecektir. Yerel ekonomilerde dışa açıklığın getirdiği dönüşüm, il ekonomilerinin, Yeldan (2004:13) tarafından "ulusal ekonomilerin dünya piyasalarıyla eklemlenmesi ve bütün iktisadi karar süreçlerinin giderek dünya kapitalizminin sermaye birikimine yönelik dinamikleriyle belirlenmesi" olarak tanımladığı küreselleşme sürecine dahil olmasını da teşvik edecektir.

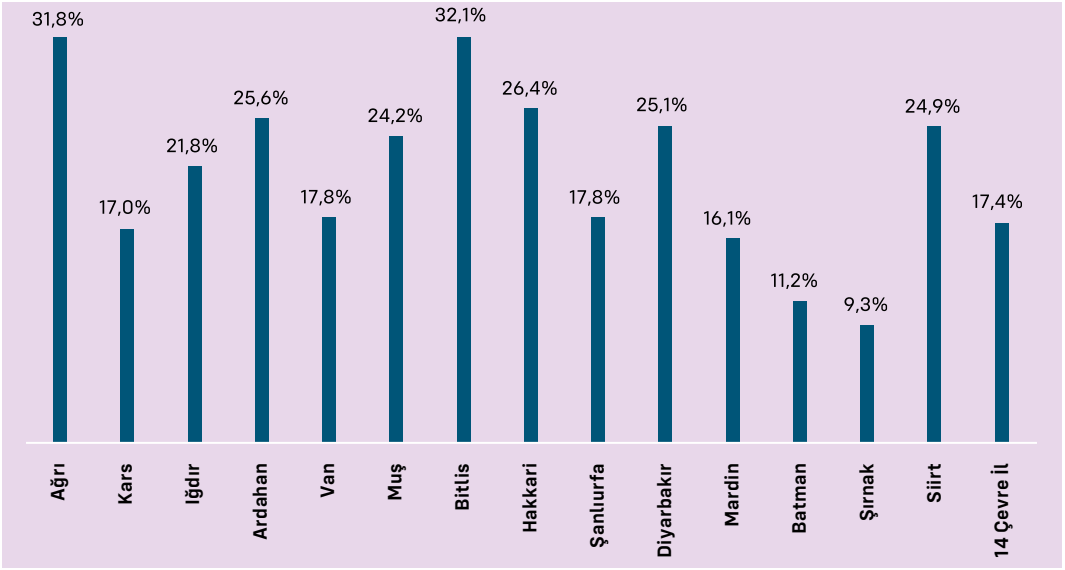
14 çevre ildeki üretim artışı ve sanayi dönüşümüyle birlikte küresel ekonomiye entegrasyon süreci de hızlanacaktır. 14 çevre ilin program öncesi dönemde 4,2 milyar dolar düzeyinde olan dış ticaret hacmi, programla 4,9 milyar dolar seviyesinde yükselecektir. Dış ticaret hacmindeki artış 726 milyon dolar düzeyinde olacaktır.

ŞEKİL 133: 14 ÇEVRE İL DIŞ TİCARETİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $)



14 çevre ilin ortalama dış ticaret hacmindeki artış %17,4 oranında olacaktır. Dış ticaret artışının en fazla artacağı ilin, %32,1'lik oranla Bitlis olacağı öngörülmektedir. Bitlis'i %31,8 ile Ağrı, %26,4 ile Hakkari takip edecektir. Bu çarpıcı artışın kaynağı ise 4,5 milyar dolarlık programın öncelikleriyle doğrudan ilgilidir. Kamu-özel işbirliği ile uygulanması öngörülen programda ihracat kapasitesi yüksek, halihazırda küresel piyasalara ihracat yapan işletmelerin seçilmesi, batı illerindeki küresel piyasalara entegre üretim yapısının 14 çevre ile de taşınmasını sağlayacaktır. Bu politika tercihi belirli bir süre ile kısıtlı know-how transferi gibi sadece bilgi transferi olarak değil, doku nakli veya başarılı oyuncuların bölgeye transferi olarak değerlendirilmelidir.

ŞEKİL 134: 14 ÇEVRE İL DIŞ TİCARETİNDEKİ DEĞİŞİM (% ARTIŞ)



VERGİ GELİRLERİ ÜZERİNDE ETKİSİ

Bir bölge veya ülkede vergilerin düzenli ve zamanında ödenmesi hem mükellef hem de kamu tarafındaki kurumsal kapasiteyle ilişkili bir husustur. Devlet ve mükellefler arasındaki, devlete karşı mali yükümlülükler bakımından önemli bir hususu ifade eden vergi uyumu, ekonomik ilişkilerin ötesinde sosyo-psikolojik (aidiyet, kamusal adalet duygusu vb) yönleri de bünyesinde barındırmaktadır. Bölgede artan ekonomik aktivite ile vergi uyumunun gelişmesi, devlet-birey ilişkilerinde "her şeyi devletten bekleme" anlayışının yerini "devletin sahibi olduğunun farkında olma"nın almasını da sağlayacaktır.

Vergi uyumu, genel olarak vergi yükümlülüklerinin doğru bir şekilde yerine getirilmesi olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle, vergi uyumu mükelleflerin gönüllü olarak vergi yükümlülüklerini zamanında ve tahakkuk eden tutarlarda yerine getirmeleri durumudur. Vergilemede etkinliğe ulaşabilmek için, verginin göz önünde bulundurulması gereken en önemli özelliklerinden biri, insan unsuruyla etkileşim içinde olan sosyal bir olgu olmasıdır.

Vergi sisteminin mali anlamda başarılı olması ve vergi gelirlerinin artırılabilmesi için yükümlülerin vergiye uyumlarının yükseltilmesi, başka bir ifadeyle, vergiye yaklaşımlarının olumlu olması son derece önemlidir. Mükelleflerin vergi karşısındaki tutumları üzerinde çeşitli faktörler etkili olabilmektedir. Bundan dolayı mükelleflerin vergi kaçırmalarında tutumlarını belirleyen faktörler, yaş, cinsiyet, medeni durum, mesleki durum ve gelir olarak sıralanabilecektir. Mükelleflerin vergilerini yasaya uygun ölçü-

lerde ve zamanında ödemeleri konusundaki olumlu tutum, davranış, inanç ve değer yargıları olarak ifade edilmektedir. Vergi ahlâkını Torgler, "vergi ödeme konusundaki içsel bir motivasyon" olarak tanımlamıştır. Torgler'in bahsettiği içsel motivasyon, bireylerin vergileri gönüllü olarak ödemesini ifade etmektedir. Vergi mükellefleri vergi kaçırma konusunda kendilerini çok suçlu hissederlerse, vergi kaçırma eğilimleri de azalacaktır (Torgler, 2003a: 4). Vergi ahlâkını Song ve Yarbrough 1978 yılında "vatandaşların mükellef olarak devletle aralarındaki ilişkiyi belirleyen davranış normları" olarak tanımlamıştır (Song ve Yarbrough, 1978:444).

Vergi uyumu tahsilat/tahakkuk oranıyla ölçülmektedir. Muhasebat Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan "Genel Bütçe Gelirlerinin İller İtibariyle Tahakkuk ve Tahsilatı (2004-2022)" tablolarında sunulan verilere dayalı olarak 14 çevre ilde vergi uyumunu gösteren tablo aşağıda sunulmuştur. Tabloda görüleceği üzere, 14 çevre ilde vergi uyumu %49,2 düzeyindedir. Bölgenin nüfus bakımından en yoğun üç ili olan Diyarbakır, Şanlıurfa ve Van'da vergi uyumu oranı %50'ler düzeyindedir. Özetle, tahakkuk eden her 2 TL'nin 1 TL'sini devlet mükelleften tahsil edememektedir.

TABLO 130: 14 ÇEVRE İLDE VERGİ UYUMU (TL, %)

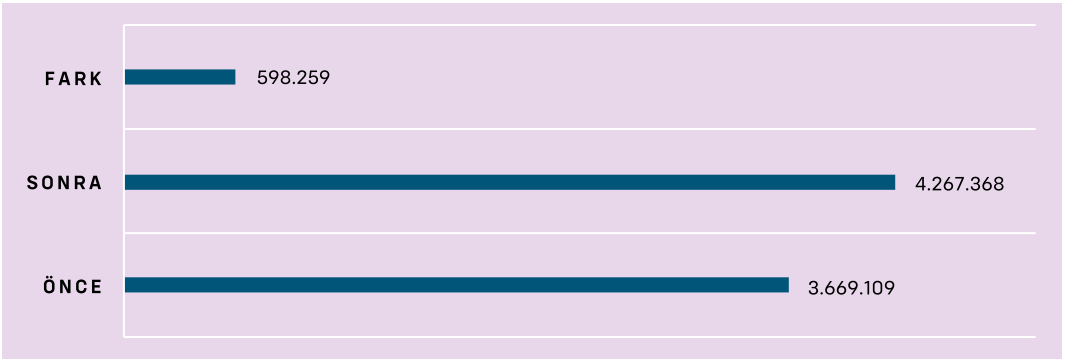
x bin TL	Tahakkuk	Tahsilat	Tahsilat / Tahakkuk Oranı (%)
Ağrı	1.462.494	1.027.451	70,3
Bitlis	666.685	426.344	63,9
Diyarbakır	7.086.684	3.606.153	50,9
Hakkari	836.514	361.116	43,2
Kars	2.594.950	463.690	17,9
Mardin	1.164.988	542.128	46,5
Muş	554.688	378.457	68,2
Siirt	719.309	418.067	58,1
Şanlıurfa	5.520.024	2.867.110	51,9
Van	3.925.605	2.053.264	52,3
Batman	1.943.296	993.023	51,1
Şırnak	1.007.920	311.322	30,9
Ardahan	188.201	138.001	73,3
Iğdır	388.147	222.653	57,4
14 Çevre İl	28.059.505	13.808.779	49,2

Dolar bazında ise devlet bölgede tahakkuk eden vergilerin sadece 1,78 milyar dolarını tahsil edebilmekte, 1,89 milyar dolarlık kısmını tahsil edememektedir. Bu durum 14 çevre il için vergi uyumuna yönelik olarak tedbir alınması gerektiğini göstermektedir. Uygulanması öngörülen program, vergi uyumunu da destekleyecek eko-

nomik bir kalkınma programı olarak görülmelidir. Üç yılda toplanamayan vergi tutarı kadarlık bir bütçe ile hem vergi uyumunun geliştirilmesi hem de ilave vergi geliri artışı mümkün olabilecektir.

Program öncesi dönemde bölgeden 3,67 milyar dolar vergi geliri elde ediliyor iken, program sayesinde ekonomik aktivitelerdeki kaydedilecek artışla 4,27 milyar dolar vergi elde edilecektir. Vergi gelirlerindeki artış 598,3 milyon dolar olacaktır.

ŞEKİL 135: 14 ÇEVRE İL TOPLAM VERGİ GELİRLERİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $) -1



Tutar bakımından ise en fazla vergi geliri elde edilmesi beklenen il Şanlıurfa'dır. Şanlıurfa'da ilave vergi geliri tutarı 127 milyon dolar, Diyarbakır'da 116,3 milyon dolar, Van'da 70,4 milyon dolar, Mardin'de 49 milyon dolar, Batman'da ise 40,2 milyon dolar düzeyindedir. En düşük vergi geliri artışı 9,4 milyon dolar ile Ardahan'da gerçekleşecektir. En fazla vergi geliri artışı ise %19,3 oranıyla Van'da gerçekleşecektir. Van'ı %19,2 ile Ağrı, %18,4 ile Şanlıurfa, %17,9 ile Bitlis izleyecektir.

ŞEKİL 136: 14 ÇEVRE İL TOPLAM VERGİ GELİRLERİNDEKİ DEĞİŞİM (X BİN $) -2



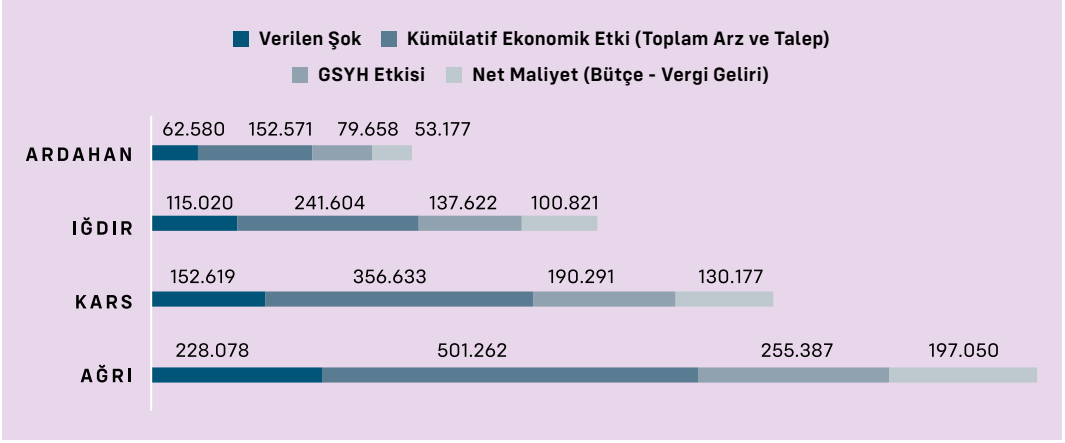
ŞEKİL 137: 14 ÇEVRE İL TOPLAM VERGİ GELİRLERİNDEKİ DEĞİŞİM (% ARTIŞ)



NET EKONOMİK ETKİSİ

TRA2 bölgesinde toplam 558,3 milyon dolarlık politika şokunun net etkileri aşağıdaki şekilde sunulmaktadır. 558,3 milyon dolarlık şokun bölge toplam arz ve toplam talebinde oluşturacağı net ilave etki 1 milyar 252 milyon dolar düzeyindedir. GSYH etkisi ise 663 milyon dolar olacaktır. Bölge ekonomisindeki büyüme sayesinde elde edilecek ilave 77 milyon dolarlık net vergi gelirleri de dikkate alındığında, programın maliyeti 481,2 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır. Özetle, 481,2 milyon dolar ile bölgede 663 milyon dolarlık ilave GSYH elde edilebilmesi mümkündür. Ağrı hem nüfus hem de ekonomik büyüklük bakımından bölgenin merkez ili konumundadır.

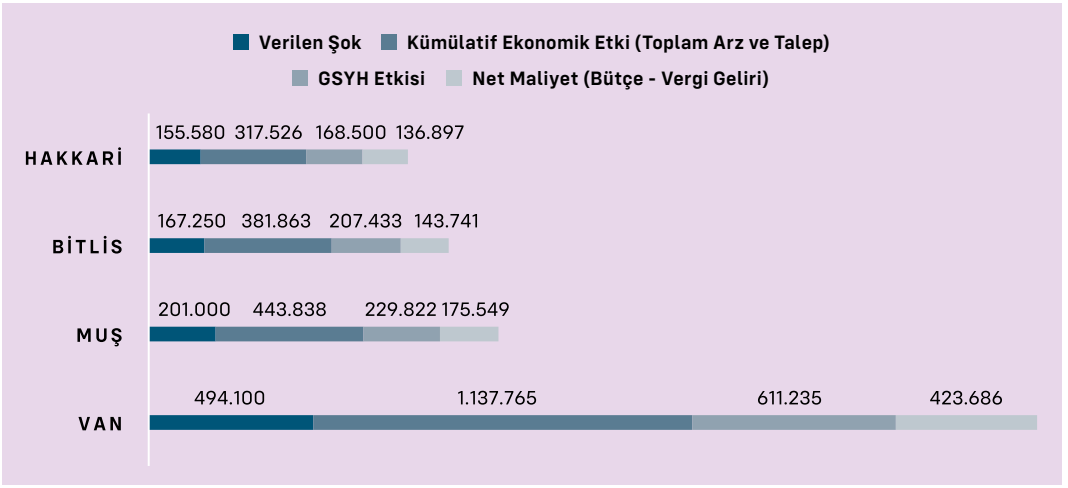
ŞEKİL 138: TRA2 BÖLGESİ İLLERİ NET EKONOMİK ETKİLER (X BİN $)



TRB2 bölgesinde program kapsamında kullanılması öngörülen 1,02 milyar dolarlık kaynağa karşılık, toplam arz ve toplam talebin 2 milyar 281 milyon dolar düzeyinde artması beklenmektedir. TRB2 bölgesindeki ilave GSYH artışının ise 1 milyar

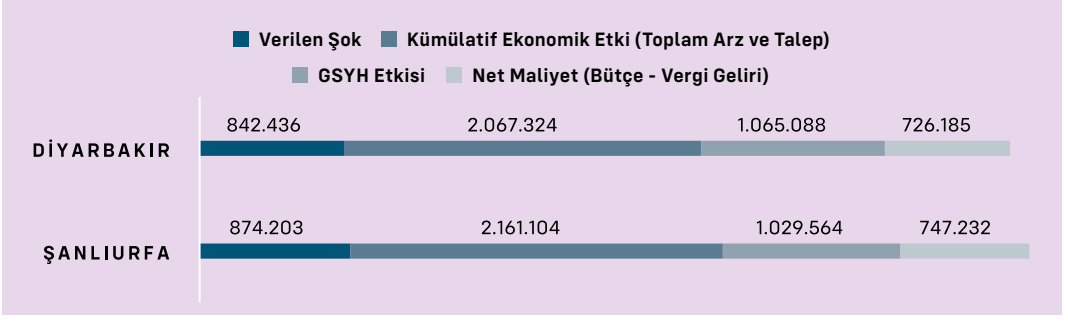
217 milyon dolar düzeyinde olacağı hesaplanmıştır. Vergi gelirleri dikkate alındığında programın bölge için net maliyeti 880 milyon dolar olacaktır. Aşağıdaki şekilde görüleceği üzere bölgenin merkez ili Van'dır. Programın etkisiyle sadece Van'da oluşacak ilave toplam arzın diğer üç ilde oluşacak toplam arzdan daha fazla olduğu görülmektedir. Bölge için yapılacak planlamalarda Van merkezli bir politika seti belirlenmesi yerinde olacaktır.

ŞEKİL 139: TRB2 BÖLGESİ İLLERİ NET EKONOMİK ETKİLER (X BİN $)



TRC2 bölgesinde kullanılması öngörülen 1 milyar 716 milyon dolarlık kaynak ile ilave 4 milyar 228 milyon dolarlık toplam arz oluşturulması mümkündür. Program şokunun TRC2 bölgesine ilave GSYH etkisi 2 milyar 94 milyon dolar olacaktır. Vergi gelirleri dikkate alındığında programın bölgeye net maliyeti ise 1 milyar 473 milyon dolar olarak hesaplanmıştır.

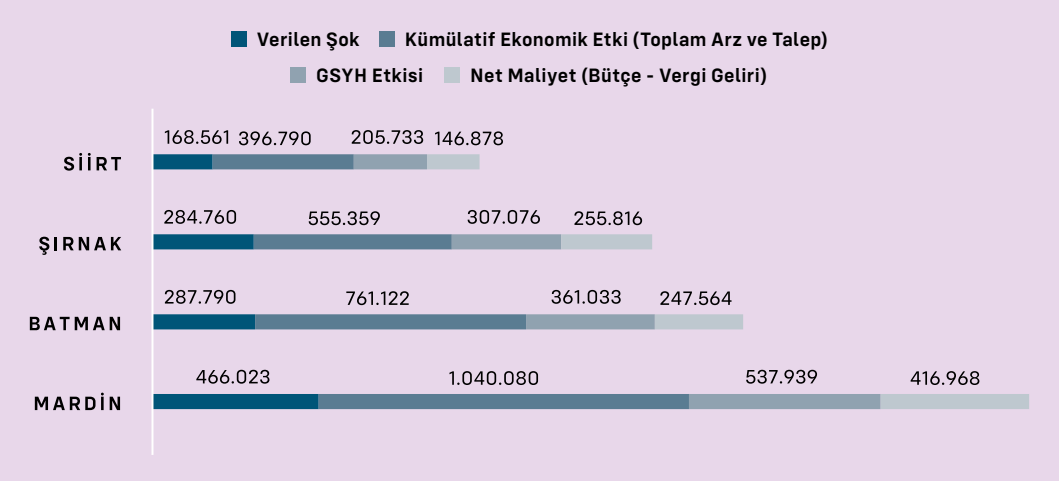
ŞEKİL 140: TRC2 BÖLGESİ İLLERİ NET EKONOMİK ETKİLER (X BİN $)



Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt'ten oluşan TRC3 bölgesinde program kapsamında kullanılması öngörülen 1 milyar 207 milyon dolarlık kaynak ile 2 milyar 753 milyon dolarlık ilave toplam arz (AS) oluşturulması mümkün görünmektedir. Programın net GSYH etkisi de 1 milyar 411 milyon dolar olacaktır. Vergi gelirleri dikkate alındığında

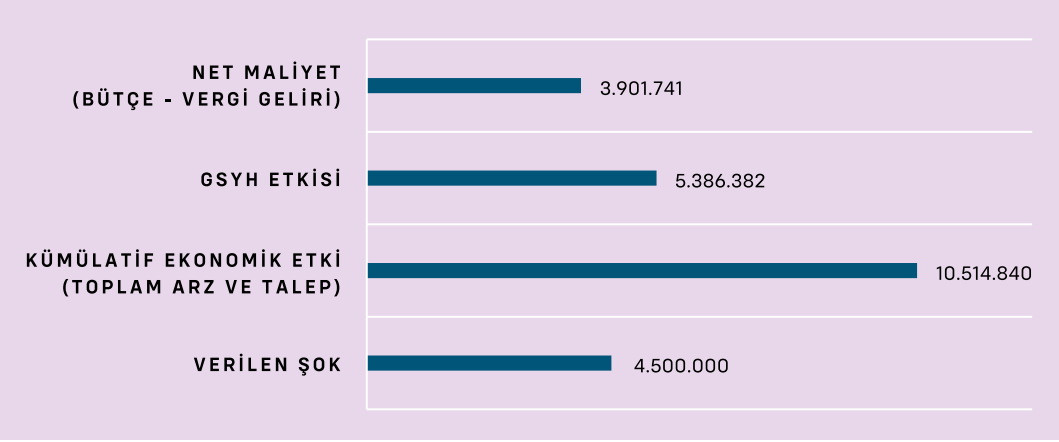
programın bölgeye net maliyeti 1 milyar 67 milyon dolar olarak hesaplanmıştır. Bölgenin ekonomik merkezi Mardin'dir. Mardin ekonomisindeki ilave 1 milyar 40 milyon dolarlık genişleme, bölgenin diğer illeri olan Batman, Şırnak ve Siirt'le ekonomik entegrasyonu da hızlandıracaktır. TRC3 bölgesi için Mardin-Batman hattı önemli bir ekonomik aks olarak öne çıkmaktadır.

ŞEKİL 141: TRC3 BÖLGESİ İLLERİ NET EKONOMİK ETKİLER (X BİN $)



14 çevre ilde uygulanacak 4,5 milyar dolar bütçeli program ile 10 milyar 515 milyon dolarlık ilave toplam arz (AS) ve 5 milyar 386 milyon dolarlık ilave GSYH oluşturulması mümkündür. Vergi gelirleri de dikkate alındığında programın 14 çevre il için net maliyeti 3,9 milyar dolar düzeyinde olacaktır. Bölgeden tahsil edilemeyen 3 yıllık vergi gelirine yakın bir tutar ile bölgede ilave 5 milyar 386 milyon dolarlık GSYH elde edilmesi ve yaklaşık 300 bin kişilik istihdam oluşturulması mümkün görünmektedir.

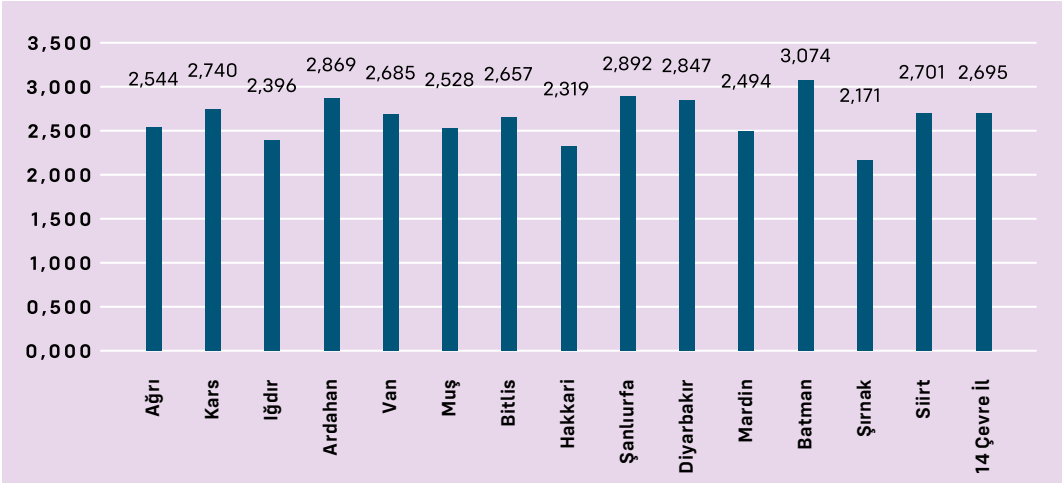
ŞEKİL 142: 14 ÇEVRE İLDE PROGRAMIN NET EKONOMİK ETKİLERİ (X BİN $)



FAYDA/MALİYET ORANLARI

Fayda/maliyet analizinde, 14 çevre ilde program kapsamında harekete geçirilecek 4,5 milyar dolarlık kaynaktan elde edilmesi öngörülen 598 milyon dolarlık, vergi gelirleri çıkartılmış net maliyet kabul edilmiştir. Programın uygulanması ile 14 çevre ilin toplam arz ve talebinde net ilave artış ve toplam net GSYH'sinde büyümesi olacağı öngörülmüştür. Toplam faydanın net maliyete bölünmesiyle aşağıdaki grafiklerde sunulan oranlar elde edilmiştir. 14 çevre ile ilişkin fayda/maliyet katsayıları iller hem de bazında da sunulmuştur.

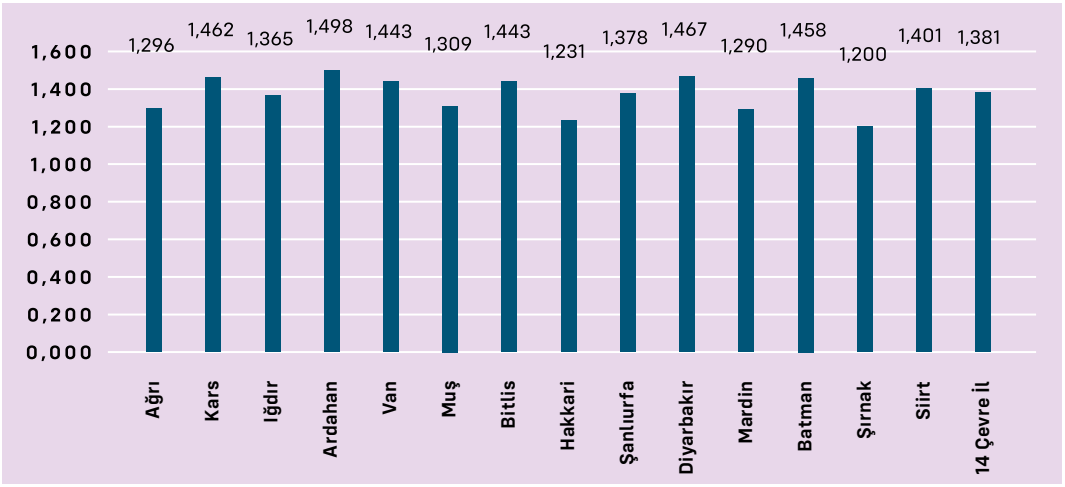
ŞEKİL 143: TOPLAM ARZ VE TOPLAM TALEP ARTIŞINA GÖRE FAYDA/MALİYET ORANLARI



Toplam arz ve toplam talep artışına göre 14 çevre il için ortalama fayda/maliyet oranı 2,695'tir. Fayda/maliyet oranı en yüksek olan il 3,074 ile Batman, en düşük il ise 2,171 oranıyla Şırnak'tır. İki komşu il arasındaki yüksek farkın temel nedeninin bu illerin üretim yapısı ve kapasitesinden ileri geldiği düşünülmektedir. Şanlıurfa ve Diyarbakır'da yüksek oranın sebebinin ekonomik büyüklük ve nüfus potansiyeline dayalı kent ekonomileri olduğu değerlendirilmektedir.

GSYH artışı bakımından fayda/maliyet oranı 14 çevre il için ortalama 1,381'dir. 14 çevre il arasında fayda/maliyet oranı en yüksek olan il 1,498'le Ardahan'dır. Ardahan'da uygulanacak görece düşük bir bütçeye sahip olan 62,5 milyon dolarlık programın GSYH etkisinin bu düzeyde olması dikkat çekmektedir. GSYH artışına göre fayda/maliyet oranı en yüksek ikinci il ise Diyarbakır'dır. Diyarbakır'ın fayda/maliyet oranı 1,467'dir. En düşük fayda/maliyet oranına sahip olan il, 1,2'yle Şırnak'tır.

ŞEKİL 145: GSYH ARTIŞINA GÖRE FAYDA/MALİYET ORANLARI



KAYNAKÇA

Aksoy, A.; Özdemir, F. N.; Avcıoğlu, Ü. (2022). Nitelikli İşgücü Sorunu Üzerine Çalışma. *Journal of Life Economics*, 9(3), ss. 159-169.

Alaçam, K. (2013). Mahalli İdarelerin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aslan, A.; Kula, F. (2011). Is there really divergence across Turkish provinces? Evidence from the lagrange multiplier unit root tests. *European Planning Studies*, 19, ss. 539-49.

Aslan, S.; Demirhan, Y.: Ertaş, M. (2016). Avrupa Birliği Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARDI) ve Mardin İline Etkileri. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7(1), ss. 232-254.

Atalik, G. (1990). *Some effects of regional differentiation on integration in the European Community*. Papers in Regional Science Association, 69, ss. 11-9.

Avcıoğlu, G. Ş. (2014). Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31, ss. 97-110.

Bahtiyar, K. (2014). Kırsal Kalkınma Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme: TKDK (Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu) Örneği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 28, ss. 306-324.

Barro, R. J.; Sala-i Martin, J. (1992). Convergence. *Journal of Political Economy*, 100 (2), s. 223-251, http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3451299.

Barro, Robert J.; Sala-i Martin, J. (1991). Convergence across States and Regions. *Brookings Papers on Economic Activity, Economic Studies Program*, The Brookings Institution, 22 (1), ss. 107-182.

Berber, M.; Yamak, Y.; Artan, A. (2000). Türkiye'de Yakınlaşma Hipotezinin Bölgeler Bazında Geçerliliği Üzerine Bir Çalışma: 1975-1997. *9. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi Bildirileri*. Trabzon, 5-6 Ekim 2000.

Bilgiç, M. (2016). Dewey'in Pragmatizmi. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 22, ss. 351-367.

Bilgin, M. (2002). "Yerel Yönetimlerin Bölgesel Kalkınmadaki Etkinliği: Göller Bölgesi Uygulaması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), ss. 313-330.

Blien, U.; Hirschenauer, F. (2018). A New Classification of Regional Labour Markets in Germany. *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 11(1), ss. 17-26, https://doi.org/10.1007/s12076-017-0194-x.

Bulut, T. (2017). MULTIMOORA Yöntemi ile Farklı İllerdeki Organize Sanayi Bölgelerinin Yabancı Yatırımcılar Açısından Optimal Yer Seçimi Olarak Değerlendirilmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 54(624), ss. 41-52.

Byiers, B.; GroSe-Puppendahl, S.; Huyse, H.; Rosengren, A.; Vaes, S. (2016). Principles for Public-Private Partnerships - Towards Sustainability? Lessons from SAGCOT, Healthcare in Lesotho, and Better Factories Cambodia. (Discussion Paper

194). Maastricht: ECDPM ve KU Leuven.
Cam, E.; Atan, M. (2018). Türkiye'de İl Bazında İstihdam Politikalarının Etkinliği. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 102-123.
Cebeci, A. (2011). Piyasanın Koordinasyonunda Yeni Kurumlar: Yatırım Ortamını İyileştirme ve Koordinasyon Kurulu. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
Çelebi, C. (2020). İstihdam Politikalarının Bölgesel Esaslı Farklılaştırılmasına İlişkin Ülke Örneklerinin İncelenmesi ve İŞKUR için Öneriler. İŞKUR Uzmanlık Tezi.
Çiftçi, H. (2015). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırım İkliminin Oluşturulmasını Belirleyen Faktörler. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 19(2), ss. 173-192.
Çoban, A. (2015). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Nüfus ve Nüfus Hareketleri. Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, semp8_33.pdf (ankara.edu.tr).
Derya, H. (2017). Kurumsal İktisadın Katkıları Üzerine Değerlendirme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(63), ss. 1092-1110, https://doi.org/10.17755/esosder.322867, (Erişim tarihi: 06.10.2017).
Diao, Xinshen; Roe, Terry; Yeldan, Erinç (1999). Strategic Policies and Growth: An Applied Model of R&D-Driven Endogenous Growth. *Journal of Development Economics*, 60, ss. 343-380.
Dinler, Z. (2005). *Bölgesel İktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi.
Dixit, A. K.; Stiglitz, J. E. (1977). Monopolistic competition and optimum product diversity. *The American Economic Review*, American Economic Association, 67(3), ss. 297-308.
Doğruel, F. (2012). *Bölgesel Kalkınma ve Kalkınma Ajansları*. İstanbul: TÜRKFONFED.
DPT (1980). *İller için Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
DPT (1985). *İl ve İlçelerin Ekonomik ve Sosyal Gelişmişlik Seviyelerinin Tespiti Araştırması*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
DPT (1991). *İllerin Ekonomik Gelişmişlik Seviyelerinin Tesbiti Araştırması*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
DPT (1998). *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması 1996*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
Dura, C. (2007). Dünya Uygulamaları Bağlamında Kalkınma Ajanslarının Yapısal Analizi. *Türk İdare Dergisi (TİD)*, 2007/6(455), ss. 141-171.
Dünya Bankası (2015). *Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu*. https://www.kedv.org.tr/public/uploads/files/112242-WP-TURKISH-PUBLIC-Rapor-TR.pdf.
Dünya Bankası (2016). *Regional Investment Climate Assesment Report*.
Dünya Ekonomik Forumu (2014). *Creating New Models: Innovative Public-Private Partnerships for Inclusive Development in Latin America*. https://www3.weforum.

org/docs/GAC/2014/WEF_GAC_LatinAmerica_InnovativePublicPrivatePartnerships_Report_2014.pdf.

Dünya Ekonomik Forumu (2015). *Building Partnerships for Sustainable Agriculture and Food Security: A Guide to Country-Led Action*.

https://www3.weforum.org/docs/IP/2016/NVA/NVAGuidetoCountryLevelAction.pdf.

Ekinci, F.; Koca, G.; Yüce, Ş. (2019). Yatırımlarda Vergisel Teşvikler: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Değerlendirmesi - Şırnak İli Örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 8(4), ss. 311-330.

Erdoğan, B. (2008). Aydın İlinin Yatırım İklimi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

Erk, N.; Ateş, Ş.; Direkçi, T. (2000). Convergence and growth within GAP region (South Eastern Anatolia Project) and overall Turkey's regions. https://www.researchgate.net/publication/252693315.

Erlat, H. (2005). Türkiye'de bölgesel yakınsama sorununa zaman dizisi yaklaşımı. *Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi* içinde, yay. haz. Haluk Erlat, ss. 251-76. Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu.

Ersungur, S. M.; Polat, Ö. (2010). Türkiye'de bölgeler arasında yakınsama Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, ss. 335-43.

Filiztekin, A. (1999). Convergence across Turkish provinces and sectoral dynamics. http://myweb.sabanciuniv.edu/alpayf/files/2010/04/provconv.pdf.

Filiztekin, A. (2009). Türkiye'de bölgesel farklar. http://research.sabanciuniv.edu/11643/1/BolgeselFarklar_YKY.pdf

Filiztekin, A.; Çelik, M. A. (2010). Türkiye'de bölgesel gelir eşitsizliği. *Megaron* 5(3), ss. 116-127.

Friedmann, J.; Weaver, C. (1978). *Territory and Function: The Evolution of Regional Planning*. Londra: Edward Arnold Pub.

Gerni, C.; Sarı, S.; Sevinç, H.; Emsen, Ö. S. (2015). Bölgesel dengesizliklerin giderilmesinde yatırım teşviklerinin rolü ve başarı kriteri olarak yakınsama analizleri: Türkiye örneği. *Proceedings of the International Conference on Eurasian Economies* içinde. Kazan, Rusya, 9-11 Eylül 2015.

Gezici, F.; Hewings, G. J. D. (2004). Regional convergence and economic performance of peripheral areas in Turkey. *Review of Urban and Regional Development Studies* 16(2), ss. 113-132.

Gezici, F.; Hewings, G. J. D. (2007). Spatial analysis of regional inequalities in Turkey. *European Planning Studies*, 15, ss. 383-403.

Giguere, S. (yay. haz.) (2008). More Than Just Jobs: Workforce Development in a Skills-Based Economy. OECD.

Gömleksiz, M.; Şahbaz, A.; Mercan, B. (2017). Regional economic convergence in Tur-

key: Does the government really matter for? *Economies, MDPI, Open Access Journal*, 5(3), ss. 1-16.

Göymen, K. (2000). Bölgesel Kalkınmada Yerel İdareciliğin Rolü, *Yoksulluk* içinde. İstanbul: TESEV Yayınları.

Gülçubuk, B.; Yıldırak, N.; Kızılaslan, N.; Özer, D.; Kan, M.; Kepoğlu, A. (2010). Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Politika Değişimleri. Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi.

Güngör, A. A. (2017). Türkiye'de Bölgesel Dengesizliklerin Giderilmesinde 1980 Sonrası Uygulanan Teşvik Sistemlerinin Rolü ve Etkileri. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

https://www.academia.edu/7142026/Economic_Growth_and_Convergence_An_Application_to_the_ Provinces_of_Turkey_1975-1995

Huseynov, R. (2004). Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Korunması ve Teşviki Anlaşması. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Karaca, O. (2004). Türkiye'de bölgeler arası gelir farklılıkları: Yakınsama var mı? Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni, http://www.tek.org.tr.

Kırankabeş, M. C. (2013), Yeni Bölgesel Kalkınma Politikasının Yerel Aktörleri Olarak Kalkınma Ajanslarının Etkinliğinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, ss. 253-268.

Korkmaz, E. (2019). Doğu ve Güney Doğu Nasıl Kalkınır? https://www.esfenderkorkmaz.com/dogu-ve-guney-dogu-nasil-kalkinir/

Krugman, P. (1991). *Geography and Trade*. Boston: The MIT Press.

Lucas, R. E. (1988). On The Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22, ss. 3-42.

Marshall, A. (1922). *Principles of Economics*. İngiltere: Palgrave Classics in Economics.

Mitchell-Weaver, C. (1995). The urban and the rural: an historical geographic overview. *Geography, History and Social Sciences* içinde, yay. haz. G.B. Benko, U. Strohmayer. Springer, The GeoJournal Library, 27.

Moore, W. E. (1963). *Social Change*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

OECD. (2009). *How Regions Grow: Trends and Anaylsis*. Paris: OECD. https://doi.org/10.1787/9789264039469-en.

OECD. (2020). COVID-19 and global value chains: Policy options to build more resilient production networks. *OECD Policy Responses*, http://www.oecd.org/coronavirus/en/policy-responses.

Önder, A. Ö.; Deliktaş, E.; Karadağ, M. (2010). The impact of public capital stock on regional convergence in Turkey. *European Planning Studies*, 18, ss. 1041-55.

Özgül, S.; Karadağ, M. (2015). Regional convergence in Turkey regarding welfare indi-

cators. *Sosyoekonomi*, 23, ss. 38-50.

Özkul, G.; Bozkurt, A. A. (2020). TKDK Desteklerinin Bölgesel Kalkınmaya ve Firma Büyüme Performansına Etkisi: Isparta Örneği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(3), ss. 676-698.

Palamut, M. E.; Küçükoğlu, M. (2005). Vergisel Teşviklerin Bölgesel Kalkınmadaki Rolü: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Üzerine Uygulama. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Pirili, M. Uzbay; Lenger, A. (2012). Bölgesel kalkınmada kamu sermayesi ve sosyal altyapı: Türkiye üzerine bir uygulama (Public capital and social infrastructure in regional development: An empirical study on Turkey). *İktisat, İşletme ve Finans*, 27(312), ss. 9-37.

Ranjan, J.; Kaushik, P. (2022). Here's how India can Unlock the Power of Agricultural Technology through Private Public Partnerships. https://www.weforum.org/agenda/2022/03/unlock-the-power-of-agricultural-technology-through-private-public-partnerships/

Romer, P. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94, ss.1002-1037.

Romer, Paul M. (1990). Endogenous Technological Change. *The Journal of Political Economy*, 98(5), *Part 2: The Problem of Development: A Conference of the Institute for the Study of Free Enterprise Systems*, ss. 71-102.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2020). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2017)*. Ankara: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.

Saygılı, H. (2020). Do Investment Incentives Promote Regional Growth and Income Convergence in Turkey. *TCMB Working Paper*, ss. 20-13.

Saygılı, H.; Tümen, S. (2017). Karayolları Altyapı Kalitesi Bölgesel Gıda Fiyatlarını Etkiliyor Mu? 17 Mart, TCMB Merkezin Güncesi.

Saygılı, H.; Özdemir, K.A. (2017). Regional Economic Growth in Turkey: The Effects of Physical, Social and Financial Infrastructure Investments. *Empirical Economics*, 60(4), ss. 2039-2061.

Smelser, N. J. (1963). *The Sociology of Economic Life*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

Smith, A. (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of the Nations*. Indiana: Oxford University Press.

Şahin, İ.; Fındık, T. (2008). Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitim: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, ss. 65-86.

Şimşek, A. (2015). *Erişilebilir Şehirler ve Bölgeler: Erişilebilirliğin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi ve İller Bazında Erişilebilirlik Endeksinin Geliştirilmesi*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.

Tansel, A.; Güngör, N. D. (1999). Economic growth and convergence: An application to the provinces of Turkey, 1975-1995.

Taşcı, K.; Özsan, M. E.; Bilen Kazancık, L. (2013). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011)*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.

Taşcı, Kamil; Yeldan, Erinç (2021). *SÜTAŞ Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sütçülük Projesi Bingöl Entegre Tesisleri Yatırımının Sosyo-Ekonomik Etkileri: Bölgesel Dinamik Girdi-Çıktı Analizi*. Bingöl: Sütaş Bilimsel Araştırmalar Yayın Dizisi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2018). *On Birinci Kalkınma Planı 2019-2023*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf.

T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı (2011). *Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı (2007-2013)*. Ankara: T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayını.

Temel, T.; Tansel, A.; Albersen, P. (1999). Convergence and spatial patterns in labor productivity: Nonparametric estimates for Turkey. *Journal of Regional Analysis and Policy*, 29, ss. 3-19.

Tiftikçigil, B. Y. (2009). Bölgesel Kalkınmada Aşağıdan Yukarıya Yönetim Anlayışı ve Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Ortaya Çıkışı. TODAİE Ulusal Kalkınma ve Yerel Yönetimler Kongresi, Ankara, ss. 715-726.

TKDK (2015). *Kırsal kalkınma çalıştayı: TKDK-D8 ülkeleri*. 14-15 Mayıs 2015, Ankara.

TKDK (2017). *Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu stratejik planı 2017-2021*. Ankara.

Watkins, T. (1998). *Regional Development Policies and Programs of the US*. http://www.sjsu.edu/faculty/watkins/usreg.htm/ (Erişim Tarihi: 12.09.2022).

Wren, C. (2009). Onward the Spatial: An Essay on the Nature and Relevance of Regional Economics. *Spatial Economic Analysis*, 4(4), ss. 447-465.

Yıldırım, J. (2006). Regional economic policy and economic convergence in Turkey: A spatial data analysis. *Studia Regionala*, 18, ss. 191-201.

Yıldırım, J.; Öcal, N. (2006). Income inequality and economic convergence in Turkey. *Transition Studies Review*, 13, ss. 559-568.

Yıldırım, J.; Öcal, N.; Özyıldırım, S. (2009). Income inequality and economic convergence in Turkey: A spatial effect analysis. *International Regional Science Review*, 32, ss. 221-54.

Zeren, F.; Yılancı, V. (2011). Türkiye'de bölgeler arası gelir yakınsaması: Rassal katsayılı panel veri analizi uygulaması. *Business and Economics Research Journal*, 2, ss. 143-51.

TABLO, HARİTA, KUTU, ŞEKİL LİSTESİ

TABLOLAR

Tablo 1: SEGE-2011 Araştırmasına Göre 4'üncü Kademe Düzey-2 Bölgeleri **014**
Tablo 2: SEGE-2017 Araştırmasına Göre 4'üncü Kademe Düzey-2 Bölgeleri **014**
Tablo 3: 14 İl 20-24 Yaş Grubu İşsizlik Oranları (2014-2021) **023**
Tablo 4: 14 İl 25-34 Yaş Grubu İşsizlik Oranları (2014-2021) **024**
Tablo 5: 14 İl 35-54 Yaş Grubu İşsizlik Oranları (2014-2021) **024**
Tablo 6: 14 İl SEGE Endeks Sıralamaları (1996, 2003, 2011, 2017) **028**
Tablo 7: İnsani Gelişme Endeksi'nde Merkez ve Çevre İllerin Dünyadaki Sıralaması (2019) **034**
Tablo 8: Türkiye Tarım Sektörü GSYH'si İçinde İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **053**
Tablo 9: Şanlıurfa Tarımsal Üretim Değerleri (2002, 2010, 2016) **055**
Tablo 10: Tarım Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **058**
Tablo 11: Türkiye Sanayi Sektörü GSYH'si İçinde İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **060**
Tablo 12: Sanayi Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **062**
Tablo 13: Türkiye İnşaat Sektörü GSYH'si İçinde İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **063**
Tablo 14: İnşaat Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **065**
Tablo 15: Türkiye GHI Hizmetler Sektörü GSYH'si İçinde İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **066**
Tablo 16: Hizmetler Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **067**
Tablo 17: Türkiye Bilgi ve İletişim Sektörü GSYH'si İçinde İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **069**
Tablo 18: Bilgi ve İletişim Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **070**
Tablo 19: Türkiye Finans ve Sigorta Hizmetleri Sektörü GSYH'si İçinde İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **072**
Tablo 20: Finans ve Sigorta Hizmetleri Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **073**
Tablo 21: Türkiye Gayrimenkul Hizmetleri Sektörü GSYH'si İçinde İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **074**
Tablo 22: Gayrimenkul Hizmetleri Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **076**
Tablo 23: Türkiye MN Mesleki, İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri Sektörü GSYH'si İçinde Merkez, Yarı-Çevre ve Çevre İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **077**
Tablo 24: Merkez, Yarı-Çevre ve Çevre İllerde MN Mesleki, İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **078**

Tablo 25: Türkiye OPQ Kamu Yönetimi, Eğitim, İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri Sektörü GSYH'si İçinde Merkez, Yarı-Çevre ve Çevre İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **079**
Tablo 26: Merkez, Yarı-Çevre ve Çevre İllerde Kamu Yönetimi, Eğitim, İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri Sektörünün İl GSYH'si İçindeki Payı (%), 2004, 2012, 2020 **081**
Tablo 27: TFV Hesaplanmasında Kullanılan Veriler (2004-2020) **088**
Tablo 28: TFV Model Bulguları-1 **090**
Tablo 29: TFV Model Bulguları-2 **090**
Tablo 30: Yurtiçi Ticarette İllerin Rekabet Analizi (2010, 2020) **095**
Tablo 31: Merkez İller ve Çevre İller Arasında Lise ve Dengi Okullardan Mezun Nüfus Oranı ile Yüksek Okul veya Fakülte Mezunu Nüfus Oranı Karşılaştırması **110**
Tablo 32: Çevre İllerin Ulusal Pazara Erişim Endeksi Değerleri (Yayılma Bakımından) **113**
Tablo 33: Çevre İllerin Ulusal Pazara Erişim Endeksi Değerleri (Cazibe Bakımından) **114**
Tablo 34: Çevre İllerin Demiryolu Erişim Endeksi Değerleri **115**
Tablo 35: Çevre İllerin Havayolu Erişim Endeksi Değerleri **116**
Tablo 36: Çevre İllerin Genel Erişilebilirlik Endeksi Değerleri **116**
Tablo 37: Çevre İllerin OSB Parsel Sayıları ve Doluluk Oranları **118**
Tablo 38: Türkiye İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması **123**
Tablo 39: Kalkınma Ajansları Aracılığıyla 2009-2021 Yılları Arasında Sağlanan Destek Tutarları **124**
Tablo 40: KOSGEB Tarafından Sağlanan Destekler **126**
Tablo 41: 14 Çevre İl İçin Öngörülen Kalkınma Programının İl Bazında Bileşenleri ve Temaları **201**
Tablo 42: Program Kaynağının 14 Çevre İl Bazında Dağılımı **214**
Tablo 43: Program Kaynağının Program Bileşenleri Bazında Dağılımı (x bin $) **215**
Tablo 44: TÜİK Sektör Sınıflandırmasına Göre 14 Çevre İle Tahsis Edilecek Sektörel Arz Şoku Tablosu **216**
Tablo 45: Ağrı İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **223**
Tablo 46: Ağrı İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **225**
Tablo 47: Ağrı İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **227**
Tablo 48: Ağrı İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **228**
Tablo 49: Ağrı İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **229**
Tablo 50: Ağrı İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **230**
Tablo 51: Kars İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **237**

Tablo 52: Kars İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **239**
Tablo 53: Kars İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **241**
Tablo 54: Kars İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **242**
Tablo 55: Kars İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **243**
Tablo 56: Kars İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **244**
Tablo 57: Iğdır İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **251**
Tablo 58: Iğdır İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **253**
Tablo 59: Iğdır İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **255**
Tablo 60: Iğdır İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **256**
Tablo 61: Iğdır İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **257**
Tablo 62: Iğdır İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **258**
Tablo 63: Ardahan İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **265**
Tablo 64: Ardahan İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **267**
Tablo 65: Ardahan İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **269**
Tablo 66: Ardahan İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **270**
Tablo 67: Ardahan İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **271**
Tablo 68: Ardahan İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **271**
Tablo 69: Van İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **279**
Tablo 70: Van İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **281**
Tablo 71: Van İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **283**
Tablo 72: Van İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **284**
Tablo 73: Van İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **285**
Tablo 74: Van İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **286**
Tablo 75: Muş İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **293**
Tablo 76: Muş İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **295**
Tablo 77: Muş İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **297**
Tablo 78: Muş İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **298**
Tablo 79: Muş İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **299**
Tablo 80: Muş İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **300**

Tablo 81: Bitlis İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **307**
Tablo 82: Bitlis İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **309**
Tablo 83: Bitlis İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **311**
Tablo 84: Bitlis İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **312**
Tablo 85: Bitlis İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **313**
Tablo 86: Bitlis İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **314**
Tablo 87: Hakkari İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **322**
Tablo 88: Hakkari İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **324**
Tablo 89: Hakkari İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **326**
Tablo 90: Hakkari İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **327**
Tablo 91: Hakkari İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **328**
Tablo 92: Hakkari İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **329**
Tablo 93: Şanlıurfa İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **336**
Tablo 94: Şanlıurfa İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **338**
Tablo 95: Şanlıurfa İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **340**
Tablo 96: Şanlıurfa İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **341**
Tablo 97: Şanlıurfa İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **342**
Tablo 98: Şanlıurfa İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **343**
Tablo 99: Diyarbakır İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **355**
Tablo 100: Diyarbakır İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **357**
Tablo 101: Diyarbakır İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **359**
Tablo 102: Diyarbakır İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **360**
Tablo 103: Diyarbakır İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **361**
Tablo 104: Diyarbakır İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **362**
Tablo 105: Mardin İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **369**
Tablo 106: Mardin İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **371**
Tablo 107: Mardin İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **373**
Tablo 108: Mardin İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **374**
Tablo 109: Mardin İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **375**

Tablo 110: Mardin İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **376**
Tablo 111: Batman İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **384**
Tablo 112: Batman İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **386**
Tablo 113: Batman İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **388**
Tablo 114: Batman İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **389**
Tablo 115: Batman İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **390**
Tablo 116: Batman İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **391**
Tablo 117: Şırnak İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **397**
Tablo 118: Şırnak İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **399**
Tablo 119: Şırnak İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **401**
Tablo 120: Şırnak İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **402**
Tablo 121: Şırnak İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **403**
Tablo 122: Şırnak İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **404**
Tablo 123: Siirt İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu **410**
Tablo 124: Siirt İli 10 Sektörlü Girdi-Çıktı Tablosu - Şok Sonrası **412**
Tablo 125: Siirt İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Leontief Ters Matrisi **414**
Tablo 126: Siirt İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Şok Sonrası Leontief Ters Matrisi **415**
Tablo 127: Siirt İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - Geri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Besleme Etkisi) **416**
Tablo 128: Siirt İli 10 Sektörlü I-O Tablosu - İleri Bağlantı Katsayıları Değişimi (Uyarma Etkisi) **417**
Tablo 129: Eğitim Durumuna Göre Türkiye'de Yıllık Ortalama İşgücü Ücretleri (TL ve $) **425**
Tablo 130: 14 Çevre İlde Vergi Uyumu (TL, %) **447**

HARİTALAR

Harita 1: YERSİS Araştırması'na Göre Diyarbakır'ın Hizmet Verdiği Komşu İl ve İlçeler **015**
Harita 2: YERSİS Araştırması'na Göre Van'ın Hizmet Verdiği Komşu İl ve İlçeler **015**
Harita 3: YERSİS Araştırması'na Göre Erzurum'un Hizmet Verdiği Komşu İl ve İlçeler **016**
Harita 4: İllerin Ulusal Pazara Erişim Endeksi (Yayılma Bakımından) **113**
Harita 5: İllerin Ulusal Pazara Erişim Endeksi (Cazibe Bakımından) **114**

Harita 6: İllerin Demiryoluna Erişim Endeksi **115**
Harita 7: İllerin Havayoluna Erişim Endeksi **115**
Harita 8: İllerin Genel Erişilebilirlik Endeksi Değerleri **116**
Harita 9: Türkiye'de İl Bazında Teşvik Bölgeleri **120**

KUTULAR

Kutu 1: Bölgesel Kalkınma Uygulamalarına İlişkin Seçilmiş Dünya Örnekleri **104**
Kutu 2: Yatırım Teşviklerinin Çevre İllerdeki Durumuna İlişkin Göstergeler **121**
Kutu 3: Dünya Bankası (2016) Firma Anketlerine Dayalı Çalışmada Yatırım Ortamına Yönelik Öne Çıkan Bölgesel Farklılıklar **131**
Kutu 4: Bazı Ülkelerden Seçilmiş Çeşitli Yatırım Teşvik Tedbirleri **145**
Kutu 5: Sümerbank Örneği **155**
Kutu 6: Türk Hava Yolları Örneği **157**
Kutu 7: KÖİ'nin Çevre İllerin Rekabetçi Sektörlerinde Uygulanması **159**
Kutu 8: Örnek Kurumsal KÖİ Uygulamaları **160**
Kutu 9: Örnek Kooperatif Kuruluşları **165**
Kutu 10: Uygulanan Bölgesel İstihdam Politikalarının Bölge İşgücüne Etkisi **169**
Kutu 11: 14 Çevre İl İçin Öngörülen Kalkınma Programının Bileşenleri ve Temaları **200**

ŞEKİLLER

Şekil 1: Merkez ve Çevre İllerin Nüfusunun Türkiye Nüfusu İçindeki Pay (%) Değişimi (2004, 2012, 2020) **021**
Şekil 2: Merkez ve Çevre İllerde Nüfus Değişimi (2004, 2020) **022**
Şekil 3: Merkez ve Çevre İllerin SEGE Endeks Değer Ortalamaları (2003, 2011, 2017) **029**
Şekil 4: Merkez ve Çevre İllerin SEGE Endeks Değerleri Değişimi (2003, 2017) **030**
Şekil 5: Merkez ve Çevre İllerin İnsani Gelişme Endeksi Değerleri (2019) - İGE Skoru **033**
Şekil 6: Merkez ve Çevre İllerin Fert Başı GSYH Değerleri ($, 2020) **040**
Şekil 7: Üç Türkiye (2020) **041**
Şekil 8: Merkez, Yarı-Çevre ve Çevre İllerin Fert Başı GSYH ($) Değerleri Arasındaki Mutlak Fark **042**
Şekil 9: 2004-2020 Dönemi Merkez, Yarı-Çevre ve Çevre İllerde Toplam GSYH Değişim Oranı **043**
Şekil 10: 14 Çevre İlde Fert Başı GSYH Sıralamasındaki Değişim (2004, 2012, 2020) **043**

Şekil 11: 14 Çevre İlde Fert Başı GSYH'deki Artış (2004-2020) **045**
Şekil 12: SIGMA Yakınsama-1 - Türkiye Ekonomisindeki Paylarına Göre (2004-2020) **046**
Şekil 13: SIGMA Yakınsama-2 - Fert Başı GSYH (2004-2020) **047**
Şekil 14: Türkiye GSYH'si İçinde Merkez, Yarı-Çevre ve Çevre İllerin Payı (%), 2004, 2012, 2020 **051**
Şekil 15: Türkiye'nin Mercimek Pazarı (2004-2021) (ton) **056**
Şekil 16: Türkiye'nin Mercimek Birim İthalat Değeri (2004-2021) ($) **056**
Şekil 17: Türkiye'nin Mercimek Pazarında Şanlıurfa'nın Rakipleri – Miktar (ton) (2004-2021) **057**
Şekil 18: Toplam Faktör Verimliliği - Model R2 Değişimi (2004-2020) **086**
Şekil 19: Emek ve Sermayenin Girdi Katsayıları (Alpha ve Beta) (2004-2020) **087**
Şekil 20: Türkiye Toplam Faktör Verimliliği Katsayısı (2004-2020) **088**
Şekil 21: Merkez ve Çevre İller İçin TFV Katsayısı (2004-2020) **091**
Şekil 22: Merkez ve Çevre İller İçin Yıllık TFV Katsayısı Değişim Oranı (2004-2020) **092**
Şekil 23: Merkez ve Çevre İllerin Yoğun Ticaret Yaptıkları İl Sayıları (2010, 2020) **094**
Şekil 24: Çevre İllerin Ticaret Yaptıkları İl Sayıları (2010, 2020) **097**
Şekil 25: Türkiye'nin İş Yapma Kolaylığı Endeksi'ndeki Yeri (2010-2020) **108**
Şekil 26: Bölgelere Göre Eğitimi Terk Etme Oranları (Eurostat, 2017) **110**
Şekil 27: Merkez ve Çevre İllerin KOSGEB Desteklerinden Yararlanma Oranları **128**
Şekil 28: İşe Yerleştirme Oranları, 2021 (%) **171**
Şekil 29: Aktif İşgücü Programlarına Göre Gençlerin İşe Yerleştirilme ve Danışmanlık Hizmeti Alma Oranları, 2021 (%) **172**
Şekil 30: Ağrı - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **231**
Şekil 31: Ağrı - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **231**
Şekil 32: Ağrı - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **231**
Şekil 33: Ağrı - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **232**
Şekil 34: Ağrı - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **232**
Şekil 35: Kars - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **245**
Şekil 36: Kars - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **245**
Şekil 37: Kars - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **246**
Şekil 38: Kars - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **246**
Şekil 39: Kars- İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **246**
Şekil 40: Iğdır - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **259**
Şekil 41: Iğdır - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **259**
Şekil 42: Iğdır - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **259**
Şekil 43: Iğdır - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **260**

Şekil 44: Iğdır - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **260**
Şekil 45: Ardahan - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **272**
Şekil 46: Ardahan - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **273**
Şekil 47: Ardahan - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **273**
Şekil 48: Ardahan - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **273**
Şekil 49: Ardahan - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **274**
Şekil 50: Van - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **287**
Şekil 51: Van - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **287**
Şekil 52: Van - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **287**
Şekil 53: Van - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **288**
Şekil 54: Van - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **288**
Şekil 55: Muş - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **300**
Şekil 56: Muş - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **301**
Şekil 57: Muş - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **301**
Şekil 58: Muş - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **302**
Şekil 59: Muş - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **302**
Şekil 60: Bitlis - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **314**
Şekil 61: Bitlis - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **315**
Şekil 62: Bitlis - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **315**
Şekil 63: Bitlis - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **316**
Şekil 64: Bitlis - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **316**
Şekil 65: Hakkari - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **329**
Şekil 66: Hakkari - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **330**
Şekil 67: Hakkari - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **330**
Şekil 68: Hakkari - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **331**
Şekil 69: Hakkari - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **331**
Şekil 70: Şanlıurfa - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **343**
Şekil 71: Şanlıurfa - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **344**
Şekil 72: Şanlıurfa - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **344**
Şekil 73: Şanlıurfa - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **345**
Şekil 74: Şanlıurfa - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **345**
Şekil 75: Diyarbakır - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **362**
Şekil 76: Diyarbakır - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim (bin $) **363**
Şekil 77: Diyarbakır - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **363**
Şekil 78: Diyarbakır - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **364**
Şekil 79: Diyarbakır - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **364**
Şekil 80: Mardin - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **376**
Şekil 81: Mardin - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **377**
Şekil 82: Mardin - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **377**

Şekil 83: Mardin - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **378**
Şekil 84: Mardin - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **378**
Şekil 85: Batman - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **391**
Şekil 86: Batman - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **392**
Şekil 87: Batman - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **392**
Şekil 88: Batman - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **393**
Şekil 89: Batman - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **393**
Şekil 90: Şırnak - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **404**
Şekil 91: Şırnak - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **405**
Şekil 92: Şırnak - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **405**
Şekil 93: Şırnak - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **406**
Şekil 94: Şırnak - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **406**
Şekil 95: Siirt - İl GSYH'sindeki Değişim (bin $) **417**
Şekil 96: Siirt - İl Fert Başı GSYH'sindeki Değişim ($) **418**
Şekil 97: Siirt - İl İstihdamına Katkısı (kişi) **418**
Şekil 98: Siirt - İl Vergi Gelirlerine Katkısı (bin $) **419**
Şekil 99: Siirt - İl Ekonomisine Net Katkısı (bin $) **419**
Şekil 100: 14 Çevre İlin GSYH Değişimleri (bin $) **422**
Şekil 101: 14 Çevre İlin GSYH Artışları (x bin $) **423**
Şekil 102: 14 Çevre İlin GSYH Büyüme Oranları (%) **423**
Şekil 103: 14 Çevre İlin Fert Başı GSYH Değişimi ($) **424**
Şekil 104: 14 Çevre İlin Net Fert Başı GSYH Değişimi ($) **424**
Şekil 105: TRA2 Bölgesi Sektörel İstihdam Artışı (kişi) **426**
Şekil 106: TRA2 Bölgesi Sektörel İstihdam Artışı (kişi) **427**
Şekil 107: TRC2 Bölgesi Sektörel İstihdam Artışı (kişi) **427**
Şekil 108: TRC3 Bölgesi Sektörel İstihdam Artışı (kişi) **428**
Şekil 109: 14 Çevre İl Toplam Sektörel İstihdam Artışı (kişi) **429**
Şekil 110: TRA2 Bölgesi Kadın İstihdamı Senaryo Analizi **430**
Şekil 111: TRB2 Bölgesi Kadın İstihdamı Senaryo Analizi **430**
Şekil 112: TRC2 Bölgesi Kadın İstihdamı Senaryo Analizi **431**
Şekil 113: TRC3 Bölgesi Kadın İstihdamı Senaryo Analizi **432**
Şekil 114: TRA2 Bölgesinde İşgücü Ödemelerindeki Değişim (x bin $) **433**
Şekil 115: TRB2 Bölgesinde İşgücü Ödemelerindeki Değişim (x bin $) **433**
Şekil 116: TRC2 Bölgesinde İşgücü Ödemelerindeki Değişim (x bin $) **434**
Şekil 117: TRC3 Bölgesinde İşgücü Ödemelerindeki Değişim (x bin $) **434**
Şekil 118: 14 Çevre İlde İşgücü Ödemelerindeki Değişim (x bin $) **435**
Şekil 119: 14 Çevre İlde İşgücü Ödemelerindeki Değişim (%) **435**
Şekil 120: TRA2 Bölgesinde İşletme Artığı Hesabındaki Değişim (x bin $) **436**
Şekil 121: TRB2 Bölgesinde İşletme Artığı Hesabındaki Değişim (x bin $) **437**

Şekil 122: TRC2 Bölgesinde İşletme Artığı Hesabındaki Değişim (x bin $) **438**
Şekil 123: TRC3 Bölgesinde İşletme Artığı Hesabındaki Değişim (x bin $) **439**
Şekil 124: 14 Çevre İlde İşletme Artığı Hesabındaki Değişim (x bin $) **439**
Şekil 125: 14 Çevre İlde İşletme Artığı Hesabındaki Değişim (% artış) **440**
Şekil 126: 14 Çevre İlde İşletme Artığının Gayrisafi Katma Değer İçindeki Pay Değişimi (%) **440**
Şekil 127: 14 Çevre İlde Ara Malı Talebi Hesabındaki Değişim (x bin $) **441**
Şekil 128: 14 Çevre İlde Ara Malı Talebi Hesabındaki Değişim (% artış) **442**
Şekil 129: 14 Çevre İlde Hane Halkı Hesabındaki Değişim (x bin $) **442**
Şekil 130: 14 Çevre İlde Hane Halkı Hesabındaki Değişim (% artış) **443**
Şekil 131: 14 Çevre İl Yatırım Talebindeki Değişim (x bin $) **444**
Şekil 132: 14 Çevre İl Yatırım Talebindeki Değişim (% artış) **444**
Şekil 133: 14 Çevre İl Dış Ticaretindeki Değişim (x bin $) **445**
Şekil 134: 14 Çevre İl Dış Ticaretindeki Değişim (% artış) **446**
Şekil 135: 14 Çevre İl Toplam Vergi Gelirlerindeki Değişim (x bin $) - 1 **448**
Şekil 136: 14 Çevre İl Toplam Vergi Gelirlerindeki Değişim (x bin $) - 2 **448**
Şekil 137: 14 Çevre İl Toplam Vergi Gelirlerindeki Değişim (% artış) **449**
Şekil 138: TRA2 Bölgesi İlleri Net Ekonomik Etkiler (x bin $) **449**
Şekil 139: TRB2 Bölgesi İlleri Net Ekonomik Etkiler (x bin $) **450**
Şekil 140: TRC2 Bölgesi İlleri Net Ekonomik Etkiler (x bin $) **450**
Şekil 141: TRC3 Bölgesi İlleri Net Ekonomik Etkiler (x bin $) **451**
Şekil 142: 14 Çevre İlde Programın Net Ekonomik Etkileri (x bin $) **451**
Şekil 143: Toplam Arz ve Toplam Talep Artışına Göre Fayda/Maliyet Oranları **452**
Şekil 144: GSYH Artışına Göre Fayda/Maliyet Oranları **453**

BİYOGRAFİLER

NEVZAT SAYGILIOĞLU, 1953 yılında Erzurum'da doğdu. 1974'te Ankara İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi'nden (İktisat-Maliye Bölümü) mezun oldu. Aynı yıl Maliye Bakanlığı Hesap Uzman Yardımcılığı'nı, 1977'de Hesap Uzmanlığı'nı kazandı ve 1981 yılında Baş Hesap Uzmanı unvanını aldı. 1986'da Gelirler Genel Müdürlüğü Daire Başkanı, 1990'da Genel Müdür Yardımcısı oldu. 5 Nisan 1994 kararlarıyla Hazine ve Dış Ticaret Müsteşar Yardımcılığı'na atandı. Her iki müsteşarlığın müsteşar yardımcılıklarını yaptı, ayrıca altı ay süresince vekaleten Hazine Müsteşarlığı'nı yürüttü. 1997 yılında Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürü oldu. 1999'da Turizm Bakanlığı Müsteşarlığı'na, 2000 yılında da Başbakanlık Gümrük Müsteşarlığı'na getirildi. 2004 yılının ikinci yarısında kendi isteğiyle emekliye ayrılarak Gazi Üniversitesi'ne profesör olarak atandı. 2015 yılında da Atılım Üniversitesi'ne geçti.

OECD Çalışma Grupları'nda ve Dünya Gümrük Örgütü yönetim kurulunda Türkiye'yi temsil eden Saygılıoğlu, bürokratik kariyeri sırasında 1986'da Gazi Üniversitesi'nden "doktor", 1989 yılında Ankara Üniversitesi'nden "doçent" unvanlarını aldı. Halen Atılım Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölüm Başkanlığı'nı yürütmektedir. Ankara, İstanbul ve Erzurum'daki çeşitli üniversitelerde kırk yıla yakın bir süredir ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora dersleri vermektedir. Akademik görevlerinin yanı sıra özel sektörde de üst düzey hizmetlerini sürdürmekte olan Saygılıoğlu beş kez "yılın bürokratı" seçildi.

Bireysel ve ortak on iki kitapta imzası bulunan Saygılıoğlu yaklaşık yirmi yıldır çeşitli gazete ve dergilerde haftalık yazılar yazmakta ve halihazırda *Nasıl Bir Ekonomi (Dünya)* gazetesine yazmaktadır. Nevzat Saygılıoğlu evli, bir çocuk babası ve bir torun dedesidir.

KAMİL TAŞCI, 1978 yılında Ankara'da doğdu. 1996 yılında Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Matematik bölümünde başladığı lisans eğitimini, 2001 yılında Mersin Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü'nden mezun olarak tamamladı. 2001 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'nda uzman yardımcısı olarak kamu görevine başladı. 2007 yılında Planlama Uzmanlığı'na atandı.

2009 yılında Cornell Üniversitesi'nden, Prof. Iwan J. Azis danışmanlığında yazdığı "Küresel Krizin Türk Ekonomisi Üzerine Etkileri: Kırılganlık Analizi, Yapısal Yol Analizi ve Hesaplanabilir Genel Denge Modeli" başlıklı teziyle MPA Uluslararası Kalkınma Politikası alanında yüksek lisans derecesi (Phi Alpha Alpha Onur Derecesi) alan Taşcı, 2011-2015 yılları arasında mülga Devlet Planlama Teşkilatı ve Kalkınma Bakanlığı, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü'nde İzleme, Değerlendirme ve Analiz Dairesi Başkanı olarak görev yaptı. Daire Başkanlığı döneminde KAYS sisteminin kurulması, Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi 2011, Yeni Teşvik Sistemi Bölge Kademelenmesi, Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi vb. teknik çalışmaları yürüttü, girdi-çıktı analizi konusunda ajans uzmanlarına eğitimler verdi.

2015-2016 döneminde Orta Anadolu Kalkınma Ajansı Genel Sekreteri olarak

görev yapan Taşcı, Ankara Üniversitesi'nde Beşeri ve Ekonomik Coğrafya alanında doktora çalışmalarını Doç. Dr. Mutlu Yılmaz ve Prof. Dr. Erinç Yeldan danışmanlığında "Mekânsal Analiz Perspektifinde Türkiye'de İl Düzeyinde Girdi-Çıktı Tablosu Oluşturma Yöntemi: Ankara Örneği" başlıklı teziyle sürdürmektedir. Bölgesel kalkınma, kent ekonomileri ve teknoloji politikalarına ilişkin kitap, kitap bölümü, makale ve bildirileri yayımlanmıştır. Bölgesel kalkınma planlamasına ilişkin politika analizleri ve yapısal modeller üzerinde araştırmalarını sürdürmektedir.

ÖNDER BELGİN, 1981 yılında Ankara'da doğdu. Lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimlerini Gazi Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümü'nde tamamlayan Belgin, 2020 yılında ÜAK'tan Endüstri Mühendisliği alanında Doçent unvanını aldı. Çalışma hayatına 2004 yılında Milli Prodüktivite Merkezi'nde Verimlilik Uzmanı olarak başladı. 2012 yılından bu yana Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nda Sanayi ve Teknoloji Uzmanı olarak çalışmalarına devam ediyor.

HÜLYA SAYGILI, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ekonomi Bölümü mezunudur. Doktora derecesini North Carolina State University Ekonomi bölümünden almıştır. Makroekonomi alanında doçentlik unvanı ve yetkisi, 2013 yılında üniversitelerarası kurul tarafından verilmiştir. Ağustos 2022'ye kadar Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nda ekonomist olarak çalışmıştır. Çalışma hayatına Atılım Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü'nde öğretim üyesi olarak devam etmektedir.

Araştırma alanları arasında uluslararası ticaret, makroekonomi ve uygulamalı ekonometri bulunmaktadır. *World Economy*, *Review of World Economics*, *Macroeconomic Dynamics*, *International Review of Economics and Finance* ve *Empirical Economics* gibi uluslararası dergilerde çok sayıda yayını bulunmaktadır.

SELÇUK ARI, 1971 yılında Batman, Beşiri'de doğdu. 1994 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden, 2013 yılında da Atılım Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 2000 yılında London School of Economics'te yüksek lisans derecesi aldı.

1998 Yılında *Milliyet* gazetesinin "Türkiye'de Toplumsal Dönüşümün Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri" başlıklı yarışmasında ikincilik ödülüne, 1999 yılında TÜSİAD'ın "İyi Yönetişim" konulu makale yarışmasında birincilik ödülüne, 2002 yılında da Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi'nin "Etkin Devlet" konulu yarışmasında "Etkin Devlet: Kurumsal Bir Tasarı ve Politika Önerileri" başlıklı çalışmasıyla birincilik ödülüne layık görüldü.

2006 yılında ABD Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Liderlik Değişim Programı'na (*International Visitor Leadership Program* - IVLP) katılan ve Belçika, Brugge'deki Avrupa Koleji'nde kısa dönemli eğitim ve BBC World Service'te staj gören Arı'nın başta *Etkin Devlet: Kurumsal Bir Tasarı ve Politika Önerileri* olmak üzere yayımlanmış altı adet eseri bulunmaktadır.

© Maliye Hesap Uzmanları Vakfı Yayınları, 2023


MALİYE HESAP UZMANLARI VAKFI
HUV
1993